

VU Research Portal

Een geknevelde volksopvoeder

Schipper, A.

2017

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Schipper, A. (2017). *Een geknevelde volksopvoeder: C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: strategie en leiderschap*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Lululily.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

EEN GEKNEVELDE VOLKSOPVOEDER

C. RIJNSDORP EN DE CULTURELE VERHEFFING
VAN HET CALVINISTISCH VOLKSDEEL:
STRATEGIE EN LEIDERSCHAP

Anne Schipper

EEN GEKNEVELDE VOLKSOPVOEDER

C. RIJNSDORP EN DE CULTURELE VERHEFFING
VAN HET CALVINISTISCH VOLKSDEEL:
STRATEGIE EN LEIDERSCHAP

Verschenen als proefschrift *Vrije Universiteit* Amsterdam
Copyright © Anne Schipper, 2017

ISBN 978-90-826348-0-8
NUR 150 *Kunstzinnige vorming algemeen*

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Uitgeverij **LULULILY**
Laan van Avant-Garde 338
3059 RA Rotterdam

VRIJE UNIVERSITEIT

EEN GEKNEVELDE VOLKSOPVOEDER

C. RIJNSDORP EN DE CULTURELE VERHEFFING
VAN HET CALVINISTISCH VOLSKDEEL:
STRATEGIE EN LEIDERSCHAP

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. V. Subramaniam,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit der Geesteswetenschappen
op dinsdag 10 januari 2017 om 11.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan, 1105

door

Anne Schipper

geboren te Rotterdam

Promotor: prof.dr. G. Harinck
Copromotor: prof.dr. H.C. Stoffels

Inhoudsopgave	5
Woord vooraf	9
Inleiding en verantwoording	11
I Onderzoeksdoel	12
II Onderzoeksvraag	13
III Begripsmatig intermezzo als historisch exposé	14
IV Ontwikkeling en betekenisverandering	15
1 <i>Rijnsdorp ‘in drie etappen’</i>	19
Proloog: <i>totaliteit, monumentaliteit en synthese</i>	19
1.1 Leven en literatuur (1894-1940)	21
1.2 Kantoor of kunst (1940-1954)	24
1.3 Van dichter tot denker (1954-1982)	27
2 <i>Kuyper, kleine luyden en kunst</i>	31
2.1 Leider en volgeling	31
2.2 <i>In</i> en niet <i>van</i> de wereld	35
2.3 Neocalvinisme en kunst	37
2.3.1 Contradictio in terminis	37
2.3.2 Kunst, gave Gods en ‘gemeene gratie’	39
2.4 Kuyper als kunstenaar	43
2.5 Rijnsdorp en Kuyper	45
2.6 Kuypers cultuurmandaat	47
2.7 Neocalvinistische esthetica	49
2.8 Artistieke en pedagogische taak	57
3 <i>Volksopvoeding tot cultuur</i>	59
3.1 Rijnsdorp en (literaire) volksopvoeding	59
3.2 Volk en cultuur	63
3.2.1 Volksopvoeding en cultuuroverdracht	66
3.2.2 Vormende kracht in het culturele leven	68
3.3 Christelijke volksopvoeding (en literatuur)	71
3.3.1 Bezwarende factoren en randvoorwaarden	73
3.4 Culturele inertie bij het calvinistisch volksdeel	75
3.4.1 Bevrijdende ervaring	79
3.5 Volksopvoeding en esthetisering	80
3.5.1 Kunstenaar als volksopvoeder	83
4 <i>De omkering van een lieve leus</i>	87
4.1 De <i>kunst</i> aan het volk	87
4.2 Het <i>volk</i> aan de kunst	88
4.3 Strategie van culturele volksopvoeding	90
4.3.1 Van <i>geven</i> naar <i>roepen</i>	94
4.3.2 Van <i>belanghebbende</i> tot <i>belangstellende</i>	95
4.3.3 Van <i>delen</i> naar <i>deelnemen</i>	96
4.4 <i>De Lantaarn</i>	98
4.5 Levend contact met het volk	100
4.5.1 Schrijver	104
4.5.2 Publiek en volk	106
4.5.3 <i>Vox populi, vox Dei</i>	108
4.6 Kunst en denken	110

4.7	Roeping en levensopdracht	114
5	Eldert Holier	119
5.1	Strategie: program als roman	119
5.2	Kuyper en <i>Eldert Holier</i>	120
5.3	‘Kort Begrip’ van <i>Eldert Holier</i>	122
5.3.1	Korte les over Rijnsdorps <i>Letterkundige Catechismus</i>	123
5.3.2	Het leerstuk ‘Van de waarheid’: <i>toepassing</i>	124
5.3.3	Strategie, tactiek en program: <i>nabetrachting</i>	127
5.4	‘Zóó’n boek in ònze kring!’	129
5.4.1	Kerkbodekritiek	130
5.4.2	Christelijk-letterkundige kritiek	132
5.4.3	Forum van overige literaire kritiek	139
5.5	Oratio pro domo	144
5.6	‘Met twee benen in één kous’	145
5.7	Het noodlottige tweede boek	149
5.8	Toepassing en nabetrachting	152
6	<i>Aanvoerder zonder leger</i>	155
6.1	Opgedrongen leiderschap	155
6.2	<i>Kunst en Leven</i>	157
6.3	<i>A.M.V.J.</i> -soos	162
6.3.1	Rijnsdorp en ‘het breede terrein van allerlei kunstuiting’	163
6.3.2	Manifestatie door Christen-kunstenaars	166
6.3.3	Kwetsbaar en militant	167
6.4	Boekenweek en volksopvoeding	170
6.5	Calvinistisch cultureel congres	173
6.5.1	Algemene strategie inzake volksopvoeding tot cultuur	174
6.5.2	Bespreking in <i>Terminus</i>	176
6.5.3	Cultuurvraagstuk: oorzaak en gevolg	178
6.6	Leider culturele vorming	179
6.6.1	Kader zonder leger	179
6.6.2	<i>Vrije Universiteit</i> , kunst en literatuur	180
6.6.3	Rijnsdorp, studenten en culturele vorming	182
6.6.4	Kunstkring <i>Vrije Universiteit</i>	183
6.6.5	Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie	184
6.6.6	Een daad van goede vrienden	186
6.6.7	<i>Christelijk Cultureel Studiecentrum</i>	191
6.7	‘De enkeling kan niet alles’	193
7	<i>Cultuurideaal en wanbegrip</i>	195
7.1	<i>Zonder weerklank</i>	195
7.2	Spanningsveld of spagaat	197
7.3	Calvinisme en kunst: paradox van een cultureel tekort	199
7.4	Rijnsdorp versus Heeroma: <i>volk</i> tegenover <i>kunst</i>	203
7.5	Erkenning en bekroning	206
7.5.1	Koninklijke onderscheiding	206
7.5.2	<i>Prijs der literaire kritiek</i>	208
7.5.3	Doctor honoris causa	213
7.6	Binding en berusting	215

8	<i>Een geknevelde volksopvoeder</i>	219
8.1	Dopers defensief van het calvinistisch volksdeel	219
8.2	Gekneveld leiderschap als volksopvoeder op kunstgebied	221
	I Afkomst en milieu	221
	II Autodidact en gering zelfbeeld	222
	III Kleinburgerlijk levensbesef en gereformeerde zede	223
	IV A-muzisch Kuyprianum	224
	V Kantoorbaan buiten de kunst	226
	VI Neocalvinistisch kunstenaarschap	227
	VII Hondentrouw aan het gereformeerde volk	228
8.3	Kunstenaar op het altaar van de volksopvoeder	229
Bijlagen	1. Juryrapport <i>Prijs der literaire kritiek</i>	233
	2. <i>Laudatio</i> prof. dr. G. Kuiper bij de erepromotie van C. Rijnsdorp	234
	3. Spotprent <i>De geknevelde volksopvoeder</i> van Albert Hahn Sr.	235
	4. Bibliografie afzonderlijk verschenen werken van C. Rijnsdorp	236
Samenvatting	<i>Een geknevelde volksopvoeder</i>	238
Summary	<i>A public educator pinioned</i>	241
Archieven		244
Websites		244
Interviews		245
Literatuur		246
Illustraties		256
Curriculum vitae		257
Index		258

Woord vooraf

*Voor mijn moeder Jacoba (Co) ten Hoor (1931-2002), waarbij ik in een adem ook de grote Volksopvoeder noem, die haar kleine opvoedingsidealen kleurde met diepe godsvrucht en ware zelfverloochening.
Aan haar draag ik deze dissertatie in liefde en dankbare herinnering op.*

Als krantenjongen heb ik jarenlang het christelijk-nationaal dagblad *De Rotterdammer* bezorgd in het Oude Noorden van Rotterdam. De abonnees van deze onvervalst gereformeerde krant, die ook 'een gezellige krant' was volgens de wervende tekst op de flappen van mijn krantentas, woonden nogal verspreid in de wijk, slechts enkele adressen per straat. Het bezorgen van *Het Vrije Volk* was achteraf gezien in deze volksbuurt lucratiever geweest. Zonder dat ik het me bewust was bracht ik, naast het dagelijks nieuws, ook de artikelen van dr. C. Rijnsdorp rond. Zo blij ik als scholier - letterlijk als drager en bezorger van zijn cultuurpedagogische en literair-kritische boodschap - deel te hebben uitgemaakt van het uitvoeringsmechaniek van Rijnsdorps strategie en program van culturele volksopvoeding.

Overigens had ik, anders dan Maarten 't Hart, in die tijd nog nooit een van Rijnsdorps boeken, artikelen of kritieken gelezen. Voor 't Hart gold dat de gereformeerde literator 'zeker in de beginjaren zestig, een autoriteit was op 't gebied van de letteren'. Hij had Rijnsdorp als criticus leren kennen omdat zijn vader een abonnement had op *De Rotterdammer*. 'Ik denk dat het zo rond 1958 is geweest dat ik hem voor het eerst ben gaan lezen. Voor mij was hij, doordat hij altijd een bezonken oordeel gaf, en over het algemeen nooit bits of boosaardig schreef, een gids in het nog onbekende land der letteren.'¹

Toen ik als student in het najaar van 1981 Rijnsdorp onaangekondigd opzocht in het gereformeerde bejaardenhuis de *Borghave* in Rotterdam-Schiebroek, en hij mij - tijdens het tweede ditmaal wel geplande gesprek - vroeg welke romans ik van hem had gelezen, moest ik het antwoord schuldig blijven. Ik had intussen wel een tweedehands exemplaar van Rijnsdorps essay *In drie etappen* bij boekhandel-antiquariaat *Lindenberg* aan de Slaak te Rotterdam op de kop getikt, want ik wilde met hem spreken over het bestaansrecht van christelijke literatuur in het algemeen en die van protestantse poëzie in het bijzonder.

In de jaren na deze persoonlijke ontmoeting heb ik vrijwel alles wat ik te pakken kon krijgen van en over Rijnsdorp gelezen en herlezen. Daarbij moet de rol van de historicus dr. G. Puchinger met nadruk worden vermeld. Hij moedigde mij in 1986 aan niet een boek, maar een dissertatie over Rijnsdorp te schrijven, waarbij hij tegelijk aangaf dat reeds diverse pogingen in die richting waren gestrand. Rijnsdorps imposante archief, in de jaren zeventig van de vorige eeuw door hemzelf in delen overgedragen aan het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme* (1800 - heden), is voor kennis van en informatie over Rijnsdorp en zijn tijd een ongekende *Funderube*.² In de loop der jaren heb ik zijn primaire en secundaire bibliografie opgesteld, als basis voor een omvangrijke studie over leven en werk van Cornelis Rijnsdorp. Naast zijn al dan niet gebundelde primaire werk heb ik eveneens de relevante secundaire literatuur over hem, zijn tijd en context grondig bestudeerd en geordend. En nu ben ik opnieuw de bezorger van zijn culturele boodschap, waarbij ik hem in deze studie portretteer als een geroepen volksopvoeder met een dubbele cultuurtaak op het levensgebied van de kunst onder zijn eigen - in cultureel opzicht 'armzalig' - volksdeel, met name ten tijde van het *Interbellum* met een gestage doorloop tot begin jaren zeventig van de vorige eeuw.

Dit boek, een *mentaliteitsgeschiedenis*, geschreven op basis van decennialange omgang met het leven en werk van de gereformeerde 'Havenaar' Cornelis Rijnsdorp, verschijnt ruim een halve eeuw nadat de *Vrije Universiteit* van dr. A. Kuypers te Amsterdam hem in 1965 een eredoctoraat in

¹ Brief van Maarten 't Hart aan Anne Schipper, d.d. 8 april 1990. In deze brief gaf 't Hart tevens aan: 'Toen ik hem als criticus was gaan waarderen ben ik ook zijn boeken gaan lezen.'

² Alle correspondentie waar in deze studie naar verwezen wordt, bevindt zich in de archieven van het *Historisch Documentatiecentrum*, Universiteitsbibliotheek, *Vrije Universiteit* te Amsterdam, tenzij anders vermeld.

de letteren verleende. Hij kreeg deze wetenschappelijke erkenning en bekroning voor zijn cultureel-emancipatorische inspanningen om het calvinistisch volksdeel op te voeden tot literatuur en kunst, als basis voor een vruchtbaar cultuurleven. Deze studie beschrijft Rijnsdorp in zijn ontwikkeling van scheppend kunstenaar met een 'bemiddelende cultuurtaak' tot de culturele volksopvoeder met een goddelijke levensopdracht, die zijn Kuyperiaans getoonzette cultuurmandaat een dubbelkarakter verleende: zowel op *artistiek* als op *pedagogisch* terrein.

Allen die mij van dienst geweest zijn bij de totstandkoming van deze promotiestudie wil ik graag hartelijk danken. Tot mijn spijt zijn veel tijdgenoten van Rijnsdorp, die mij eind jaren tachtig, begin jaren negentig van de vorige eeuw van persoonlijke informatie en anekdotiek hebben voorzien, niet meer in leven. In het bijzonder denk ik aan Rijnsdorps jongste dochter, drs. Ulrica Rijnsdorp, die unieke verhalen over haar vader en zijn gereformeerdheid met mij deelde. Al deze bijdragen hebben het objectieve bronnenmateriaal en de Rijnsdorpiana, waarop mijn studie is gebaseerd, adem, stem, kleur, structuur, reliëf, samenhang, perspectief en betekenis gegeven. Voor het beeld van Rijnsdorp zoals hij in dit boek oprijst, ben ik alleen verantwoordelijk.

De leden van de leescommissie - bestaande uit prof. dr. F. van Lieburg, hoogleraar religiegeschiedenis (voorzitter), mevrouw dr. J.H.C. Bel, universitair hoofddocent moderne Nederlandse letterkunde, prof. dr. J. de Bruijn, hoogleraar politieke geschiedenis, prof. dr. S. Miedema, hoogleraar algemene pedagogiek en godsdienstpedagogiek, en dr. M.P.J. Sanders, universitair docent literaire en culturele studies aan de *Radboud Universiteit* te Nijmegen - dank ik voor het gunstig oordeel. Voor de Engelse vertaling van de samenvatting van dit proefschrift ben ik Matthew Lane als 'native speaker' erkentelijk.

Bijzondere dank gaat uit naar prof. dr. George Harinck, hoogleraar voor de geschiedenis van het neocalvinisme en directeur van het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme* (1800 - heden), die als promotor de jarenlange voorgeschiedenis van dit omvangrijke Rijnsdorpproject kent en mij gestimuleerd heeft dit onderwerp als proefschrift weer op te pakken en af te ronden. Zijn persoonlijke betrokkenheid en vriendschappelijke begeleiding heb ik zeer gewaardeerd. Dit geldt eveneens voor prof. dr. Hijme Stoffels, hoogleraar sociologie van kerk en godsdienst, die de ontstaansgeschiedenis van dit boek weliswaar op meer afstand heeft gevolgd, maar niet minder betrokken was in zijn begeleiding als copromotor.

Anne Schipper

Inleiding en verantwoording

Bij de dood van dr. Abraham Kuypers op 8 november 1920 schreef prof. mr. Anne Anema, 'die zo intens kon afgeven op theologen en op Kuypers!',³ een éloge in *Stemmen des Tijds* over de man die in de harten van velen 'meer is geweest dan de staatsman, meer dan de journalist, meer dan de theoloog, meer dan de litterator, meer dan de volksleider, meer dan de mensch'.⁴ In zijn lofzang schreef Anema, broer van de calvinistische dichter Seerp Anema, over de erfenis van Kuypers veelzijdige arbeid op het levensterrein van de kunst:

Zich in culturele kringen gaarne bewegend en thuis gevoelend, begreep hij, dat naast het gevaar van verwereldlijking van het christendom, het smakeloos worden van het zout, nog een tweede gevaar dreigde, in zijn tijd wel zo actueel, dat van sectarische versuffing. Daarom moesten er twee dingen gebeuren. Het Calvinistisch volksdeel moest wakker gemaakt en cultureel opgevoed, en tegelijk moest een christelijke cultuur op eigen, objectieve basis worden opgericht.⁵

Rijnsdorp kende *Stemmen des Tijds*. In dit 'Maandschrift voor Christendom en Cultuur' maakte hij in januari 1923 zijn debuut als dichter. Of hij nu wel of niet Anema's lofzang op Kuypers heeft gelezen, nergens anders in de literatuur dan in bovenstaand citaat van Anne Anema werd de latere roeping en levensopdracht van de opkomende auteur Cornelis Rijnsdorp als 'een heilige erfschat' zo precies en persoonlijk geadresseerd. Hoewel hij zeker niet de enige artistiek en literair bevlogen gereformeerde jongeling was - denk bijvoorbeeld aan zijn literaire bondgenoot P.J. Risseeuw - groeide de Kuypriaan Rijnsdorp in de vorige eeuw uit tot een van de leidende voor mannen op het vrijwel onbetreden levensgebied van de kunst. Rijnsdorp's cultuurmandaat kreeg vanuit zijn werk als literator, en zijn missie om het gereformeerde volk aan de kunst te brengen, steeds meer een dubbelkarakter: artistiek en pedagogisch, met een eigen positief, christelijk cultuurideaal - zoals literair-dramatisch verbeeld in zijn allegorische roman *Eldert Holier* uit 1938 - als wenkend perspectief.

Hoewel C. Rijnsdorp vooral bekend staat als een vooraanstaand protestants-christelijk letterkundige, die in de periode tussen de beide wereldoorlogen als dichter, novellist, romancier, essayist, criticus en (radio)causeur naam maakte in de Jong-Protestantse letterkundige beweging, groeide hij in de tweede helft van het *Interbellum* eveneens uit tot een volksofvoeder pur sang. In de geest van dr. A. Kuypers geroepen tot cultuurdienst op het levensterrein van de kunst, ontwikkelde de neocalvinist Rijnsdorp zich na zijn romandebuut *Koningskinderen* in 1930 niet alleen tot een veelzijdig literator. In het verlengde van zijn cultuurtaak, die hij als een goddelijke roeping en levensopdracht aanvaardde, kreeg hij vanuit het nijpende cultuurvraagstuk in gereformeerde kring ook steeds meer oog voor de noodzaak van de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: 'de oude vraag naar de **volksofvoeding**, met name de opvoeding van ons Protestants-Christelijk Volksdeel **tot cultureel besef en tot culturele werkzaamheid**'.⁶

Volksofvoedend cultuurwerk, dat hij na de oorlog in de jaren van de wederopbouw onverminderd voortzette, maar waarin zijn vooroorlogse geestdrift en optimisme in de culturele opvoedbaarheid van 'ons volk' steeds meer plaats maakte voor teleurstelling en berusting. Trouw aan zijn binding met de gereformeerde kerk van zijn vader en gehoorzaamend aan Kuypers cultuurofvoeding, werkte hij onverdroten door aan het 'beschavingswerk onder de culturele

³ Taeke Cnossen, 'Klokgelui', in: *Mensen en meningen*, 14.

⁴ *Ibidem*.

⁵ A. Anema, 'Dr. A. Kuypers', in: *Stemmen des Tijds*. Maandschrift voor Christendom en Cultuur, jrg. 10, 1921, deel 1, 121.

⁶ C. Rijnsdorp, 'Boekenweek en volksofvoeding. Pleidooi voor een Calvinistisch cultureel congres', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 6 maart 1953. Deze beide termen zijn niet synoniem aan de latere naoorlogse in zwang geraakte begrippen 'cultuurspreiding' en 'cultuurparticipatie' uit de sociaal-democratische kunst- en cultuurpolitiek, die mede gebaseerd zijn op het proefschrift van de Amsterdamse sociaal-democraat Emanuel Boekman *Overheid en kunst in Nederland* uit 1939. Zie voor een eigentijds cultuureducatief pleidooi vanuit Boekmans gedachtengoed: Frans Becker, 'Breng de kunst terug in het onderwijs. In het voetspoor van Boekman', in: *Se&D*, nrs. 7-8, 2011.

heidene die zijn lezers zijn', zoals Alfred Kossmann Rijnsdorps grotendeels gereformeerde lezerspubliek van het *Rotterdammer-Kwartet* in 1964 typeerde.⁷

In de scheppende en beschouwende cultuurarbeid van Rijnsdorp als publicist, criticus, essayist, radiospreker, causeur, adviseur van reciteerverenigingen en letterkundige clubs, docent aan de *Christelijke Volks-Universiteit* te Rotterdam, muziekcensent van *De Standaard*, medewerker en redacteur van *Opwaartsche Wegen*, klinkt als pedagogische ondertoon het bezielde streven naar de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel door. Het thema van 'volksopvoeding tot cultuur' beheerste zijn leven en werk zodanig, dat hij in zijn tweede roman *Eldert Holier* meer als essayist aan het woord was dan als romancier. 'God heeft mij al jong de idéé-fixe van een levenstaak (in cultuur en kunst namelijk) ingeschapen', zo verklaarde Rijnsdorp op 17 september 1940 in een moment van zelfreflectie tijdens het eerste bezettingsjaar zijn 'cultuurplicht' als levensopdracht.⁸

De betekenis en invloed van Rijnsdorps literaire arbeid en cultuuropvoedend werk, hun onderlinge samenhang en verhouding, zijn nog niet eerder onderzocht, beschreven en gewaardeerd. Dit terwijl hij met het oog op wetenschappelijk onderzoek een omvangrijk archief heeft nagelaten, dat - aangevuld met het archief van zijn 'beste vriend',⁹ de schrijver P.J. Risseeuw (1901-1968) - als primaire bron reeds enkele decennia wacht op grondige ontginning.¹⁰ Uniek literair-historisch en cultuur-pedagogisch erfgoed, dat voor een grotere doelgroep van belang is dan alleen de neocalvinistische nazaten. Rijnsdorp, een van de meest gezaghebbende culturele voormannen in gereformeerde kring, dreigt te worden vergeten, nog voordat zijn leven en werk geboekstaafd is. Een enkele keer wordt hij zijdelings opgevoerd ter bewijsvoering met een citaat, aforisme of anekdote. Meer dan een passende illustratie zijn deze adstructies doorgaans niet, waarbij in historisch opzicht meestal weinig recht wordt gedaan aan de betekenis van zijn leven en werk in de context van zijn tijd, en - vanuit biografisch perspectief - aan zijn ontwikkeling als literator en volksopvoeder.

I *Onderzoeksdoel*

In het fonds van historisch onderzoek over het Nederlands Protestantisme ontbreekt een wetenschappelijke studie naar Rijnsdorps daadwerkelijke invloed en betekenis. Dit boek wil in deze ommissie voorzien en beoogt een literair-historische en cultuurpedagogische bijdrage te leveren aan genoemd kennisfonds door het aandeel van Rijnsdorp aan de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel op basis van systematisch bronnenonderzoek aan de dreigende vergetelheid te ontrukken. Naar (het proces van) de culturele bewustwording en werkzaamheid van de gereformeerden is nauwelijks onderzoek verricht. Dr. R.G.K. Kraan beschreef vanuit het streven naar een eigen, specifiek christelijke letterkunde - in de periodisering en terminologie van

⁷ Alfred Kossmann, 'Te ver', in: *Het Vrije Volk*, 10 maart 1964.

⁸ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 33.

⁹ Piet Risseeuw is mijn beste vriend geweest. Wij hielden geregeld contact met elkaar, maar lieten elkaar vrij - geen kwaad recept voor een vriendschap die op een lange duur berekend is.' C. Rijnsdorp, levensbericht 'Pieter Johannes Risseeuw', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1968-1969*, 12.

¹⁰ Beide archieven berusten in de collectie van het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme* (1800 - heden), Universiteitsbibliotheek, *Vrije Universiteit* te Amsterdam. Het archief C. Rijnsdorp (collectienummer 215) bevat naast 10 archiefdozen gevuld met correspondentie, lopend van 1911 tot 1982, nog eens 19 archiefdozen en een houten archiefkist met egodocumenten, notities, oefenmateriaal, typoscripten, manuscripten, radioteksten, lezingen, kritieken, recensies en knipsels. Het archief P.J. Risseeuw (collectienummer 198) bestaat uit 10 dozen, waarin de correspondentie tussen P.J. Risseeuw en C. Rijnsdorp apart is gebundeld (dozen 6-7), aangevuld met thematische mappen die biografische documentatie bevatten. Van veel getypte brieven die Rijnsdorp aan Risseeuw schreef, bewaarde hij het carbondoorslag in zijn eigen archief. De inventaris van beide archieven is via plaatsingslijsten geheel ontsloten en toegankelijk. Voor het archief C. Rijnsdorp (dozen 1-23) geldt, dat - conform afspraken in het kader van het *Metamorfoze*-project met de *Koninklijke Bibliotheek* - de stukken alleen vanaf de microfiches raadpleegbaar zijn. Het archief E. Diemer (collectienummer 665), bevat onder meer de correspondentie tussen E. Diemer en C. Rijnsdorp, aangevuld met de omvangrijke documentatie die dr. E. Diemer over Rijnsdorp verzameld had (doos 14).

Rijnsdorps *In drie etappen* - in 1962 de 'eerste etappe' rondom *Ons Tijdschrift*.¹¹ Daarna zijn weliswaar over de Jong-Protestantse letterkunde en de literaire beweging rond *Opwaartsche Wegen* diverse (deel)publicaties verschenen, waarbij de naam van Hans Werkman in het oog springt.¹² Een systematische studie, die de focus richt op de culturele verheffing van de gereformeerden op het gebied van letteren en kunst - tijdens Rijnsdorps 'tweede etappe', die een belangrijk deel van het *Interbellum* omvat, met een literair-historische en algemeen-culturele doorloop in zijn 'derde etappe' tot en met het eredoctoraat dat hem in 1965 door de *Vrije Universiteit* te Amsterdam werd verleend - ontbreekt echter.¹³

Dit onderzoek brengt vanuit biografisch perspectief de volksofvoedende cultuurarbeid van Rijnsdorp in kaart, die hij in zijn publieke optreden binnen de gereformeerde wereld vervulde tussen circa 1930 en 1975; taken en functies die zich laten samenvoegen in de figuur van de geroepen volksofvoeder op het levensterrein van de kunst. Uit het onderzoeksmateriaal en de beschikbare archivalia vindt - met de nadruk op het *waarom* en het *hoe* - een reconstructie plaats van Rijnsdorps strategie en leiderschap bij zijn volksofvoeding tot cultuur in de context van de Kuypertiaanse groepsbeslotenheid van de vorige eeuw. De concrete uitvoering van zijn program van culturele volksofvoeding - het *wat* - met de bijbehorende programmalijnen en instrumenten komt in een andere studie aan bod.¹⁴

Deze studie beweegt zich interdisciplinair binnen het onderzoeksveld van de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme in relatie tot de disciplines theologie, literatuurhistorie, cultuurpedagogiek en andragogie. Voor het schrijven van dit onderzoek ontleen ik veel materiaal aan de (nog) ongepubliceerde biografische studie over dr. C. Rijnsdorp, waaraan ik de afgelopen dertig jaar de nodige tijd en studie heb besteed. Uit deze omvangrijke biografie is de figuur van de culturele volksofvoeder getild, die de biografische sleutel blijkt te zijn tot het goed verstaan van Rijnsdorps leven en werk.

II *Onderzoeksvraag*

In 1935 schreef H. Burger, kunst- en letterenredacteur van *De Standaard*, in het interview 'Het volk aan de Kunst' over C. Rijnsdorp: 'Het is hem een levenstaak geworden te strijden voor de ontginning van een terrein, dat al te langen tijd veronachtzaamd is gebleven.'¹⁵ De tweeledige probleemstelling van dit onderzoek op het 'levensgebied van de kunst' vloeit rechtstreeks uit dit kerncitaat voort:

Waarom, vanuit welke (religieuze, culturele en pedagogische) motieven, ontwikkelde de neocalvinistische literator C. Rijnsdorp zijn volksofvoedkundige *strategie*, gericht op de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel, en hoe werd Rijnsdorps - aan zijn christelijk-letterkundige volksofvoedingspraktijk ontsprongen - *leiderschap* op kunstgebied in gereformeerde kring gewaardeerd?

Na een kenschets van Rijnsdorps leven en werk volgt een beschrijving van de godsdienstige en sociaal-maatschappelijke context van het Kuypertiaanse milieu, waarin hij opgroeide en als neocalvinist werd gevormd. Vanuit dit levensdecor vindt een reflectie plaats op de goddelijk ervaren roeping en levenstaak van Rijnsdorp in zijn dubbelrol als literator en volksofvoeder. Zijn literair-pedagogisch werk en volksofvoedende arbeid, uitgevoerd op de theologische basis van Kuypers algemene gratieel, krijgen in de emancipatoire context van volksofvoeding, volksverheffing en volksofvoeding aan het begin en midden van de twintigste eeuw vervolgens samenhang, reliëf en onderbouwing vanuit de literatuur.¹⁶ Daarna volgt een typering van de

¹¹ R.G.K. Kraan, *Ons Tijdschrift* 1896-1914. Een literair-historisch onderzoek.

¹² Zie de literatuuropgave. Dr. Hans Werkman, onder meer als biograaf van Willem de Mérode en J.K. van Eerbeek, heeft baanbrekend en betekenisvol onderzoek verricht op het gebied van de christelijke letteren in de vorige eeuw.

¹³ Zie voor deze periodisering van de protestantse letterkunde de proloog van hoofdstuk 1: *Rijnsdorp 'in drie etappen'*.

¹⁴ Te verschijnen als: Anne Schipper, *Het volk aan de kunst*. C. Rijnsdorp, *calvinisme en cultuur*.

¹⁵ H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935.

¹⁶ De gebruikte literatuur in deze studie is - mede door de aard van het (studie)onderwerp - grotendeels afkomstig uit de naoorlogse periode, waarin de volksofvoeding formeel en materieel object werd van sociaal-wetenschappelijk

culturele inertie en indifferentie bij de gereformeerden, afgezet tegen de eveneens haperende cultuurdeelname bij het socialistische en rooms-katholieke volksdeel. Vanuit de socialistische leus: 'de kunst aan het volk', krijgen Rijnsdorps antithetische denkbeelden over de culturele verheffing van de gereformeerden inhoud en vorm in de gekantelde tegenleus: 'het volk aan de kunst'. Daarna vindt een reconstructie plaats van zijn strategie en tactiek van culturele volksopvoeding in het verlengde van de levensopdracht en cultuurtaak van Rijnsdorp, gevolgd door de toetsing van zijn praktijktheorie aan de allegorische cultuurroman *Eldert Holier*, als literair vehikel van zijn 'cultureel evangelie'. De ontvangst van deze 'cultuur-fantasie' bij publiek en pers blijkt model te staan voor het wanbegrip bij het gereformeerde volksdeel, dat op het levensgebied van de kunst in cultureel opzicht veelal bleef steken in doperse wereldmijding en 'sektarische versuffing'. Vervolgens komt Rijnsdorps leiderschap op kunstgebied aan de orde in de vorm van een vijftal casussen op letterkundig, volksopvoedkundig en wetenschappelijk-cultureel gebied, die een inzichtelijk beeld geven van zijn dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch. Het ontbreken van weerklank en het defensieve wanbegrip in gereformeerde kring ten aanzien van kunst en cultuur vormen een terugkerend patroon in de casuïstiek. Tot slot vindt vanuit een drietal slotvragen de evaluatie plaats van de waardering in gereformeerde kring voor Rijnsdorps strategie tot cultuur en zijn leiderschap op kunstgebied. Ondanks de erkenning en bekroning die hem uiteindelijk ten deel vielen, vat de hoofdtitel van dit onderzoek zijn levenstragiek als scheppend kunstenaar en gemankeerd volksopvoeder in een navrante metafoor samen.

III *Begripsmatig intermezzo als historisch exposé*

Het menselijk streven naar kennis, 'die de mens in staat zou stellen gelijke tred te houden met de maatschappelijke ontwikkeling van zijn tijd', zoals volksontwikkeling zich in essentie laat samenvatten, behoort als Europees cultuurverschijnsel 'tot de alleroudste'.¹⁷ Tot diep in de negentiende eeuw vond het proces van cultuuroverdracht en cultuurvernieuwing in de traditionele levenskringen van gezin, kerk en dorpsgemeenschap plaats, 'langs de weg der onbewuste overname via voorbeeld en traditie enerzijds en langs de weg van het bewuste, georganiseerde onderwijs anderzijds'.¹⁸ Als gevolg van de dynamische ontwikkeling van de samenleving en de eisen die de maatschappij bij de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw stelde aan mens en burger, bleek een derde vorm van cultuuroverdracht nodig: 'de apart georganiseerde, buitenschoolse en niet op beroepsopleiding gerichte werkzaamheid der volksopvoeding'.¹⁹

Van Dijk wees in navolging van Karl Mannheim op de 'historisch relatieve inslag' van het verschijnsel volksontwikkeling: 'de betekenis van het woord, en de inhoud welke wij geven aan hetgeen wij onder volksontwikkeling verstaan, wisselen met de verandering van de voornaamste opvattingen omtrent mens en maatschappij'.²⁰ Het algemene begrip volksontwikkeling, vanaf de achttiende eeuw opkomend in de gedaante van de sociaal-liberale, filantropische volksverheffing en ruim een eeuw later gehuld in het paternalistisch, roodgetinte gewaad van de volksopvoeding, geven als begrippen uitdrukking aan de historische evolutie van de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen van een volk op het ritme van sociale, economische en politieke veranderingen in de samenleving. Een voortschrijdend proces van betekenisverandering dat voor veel begrippen van oudere datum geldt, zoals in de volgende - in de tijd opklimmende - reeks: *verlichting, beschaving, opvoeding, verheffing, ontwikkeling, ontplooiing en vorming*, al dan niet in samentrekking met het genitief 'volk'.²¹

onderzoek en agogische methodiekontwikkeling, en vervolgens als 'sociaal-cultureel werk voor volwassenen' in de jaren zeventig van de vorige eeuw geïncorporeerd werd in de andragogie en het andragologische begrippenapparaat.

¹⁷ K. van Dijk, *Radio en volksontwikkeling*, 11.

¹⁸ J.F. de Jongh, 'De huidige taak der volksopvoeding', in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 1, 1952, 29.

¹⁹ R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 121.

²⁰ K. van Dijk, *Radio en volksontwikkeling*, 13.

²¹ Deze begripsexplicatie is grotendeels gebaseerd op A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*, 4-26 uit 1962, die in zijn begripsomschrijvingen nauw aansloot op de gebruikte

Voor een evenwichtig historisch beeld van de letterkundige C. Rijnsdorp in zijn ontwikkeling als volksoepvoeder en de groei van zijn 'literair middelaarschap' op het levensterrein van de kunst, is het van belang de veranderende betekenissen in de gehanteerde terminologie contextueel te duiden. Deze hermeneutische exercitie biedt tevens een illustratief beeld van de tijd waarin deze begrippen zijn ontstaan en naar nieuwe inhouden evolueerden. Ditzelfde procedé geldt in uitgebreider vorm eveneens voor de termen: volk, volksoepvoeding en volksoepvoeder in relatie tot kunst en cultuur. De historische focus richt zich niet alleen op ordening en samenhang in het gebezigde begrippenapparaat, maar ook op het aanbrengen van een adequaat theoretisch raamwerk.

Deze begripsexplicatie is tevens noodzakelijk om de theorie en praktijk van Rijnsdorps strategie en program van culturele volksoepvoeding zo authentiek en precies mogelijk - conform Leopold von Ranke's geschiedkundig devies: *er will bloss zeigen wie es eigentlich gewesen* - te kunnen reconstrueren en reproduceren, emancipatoir te duiden en programmatisch te waarderen. Waar gewenst en mogelijk - met de leesbaarheid van de tekst als criterium - krijgen de onmisbare citaten uit het werk van Rijnsdorp voorrang boven het parafraseren van zijn teksten. Niet alleen vanwege de onvermijdelijke devaluatie van de literair-essayistische tekst, maar vooral ook om recht te doen aan de uniciteit van het belangrijkste instrument dat hij in zijn volksoepvoedkundige en culturele praktijk hanteerde: zijn *taaleigen*. Hiermee zette Rijnsdorp als literator in zijn formulering, plastic, metaforiek en met name in zijn stijl een niet te imiteren signatuur onder zijn strategie en leiderschap.

IV *Ontwikkeling en betekenisverandering*

De term *Verlichting* duikt in Nederland aan het einde van de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw steeds vaker op en draagt in de geest van de *Aufklärung* de betekenis van een 'verheffing van het geestelijk levensniveau van de grote massa op basis van vermeerdering van kennis en godsdienstzin'.²² Het begrip evolueert tot het verwerven, verwerken en praktisch toepassen van kennis. Het Verlichtingsdenken, dat de 'positieve godsdienst' uitschakelt en de rede verheft 'tot grondslag van een nieuwe levensbeschouwing', beoogt bevrijding 'uit de greep van dogmata, verheffing uit onmondigheid, het brengen van verstandelijke ontwikkeling en redelijk inzicht'. Hierdoor wordt de mens pas waarlijk mens. 'De rede, het verstand, brengen de mens tot het kennen van de weg naar opgang.'²³ Aan dit verlichte kennisideaal ontleent de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, de oudste Nederlandse organisatie voor volksoepvoeding, in 1784 haar missie en maatschappelijke opdracht. Kennis groeit naast kapitaal in de negentiende-eeuwse standenmaatschappij uit tot de tweede maatschappelijke factor van belang. De verlichte mens weet zich als 'redelijk en goed wezen' bevrijd van het christelijk dogma van de erfzonde, en predikt cultuuroptimisme.

De term *beschaving* hangt als begrip nauw samen met de volksverlichtingspraktijk van 't *Nut*. Beschaving is waarneembaar met de zintuigen en raakt aan 'smaak en esthetisch gevoel', 'verfijning', 'goede manieren' en 'verzachting van zeden'. Is verlichting een 'uitvloeisel van het menselijk verstand', beschaafdheid behoort tot 'de verbeelding, het hart en de zeden'.²⁴ Beschavingswerk richt zich op 'zedelijke verbetering', 'verbreding van algemene kennis', het 'aankweken van godsdienstige beginselen'. Gedragen door de grondslagen van de *Verlichting* komt beschaving eveneens tot uitdrukking in 'geestelijke liefdadigheid, met een sociaal doel'.

terminologie in de bundel *Vorming. Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen* onder redactie van prof. dr. T.T. ten Have, uitgegeven in 1959 ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.

²² A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*, 6. De Vrankrijker plaatste de periode van de *Verlichting* tussen circa 1780 en 1840.

²³ *Ibidem*, 9. De naam van het christelijk-letterkundig tijdschrift *Opgang* herinnert tussen 1916 en 1925 aan eenzelfde emancipatiegeest om het 'ware licht' van de christelijke literatuur niet onder de korenmaat te zetten, zodat het 'valse licht' van stichtelijke rijmelarij in orthodox-protestantse kring kon worden uitgedoofd.

²⁴ *Ibidem*, 11.

Beschaving staat overigens niet gelijk aan cultuur, maar vormt een bestandsdeel van cultuur in engere zin. Halverwege het midden van de negentiende eeuw raakt de term *verlichting* op de achtergrond en komt het begrip *opvoeding* in zwang, dat van meet af aan een 'sociaal gerichte inhoud' krijgt. In de talrijke volksopvoedkundige publicaties over pauperisme en liefdadigheid uit deze periode verwijst men naar 'een zekere verworping in, en te laag zedelijk peil van, de grote massa' - het 'pauperiaat', waarbij bedoeld wordt op het ontbreken van 'vakkennis, werklust en spaarzin'. Onderwijs blijkt geen afdoende remedie om tekorten in gezin en maatschappij te verhelpen. Bewuste beïnvloeding - desnoods door dwang - wordt het parool van de toenmalige volksopvoeders. Opvoeding betekent volgens hen meer dan onderwijs geven: 'Onderwijs is mededeling van kennis en waarheden; terwijl opvoeding tevens insluit het geschikt maken om die kennis en waarheden in toepassing te brengen'.²⁵

Het *Nut* blijft vanuit het verlichtingsdenken de nadruk leggen op onderwijs en opvoeding met als streven 'de massa van knellende banden te verlossen en uit onmondigheid te bevrijden'. Draagt opvoeding in de negentiende eeuw vooral een zedelijk karakter met een gerichtheid op het aankweken van deugden, in de jaren twintig van de vorige eeuw krijgt de term volksopvoeding een 'zeer ruime en diepgaande betekenis', met een meer intellectualistische oriëntatie. Aanvankelijk omschrijft S.R. Steinmetz het doel van de volksopvoeding in 1891 als 'de zedelijke en geestelijke verheffing, de opvoeding van de arbeider tot beschaafd man, tot denkend wezen, tot waardig staatsburger'.²⁶ In zijn bijdrage 'De kerntrekken der Volksuniversiteit' aan het *Gedenksboek der Volksuniversiteit Amsterdam 1913-1923*, kent Steinmetz ruim drie decennia later aan het begrip volk de veel ruimere betekenis toe van het 'gehele volk in zijn verscheidenheid van klassen en standen'.²⁷

De term *verheffing* is eveneens afkomstig uit de 'armoede-literatuur'. Vanuit de burgerlijke elite in Europa komt aan het eind van de achttiende eeuw een beschavingsoffensief op.²⁸ 'Geschokt door het bittere lot van het proletariaat', maar ook 'bevreemd voor revolutionaire woelingen' wordt volksontwikkeling, vanuit zowel altruïstische, ideologische als praktische motieven instrumenteel ingezet om de kloof tussen rijk en arm te slechten. De bourgeoisie beschouwt de 'verheffing des volks' - gericht op verbetering van werkomstandigheden, zorg en huisvesting voor de maatschappelijke onderklasse, het aankweken van spaarzin en zedelijk gedrag van arbeiders - als haar morele taak. Deze volksklasse is grotendeels analfabeet, leeft onder abominabele omstandigheden in grote armoede en dreigt door drankmisbruik, bekrompen behuizing, slechte hygiëne en ondervoeding, zowel lichamelijk als geestelijk, ten onder te gaan. Verheffen draagt de letterlijke betekenis van het 'opheffen' van deze volksgroep uit hun uitzichtloze situatie; niet zozeer door het geven van ondersteuning in de vorm van geld of goed, maar door hen te *activeren* zelf aan de verbetering van hun lot te gaan werken. 'Help u zelve', is het devies bij de bevordering van de 'zedelijke, verstandelijke en stoffelijke ontwikkeling' van de arbeidersklasse.²⁹

De dynamische term *ontwikkeling* verwijst als begrip naar verleden, heden en toekomst, suggereert 'geestelijke houding én uitgroei', en is zowel op mens als gemeenschap van toepassing. Omdat de samenleving door de opkomst van nieuwe maatschappelijke krachten - die op hun beurt weer tegenkrachten oproepen - zich blijft ontwikkelen en veranderen, is verdere evolutie geboden. In Nederland is voor 1900 van volksontwikkeling in de zin van een welbewuste,

²⁵ Citaat van Jhr. mr. J. de Bosch Kemper uit 1851, aangehaald door A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, 12.

²⁶ S.R. Steinmetz, 'Student en Volksopvoeding', in: *Minerva*, 1891, 175. Geciteerd door W. Meijer, 'Steinmetz en de volksopvoeding', in: *Volksopvoeding*, jrg. 11, 1962, 276.

²⁷ S.R. Steinmetz, 'De kerntrekken der volksuniversiteit', opgenomen in: *Volksopvoeding*, jrg. 11, 1962, 285-289.

²⁸ Zie voor het volksverheffingswerk, de internationale verankering ervan, de vele buitenlandse voorbeelden en contacten, en transnationale kruisbestuivingen in relatie tot verheffingswerk van deze sociaal hervormers, hun ambities, inspiraties, dromen en initiatieven, de studie van dr. Christianne Smit uit 2015: *De volksverheffers*. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914.

²⁹ A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling, Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*, 16.

buitenschools georganiseerde en niet op beroepsopleiding gerichte vorming nauwelijks sprake.³⁰ Aanvankelijk gericht op deugden en kennis verschuift de aandacht geleidelijk aan naar de ontwikkeling van persoonlijkheid en gezamenlijkheid. De Vrankrijker geeft in dit verband de voorkeur aan de term *volksontwikkeling* boven *vorming*, omdat 'het woord ontwikkeling het enige is dat op alle perioden in het verleden past', en volgens hem ook naar de toekomst bruikbaar blijft: 'Het suggereert ons immers voortgang, vooruitgang, rijping; en wel een die steeds verder gaat en nooit een uiteindelijke vorm verkrijgt.'³¹ De Vries Reilingh benadrukt in dit verband aanvullend, dat het volksleven 'een lange reeks van menselijke generaties' omvat. Anders dan bij de individuele mens, die van de wieg af de totale menselijke ontwikkeling moet doormaken, 'zet in het volksleven iedere generatie het werk van de vorige voort'.³²

Ontplooiing verwijst als begrip naar een innerlijk proces, 'omdat het streeft naar steeds voortgaande uitgroei van de persoonlijkheid en tracht individuen zowel afzonderlijk als in groepsverband tot zelfwerkzaamheid in óplopende lijn te prikkelen'.³³ Dit proces ontstaat grotendeels van *binnenuit*, waarbij aanleg en milieu de bevorderende factoren zijn.³⁴ In deze zin is ontplooiing gelijk aan ontwikkeling in de zin van 'open gaan', ontvouwen, voortgang en vooruitgang. Ontplooiing is niet synoniem aan vorming en ontwikkeling, die immers krachten van *buitenaf* impliceren.

Het begrip *vorming* keert al terug in de geschriften van het *Nut* in de zin van 'verstandelijke en zedelijke vorming'. Opvoeding, genomen in de negentiende-eeuwse betekenis 'van het aanbrengen van kennis en het kweken van deugden' impliceert 'geleide ontwikkeling, invloed van buiten af'. Halverwege de twintigste eeuw draagt vorming de betekenis van 'begeleide ontwikkeling', als een doelbewust en doelgericht proces dat de mens en zijn psychisch leven rijker wil maken. Vorming kan algemeen gericht zijn, maar wordt ook verbijzonderd wanneer de mens culturele en letterkundige vragen wil bezien vanuit de eigen levens- of wereldovertuiging, al dan niet in dialoog met de algemene cultuur.³⁵ Ten Have stelt zich in dit verband de vraag: 'maar *wat* wordt overgedragen en *hoe* en *aan wie*', waarbij hij in het kader van de welbewuste, buitenschoolse cultuuroverdracht aan volwassenen kritisch opmerkt: 'Vormingswerk beoogt niet vooral de sociale en culturele *aanpassing* aan de gegeven externe situatie, maar wil daar boven uit een zodanige sociale en culturele *vorming* geven, dat elke situatie gehanteerd kan worden. Het ziet over het bijzondere van het moment heen naar het algemene in alle tijden'.³⁶

Bovengenoemde begrippen blijken in de sociaal-agogische literatuur niet eenduidig te worden gehanteerd; het gebruik van de termen volksverheffing, volksontwikkeling en volksopvoeding als inwisselbare synoniemen doet historisch gezien geen recht aan de opeenvolgende betekenisveranderingen en hun hiërarchische ordening in de tijd.³⁷ Dat in de jaren vijftig van de twintigste eeuw de term *volksopvoeding* de voorkeur krijgt boven het begrip

³⁰ Redactie, 'Aan allen wien de volksopvoeding ter harte gaat', in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 1, 1952, 5. De redactie gaf in haar programmatische inleiding aan, dat voor verreweg het grootste deel van het volk de ontwikkeling met de lagere school was afgelopen en de lezingen van het *Nut* niet meer dan een druppel op de gloeiende plaat waren.

³¹ A.C.J. de Vrankrijker, 'Ter inleiding', *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-cultureel werk in Nederland* (zonder paginanummer).

³² H.D. de Vries Reilingh, *De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*, 6.

³³ A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-cultureel werk in Nederland*, 3.

³⁴ Toen ds. Anne de Koe, directeur van de Rotterdamse Vereniging *Ons Huis*, sprak over de 'harmonische ontplooiing van de geestelijke vermogens van de mens' als doel van volksontwikkeling, doelde hij op innerlijke krachten die niet van buitenaf waren opgelegd. A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, 22.

³⁵ In deze zin moet de programmatische naam worden begrepen van het 'Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad' *Ontmoeting*, dat in 1946 door het driemanschap Rijnsdorp, Risseeuw en Van der Stoep werd opgericht.

³⁶ T.T. ten Have, 'Problemen en doelstellingen', in: T.T. ten Have (red.), *Vorming. Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen*, 75.

³⁷ Hugo De Blende en Fred Dhont, 'Sociaal-culturele praktijken', in: Yves Larock (red.), *Spoor Zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*, 9.

volksontwikkeling verklaart Van Dijk vanuit de ‘positieve richting, gebaseerd op fundamentele meningsovereenstemming binnen een volk’.³⁸

Deze studie over C. Rijnsdorp in zijn rol en betekenis als culturele volksopvoeder sluit aan op de doorgaande historische lijn van volksontwikkeling, waarin na de negentiende-eeuwse sociaal-filantropische volksverheffers omstreeks 1900 de kennisgedreven volksontwikkelaars naar voren treden. Zij leggen de nadruk op het verwerven van elementaire kennis en algemene ontwikkeling via scholing, volkshuiswerk, volksuniversiteiten en volkshogescholen, gericht op de buitenschoolse vorming van volwassenen. Tegen dit streven komen na de Eerste Wereldoorlog de ideologisch bevoegen volksopvoeders, met name uit socialistische kring, in het geweer.³⁹ De ‘strategie van de klassenstrijd’ wordt verlaten ten gunste van ‘een evolutionaire benadering waarin volksopvoeding wordt beschouwd als een belangrijk middel tot emancipatie’.⁴⁰ Deze visie op volksontwikkeling is nadrukkelijk opvoedkundig ingekleurd met een normatief pleidooi voor persoonlijkheidsvorming en gemeenschapszin, waarbij het accent ligt op maatschappelijke betekenisgeving en zinvolle vrijetijdsbesteding, met een sterke oriëntatie op kunst en cultuur.

De term ‘culturele verheffing’, zoals in de ondertitel van deze studie gebruikt in relatie tot het calvinistisch volksdeel, draagt in historisch opzicht een *dubbele* betekenis die nauw aansluit op Rijnsdorps strategie en program van culturele volksopvoeding. Enerzijds past *verheffing* in de zin van het verlichtingsdenken om door kennisvermeerdering en voorlichting op het levensterrein van de kunst te komen tot een hoger geestelijk en cultureel peil: *cultureel besef*. Anderzijds geldt *verheffing* letterlijk in de negentiende-eeuwse betekenis van *opheffen* van het gereformeerde volk uit de sfeer van doperse wereldmijding en culturele inertie. Niet in de vorm van culturele bedeling en literaire aalmoezen, maar juist door een sterk accent te leggen op *zelfactivering*, en daarmee op de *activering* van het calvinistisch volksdeel tot: *culturele werkzaamheid*. Deze centrale uitgangspunten in zijn volksopvoedkundige strategie en programmering ontleende Rijnsdorp overigens niet zozeer aan het negentiende-eeuwse verlichtingsideaal en het positivistische *Aufklärungs*-denken, maar conform de bijbelse scheppingsopdracht aan het Kuyperiaanse cultuurmandaat, met een voor hem als kunstenaar en volksopvoeder *dubbele* cultuurtaak: artistiek en pedagogisch.

Op grond van deze inzichten en overwegingen is in de aanvankelijke ondertitel van dit onderzoek: ‘Rijnsdorp en de culturele emancipatie van het gereformeerde volksdeel’, de term *emancipatie* vervangen door het negentiende-eeuwse begrip *verheffing*. Het emancipatieproces van de gereformeerden op het levensterrein van de kunst blijkt namelijk, zoals deze studie over Rijnsdorp als culturele volksopvoeder aantoont - in tegenstelling tot andere levensgebieden met de ‘bereikte doeleinden’, zoals in kerk, staat en maatschappij, inclusief het daarmee binnen de eigen zuil gepaard gaande *triumfalisme* en zijn mentaliteit van *es-ist-erreicht* - nooit te zijn voltooid.

³⁸ K. van Dijk, *Radio en volksontwikkeling*, 29-30. Voor de abstracte formulering van Karl Mannheim die Van Dijk citeerde, kan ook gelezen worden: ‘gedragen door een gemeenschappelijk bezielende idee’. In het gelijknamige artikel, dat Van Dijk een jaar eerder publiceerde dan zijn proefschrift uit 1953, schreef hij in dit verband: ‘De oude opvatting van de volksontwikkeling, als zouden de vruchten van de wetenschap langzaam wel doordringen tot de brede lagen van het volk, een opvatting, die onze voorvaders met “deernis” voor de “gemeenen man” vervulde, en hem deed besluiten deze “armen” de helpende hand toe te steken, heeft afgedaan.’ K. van Dijk, ‘Radio en volksontwikkeling’, in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 2, maart 1952, 40.

³⁹ De Vries Reilingh hekelde het scepticisme, waarmee de intellectuelen de volksopvoeding tegemoet traden. Zij beschouwden de volksopvoeding als ‘een hachelijke zaak’, als reactie op de overschatting ervan door *Verlichting* en *Rationalisme*, terwijl bij de massa ‘het intellectuele plafond op veertienjarige leeftijd bereikt zou zijn’. Volgens hem schuilt de zwakte van het democratische Westen (contra het racistische Duitsland van Hitler en het materialistische Rusland van Stalin) hierin, ‘dat men geen andere dan een intellectualistische volksopvoeding kan voorstellen en dat men niet gedragen wordt door een gemeenschappelijke bezielende idee’. H.D. de Vries Reilingh, *De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*, 7-8.

⁴⁰ B. van Gent, ‘Een riskante mythe. Volksopvoeding en volksgemeenschap’, in: *Pedagogisch Tijdschrift*, jrg. 22, nrs. 1-2, 1997, 28.

1 Rijnsdorp ‘in drie etappen’

Een volksopvoeder wordt niet geboren: hij ontstaat. Hij rijst op uit een leven in een bepaalde context, waar in retrospectief een complex van factoren - zoals afkomst, aanleg, karakter, ontwikkeling, milieu, godsdienst, identiteit, beroep, tijd, plaats, samenleving en cultuur - zich laat stileren tot een biografie. Dat wil zeggen: een levensverhaal, waarin vragen naar het *waarom*, het *hoe* en het *wat* van Rijnsdorps volksopvoederschap een antwoord kunnen vinden. ‘In mijn leven zit geen kopij voor een biografie, tenzij zulk een die weet te vinden’,⁴¹ merkte Rijnsdorp in 1940 enigszins paradoxaal op. Dit terwijl hij toen zijn metamorfose van literator tot volksopvoeder grotendeels had ondergaan, nota bene het centrale *keerpunt* in zijn leven als kunstenaar. Bij het aanbrengen van ritme, samenhang en structuur in het leven van Rijnsdorp als volksopvoeder klinken begrippen als ‘goddelijke roeping’, ‘levenstaak’, ‘scheppingsopdracht’, ‘cultuurplicht’ in bepaalde varianten ter verklaring van zijn artistiek en pedagogisch volksopvoedend handelen veelvuldig door. Het zoeken en tasten naar de biografische kern van zijn leven eist echter de ‘grootste raffineerkunst’.⁴² Rijnsdorp waarschuwde in dit verband in zijn dagboekantekeningen op 12 oktober 1946 dan ook: ‘Een latere lezer van dit dagboek, die erover schrijven wil, wordt vriendelijk verzocht niet alles uit tijds- en levensomstandigheden te willen verklaren.’⁴³ Het biografisch drieluik van Rijnsdorps leven en werk - evenals de overige hoofdstukken in deze studie - beogen aan zijn wens gehoor te geven door prudent aandacht te geven aan de religieuze motieven en artistieke aspecten van zijn volksopvoederschap op het levensterrein van de kunst.

Proloog: totaliteit, monumentaliteit en synthese

*Het leven van de Rotterdamse letterkundige dr. C. Rijnsdorp toont, met een zinspeling op zijn literair-historisch essay In drie etappen, eveneens een opmerkelijke periodiciteit van drie etappen.*⁴⁴ Een leven, dat in zijn culturele ontwikkeling, letterkundige groei en pedagogische taak gelijke tred houdt met de etappen van de aarzelande opgang van een eigen, specifieke christelijke literatuur aan het einde van de belle époque,⁴⁵ de bloeiperiode van de Jong-Prottestantse letterkunde ten tijde van het Interbellum,⁴⁶ en de relatieve neergang van de protestants-christelijke letteren na de Tweede Wereldoorlog.⁴⁷ Elke levensetappe representeert een afgebakende biografische periode met een eigen dynamische structuur,⁴⁸ en scharniert om een ingrijpende cesuur in het verhaal van zijn leven. Rijnsdorps biografie kenmerkt zich door zelfontwikkeling en veelzijdigheid, dienstbaarheid en zelfverloochening, distantie en overgave. Een uiterlijk en publiek leven versus een innerlijk en privaat leven, dat in de geestelijke eenheid van zijn persoon en werk als ‘totaliteit’ benaderd dient te worden ‘aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie’.⁴⁹

⁴¹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 21 september 1940, 35.

⁴² J. Romein, *De biografie*, 203.

⁴³ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 142.

⁴⁴ Dit hoofdstuk vormt een uitwerking van een eerder geschreven portret: ‘Dr. C. Rijnsdorp, kenschets van leven en werk’, in: Anne Schipper (red.), *Dr. C. Rijnsdorp Prijs voor literatuur* 1993, 11-14.

⁴⁵ De eerste etappe, die Rijnsdorp plaatste tussen 1900 en 1914, typeerde hij als ‘een worsteling tussen de ideeënwereld van Kuyper en de stijlrevolutie van “tachtig”, uitgevochten op de platgetrapte grond van het overgeleverde literaire taalgebruik’. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 50.

⁴⁶ De tweede periode liet Rijnsdorp beginnen na de Eerste Wereldoorlog (die voor hem in cultuurhistorische zin de negentiende eeuw als *fin de siècle* afsloot), toen het christelijk-letterkundig tijdschrift *Opgang* in 1918 voor het eerst in druk werd uitgegeven. Deze etappe eindigde bij de laatst genotuleerde bijeenkomst van de *Christelijke Auteurskring* op 20 september 1940 in Amsterdam, nadat *Opwaartse Wegen* ruim een maand eerder door de uitgever J. van Ulzen van U.M. Holland was stopgezet. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 78.

⁴⁷ De derde etappe begon in het najaar van 1945 met de oprichting van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* op initiatief van het driemanschap P.J. Risseeuw, C. Rijnsdorp en D. van der Stoep. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 78. In dit essay beschreef Rijnsdorp de derde etappe tot 1951, het jaar waarin hij het manuscript afrondde.

⁴⁸ ‘De persoon manifesteert zich in ieder deel van zijn leven met een bepaalde structuur, die te beschrijven is en waarin hij als geheel aanwezig is.’ S. Dresden, *De structuur van de biografie*, 150.

⁴⁹ Over dit beginsel van totaliteit schreef Rijnsdorp: ‘(...) het geloof ten slotte in de éénheid van God was voor Bilderdijk en is voor ons de grond van onze totaliteitshouding’, *Ter Zijde*, 133. ‘Mijn grondhouding is: totaliteit en economie’, waaraan hij nuchter toevoegde: ‘al lijkt de praktijk er ook niets op’. C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 101.

Vanuit zijn besef van de eenheid van alle levensverschijnselen wilde Rijnsdorp als 'principiële en praktische totalist' - ook op het levensterrein van de kunst - vanuit de calvinistische 'idee der totaliteit' leven en werken. Voor hem vielen 'geloof, leven en kunst in één brandpunt samen', waarbij hij zichzelf een geestelijke zoon noemde van een 'richting, die uit de totaliteit geleefd heeft, en gewerkt, in de dagen dat het specialisme hoogtij vierde': het Nederlands calvinisme. '*Wij hebben nooit anders geleefd*'. Wij hebben nooit anders geschreven', getuigde hij over de *idee der totaliteit*, die volgens hem 'vandaag-aan-den-dag onze roem mag zijn (...), waarmee we onze tijd vooruit waren en die nu het verbindingspunt met onze tijd moet vormen'.⁵⁰

Zijn leven lang koesterde Rijnsdorp vanuit deze totaliteitsgedachte een monumentale levensopvatting, die kunst en religie onder 'één gezichtspunt' wilde zien.⁵¹ Aan al zijn werk lag 'één gedachte ten grondslag', gedragen door 'één enkelvoudig verlangen': 'Het hoge woord moet er meteen uit: het is de onuitroeibare behoefte aan *monumentaliteit*'.⁵² Een grondhouding, die gepaard ging met een verlangen naar een episch-dramatische kunst, geboren 'uit de ziel der muziek'. Het leven onthield de autodidact Rijnsdorp zijn leermeesters; daarom is hij naar eigen zeggen tot 'de beste' gegaan: 'Monumentale geesten als Calvijn en Kuiper hebben mij gevormd en als kunstenaar ben ik leerling van Beethoven en Goethe, Pascal en Nietzsche'.⁵³ Met enige zelfrelativering vervolgde hij: 'Ook weet ik iets van de hardheid der banken in de school die "leven" heet.'

In zijn verlangen naar synthese, gevoed door een diepe begeerte naar monumentaliteit, wilde Rijnsdorp niet scheiden, maar juist onderscheiden en verbinden: 'Een synthese van kennen en voelen, van denken en zijn'.⁵⁴ Voor hem was geen analyse mogelijk 'zonder een element van synthese'.⁵⁵ Hij maakte in dit verband zelfs gewag van 'een *synthetische* methode', gericht op 'één, centraal, oordeel'.⁵⁶ In een zelftypering stelde hij: 'Ik ben het tegendeel van een specialist en zoek in geestelijke en culturele dingen hardnekkig naar een synthese'.⁵⁷ Enkele jaren daarvoor had hij in zijn dagboek genoteerd: 'In de kunst zoek ik naar synthese en alzijdigheid, trouwens ook in het leven'.⁵⁸ Die samenhang vond hij bij uitstek in de wederkerige relatie tussen kunst en religie. In zijn *In drie etappen* uit 1952 getuigde hij van het sterke besef, 'dat het artistieke en het levensbeschouwelijke element in de persoon van de auteur, in zijn creatieve werk en in zijn beschouwingen een *synthese* dienen te vormen, zonder welke elke "helft" onvolkomen blijft en bij de poging zichzelf te completeren scheef groeit'.⁵⁹

In de 'monumentale gedachtenbouw en levensleer',⁶⁰ die het calvinisme hem bood,⁶¹ vond Rijnsdorp in geestelijk en artistiek opzicht de begeerde 'eenheid des levens', die hij ook voor de

⁵⁰ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst ter inleiding van een nieuw literair en cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937, een uitgave bedoeld voor uitgeverij J.H. Kok-Kampen, 'die zooveel heeft gedaan voor theologie en de volkslectuur, nu haar aandeel wil geven in de opvoeding tot schoonheid van ons volk'. Dit tijdschrift onder redactie van Rijnsdorp en Risseuw, dat behalve aan de literaire ook aan de plastische en muzikale kunsten recht wilde doen, is echter nooit verschenen. Zie ook: hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.2: '*Kunst en Leven*'.

⁵¹ In zijn tweede essaybundel uit 1954 benadrukte Rijnsdorp met een verwijzing naar *Ter Zijde* uit 1935 opnieuw 'die centrale vraag naar een monumentale levensopvatting, die ook kunst en religie onder één gezichtspunt verlangt te zien en het leven daarnaar richten wil'. C. Rijnsdorp, *Op zoek naar het geheim*, 8.

⁵² C. Rijnsdorp, 'Inleiding', *Ter Zijde*, 7.

⁵³ *Ibidem*, 11.

⁵⁴ Okke Jager, *Trouw*, 13 september 1974.

⁵⁵ C. Rijnsdorp, 'Over het beschrijven van muziek', *Ter Zijde*, 79. De analyse leidde voor Rijnsdorp via de synthese tot het begin van een karakteristiek, waarin de aard of het karakter van een kunst- of muziekstuk kon worden getypeerd.

⁵⁶ C. Rijnsdorp, 'Joh. Seb. Bach, de Architect-Mysticus', *Ter Zijde*, 12.

⁵⁷ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 8.

⁵⁸ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 101.

⁵⁹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 131-132.

⁶⁰ Rijnsdorp woonde geestelijk in het monumentaal opgetrokken gebouw van het calvinisme. 'Hij was door en door een Kuiperiaan. Hij had met alle respect gezegd een zekere burgerlijke beperktheid, ook op godsdienstig gebied, ondanks zijn grote begaafdheid.' Mededeling van G. Kamphuis aan Anne Schipper tijdens het interview op 21 oktober 1986 in Den Haag.

⁶¹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 126.

kunst van 'uitnemende waarde' achte.⁶² Ter wille van het zogenaamde 'schoone' wilde hij het nimmer 'op een accoordje gooien' met zijn geloofsovertuiging; omgekeerd wilde hij zijn 'aesthetisch geweten' geen geweld aandoen om wille van 'heilige huisjes'. Tegen beide - geloof en kunst, en het eeuwenoude spanningsveld daartussen - zei Rijnsdorp *ja*, en 'dat ja is één'.⁶³

1.1 *Leven en literatuur (1894-1940)*

De eerste en tevens langste levensetappe van Rijnsdorp loopt van zijn geboorte tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, die een ingrijpende cesuur in zijn leven, denken, werk en optreden vormt. Deze periode duurt ongeveer vijftien jaar en omvat naast zijn jeugd- en J.V.-jaren niet alleen zijn vorming als scheppend kunstenaar: componist, dichter, novellist en romancier, maar ook zijn ontwikkeling tot denker en kunstbeschouwer: essayist, muziekrecensent en literatuurcriticus. Begeesterd door de alomvattende theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuyper,⁶⁴ en de publicaties van Herman Bavinck,⁶⁵ die behalve over dogmatiek en artistieke ook over pedagogische vraagstukken schreef,⁶⁶ weet hij zich geroepen tot een bemiddelende taak op het levensterrein van de kunst. Vanuit zijn religieus gekleurde roeping tot kunstbeoefening en kunstscheping groeit hij in de jaren dertig van het Interbellum steeds meer uit tot een geroepen volksoptreder met een levenstaak, waarbij hij in verschillende functies en kwaliteiten het calvinistisch volksdeel 'aan de kunst' wil brengen, in confrontatie met zowel de paganistische kunst en letteren, als met de culturele indifferentie in gereformeerde kring.

Cornelis Rijnsdorp,⁶⁷ geboren op 19 september 1894 te Rotterdam-Delfshaven, groeide op als zevende en laatste kind in een eenvoudig gereformeerd gezin met een bevindelijke signatuur.⁶⁸ Zijn vader was slager. Na diens vroegtijdige dood in 1908 moest hij op dertienjarige leeftijd na een onvoltooide U.L.O. van school en werd kostwinner voor zijn moeder. Een 'laag maatschappelijk startpunt', zo typeerde Rijnsdorp in een terugblik het begin van zijn werkzame leven: 'Alles wat ik heb verworven is tegen de stroom in geweest'.⁶⁹ Hij was werkzaam bij diverse handels-, scheepvaart- en bankkantoren, en behaalde in de avonduren door zelfstudie en met ijzeren zelfdiscipline tussen 1910 en 1916 de kantooropleiding's moderne talen, steno *Groote* en boekhouden.

Zijn geestelijke ontwikkeling vond hoofdzakelijk plaats binnen de belijnde kaders van de gereformeerde wereld en geloofstraditie. Na de zondagschool en knapenvereniging van de Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Delfshaven werd 'vriend Rijnsdorp' - geheel in de lijn met de toenmalige gereformeerde zede - in 1911 lid van de Jongelingsvereniging *Johannes Bogerman*. In deze vormschool voor het leven werd hij door 'beginselstudie en karaktervorming' gepokt en gemazeld in de neocalvinistische beginselen voor 'Kerk, Staat en Maatschappij'. Rijnsdorp onderscheidde zich door zijn grote studiezijn en doorwrochte inleidingen. Hij maakte snel carrière in het Delfshavense J.V.-werk: in 1913 secretaris van *Bogerman*, in 1914 voorzitter van de mede door hem opgerichte J.V. *Cornelis Geselius*, van 1916 tot 1920 bestuurslid en vervolgens voorzitter

⁶² *Ibidem*, 132.

⁶³ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst van het prospectus voor het tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937.

⁶⁴ Over zijn geestelijke vorming zei Rijnsdorp: 'Geestelijk hebben Kuyper en Bavinck natuurlijk veel met me gedaan, later ook enigszins Schilder, en wat ik aan Pascal te danken heb is niet zo gemakkelijk te zeggen.' D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 8.

⁶⁵ Over de vormende invloed van prof. H. Bavinck schreef Rijnsdorp, dat hij weliswaar ook veel van Bavinck had geleerd, 'maar na Goethe kon een verdienstelijk kamergeleerde als Bavinck, die van kunst geen begrip had, het niet tegen een universele geest als Kuyper uithouden'. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 132.

⁶⁶ H. Bavinck, *Paedagogische beginselen* (1904), *De opvoeding der rijpere jeugd* (1916), en *De nieuwe opvoeding* (1917), boeken die Rijnsdorp ongetwijfeld kende. Ook Leih wees op de aanwezigheid van de boeken van Kuyper en Bavinck: 'zware kost', in de bibliotheken van de gereformeerde jongelingsverenigingen, die werden gebruikt voor het maken van inleidingen. H.G. Leih, 'Protestants-christelijk bibliotheekwerk', in: R.G.K. Kraan (red.), *Omzien met een glimlach*, 81.

⁶⁷ In zijn kinderjaren werd Cornelis Rijnsdorp aanvankelijk Cor, Neels of Nelis genoemd, maar zelf gaf hij al jong de voorkeur aan de roepnaam Kees.

⁶⁸ Na de dood van het tweede kind Pieter op 7 januari 1886, telde het gezin J.E. Rijnsdorp Jr. zes kinderen.

⁶⁹ Trudy Klijn, 'Je moet gewoon zijn die je bent', in: *Hervormd Nederland*, 21 september 1974. Bewerking van het radioportret van C. Rijnsdorp voor het *Convent van Kerken*, eerder uitgezonden op 11 maart 1973.

van het Ringbestuur Schiedam en Omstreken. Tevens was hij als vast medewerker en redacteur verbonden aan *Ons Ideaal*. In dit mededelingenorgaan van de Rotterdamse Jongelingsverenigingen en in het landelijk verschijnend *Gereformeerd Jongelingsblad* schreef hij bijdragen van 'godsdienst-paedagogischen aard'.⁷⁰

Op 2 juli 1912 werd Rijnsdorp na een maandenlange periode van geloofstwijfel en grote neerslachtigheid op zeventienjarige leeftijd krachtdadig bekeerd. Hij noemde dit keerpunt 'het beslissende moment' van zijn leven. Ruim een halve eeuw later getuigde hij: 'ik heb Christus ontmoet - werkelijk, het woord *ontmoeting* is hier het enige juiste woord - en van 't ene ogenblik op 't andere was mijn romantische *Weltschmerz* omgezet in de absolute zekerheid van de verlossing'.⁷¹ In zijn *Laatste dagboek* schreef Rijnsdorp op 30 november 1980: 'Had ik die ervaring op mijn zeventiende niet gehad, dan zou ik als agnost sterven.'⁷² Begin 1913 leerde hij op belijdeniscatechisatie Annemie Gerber kennen, met wie hij op 14 juli 1921 in het huwelijk trad.⁷³ Na de overname van de Rotterdamse handelsbank *Gebroeders Chabot* door de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V. (N.H.M.)*, werkte de bankemployé Rijnsdorp vanaf 1 maart 1921 bij het Agentschap Rotterdam van de *N.H.M.* op de afdeling 'Documentaire credieten' als eerste correspondent; een functie die hij zijn hele kantoorleven bleef uitoefenen.

Het levensterrein van de kunst, met name de muziek, vormde voor Rijnsdorp na zijn bekering 'een toevluchtsoord en domein van rust en vrede, analoog aan dat van het geloof'.⁷⁴ Zijn kunstzinnige vorming en literair-artistieke ontwikkeling vond aanvankelijk geheel buiten de gereformeerde constellatie en dogmatische belijning plaats, wat hem - als autodidact - van meet af aan een eigen geluid en oorspronkelijke toonzetting gaf. Als jongen wilde hij, nadat hij eerst tot zijn veertiende een klassiek-romantisch schrijversideaal had gekoesterd, componist worden. Hij volgde naast zijn kantoorvakstudie van 1910 tot 1917 lessen in de muziektheorie bij de Rotterdamse musicus en componist Johan C. Berghout. In 1912 gaf hij bij de Duitse muziekuitgeverij *Steingraber Verlag* in Leipzig zijn eerste en ook enige opus uit: *Zwei melodien für Violin und Klavier*, met als ondertitel *Naïeve Liedjes*. Tussen 1914 en 1915 publiceerde hij composities en cultuureducatieve bijdragen over muziek en componisten in *Woord en Beeld*, de 'Weekblad-illustratie voor het Christelijk gezin'.

Deze muziekopstellen bleken niet alleen met een voorlichtend-opvoedkundig oogmerk te zijn geschreven, ze maakten tevens deel uit van Rijnsdorps eigen ontwikkelingsgang als schrijver en vormden de overbrugging van de muziek naar zijn nieuwe ideaal van het schrijverschap. De muziek week, als gevolg van zijn voor de kunst ongunstige levensomstandigheden, steeds meer naar de achtergrond, waarbij zijn componistenideaal geleidelijk aan 'verschrompelde'. De gepassioneerd doorleefde muziekjaren bleken echter voor zijn vorming en ontwikkeling als mens en als kunstenaar van uitzonderlijk belang: 'deze muzikale dweep-periode betekende voor mij het leren kennen van alle hoeken en gaten van de *binnenkant van het leven*, het labyrint van het menselijk hart'.⁷⁵ De muziek leerde hem letterlijk over grenzen heen kijken, zoals hij over zijn literaire contacten met de Jong-Protestantse auteurs begin 1935 aan Piet Risseeuw schreef: 'Zij voelen niet dat ik uit de muziek kom en dus nooit zo eng-Nederlandsch georiënteerd ben'.⁷⁶

De grote betrokkenheid van Rijnsdorp bij de Zuid-Hollandse declamatieclubs en reciteerverenigingen op 'Gereformeerden Grondslag' hing nauw samen met zijn voorliefde voor de volkspoëzie, en vanuit zijn pedagogische cultuurtaak met het vraagstuk van 'volk en kunst'. Het populaire genre van de voordrachtkunst beschouwde hij als een bruikbaar instrument om kunstgevoelige jongeren uit zijn kerk in contact te brengen met cultuur in het algemeen en de

⁷⁰ P.J. Risseeuw, 'C. Rijnsdorp', in: *Christelijke Schrijvers van deze tijd*, 214.

⁷¹ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 166.

⁷² C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 130.

⁷³ Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren. Het jongste meisje Anna Maria overleed drie maanden na de geboorte op 14 april 1934.

⁷⁴ Hans van Stralen, *een discoursieve benadering van de religieuze bekering*, 99.

⁷⁵ C. Rijnsdorp, 'De geschiedenis van een belangstelling', in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 7.

⁷⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 6 januari 1935.

letterkunde in het bijzonder.⁷⁷ Tussen 1929 en 1936 vervulde hij op het terrein van de recitatie verschillende taken en functies, van tekstdichter en declamator tot letterkundig en technisch adviseur, waarbij hij sterk de nadruk legde op literaire smaakontwikkeling.

In zijn ontwikkeling als letterkundige beoefende Rijnsdorp op basis van een jarenlang zelfstandig uitgevoerde 'litterair-technische beginselstudie' diverse genres en stijlen. In 1920 debuteerde hij als novellist en publiceerde tot 1923 korte verhalen in de christelijke illustratie *De Spiegel*. Tijdens zijn studie van de verskunst vond hij in de taalplastiek van *L'art Poétique* van Paul Verlaine zijn verloren muziekideaal in de poëzie terug. In januari 1923 debuteerde hij als dichter in *Stemmen des Tijds*, het hervormd-gereformeerde 'Maandschrift voor christendom en cultuur', twee maanden later gevolgd door de publicatie van een reeks gedichten in *Opgang*, het 'Tijdschrift op Christelijken grondslag ter beoefening van letteren en kunst'. In dit literaire maandblad maakte hij in augustus 1924 gelijktijdig zijn debuut als essayist en criticus. Hij kwam in contact met de christelijk-literaire organisatie en sloot zich aan bij het *Christelijke-Letterkundig Verbond (C.L.V.)*.

In 1925 werd Rijnsdorp voorzitter van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, die hij op instigatie van Joh. Luijkenaar Francken had opgericht. Hij raakte er bevriend met de auteurs P. Korthuys, alias Willem Evers, en Tom de Bruin. Ook sloot hij een literaire vriendschap met de bibliograaf en criticus P.H. Muller, die in 1926 toetrad tot de redactie van *Opwaartsche Wegen*. Aan dit letterkundig groepstijdschrift van de Jong-Protestantse beweging - in 1923 vanuit de nieuwe *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* opgericht en waarin het tijdschrift *Opgang* was opgegaan - zou *Opgang*-man en C.L.V.-er Rijnsdorp door de jaren heen kritisch-loyaal bijdragen, met name novellen en essays.

In 1926 werd Rijnsdorp bestuurslid en vice-voorzitter van het gefuseerde *Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen in Nederland*. Een jaar later koos hij echter bewust voor het schrijverschap in plaats van bestuurlijk werk. Eind 1929 nodigde secretaris Gerrit Kamphuis hem, gelijktijdig met P.J. Risseeuw, uit voor het lidmaatschap van de op instigatie van het *Verbond* opgerichte *Christelijke Auteurskring*. In dit gezelschap van literaire vakgenoten voelde hij zich bijzonder thuis en deed er tal van letterkundige vriendschappen op. In het bijzonder met Piet Risseeuw uit Den Haag, die evenals Rijnsdorp gereformeerd was, als bankbediende werkte en op jonge leeftijd zijn vader verloren had. Uit zijn correspondentie met deze congeniale auteur en letterkundige opvoeder, organisator en 'litterair agent avant la lettre', groeide niet alleen een levenslange vriendschap, maar ook een uniek christelijk-letterkundig bondgenootschap.⁷⁸

Landelijke naam en faam verwierf C. Rijnsdorp in 1930 met *Koningskinderen*, zijn romandebuut waarin hij het piëtistisch-bevindelijke geloofsleven tekende van de gereformeerde kerkgangers in Rotterdam-Delfshaven omstreeks 1907; een boek dat algemeen beschouwd werd 'als de specifiek Calvinistische roman der kleine luyden'.⁷⁹ Drie jaar later verscheen *Simon Haenbuysen*, de Duitse bewerking van zijn romandebuut.⁸⁰ Rijnsdorp borduurde opvallend genoeg niet verder op het succes van zijn bekeringsroman - het literaire experiment lokte. Ruim zeven jaar werkte hij, naast een drukke zesdaagse kantoorbaan bij de bank en een groeiende literaire praktijk, aan zijn tweede roman *Eldert Holier*, waarin hij zijn ziel en zaligheid als christelijk kunstenaar legde. Het schrijverschap werd 'het vak van zijn avonduren'.⁸¹ Anders dan zijn

⁷⁷ Rijnsdorp noemde het spreken over kunst en cultuur, evenals het spreken over letteren en kunst, feitelijk onjuist. De letteren vormen een onderdeel van de kunst, en de kunst is een onderdeel van de cultuur in *engere* zin, die op haar buurt weer een onderdeel vormt van de cultuur in de *ruimste* zin. C. Rijnsdorp, 'Heeft een huisvrouw iets met kunst en cultuur te maken?', ongedateerde lezing (circa 1970), uitgesproken voor de *Nederlandse Christen Vrouwenbond* van Sliedrecht en omgeving.

⁷⁸ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

⁷⁹ P.J. Risseeuw, in: 'Addendum' bij de aanvraag d.d. 16 juli 1954 van een koninklijke onderscheiding voor C. Rijnsdorp aan de Burgemeester van Rotterdam, mr. G.E. van Walsum.

⁸⁰ C. Rijnsdorp, *Simon Haenbuysen*. Ein gemeinderoman aus dem kirchlichen Leben Hollands, Duitse bewerking van *Koningskinderen* door dr. Franz Düllberg, *Buchhandlung des Erziehungsvereins*, Johannes Meyer-Stoll, Neukirchen Kreis Mörs, z.j.

⁸¹ Jaap Das, 'Mijn Vader, Mijn Vader...', in: *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 8, mei 1947, 270.

bejubelde debuutroman: 'Een prachtige Christelijke Roman',⁸² kreeg Rijsdorp's allegorische cultuurroman uit begin 1938 tot zijn grote teleurstelling niet het verwachte onthaal bij publiek en pers: 'Zóó'n boek in onze kring!'⁸³ Later beschouwde hij zijn tweede roman, 'één der eerste experimentele werkstukken, die ooit uit de kring der protestants-christelijke literatoren zijn voortgekomen',⁸⁴ als een gestrande poging tot monumentaliteit.⁸⁵

In 1934 verscheen zijn novellenbundel *Kostgangers Gods*, een klein jaar later gevolgd door de bundeling van zijn essays in *Ter Zijde*. In deze kritische beschouwingen over muziek en literatuur klonk zijn - volgens hem door God opgelegde - volksopvoedkundige cultuuropdracht op het in gereformeerde kring vrijwel onontgonnen en veelal veronachtzaamde levensterrein van de kunst indringend door, met als centrale thematiek en leidend beginsel: 'Het Volk aan de Kunst'. Over dit gelijknamige kernessay uit 1934 schreef hij later: 'Wat ik in dat artikel als ideaal zag, heb ik mij als werkelijkheid gedroomd in mijn roman "Eldert Holier", waarin inderdaad het volk aan de kunst (toe)komt.'⁸⁶

Naast zijn betrokkenheid bij de *Christelijke Volks-Universiteit* in Rotterdam, waaraan hij tussen 1930 en 1938 als docent, cursusleider en adviseur verbonden was, bouwde Rijsdorp als auteur een actieve lezingenpraktijk op in stad en land. Voor de *Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging* maakte hij op 13 mei 1929 zijn debuut als radiospreker voor het splinternieuwe medium met een 'literaire lezing' over J.S. Bach: 'Bach voor ons'. Deze 'literaire halfuurtjes' over de Jong-Protestantse auteurs en hun werk bleken voor Rijsdorp de literaire opmaat te vormen tot een levenslange verbondenheid met de N.C.R.V. Hij zou uitgroeien tot een van de gezichtsbepalende figuren in de naoorlogse letterkundige en cultureel-historische programmering voor de radio van deze protestants-christelijke omroep.

Vanaf 1926 was Rijsdorp medewerker en publiek criticaster van *Opwaartsche Wegen*. Van maart 1939 tot aan de stopzetting door de uitgever in augustus 1940, had hij - na twee eerdere weigeringen - zitting in de redactie van het christelijk-letterkundig tijdschrift. In 1937 werd hij door voorzitter dr. J. van Ham uitgenodigd voor het lidmaatschap van de *Christelijke-Literaire Essayistenkring*. Later dat jaar kreeg hij het verzoek van *De Standaard* om als muziekrecensent het Rotterdamse concertleven te bespreken voor het antirevolutionaire dagblad. In de tweede helft van het *Interbellum* groeide Rijsdorp - uiterst actief op het terrein van de 'klinkende kunsten': literatuur en muziek, in verschillende functies en kwaliteiten - in gereformeerde kring uit tot een van de culturele voormannen op kunstgebied. Deze leidende positie werd in september 1940 bekroond met het voorzitterschap van de *Christelijke Auteurskring*.

Het grote bombardement van de oude binnenstad op 14 mei 1940 verwoestte abrupt het Rotterdamse stadsdecor van zowel Rijsdorp's jeugdijaren als van zijn romans. De Duitse bezetting maakte tevens een einde aan het bloeiende christelijk-literaire organisatieleven van de 'tweede etappe' in de protestantse letteren: 'De springvloed van de oorlog overspoelde de literaire kastelen en verwijderde vrienden van voormalige vrienden.'⁸⁷ Aan het publieke optreden van Rijsdorp als literator en volksopvoeder met een cultuuropdracht kwam, als gevolg van de door de Duitsers opgelegde maatregelen, eveneens een - voorlopig - einde.

1.2 *Kantoor of kunst (1940-1954)*

De tweede levensetappe van Rijsdorp duurt circa vijftien jaar en vormt een cruciale rijpingsperiode in zijn leven, werk en ontwikkeling. Een periode van zelfreflectie en innerlijk leven breekt aan. Als Rotterdammer maakt hij

⁸² Ds. J.C. van Dijk, 'Een prachtige Christelijke Roman', in: *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, 19 december 1930.

⁸³ Brief van mevrouw F. Poley-Scheele aan C. Rijsdorp, d.d. 29 juni 1939. Dit citaat bleek echter niet een uitroep van afkeuring te zijn, maar juist van bewondering en bijval voor Rijsdorp's literair experiment.

⁸⁴ P.J. Risseuw, in: 'Addendum' bij de aanvraag d.d. 16 juli 1954 van een koninklijke onderscheiding voor C. Rijsdorp aan de Burgemeester van Rotterdam, mr. G.E. van Walsum.

⁸⁵ C. Rijsdorp, *Literair dagboek*, 102.

⁸⁶ C. Rijsdorp, *In drie etappen*, 132.

⁸⁷ *Ibidem*, 136.

met zijn gezin de veelbewogen bezettingsjaren in de havenstad mee, van 'vergeten' bombardementen, razzia's, geestelijke onderdrukking, verzet, illegaliteit, onderduikers tot de hongervinter van 1944 en uiteindelijk de lang verwachte bevrijding van de geschonden Maasstad op 8 mei 1945.⁸⁸ Anders dan Rijnsdorp had gehoopt en verwacht, vinden er in zijn leven na de Tweede Wereldoorlog tot zijn diepe teleurstelling geen grote veranderingen plaats; zijn werkkering en maatschappelijke positie blijven gelijk. Het dilemma 'kunst of kantoor' neemt op den duur onhoudbare proporties aan; een spagaat waaruit zijn naaste vrienden hem uiteindelijk weten te verlossen, zodat hij zich geheel kan wijden aan zijn levenstaak in kunst en cultuur.

Tijdens de Duitse bezettingsjaren hield Rijnsdorp een 'meditatief' dagboek bij,⁸⁹ schreef hij het meisjesfeuilleton *Het dragende land* voor *Bouwen en Bewaren*, en publiceerde tot begin 1943 in het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* muziekrecensies, met name over het *Rotterdamsch Philharmonisch Orkest* onder leiding van dirigent Eduard Flipse. Van 1942 tot 1946 was Rijnsdorp voor een tweede ambtsperiode ouderling in de gereformeerde *Dynststraatkerk*.⁹⁰ Als lid van de kerkenraad maakte hij de kerkscheuring in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* mee in het voorlaatste oorlogsjaar. Zijn derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader...*, die pas in 1946 kon worden gepubliceerd, had hij reeds in manuscript voltooid. De *Vrijmaking* van 1944 en de figuur van prof. dr. K. Schilder keerden in deze kerkelijke roman in verbeelde vorm terug, hoewel Rijnsdorp dit zelf altijd nadrukkelijk heeft ontkend.⁹¹ Kort na de bevrijding publiceerde hij het epische gedicht *Emmaüsangers*. Zijn radioklankbeeld *Het verzet der Vrouwen* werd in het kader van het Nationaal Programma op 4 mei 1946 gelijktijdig uitgevoerd op *Hilversum* I en II.

De christelijk-literaire constellatie was door de oorlog fundamenteel veranderd. Mede door het vanuit de Barthiaanse theologie ingezette proces van de 'Doorbraak',⁹² versterkt door de verschrikkingen van de oorlog, bleek een voortzetting van het vooroorlogse christelijk-letterkundig leven mogelijk noch gewenst. Een aantal voormalige Jong-Protestantse literatoren wees eensgezind het door Rijnsdorp en Risseeuw - niet restauratief bedoelde - verzoek tot een 'reünie' gemotiveerd af.⁹³ Samen met Piet Risseeuw en Dingeman van der Stoep richtte Rijnsdorp in het najaar van 1945 het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* op, een jaar later gevolgd door de oprichting van het 'Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad' *Ontmoeting*, waaraan hij van 1946 tot 1957 als redacteur verbonden was. In zijn literair-historisch overzicht *In drie etappen* uit 1952, dat hij in opdracht van het *Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* schreef, rekende Rijnsdorp de naoorlogse protestants-christelijke letterkunde tot 'de derde etappe'.⁹⁴

Door zijn werk en optreden, stijl en kwaliteit versterkte hij zijn positie als een van de gezichtsbepalende figuren van de naoorlogse christelijke letterkunde. Na het overlijden in 1940 van de gereformeerde schrijfster mevrouw Hendrika Kuiper-Van Oordt groeide Rijnsdorp volgens Risseeuw uit tot het 'literaire geweten' van 'allen die zich in protestants-christelijke kringen met schrijven' bezighielden.⁹⁵ In deze tweede levensperiode kwamen zijn roeping en

⁸⁸ J.L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, 696-704. Op 7 mei 1945 vond de wisseling van de macht plaats, een dag later gevolgd door de intocht van de Canadezen.

⁸⁹ Dit dagboek werd ter gelegenheid van Rijnsdorps tachtigste verjaardag in september 1974 gepubliceerd onder de titel *Literair dagboek*, met een inleiding van de bezorger, dr. G. Puchinger.

⁹⁰ Zijn eerste ambtsperiode als ouderling bekleedde hij van 1925 tot 1929, waarna hij *Koningskinderen* schreef.

⁹¹ Rijnsdorp gaf zijn derde roman de volgende 'opmerking vooraf' mee: 'Deze roman werd in hoofdzaak geschreven in de winter van 1942/43, vóórdat zekere kerkelijke gebeurtenissen (waarover het boek dan ook niet handelt) zich hadden voltrokken. Tengevolge van de oorlogsomstandigheden is de uitgave vertraagd.'

⁹² Rijnsdorp stelde dat de vooroorlogse 'Barthiaanse inbraak' in de Jong-Protestantse letteren de strekking had die op den duur tot een 'doorbraak' zou leiden. 'Zeker is, dat Van Randwijk bij wijze van spreken al met de hoed op en jas aan klaar stond de Protestants-Christelijke groep te verlaten.' C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 136.

⁹³ Naast Henk van Randwijk doelde Rijnsdorp met name op Jan H. de Groot, Hein de Bruin en Klaas Heeroma.

⁹⁴ De derde etappe eindigde voor Rijnsdorp niet met de voltooiing van het manuscript in 1951; voor hemzelf eindigde deze letterkundige periode omstreeks 1970, toen hij welbewust en weloverwogen afscheid nam van zijn ideaal van een eigen, specifiek christelijke literatuur.

⁹⁵ P.J. Risseeuw, 'Cornelis Rijnsdorp op zoek naar het geheim. Prot. schrijver die nooit van achterhoede losraakte', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 17 september 1954.

levensopdracht steeds meer in het spanningsveld te staan van het vraagstuk 'kunst of kantoor'; een precair levensdilemma waarbij hij moeizaam balanceerde tussen verzet, berusting en aanvaarding. In zijn dagboek schreef Rijnsdorp eind december 1944 tijdens een moment van zelfreflectie:

In het wetenschappelijke blijf ik dilettant; in het artistieke intellectualist (naar men zegt); in de kerkeraad een tweederangsfiguur en in mijn dagelijks beroep een bruikbare en zelfstandige werkende ondergeschikte. En toch heb ik soms het gevoel: zo moest het, het kon niet anders; op een of andere manier - hoe weet ik niet - komt alles met het 'klimmen der jaren' meer en meer naar elkaar toe. Zo gecompliceerd, zo tegenstrijdig kunnen we niet zijn, of we moeten eens en ergens de top van de pyramide bereiken, waar alle vlakken samenkomen.⁹⁶

Dit bitter zelfbeklag besloot hij met de conclusie: 'Dit is mijn leven, Heer, een kantoorbediende die zich bekommert om cultuur en kunst en zich daarvoor meê verantwoordelijk voelt.'

De kwestie 'kunst of kantoor' vormde voor Rijnsdorp op den duur mentaal en fysiek een onhoudbare spagaat. In zijn dagboek had hij enkele jaren eerder nog vertwijfeld geschreven: 'Ook vroeger heb ik wel gebeden of God me voor de kunst wilde vrijmaken, maar niet met die stelligheid van nu. Het lijkt mij, naar menselijke maatstaf gemeten, de enig blijvende oplossing.'⁹⁷ Een onverwachts redacteurschap 'letteren en muziek' bij het naoorlogse 'christelijk cultureel sociaal weekblad' *Nieuw Nederland* eindigde al na de eerste jaargang 1945-1946 in een deceptie. Door naaste vrienden werd dringend gezocht naar een werkzaam alternatief, waarin de literair-esthetische en cultuurpedagogische kwaliteiten van Rijnsdorp beter tot hun recht zouden komen dan bij een internationale handelsbank. In deze periode kreeg hij voor zijn letterkundig werk met name buiten eigen kring steeds meer erkenning en waardering. In 1950 werd hij lid van de *Rotterdamse Kring van Auteurs*, een jaar later gevolgd door zijn benoeming tot lid van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te Leiden.

Initiatieven begin 1954 om voor Rijnsdorp een speciale functie als 'leider voor de culturele vorming' te creëren voor studenten aan de *Vrije Universiteit* in Amsterdam en de *Theologische Hogeschool* te Kampen, een jaar later gevolgd door pogingen een eredoctoraat bij de Letterenfaculteit van de *VU* te bewerkstelligen, liepen vast op onwil, onbegrip en onvermogen. Mede door de aanhoudende inzet en inventiviteit van met name Piet Risseeuw en de couranier dr. E. Diemer werd Rijnsdorps gebed om verlost te worden van zijn 'slavenbestaan' bij de bank uiteindelijk verhoord. 'De deur van de bankkluis is voor hem dichtgevalen', zo markeerde Risseeuw het momentum plastisch: 'Het had drie en dertig jaar geduurd eer protestants Nederland hem de taak gaf die hem reeds in 1930 toekwam.'⁹⁸ Rijnsdorp ging vijf jaar eerder met pensioen en kreeg voor de noodzakelijke additionele inkomsten de functie van vast literair medewerker aangeboden bij *De Rotterdammer*, aangevuld met het docentschap kunstgeschiedenis en antropologie aan de *Christelijke Academie voor Lichamelijke Opleiding (C.A.L.O.)* te Rotterdam, later in Arnhem.

Ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag werd Rijnsdorp op zaterdag 18 september 1954 in hotel-restaurant *Atlanta* aan de Coolsingel te Rotterdam door een grote vriendenschaar feestelijk gehuldigd. Als verjaarsgeschenk kreeg hij de jubileumbundel *Op zoek naar het geheime* aangeboden met een beredeneerde keuze uit zijn essays. Zijn vertrek eind september 1954 bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.*, vormde de tweede ingrijpende cesuur in zijn leven. 'Toen begon mijn eigenlijke leven pas', merkte hij tijdens een interview met onderkoelde zelfspot op.⁹⁹

⁹⁶ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 26 december 1944, 85.

⁹⁷ *Ibidem*, 97.

⁹⁸ P.J. Risseeuw, 'Het levensverhaal van Kees Rijnsdorp, (slot)', in: *Ons jonge platteland*, december 1966, 27.

⁹⁹ Noortje van Oostveen, *In 't zilver*, interview met dr. C. Rijnsdorp, uitgezonden voor de N.C.R.V.-radio op 24 augustus 1978, *Hilversum* I, van 10.33 - 12.00 uur.

1.3 Van dichter tot denker (1954-1982)

Deze slotetappe, de apotheose van Rijnsdorp's biografisch drieluik, loopt van zijn zestigste levensjaar tot aan zijn dood; een late oogstperiode van ruim zevenentwintig jaar. Na zijn pensionering kan de voor het levensterrein van de kunst vrijgemaakte Rijnsdorp zich geheel wijden aan zijn roeping en levensopdracht: een niet aflatend streven naar een 'positief, Christelijk-nationaal cultuurijsdeaal', vooral op het in gereformeerde kring 'minst ontgonnen gebied: de kunst'.¹⁰⁰ Een reflectief leven met cultuur, dat - ook na zijn afscheid als literair criticus - zich in zijn 'levenskritiek' typeert door een hoge productiviteit, die voortduurt tot op hoogbejaarde leeftijd.¹⁰¹ Het in de tweede levensetappe ingezette groeiproces naar cultuur in een brede, sociaal-maatschappelijke zin en betekenis, krijgt steeds meer contour en reliëf. Rijnsdorp's preoccupatie van ruim een halve eeuw leven met literatuur en kunst verschuift geleidelijk naar existentiële cultuurvragen over mens, kerk, samenleving en toekomst.¹⁰² Ook na zijn beredeneerde overstap van kunst naar kerk blijft de betekenis van het artistieke en creatieve in zijn werk centraal staan. Uiteindelijk krijgt hij de formele erkenning en waardering voor zijn werk als literator en culturele volksopvoeder.

Rijnsdorp benadrukte, vanuit een sterke drang tot synthese in zijn laatste levensetappe,¹⁰³ dat 'ieder die hart heeft voor de cultuur' zich in een verscheurde en gespecialiseerde tijd moet blijven herinneren, 'dat religie, wetenschap (inclusief techniek) en kunst nooit van elkaar mogen worden gescheiden, wil er van ware cultuur sprake zijn'.¹⁰⁴

Aansluitend op de beëindiging van zijn redacteurschap van *Ontmoeting* verzorgde Rijnsdorp vanaf 1957 jarenlang cultuurhistorische programma's en kunsteducatieve series voor de N.C.R.V.-radio, met titels als *Ad Majoram Dei Gloriam*, de Bijbel in het tijdbeeld van de kunst (1958-1960), *Bij de gratie Gods*; vorsten en vorstinnen, gezien in hun cultuurkring (1960-1963), *Adam, wie zijt gij?*; de Europese mens zoals hij verandert en zichzelf gelijk blijft (1963-1966), en *Komponisten in het Interbellum*; herinneringen van een muzikliefhebber (1970-1971). Rijnsdorp's populaire radio-uitzendingen werden geregeld op andere tijdstippen herhaald. Als deputaat, letterkundig adviseur en dichter was hij vanaf 1954 nauw betrokken bij de totstandkoming van de bundel *Honderdnegentien gezangen* (1962), de interkerkelijke nieuwe *Psalmberijming* (1968), en het *Liedboek voor de kerken* (1973).

Zijn gezag als literair criticus werd voor het forum van de algemene literatuur bevestigd door de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* en de *Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek*.¹⁰⁵ Deze tweejaarlijkse kritiekprijs, die Rijnsdorp met name ontving voor zijn poëziechroniek in *Op den Uitkijk*, en zijn literair-kritische medewerking aan de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet*, werd hem op 4 maart 1964 uitgereikt in de Ridderzaal van het *Muiderslot*. Tegen de toekenning van deze 'algemene prijs' aan een christelijk criticus werd fel geageerd door Alfred Kossmann in *Het Vrije Volk*,¹⁰⁶ die het kritisch werk van Rijnsdorp beschouwde 'als beschavingswerk onder de culturele heidenen die zijn lezers zijn'. Kossmann verweet hem geen literair criticus te zijn, maar een 'culturele zendeling', die de literatuur beoordeelde 'naar de maatstaven van zijn zeer bijzondere geloof'.¹⁰⁷

¹⁰⁰ C. Rijnsdorp, 'Vrijheid, waartoe?', in: *Nationale Snipperdag*, 47.

¹⁰¹ Op 12 november 1981 publiceerde *Trouw* de laatste boekbespreking van Rijnsdorp: 'Verhalen in droomstijl'.

¹⁰² 'Het merkwaardige is dat literatuur mijn oudste liefde was. Daarna werd voor mij de muziek het een en al. Vervolgens verdrong de literatuur de muziek van de eerste plaats tot na mijn zestigste de algemene cultuur, en sinds mijn zeventigste de vraagstukken van samenleving, kerk en toekomst mij vrijwel geheel in beslag nemen.' C. Rijnsdorp, 'Hoe kan een boek "goed" zijn?', in: *Trouw*, 15 april 1977.

¹⁰³ In dit verband stelde Rijnsdorp, na de opmerking dat hij 'door de literatuur als specialisme' heen was gegroeid: 'Het accent in mijn leven is verplaatst naar de wetenschap; mijn belangstelling gaat nu veel meer uit naar de samenhang en de verbanden'. J.G.A. Thijs, 'Rijnsdorp: van dichter tot denker', in: *Trouw/Kwartet*, 24 december 1977.

¹⁰⁴ C. Rijnsdorp, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 5.

¹⁰⁵ De journalist Ton Hydra noemde het beschamend, 'dat het niet protestants-christelijke, doch neutrale instellingen zijn, die thans de verdiende kroon zetten op een deel van zijn levenswerk'. Ton Hydra, 'Kees Rijnsdorp. Achter de mens gekeken', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 5 maart 1964.

¹⁰⁶ Alfred Kossmann, 'Te ver', in: *Het Vrije Volk*, 10 maart 1964.

¹⁰⁷ Zie ook: Anne Schipper, 'Levenskritiek versus literaire kritiek', in: E. Hofman (red.), *Draagvlak*, themanummer van *Woordwerk*, jrg. 7, nr. 27, september 1989, 103-114.

Het hoofdredactioneel commentaar van *Trouw* typeerde daarop de opvatting van Kossmann als ‘onheus en dom’.¹⁰⁸ De rooms-katholieke letterkundige Anton van Duinkerken sprak echter zijn lof en waardering uit voor de ‘geboren en getrouwe calvinist Rijnsdorp’, die hij rustig een ‘criticus van de eerste rang’ noemde.¹⁰⁹

Bij zijn zeventigste verjaardag in 1964 ontving hij opnieuw tal van publieke huldeblijken: artikelen in de pers, een ludiek programma voor de N.C.R.V.-radio: *Rijnsdorp wie zijt gij?*, en als verjaarsgeschenk van vrienden een reis naar familie in Australië. Een keuze uit zijn essays werd gebundeld in *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie* (1964). In het ‘Woord vooraf’ tot deze bundel formuleerde de essayist Rijnsdorp als ideaal ‘te bemiddelen, overal waar werkelijke te bemiddelen valt, ter wille van de eenheid van het leven’.¹¹⁰ Hij voegde er bescheiden aan toe: ‘Dit doel blijft groot, ook al schiet verder veel te kort: krachten, omstandigheden, resultaten.’

De derde levensetappe vormde voor Rijnsdorp de oogstfase, waarin zijn volksverheffend werk als literator en culturele emancipator van het calvinistisch volksdeel inhoudelijk op waarde werd geschat. Uiteindelijk kreeg hij ook in eigen kring formeel de erkenning en bekroning, die hem reeds vanuit de algemene cultuur aan ‘de overzijde’ ten deel was gevallen. Als wetenschappelijke kroon op zijn levenswerk verleende de *Vrije Universiteit* te Amsterdam bij haar 85ste *Dies Natalis* de autodidact Rijnsdorp op 20 oktober 1965 een eredoctoraat in de Letteren. In zijn toespraak vatte zijn erepromotor prof. dr. G. Kuiper zowel de uitvoering en vormgeving als de invloed en betekenis van Rijnsdorps volksopvoedkundige cultuurarbeid samen, waarbij hij de eigen signatuur ervan benadrukte:

Uitgaande van het volk waaruit wij stammen schonk U uw publicaties niet alleen aan culturele tijdschriften die op een zekere weerklank kunnen rekenen bij een literair en artistiek ingewijde lezerskring, maar U gaf wat U te brengen had ten beste ook via de dagbladers, via allerlei christelijke periodieken, in samenkomsten en door de radio. We kunnen ervan uitgaan dat dit allereigen heeft medegewerkt om de goede houding te vinden tegenover allerlei uitingen van cultuur, literatuur, muziek, poëzie. Waarbij het van groot belang is en was, dat U geen concessies deed aan mode, wansmaak en vooroordeel.¹¹¹

Met de toekenning van het eredoctoraat loste de *Vrije Universiteit* een oude ereschuld in. Zowel de gereformeerde universiteit als de *Theologische Hogeschool* in Kampen hadden het voorstel van P.J. Risseeuw en E. Diemer uit 1954 om Rijnsdorp als ‘leider voor de culturele vorming’ voor studenten te benoemen, van de hand gewezen. Bovendien was de Letterenfaculteit van de *VU* tien jaar eerder - in de woorden van W.F. de Gaay Fortman - ‘nog niet rijp’ voor de toekenning van een eredoctoraat aan de culturele voorman en autodidact Rijnsdorp.¹¹²

Als *doctor honoris causa* groeide dr. C. Rijnsdorp - zoals hij na zijn erepromotie zijn artikelen en kritieken consequent ondertekende - uit tot een ruimhartig denkende, intuïtief voelende en diepgelovige cultuurcriticus, die de hem omringende seculariserende cultuur en samenleving beschouwde vanuit een perspectief van distantie en betrokkenheid. Een positie van waaruit hij de vernieuwingen in de gereformeerde wereld en de veranderende geloofstraditie op de voet volgde. Daarbij realiseerde Rijnsdorp zich nadrukkelijk dat zijn geloof ‘niet onafhankelijk was’ van de cultuur waarin hij leefde.¹¹³ In zijn ‘kleine trilogie’: *In de greep van het reusachtige* (1966), *In het spanningsveld van de geest* (1968) en *Wij zijn de vaders* (1972), registreerde hij als literator zijn opvattingen en bevindingen over de staat van het calvinisme in relatie tot kerk en geloof. Zijn

¹⁰⁸ *Trouw*, 17 maart 1964.

¹⁰⁹ Ab van Eyk, ‘Rijnsdorp, wie zijt gij?’, N.C.R.V.-radiodocumentaire en klankbeeld, uitgezonden op vrijdag 18 september 1964 ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van C. Rijnsdorp, *Hilversum* I, van 20.50 - 21.30 uur.

¹¹⁰ C. Rijnsdorp, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 5.

¹¹¹ Laudatio van prof. dr. G. Kuiper bij de uitreiking van het eredoctoraat aan C. Rijnsdorp.

¹¹² W.F. de Gaay Fortman, ‘In memoriam dr. C. Rijnsdorp’, in: *Literama-Magazine*, jrg. 16, nr. 10, feb. 1982, 430.

¹¹³ Op de vraag van K. de Jong Ozn. aan Rijnsdorp wat de belangrijkste verandering in zijn leven en denken is geweest als resultaat van ‘al dat studeren en schrijven’, antwoordde hij: ‘Dat de inhoud van mijn geloof niet onafhankelijk was van de cultuur waarin ik leefde.’ K. de Jong Ozn., ‘Kroniek’, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 6, november 2004, 21-22.

eigen geloofsontwikkeling, waarover hij veel nadacht en schreef: 'vanuit de bevindelijkheid naar het ruimere geestelijke landschap', bleek exemplarisch voor het gereformeerde volksdeel.¹¹⁴

De bundeling in 1966 van een selectie uit de literaire dagbladkritieken van Rijnsdorp in het *Rotterdammer-Kwartet* onder de titel *De moderne roman in opspraak* leidde opnieuw tot enig literair wapengekletter. In *Het Vrije Volk* sloot Kossmann zijn uitvoerig beargumenteerde afwijzing van Rijnsdorps kritische methode af met de conclusie: 'Hier is iemand "levenskritiek" aan het bedrijven met zo tussendoor wat uitstapjes in de literaire kritiek.'¹¹⁵ Onder de titel 'Huisbezoek' fulmineerde Kees Fens een week later in het katholieke dagblad *De Tijd* tegen Rijnsdorps 'vijf-minuten-preekjes naar aanleiding van een boek'. Volgens hem vertegenwoordigde de criticus Rijnsdorp in zijn 'wekelijks huisbezoek' vanuit een statische levensovertuiging 'een onwrikbare leer', van waaruit hij in zijn romankritieken oordeelde en vooral veroordeelde.¹¹⁶

Bij de dood van Piet Risseeuw schreef Rijnsdorp in 1968 over hun gezamenlijk beleden cultuuriendaal: 'De constellatie waarin wij, jong-Protestanten, kort na de eerste wereldoorlog begonnen, is grondig gewijzigd. (...) Een afzonderlijke, protestants-christelijke literatuurbeoefening heeft haar oorspronkelijke noodzakelijkheid min of meer verloren; ze spreekt althans niet meer vanzelf.'¹¹⁷ Met het loslaten van dit Kuypériaans gekleurd literair-cultureel emancipatiestreven,¹¹⁸ nam Rijnsdorp tevens afstand van het door hem decennialang gepropageerde fenomeen van een eigen, specifiek christelijke letterkunde.¹¹⁹

Na de fusie van het *Rotterdammer-Kwartet* met *Trouw* begon Rijnsdorp in april 1972 een nieuwe carrière als 'levenscriticus'. Geen dubbelrol meer als kunstenaar en volksoptvoeder, maar algemeen-culturele voorlichting en informatie voor een geestverwante achterban, waarvan hij zich nooit heeft verwijderd of losgemaakt. Voor de kerkpagina van *Trouw*, de fameuze pagina 2, schreef hij wekelijks boekbesprekingen en beschouwingen over het brede 'cultuurvraagstuk' in relatie tot christendom en geloof. Vanaf zijn *Balkon op de wereld* (1973) registreerde Rijnsdorp op journalistieke, essayistische en literaire wijze in cursiefjes, lezingen, artikelen en gedichten vanuit een levensgevoel, waarin hij cultuurpessimisme en eschatologische verwachting liet doorklinken. Van 1973 tot 1975 was Rijnsdorp aan het *Christelijke Cultureel Studiecentrum* te Rijswijk verbonden als docent Europese cultuurgeschiedenis.

Op initiatief van het door G. Puchinger opgerichte Comité 'Rijnsdorp Tachtig Jaar' werd hij op 19 september 1974 ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag gehuldigd door een grote vriendschaar en tal van luisteraars in de N.C.R.V.-studio te Hilversum; de derde (publieks)huldiging die hem tijdens zijn laatste drie kroonjaren ten deel vielen.¹²⁰ Tijdens deze feestelijke gelegenheid werd Rijnsdorp bevorderd van Ridder tot Officier in de *Orde van Oranje-Nassau*. Naast de uitgave van zijn *Literair dagboek* werden tevens zijn drie 'grote romans' in de vorm van een omnibus opnieuw uitgebracht. De romancier in Rijnsdorp zweeg met opzet al ettelijke jaren: in 1959 had hij zijn vierde roman *Ik volg je naar Istanbul* gepubliceerd,¹²¹ en in 1970 schreef hij *De schuldige*, een verhaal uit het begin van de twintigste eeuw dat zich eveneens afspeelt in Oud-Delfshaven, waar zijn schrijverschap met *Koningskinderen* ooit begon.

¹¹⁴ Mededeling van Sjoerd Leiker tijdens het telefonisch gehouden interview met Anne Schipper op 10 februari 1988.

¹¹⁵ Alfred Kossmann, "Levenskritiek" van C. Rijnsdorp, in: *Het Vrije Volk*, 12 maart 1966.

¹¹⁶ Kees Fens, 'Huisbezoek', in: *De Tijd*, 18 maart 1966.

¹¹⁷ C. Rijnsdorp, 'In memoriam Piet Risseeuw', in: *De Rotterdammer*, 13 juni 1968.

¹¹⁸ De derde etappe in de protestantse letterkunde eindigde voor Rijnsdorp formeel in 1957 toen hij stopte als redacteur van *Ontmoeting*, en materieel, toen hij omstreeks 1970 afstand nam van het ideële streven naar een eigen, specifiek protestants-christelijke letterkunde.

¹¹⁹ De christen was volgens Rijnsdorp 'een twee-mens: óók 'het *zondig zijn* behóórt tot het christen-zijn'. Het probleem van de christelijke literatuur was voor hem 'dus het probleem van literatuur van de twee-mens'. Christelijke literatuur was in zijn optiek dan ook 'geen heilige literatuur'. Daarom vond hij het veiliger te spreken van 'literatuur van christenen'. G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 215.

¹²⁰ Het getal 3 speelt een opmerkelijke rol en betekenis in het leven en werk van C. Rijnsdorp.

¹²¹ D. van der Stoep, 'Rijnsdorps vierde roman', in: *Woordwerk*, jrg. 5 nr. 20, december 1987. Van der Stoep verwees in dit artikel tevens naar een vijfde - onvoltooide - roman van Rijnsdorp: *Zachte stemmen in Ierland*.

Tot op hoge ouderdom bleef Rijnsdorp productief, deels uit roeping, maar ook 'om den brode'. Uit zijn vruchtbare publicitaire praktijk voor radio en pers ontstond nieuw kritisch-beschouwend werk. In het licht van de *Apocalyps* bracht hij in 1975 vanuit de kunstgeschiedenis en de cultuurhistorie zijn voorliefde voor het laatste bijbelboek *Gefascineerd door het laatste bijbelboek. Posing tot een 'muzische' benadering* onder woorden. In *Christendom en cultuur in bloei en crisis* bundelde hij een jaar later gerijpt cultuurhistorisch werk tegen de achtergrond van zijn visie op de veranderende West-Europese cultuur; een 'elitecultuur' die volgens hem vanaf 1950 in liquidatie verkeerde met als centraal punt: 'de ineenstorting van de hiërarchische ordening van waarden: in de kerk, in de politiek, in de kunst en in de samenleving'.¹²² In 1979 volgde de publicatie van vier uitzendingen voor de N.C.R.V.-microfoon in de bundel *Veranderend Nederland onder Juliana*, waarin hij een 'cultureel totaalbeeld' nastreefde.

Ten slotte werd de ouderdom zelf onderwerp van reflectie, zoals in de tien dagsluitingen die Rijnsdorp als 'gedachten van een hoogbejaarde' voor de N.C.R.V.-televisie uitsprak en bundelde in *Lage zon, lange schaduwen* (1980). In het postuum verschenen dagboek *Laatste gedachten* (1982), wilde hij als hoogbejaarde het geriatrijsch proces van afsterven en loslaten als *document humain* zo getrouw mogelijk registreren, tot aan zijn laatste ademsnik. Over zijn levenslange preoccupatie met het vraagstuk van volk en kunst constateerde Rijnsdorp in relatie tot zijn roeping en levenstaak in deze dagboeknotities: 'Het werk is, bewust en zonder spijt, beëindigd.'¹²³ De ultieme levensfase bracht hem uiteindelijk de onverwachte ervaring: 'En dan, de grote verrassing: het loslaten van de activiteit leidt niet in een vacuüm! Als de mens niet meer kan meewerken, neemt God het initiatief over. Dan wordt duidelijk hoe de Geest alle positief menselijk streven draagt en mogelijk maakt.'¹²⁴

Op vrijdag 12 februari 1982 overleed dr. C. Rijnsdorp na een maandenlange verpleging in het Rotterdamse ziekenhuis *Endokia* op ruim zeventachtigjarige leeftijd. Vijf dagen later werd hij onder grote publieke belangstelling bijgezet in het familiegraf op de Algemene Begraafplaats *Crooswijk* in Rotterdam, waar vijf jaar eerder zijn vrouw Annemie begraven was.

Het is stiller geworden in het land, nu zijn stem niet meer klinkt en zijn pen rust. En wie zal zijn plaats innemen? Wie is zo universeel als hij was, zo doordrenkt van cultuur, wie heeft zijn intelligentie van het gevoel, wie heeft zijn gezag?

Met deze kritisch-retorische vraag sloot Thijs Booij zijn *In memoriam* af, waarna hij de levensproblematiek van de kunstenaar en culturele volksopvoeder C. Rijnsdorp in één slotzin kernachtig tot een indringende aanklacht tegen het calvinistisch volksdeel samenbalde: 'Het mag nooit weer gebeuren, dat een cultuurdager van betekenis decennia achtereen verplicht is boekhouder te zijn.'¹²⁵

¹²² C. van Iterson en H. van 't Veld, 'Rond de resten van een elitecultuur', interview met dr. C. Rijnsdorp in *Wapenveld* 1950-1975, jubileumnummer december 1975. Ook opgenomen in: C. Rijnsdorp, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 119.

¹²³ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 141.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ Thijs Booij, 'In memoriam dr. C. Rijnsdorp', in: *VU-magazine*, jrg. 11, nr. 4, april 1982.

2 Kuyper, kleine luyden en kunst

Rijnsdorp is noch als literator, noch als volksopvoeder te begrijpen zonder kennis van de diepgaande invloed en geestelijke vorming, die dr. Abraham Kuyper (1837-1920) op hem heeft uitgeoefend. Zijn hele leven zou hij als neocalvinist de gereformeerde beginselen niet alleen aanhangen en uitdragen, maar op het 'levensterrein van de kunst' ook tot verdere uitbouw en ontwikkeling brengen. Met een ongekend grote behoefte aan kennis en algemene ontwikkeling groeide Rijnsdorp te Rotterdam-Delfshaven op in een godsdienstig en sociaal besloten milieu, dat hem thuis, op school en in de kerk geestelijk omringde. Een veilig en kloppend leefklimaat, gekleurd door zowel de *Afscheiding* als de *Doleantie*, en gestempeld door de alom aanwezige theologie en cultuurbeschuwing van Kuyper. Tegelijkertijd vormde dit Kuyperianum op het levensterrein van de kunst voor de opkomende literator Rijnsdorp steeds meer een 'steen des aanstoots', die zijn levensopdracht - als geroepen volksopvoeder met een dubbele cultuurtaak op zowel artistiek als pedagogisch terrein - een eigen, onomkeerbare dynamiek verleende.

2.1 *Leider en volgeling*

Als zoon van een 'vleeschhouwer' behoorde Kees Rijnsdorp tot de Kuyperiaanse *kleine luyden*: kleine middenstanders, lagere ambtenaren, ambachtslui, arbeiders en boeren, die trouw waren gebleven aan de aloude belijdenis. Een 'arm en ellendig' volk, dat als 'culturele achterhoede' de aansluiting met de moderne tijdgeest verloor en grotendeels buiten de eigentijdse cultuur kwam te staan.¹²⁶ Van dit orthodox-protestantse volksdeel was Kuyper, de 'klokkenist der kleine luyden', aan het eind van de negentiende eeuw de onbetwiste leider geworden.

Onder deze sociaal-economisch en cultureel onterfden, die - zoals Rijnsdorps grootvader J.E. Rijnsdorp Sr. te Delfshaven - tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw binnen de *Nederlandse Hervormde Kerk* hardnekkig vast bleven houden aan de 'oude waarheid', lag zijn werkterrein. In 'kerk, staat en maatschappij' vormden de gereformeerden een achtergestelde groep. De kerk preekte de moderne theologie, de liberalen domineerden vanaf 1848 de politiek en cultuur, en de calvinistische *kleine luyden* waren tot 'tweederangs burgers' gedegradeerd die gemobiliseerd moesten worden.¹²⁷ Volgens Rijnsdorp bespeelde Kuyper 'als een kunstenaar het klavier van de volksconsciëntie'.¹²⁸ Aan het emancipatieproces van het gereformeerde volk gaf hij, als geestelijk leidsman en 'vormer van een volksdeel',¹²⁹ met visie, overtuiging en daadkracht leiding,¹³⁰ nadat eerder mr. Guillaume Groen van Prinsterer in zijn strijd tegen *Ongeloof en Revolutie* in kerk en staat het Evangelie had gepredikt. Met zijn charisma en oratorisch talent was de 'geboren agitator' Kuyper tevens een begenadigd organisator: 'Hij zag het doel en koos met grote trefzekerheid zijn middelen',¹³¹ gericht op een nationaal reveil door een herleving en verjonging van het calvinisme.¹³²

¹²⁶ J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, 240. Als voornaamste kenmerken van de eerste fase van de gereformeerde emancipatie: *bewustwording en agitatie*, noemde Hendriks: 'betrekkelijk vage doelen; hooggespannen verwachtingen; pogingen de doelen te bereiken met behulp van welwillende leden van de dominant en door middel van protest; betrekkelijk zwakke interne en externe organisatie; zeer positief zelfbeeld. Deze fase loopt uit op ontgoocheling'. *Ibidem*, 239.

¹²⁷ A. Kuyper hield in dit verband in *De Standaard* van 30 september 1891 het onderscheid dat de liberalen maakten tussen de 'fatsoenlijke klasse' en 'het volk', waarbij hij opmerkte: 'Een revolutionaire staatsman, die het contact met dat volk nalaat, laat zich als Samson door Delila de haardos en daarmee het geheim van zijn kracht afsnijden.' Geciteerd door H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*, 304.

¹²⁸ C. Rijnsdorp, 'Over kunst in het algemeen', in: *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 31.

¹²⁹ G.J. Schutte, 'Abraham Kuyper - vormer van een volksdeel', in: C. Augustijn, *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*, 9.

¹³⁰ Bij het rooms-katholieke en socialistische volksdeel heerste eveneens een vergelijkbare emancipatiedrang. Een drievoudig emancipatiestreven, dat aan het begin van de twintigste eeuw de basis vormde van de verzuilde Nederlandse samenleving.

¹³¹ A.Th. van Deursen, *Een boeksteen in het verzuild bestel*. De Vrije Universiteit 1880-2005, 19.

¹³² H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*, 304.

Uit Kuypers boeken en geschriften die Rijnsdorp tijdens zijn J.V.-jaren ijverig had bestudeerd, wist hij dat Nederland voor Christus moest worden gewonnen, 'of liever: onder de heerschappij van Christus worden gebracht'.¹³³ Een neutrale samenleving bestond niet voor Kuiper: de 'ere Gods' moest op alle levensterreinen, van kerk, staat en maatschappij tot onderwijs, kunst en wetenschap doorklinken. Organisatie, vorming, scholing en opvoeding van het gereformeerde volksdeel was geboden voor deze reformatie van het volksleven. Aan de protestantse pers, het kerkelijk verenigingsleven en het maatschappelijk middenveld kende Kuiper belangrijke taken en functies toe. Daarbij maakte hij dankbaar gebruik van de verworvenheden van de liberale democratie, zoals vrijheid van vergadering, drukpers en onderwijs. In zijn streven naar herkerstening van de Nederlandse samenleving en cultuur, hechtte hij eveneens grote waarde aan het publiekelijk belijden van Gods Naam.

Kuiper, die als predikant na zijn bekering het calvinisme in zijn religieuze, staatkundige en culturele betekenis had ontdekt, wilde het verstarde calvinisme hervormen door 'het levende beginsel ervan opnieuw tot gelding te brengen in de samenleving, in de overtuiging dat het niet alleen de kerk, maar de gehele natie opnieuw zou kunnen bezielen'.¹³⁴ Het oude calvinisme, dat hij als 'splinterig gewirwar van confessionele bekrompenheid' omschreef, wilde hij opheffen 'tot den hogen rang van een principieel zelfstandig stelsel'.¹³⁵ In zijn cultuurarbeid sloot Kuiper nauw aan op de cultuurbeschouwing van de Frans-Zwitserse jurist en theoloog Johannes Calvijn (1509-1564), de naamgever van het calvinisme: 'Ik ben niet origineel, ik doe niets dan kopiëren. Wat ik op theologisch, kerkrechtelijk en staatkundig gebied beoog is niets dan zuivere copie te leveren van wat Calvijn en zijn school beoogde'.¹³⁶ Wat hij echter met zijn ideeënrijkdom en verbeeldingskracht op geniale wijze uitdacht, was beslist geen kopiëren. Kuiper zag en voelde haarscherp aan, dat het aloude calvinisme een actuele boodschap had voor de moderne cultuur. Hij had 'de diepere toon uit het nationale leven' - dat zijn levenswerk zou bepalen - gehoord en aangegrepen.¹³⁷ 'Doctor Kuiper' gebruikte de theologie van Johannes Calvijn, die in zijn denken nauw verwant was aan Augustinus, als fundament voor het ontwikkelen van een eigentijdse calvinistische levens- en wereldbeschouwing, die gegrondvest was op Gods openbaring in de Schrift en aansloot op de actuele vragen en behoeften van zijn tijd.

In dr. A. Kuiper met 'zijn veldheersmentaliteit' zag Rijnsdorp al jong 'de levenswekker, aanspoorder, horizon-ontsluiter voor werk op allerlei gebied'. Zijn betekenis bestond in de eerste plaats in 'het taken toewijzen en zelf leren ontdekken', vervolgens in 'het leren organiseren van alle krachten', die nodig waren om die taken uit te kunnen voeren en tot slot in 'het voortdurend enthousiasme inpompen om bij de arbeid geestdriftig te blijven'.¹³⁸ In de tweede fase van het emancipatiestreven onder de *kleine luyden* werden nieuwe doeleinden geformuleerd op verschillende 'conflicterreinen', zoals kerk, school, politiek, wetenschap, en 'sociale actie'.¹³⁹ Om de gereformeerden 'voldoende zelfgevoel te geven tegen het overmachtig liberalisme, dat ook op cultureel gebied het monopolie hield, spoot hij hun het Calvinistisch bewustzijn in, dat tegenover "ongodist" en "libertijn" met fierheid leerde spreken van "wij Calvinisten"'.¹⁴⁰

¹³³ C. Rijnsdorp, 'Terugblikkend op Kuiper', ongepubliceerde lezing, circa 1975.

¹³⁴ G. Harinck, *Abraham Kuiper. Het Calvinisme*. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N.J.) gehouden, 8.

¹³⁵ A. Kuiper, 'Het Calvinisme en de Toekomst', zesde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 156.

¹³⁶ S.J. Ridderbos, *De theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuiper*, 315. Ridderbos ontleende het citaat aan Kuypers werk: *Bedoeld, noch gezegd*, 1885, 46.

¹³⁷ H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*, 304.

¹³⁸ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 44.

¹³⁹ J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, 239. Als voornaamste kenmerken van deze tweede emancipatiefase: *organisatie en confrontatie*, noemde Hendriks: 'scherp geformuleerde doeleinden; realistische verwachtingen; pogingen de doelen te bereiken door organisatie van gelijkgezinden en door middel van machtsvorming; sterke interne integratie en zeer zwakke externe integratie; extreem positief zelfbeeld'. Vervolgens concludeerde hij: 'Het geheel leidt tot het bereiken van (een deel) der doelen.'

¹⁴⁰ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 47. Daarbij constateerde Rijnsdorp haarscherp: 'waarmee die overbelasting van woorden als "wij" en "ons", die zich later heeft gewroken, in "onze" kringen een aanvang nam'.

Rijnsdorp herinnerde zich uit zijn jeugdijaren de dominante invloed van ‘Abraham de Geweldige’,¹⁴¹ niet alleen op de *kleine luyden* maar op het gehele calvinistische volksdeel dat onder zijn bezielende leiding uit het diensthuis van de heersende liberale politiek en cultuur was geleid. ‘Kuyper was hun “van God gegeven leider”, ze dronken zijn redevoeringen in, verslonden al wat hij schreef met huid en haar; ze deden wat hij wilde en dat uit eigen ontwaakte aandrift, in een levende discipline en met een enthousiasme dat in de diepste religieuze gevoelens wortelde.’¹⁴² Hij vulde deze beleving aan met de plastische karakterisering: ‘Nergens was een epigonen-schaar, die als uitleggers, toepassers, sergeants-majoor instructeur, populariseerders en zo voort optraden, meer op zijn plaats en nuttiger dan hier. Zo leerden “onze mensen” theologische, politieke en sociale vertogen lezen, leerden ze na-denken, zich in (immers principieel vrijwel opgeloste) vraagstukken verdiepen, debatteren, organiseren.’ Tegelijk plaatste Rijnsdorp een kritische kanttekening bij Kuypers overheersende invloed op de calvinistische volksgroep, die ‘in het eerste enthousiasme van zijn religieus, politiek en sociaal ontwaken’ volgens hem ‘veel te doelbewust ingeschakeld en geïmponeerd door de machtige stem van de leider, dan dat het niets anders kon doen dan volgeling en echo zijn’.¹⁴³

Tegen de imitatie-drang die Kuypers optreden bij veel van zijn navolgers opriep, had Rijnsdorp al van jongs af aan een intuïtieve weerzin, die zich later zou uitbreiden tegen elke vorm van nadoenerij: ‘Want wat die eigenaardigheden bij Kuyper deed bewonderen, althans genieten, maakt ze bij zijn naäpers ongenietbaar: zijn genialiteit is juist ’t onnavolgbare in hem.’¹⁴⁴ De doorwerking van Kuypers bezielend en strategisch leiderschap op het gereformeerde volksdeel vatte de neocalvinist Rijnsdorp vanuit zijn persoonlijke ervaring in een terugblik pregnant samen:

Organisatie op Christelijke grondslag zat ons in het bloed; we hadden idealisme, expansiedrang, energie, een grote dorst naar algemene kennis; we waren in vele gevallen de eerste geestelijke werkers van ons geslacht, dat weinig meer had gekund dan lezen, schrijven en rekenen, maar dat kerken, scholen en gestichten had gebouwd, kapitalen bijeengebracht, zendingsterreinen geopend en kranten gesticht.¹⁴⁵

Voor dit bloeiende Kuyperianum, waarvan Kuyper zowel de architect als onbetwiste leider was, had hij zijn volgelingen niet alleen een alomvattende theologische cultuurbeschouwing gegeven. Hij had hen in zijn persarbeid zowel leren onderscheiden als principieel te denken. Als vernuft strateeg in kerk, staat en maatschappij bood hij zijn volgelingen in de strijd om de eer van God tevens een drievoudige ‘geestelijke wapenuitrusting’ aan: de *algemene genadeleer* of *gemeene gratie*, de *antithese* en de *soevereiniteit in eigen kring*. Met dit neocalvinistisch instrumentarium konden zij hun geloof in leer en leven zowel principieel als praktisch vormgeven en uitdragen.

In Kuypers theologie vormt ‘de soevereiniteit Gods’ het fundamentele leerstuk. ‘Als Heer van de schepping heeft God zijn wil en wet aan alle schepselen opgelegd. Heel de menselijke werkelijkheid rust op die goddelijke scheppingsorde. Haar te kennen en te gehoorzamen is de roeping van al Gods creaturen.’¹⁴⁶ Naast de ‘particuliere genade’, het leerstuk dat God het geloof in de mens wekt en waartoe het handelen van de kerk zich beperkt, onderscheidde Kuyper voor de mensheid in relatie tot kerk, staat en maatschappij het centrale geloofsartikel van de ‘algemene genadeleer’. Hierin vatte hij Gods verbondenheid met mens en wereld samen: ondanks de zondeval rust vanuit het Noachitisch verbond de schepping in Gods bewarende hand.¹⁴⁷ De vergeving en goedgunstigheid van God gold eveneens voor mensen die geen lid waren van ‘de

¹⁴¹ Typering door de karikaturist Albert Hahn Sr. van dr. Abraham Kuyper uit 1904.

¹⁴² C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 47. Rond 1920 begon de derde fase in het emancipatieproces van de gereformeerden: *bereikte doelen*, die zou doorlopen tot circa 1950, met als belangrijkste kenmerken: ‘verminderd elan; “angst” voor desintegratie van de groep die kan leiden tot verdere vergroting van de interne integratie en verkleining van de externe integratie’. J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, 239-240, 244.

¹⁴³ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 48.

¹⁴⁴ C. Rijnsdorp, ‘Theologische en letterkundige optiek’, *Ter Zijde*, 104.

¹⁴⁵ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 80.

¹⁴⁶ A.Th. van Deursen, *Een boeksteen in het verzuild bestel*, 17-18.

¹⁴⁷ Het verbond dat God met Noach sloot, waarmee God het cultuurmandaat hernieuwde; zie: *Genesis* 9:1-7.

ware Kerk'. Op basis van Kuypers 'gemeene gratie'-leer konden zijn volgelingen een open en ondernemende houding innemen ten opzichte van de *seculiere* wereld, die immers ook Gods wereld was. Jan en Annie Romein omschreven Kuypers algemene genadeleer plastisch als 'het ventiel waardoor Kuypers verse lucht in zijn volk pompte'.¹⁴⁸

Met zijn filosofisch geënte en politiek gemunte - aan Hegel ontleende - idee van de 'antithese', met voorliefde in gereformeerde kring kortweg geduid als 'de a',¹⁴⁹ benadrukte Kuypers de tegenstelling op geloofsbasis tussen christenen enerzijds en heidenen, de 'paganisten', anderzijds.¹⁵⁰ Deze constructie, die in de jaren van de verzuiling ook op theologisch, kerkelijk, sociaal en cultureel gebied te pas en te onpas werd toegepast, markeerde volgens Rijsdorp 'de principiële en onoverbrugbare kloof tussen gelovigen en ongelovigen'.¹⁵¹ Conform het devies van Groen van Prinsterer: 'In ons isolement ligt onze kracht', bood Kuypers tweede geloofsdoctrine zijn volgelingen zowel de theologische als maatschappelijke legitimatie zich als confessionele bevolkingsgroep op alle levensterreinen af te sonderen, met onder meer de schoolstrijd en verzuiling tot gevolg.

Het principe van de 'soevereiniteit in eigen kring' vormde Kuypers derde kernbegrip. Bood de *gemeene gratie* de theologische legitimatie voor het ontplooiën van maatschappelijke activiteiten op alle levensgebieden, en rechtvaardigde de *antithese* de oprichting van eigen instellingen en organisaties op 'gereformeerden grondslag', de idee van de *soevereiniteit in eigen kring* bepaalde als theologisch gefundeerd organisatieprincipe dat alle 'terreinen des levens' zelfstandige 'levenskringen' vormden. Deze sociale structuren, zoals kerk, staat, onderwijs en gezin, kenden als maatschappelijke organisatievormen een eigen onafhankelijk gezag: ze waren 'soverein in eigen kring'. Als autonome levenskringen konden ze niet onder de verantwoordelijkheid van een andere kring staan of vallen: 'Elk levensgebied heeft de voor dit gebied gestelde grenzen te eerbiedigen'.¹⁵² De autonomie en variëteit van deze levenskringen was volgens Abraham Kuypers verordeneerd in de scheppingsleer, waardoor de levenskringen principieel een eigen zelfstandigheid hadden verkregen tot eer van God.¹⁵³

Vanuit dit 'herleefd calvinisme' brak Kuypers met de traditie van het *Réveil*, de internationale geestelijke opwekkingsbeweging in de eerste helft van de negentiende eeuw. In 1872 richtte hij het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* op, de spreekbuis van de politieke bewustwording van de calvinistische *kleine luyden*, waarin hij als hoofdredacteur tot aan zijn dood in 1920 via het hoofdredactioneel commentaar krachtig leiding gaf aan ontwikkelingen in kerk en samenleving,¹⁵⁴ zoals hij dit eveneens deed in het kerkelijk weekblad *De Herant*.¹⁵⁵ In 1879 richtte

¹⁴⁸ Jan en Annie Romein, *Erfelers van onze beschaving*, 755. Geciteerd door J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, 176.

¹⁴⁹ C.A. van Peursen, 'Antithese', in: *Christelijke Encyclopedie*, 1956, deel I, 38.

¹⁵⁰ Als reactie op de dialectiek en het historisch materialisme van Karl Marx met zijn these van de klassenstrijd, plaatste Kuypers vanuit een weloverwogen politieke strategie zijn antithese, dat niet de tegenstelling tussen maatschappelijke klassen, maar juist de tegenstelling tussen christelijke en seculiere krachten in de samenleving de politieke tegenstelling vormde. Op grond van deze antithese bracht Kuypers een nieuwe sociale ordening tot stand en wist hij christelijke arbeiders, middenstanders en werkgevers in een antirevolutionaire partij te verenigen, tegenover liberalen enerzijds en de socialisten met hun emancipatie van de arbeidersklasse anderzijds.

¹⁵¹ C. Rijsdorp, *In drie etappen*, 106.

¹⁵² A. Kuypers, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 137. De citaten zijn ontleend aan de tweede druk, die in 1925 bij uitgeverij J.H. Kok te Kampen verscheen.

¹⁵³ In de zogenaamde *Wijsbegeerte der Wetsidee* heeft de VU-filosoof prof. dr. H. Dooyeweerd, samen met zijn zwager prof. dr. D.H.Th. Vollenhove, de opvattingen van Kuypers over 'soevereiniteit in eigen kring' verder uitgewerkt in een calvinistische wijsbegeerte voor de gereformeerde wetenschapsbeoefening. Rijsdorp paste de 'W.d.W.' met het principe van 'wetskringen' in theoretische en praktische zin toe in zowel zijn denken en werk over christelijke literatuur als in zijn kunst- en cultuurbeschuwing.

¹⁵⁴ Over de persarbeid van Kuypers schreef Rijsdorp in 1931: 'Kuypers heeft de aandacht van de fraaie, al te fraaie letteren op politiek en journalistiek geleid en met zijn persoonlijke stijl gaven tot op de huidige dag 't grootste deel der Chr. dagbladen opgescheept met een a.r. jargon, dat iemand op den duur revolutionair zou maken.' C. Rijsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 104.

Kuyper de eerste politieke partij van Nederland op, de *Anti-Revolutionaire Partij (A.R.P.)*, waarvan hij decennialang leider en boegbeeld zou zijn. Antirevolutionair in zijn principieel verzet tegen de beginselen van de *Franse Revolutie*, waar tegenover hij de soevereiniteit van God plaatste. Via de eigen persorganen verwierf Kuyper steeds meer politieke aanhang en invloed. Een jaar later stichtte hij de *Vrije Universiteit* in Amsterdam als een ‘vrije corporatie’: vrij van kerk en staat. Volgens Rijnsdorp was Kuyper in 1880 met zijn ‘idee (en daad!) van een (vrije) universiteit op één centraal beginsel’ zijn tijd meer dan een halve eeuw vooruit.¹⁵⁶ In 1886 gaf Kuyper leiding aan de *Doleantie*. Hij trad met zijn volgelingen uit de *Nederlandse Hervormde Kerk* en vormde met het grootste deel van de *Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* (ontstaan uit de *Afscheiding* van 1834) in 1892 de *Gereformeerde Kerken in Nederland*. Van 1901 tot 1905 was hij minister-president van Nederland. Met zijn kerk, politieke partij, universiteit en pers voerde Kuyper als bezielend volksleider op verschillende fronten zijn strijd voor de emancipatie van het orthodox-protestantse volk. Hij wilde het calvinistisch volksdeel bevrijden van de liberale overheersing in kerk, school, maatschappij, en vooral op het terrein van staatskunde en politiek.¹⁵⁷

In deze gereformeerde wereld van ‘mannenbroeders’, vol geestdrift, bezieling en actie op kerkelijk, politiek en maatschappelijk gebied - met uitzondering van het levensterrein van de kunst - groeide Kees Rijnsdorp op. Over het culturele klimaat uit zijn jeugdjaren herinnerde hij zich: ‘Men kan niet zeggen dat onze kerken cultuurloos waren. Via de bijbel, commentaren, preken, meditaties, artikelen, drongen elementen van algemene cultuur in onze kringen door. Maar het was duidelijk een *sub*-cultuur. Dat wil zeggen: ze leefde binnen de betrekkelijk nauwe gezichtskring van de eigen groep, die gestempeld was door een piëtistisch getinte vrees voor de wereld.’¹⁵⁸ De neocalvinistische opvattingen van Kuyper over historie, religie, staatskunde, wetenschap, kunst en toekomst - de onderwerpen van zijn *Stone lectures* - maakte Rijnsdorp zich als toegewijde en loyale volgeling tot geestelijk eigendom, met name tijdens zijn Delfshavense J.V.-jaren. Monumentale en architecturale denkbelden, die op zijn geestelijke vorming en persoonlijke ontwikkeling grote invloed zouden uitoefenden en bovendien van grote betekenis werden voor zijn denken over volk en kunst.

2.2 In en niet van de wereld

Het calvinistisch volksdeel had in zijn emancipatieproces in Kuyper de beschikking over een charismatisch leider, die in staat was ‘de groepering te organiseren, de in kiem aanwezige normen en waarden te formuleren, de doeleinden te omschrijven en het moreel van de groep hoog op te voeren’.¹⁵⁹ Kuypers alomvattende levens- en wereldbeschouwing, vanuit de historie toegespitst op religie, staatskunde, wetenschap, kunst en toekomst, was ontstaan uit ‘één zucht’ die zijn leven beheerste en ontsprongen aan een ‘hooger drang’ die zijn ‘zin en ziel’ aanspoorde, zoals hij ‘dien heil’gen aandrang’ gericht op het volk in dichtvorm motiveerde:

’t Is om Gods heilige ordonnantiën,
In huis en kerk, in school en staat,

¹⁵⁵ ‘Bijna vijfenzeventig jaren lang had men de linker helft van de eerste pagina van *De Standaard* maar op te slaan om op altijd boeiende, instructieve wijze te vinden wat de zienswijze van de belijdende Calvinist het best zou kunnen zijn op de problemen van de dag. (...) Want dat alles heeft behoord tot de typerende idealen en werkelijkheden van de oude Kuypertiaanse wereld: men sloeg de krant maar op en ontving leiding, men vernam wat men te doen en te spreken had, zowel binnen eigen kring als jegens de nabije en verre tegenstanders.’ G. Puchinger, in: *Opbouw*, 23 juni 1957.

¹⁵⁶ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 163.

¹⁵⁷ De volbloed Kuypertiaan en architect A. Ingwersen vatte het werk en de invloed van Kuyper plastisch samen: ‘Zoo hebben de Calvinisten, de Gereformeerden, de Anti-revolutionairen een reus aan het werk gezien en ook getracht zijn geestesvlucht te volgen.’ A. Ingwersen, *Wee mijn volk*, 35.

¹⁵⁸ C. Rijnsdorp, ‘Waarom ben ik in de kerk gebleven?’, in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10.

¹⁵⁹ J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, 242.

Ten spijt van 's werelds remonstrantiën
 Weer vast te zetten, 't volk ten baat.
 't Is om die ord'ningen des Heeren
 Waar Woord en Schepping van getuigt
 In 't volk zóó helder te graveeren,
 Tot wéér dat volk voor God zich buigt!¹⁶⁰

Voor de legitimatie van hun aanspraken op een andere positie in kerk, staat en maatschappij konden Kuypers volgelingen terecht in zijn geschriften, artikelen en persarbeid. In zijn zes *Stone*-lezingen over het calvinisme, die onder de titel *Het Calvinisme* in 1899 werden gebundeld, had Abraham Kuiper een jaar eerder zijn neocalvinistische levens- en wereldbeschouwing ontvouwd, die gefundeerd was op twee centrale grondgedachten: *ontwikkeling* en *uitverkiezing*.¹⁶¹ Met 'ontwikkeling' verwees hij volgens Harinck naar het ontstaan van de samenleving, die vanuit de Schepping 'een voorgeschreven ordening' vormde, die in zijn actuele vorm de uitkomst was van een eeuwenlang historisch proces, waarin 'ervaring op ervaring' was verwerkt. De 'uitverkiezing' richtte zich niet zozeer op het onderscheid tussen mensen, 'waarbij de een Gods voorkeur heeft verworven en de ander niet, maar was vooral de uitdrukking van het geloof in de rechtstreekse, onmiddellijke gemeenschap met God'. Gelovigen werden als uiting van hun persoonlijke geloofsbelijdenis opgeroepen tot zowel 'het werk ter bewaring en vermeerdering van de kerk als het culturele werk tot behoud van de christelijke traditie'.¹⁶² In Kuypers *Stone-lectures* stond niet de *bekering* tot Christus als de Zoon van God en de Messias centraal, maar de *bewaring* van de christelijke erfenis in deze wereld. Kuiper sprak in dit verband niet over het calvinisme in confessionele zin, het terrein van de zogeheten 'bijzondere of particuliere genade', waarin Gods genade betrekking had op het eeuwig behoud van mensen. Hij doelde echter op het calvinisme als een 'cultuurvormende macht'.

In zijn hoofdwerk *De gemeene gratie* leerde Kuiper, dat God de wereld na de Zondvloed in stand had gehouden, waardoor er in deze zondige wereld ook nog veel goeds te vinden was. Aan het verbond dat God met Noach gesloten had, ontleende hij de idee van de scheppingsopdracht als maatschappelijke taak voor zijn volgelingen, die door hem krachtig werden aangespoord de samenleving op alle levensterreinen in cultuur te brengen: 'ter ere Gods'. Door deze theologische rechtvaardiging van het cultuurmandaat konden de gereformeerden in een niet-christelijke maatschappij en cultuur tegelijk *in* de wereld en niet *van* de wereld zijn. Deze redenatie was volgens Kuiper eveneens van toepassing op het levensterrein van de kunst. Verwijzend naar de 'dweepezieke kunstvereering', 'die thans veldwinnende kunstmin', 'kunstbezwijmeling', 'de kunstvereering van het profanum vulgus', 'het onoordeelkundig dwepen met kunst en kunstproduct' - dat hij desalniettemin hoger waardeerde dan 'het schraapzuchtig geld maken, het dorre waanwijs zijn, en het hunkeren naar Bacchus en Venus' - schreef hij over calvinisme en kunst:

Neen, als ik het pleit ga voeren voor de beteekenis van het Calvinisme op kunstgebied, dan denk ik van verre niet aan deze vulgarisatie van kunstzin en kunstliefde, maar houd ik het oog gericht op *Schoon* in zijn eeuwige beteekenis, op de kunst als een der rijkste gaven van God aan ons menschelijk geslacht.¹⁶³

Rijnsdorp begreep zijn roeping als scheppend kunstenaar in eerste instantie als een roeping tot christelijke cultuurbeoefening, tot het voortbrengen van calvinistische kunst. Dit bracht hem tot het 'hart van de cultuurvraag': hoe verhoudt de *christelijke* kunstenaar zich tot de *algemene* kunst, 'ook als de maker geen Christen blijkt te zijn?'.¹⁶⁴ Hoe zit het met de leer van de algemene genade:

¹⁶⁰ Dr. Ph.A. Lansberg, 'Dr A. Kuiper en de kunst', hoofdstuk 1, in: *Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde*, 6.

¹⁶¹ G. Harinck, *Abraham Kuiper, Het Calvinisme*. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N.J.) gehouden, 20.

¹⁶² *Ibidem*, 19.

¹⁶³ A. Kuiper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 128.

¹⁶⁴ C. Rijnsdorp, 'Het hart van de cultuurvraag', in: *Bouwen en Bewaren*, 1 april 1955, 195.

‘Dekt deze term de zaak? Is de zaak juist en Bijbels?’, vroeg hij zich af in het besef, dat hij in zijn artistiek-culturele vorming en literair-esthetische ontwikkeling ‘door alle poriën veel “algemene cultuur” had ingeademd’. Daarbij realiseerde Rijsdorp zich terdege dat hij ‘cultureel ondenkbaar’ was zonder de artistieke vruchten van de algemene kunst.¹⁶⁵ Op het levensterrein van de kunst gold voor hem als variant op de Paulinische denkfiguur het credo: *in* en niet *van* de kunst.

2.3 *Neocalvinisme en kunst*

In de ontwikkeling van zijn denken over religie en cultuur, kunst en volk kon de geestelijk ontwaakte Rijsdorp niet om Kuypers denkbeelden heen. ‘Zijn Stone-lezingen over het calvinisme heb ik destijds op mijn manier grondig bestudeerd. De meditatiebundels heb ik, geloof ik, allemaal gelezen en sommige wel meer dan eens.’¹⁶⁶ De machtige stem van Kuypers klinkt in Rijsdorps vroege werk echter nauwelijks door. Ter verklaring schreef hij later: ‘Kuypers kende ik destijds tamelijk goed; Calvin alleen via het Calvinisme, met Kuypers als dominerende figuur daarin. Mijn kunstsmaak had zich overigens geheel onafhankelijk van het Calvinisme gevormd aan de muziek, en in de literatuur vooral aan Goethe.’¹⁶⁷ Voor de stilistische kwaliteiten van Kuypers had Rijsdorp al vroeg oog; het proza van de *Stone-lezingen* spande volgens hem de kroon ‘door zijn helderheid, kernachtigheid en kracht’, waarbij hij later als literator zou concluderen: ‘Hier is wel ongeveer een Nederlands equivalent van het Calvinse ideaal bereikt.’¹⁶⁸

In de jaren na zijn muziekperiode kwamen - naast praktische vragen over de inhoud en betekenis van het christelijk schrijverschap - ook de onderliggende principiële kwesties over het vraagstuk van kunst en geloof indringend op de jonge Rijsdorp af. Voor deze vragen kon hij rijkelijk putten uit de theologische cultuurbeschouwingen van Kuypers. In de eerste plaats de rectorale oratie ‘Het Calvinisme en de Kunst’ aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam uit 1888,¹⁶⁹ waarin Kuypers - tegen het gangbare vooroordeel ‘als waren gereformeerde zin en zin voor kunst elkaar volstrekt uitsluitende begrippen’ - zijn eigen onderzoek naar de verhouding tussen calvinisme en kunst motiveerde.¹⁷⁰ Daarbij citeerde hij instemmend de uitspraak van Calvin, ‘dat God de gave der kunst veelal aan de vergeters van zijn naam schonk’.¹⁷¹

Met zijn rectoraatsrede had Kuypers zijn theologisch-filosofisch stelsel aangevuld met een op de Schrift gefundeerde esthetica. Centraal in zijn esthetiek stonden de kernpunten dat het schone rust in de heerlijkheid Gods, dat de mens als beeldenaar Gods het vermogen kreeg het schone voort te brengen en te genieten, en dat kunsttalent en kunstzin behoorden tot het gebied der ‘gemeene gratie’.¹⁷² Met name zijn *Stone-lezing Het Calvinisme en de Kunst*,¹⁷³ die Kuypers tien jaar na zijn gelijknamige oratie had uitgesproken aan het Amerikaanse *Princeton Theological Seminary* te New Jersey in 1898, bood Rijsdorp niet alleen praktische oriëntatie en geestelijk houvast, maar ook een theoretisch perspectief op het vraagstuk van volk, kunst en kunstenaarschap.

2.3.1 *Contradictio in terminis*

De hoofdlijnen voor zijn neocalvinistische kunst- en cultuurbeschouwing had Kuypers eerder - op meer ‘populaire’ wijze, en reagerend op reacties van publiek en polemiek in de pers - uiteengezet

¹⁶⁵ C. Rijsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 166.

¹⁶⁶ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijsdorp’, in: *Christen en kunst*, 190. Het aanhangsel *De Gemeene Gratie in kunst en wetenschap*, in het derde deel van *De Gemeene Gratie* uit 1904, met vijf hoofdstukken over kunst, kende Rijsdorp eveneens.

¹⁶⁷ C. Rijsdorp, *In drie etappen*, 132.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 47.

¹⁶⁹ A. Kuypers, *Het Calvinisme en de Kunst. Rede bij de overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit op 20 October 1888*.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 5.

¹⁷¹ *Ibidem*, 15. Kuypers vervolgde dit citaat: ‘die van Godswege, dank zij hun rijk wijsgeerig en rechtskundig en aesthetisch talent, aldus geroepen waren om op hunne wijze den Schepper te verheerlijken’.

¹⁷² Margaretha H. Schenkeveld, ‘Het beeld van ’80 bij Kuypers en zijn volgelingen’, in: *Letterwerk*. Bijdragen van de Faculteit der Letteren ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de *Vrije Universiteit*, Amsterdam, 1981, 52. Volgens Schenkeveld dwingt de esthetica van Kuypers in zekere zin bewondering af en had dit stelsel inspirerend kunnen werken ‘op grote, rijpe talenten als die er destijds geweest waren’.

¹⁷³ A. Kuypers, ‘Het Calvinisme en de Kunst’, vijfde lezing, in: *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen*, Amsterdam, 1898.

in de vijftiendelige artikelenserie 'Publiek Vermaak', die van 15 december 1880 tot 21 februari 1881 verscheen in *De Standaard*.¹⁷⁴ Kern van Kuypers betoog was dat de levenskring van de 'volkeren der Reformatie' vanuit de calvinistische belijdenis niet gunstig was en kon zijn voor de ontwikkeling en bloei van de kunsten:

Echte geestekinderen van Luther en Calvijn zijn hoogstzelden in eigenlijken zin kunstgenieën geweest. Kunstminnaars moge men onder hen gevonden hebben; kunstnabootsers onder hen zijn opgestaan, maar *scheppers* van een eigen Protestantsche, hetzij dan Luthersche of Gereformeerde *kunstgedachte*, kent de geschiedenis niet.¹⁷⁵

Kuyper vatte in 1880 in *De Standaard* de houding van het calvinisme ten opzichte van kunst samen in de conclusie: 'Wie eerlijk zijn wil, *moet en zal* erkennen, dat het Protestantisme de Kunst niet huwde, maar eer afstiet'.¹⁷⁶ Zich baserend op de Godsopenbaring stelde hij dat de 'eenheid op aarde *niet* te vinden' was, waarbij hij tegelijk motiveerde 'hoe volstrekt doelloos en vruchteloos het is, ze door kunstmiddelen te willen *tooveren*, waar ze niet bestaat'. Een 'geesteskind der Hervorming' had immers zijn eenheidsidealen verplaatst 'van hier beneden naar het Jeruzalem, dat boven is, om den troon van het Lam'. Met de paukenslag: 'En dit nu is voor de kunst beslissend', vervolgde Kuyper zijn redenering, waarbij hij over de problematische verhouding tussen calvinisme en kunst ter verduidelijking schreef:

Immers, de beeldende kunsten ontstaan juist uit den innerlijken levensdrang, om voor die eindeloos gedeelde en uiteenvallende, en in haar deelen tegen zich zelf vloekende wereld, een verwerkelijking van haar eenheid te vinden in een kunstwereld, die haar tegenstellingen verzoent.¹⁷⁷

Daarbij verwees Kuyper naar de zondeval in het Paradijs, die tot gevolg had dat de wereld *niet* meer een geheel was: 'ze is gebroken, en gebroken met een breuke die op aarde nooit te herstellen is!' De *Reformatie* bekrachtigde deze dualiteit en brak opzettelijk met 'den band der betoovering, waarmee Rome de volken saâm had geklonken'. Kuyper trok vervolgens de onvermijdelijke conclusie dat uit een levenskring die op dit geloofsbeginzel was gebaseerd, geen kunst *kon* voortkomen en constateerde logischerwijs: 'Een Protestantsche kunstwereld is een *contradictio in terminis*'.¹⁷⁸

Toch verwierp volgens Kuyper het protestantisme 'zoo min in Luther als Calvijn', de kunst als 'gave Gods'. Hij gaf daarbij met nadruk aan dat kunst vooral genoten werd in de 'binnenkamers' van het hart. De kunst in haar 'meest vrije, in haar hoogsten, in haar meest geestelijke vorm' was in zijn opvatting 'de kunst van het *lied*'.¹⁷⁹ Kunst was voor hem aanvaardbaar 'als de hymne naar God omhoog stijgt en de Kunst rechtstreeks verheerlijking

¹⁷⁴ Deze serie werd op verzoek als 'overdruk' in 1924 door de *De Standaard*-uitgeverij gebundeld onder de gelijknamige titel, met als ondertitel: *asterisken en artikelen over het ook destijds aan de orde zijnde vraagstuk*. Daarmee werd gedaan op de kwestie 'kunst en vermaak' in gereformeerde kring, waarbij ook de zienswijze van dr. F.L. Rutgers werd betrokken. De vijftien artikelen zijn van cruciaal belang voor begrip in Kuypers denken over kunst en cultuur.

¹⁷⁵ A. Kuyper, 'Publiek vermaak, II', in: *De Standaard*, 20 december 1880, opgenomen in: *Publiek Vermaak*, 26.

¹⁷⁶ Kuyper verklaarde deze dualistische houding uit het historische, dat het calvinisme als religie 'de illusie der zichtbare eenheid' heeft laten varen. Dit in tegenstelling tot de oude Grieks-Romeinse wereld, die de *oikoumenê* (het wereldgeheel) met één geest wilde bezielen; de middeleeuwse christenheid, die dacht dat 'ons wereldgeheel met den eenen geest van den Christus' kon worden beheerd; de Renaissance, die zich inbeelde de eenheid nog te kunnen vasthouden 'door vermenging van twee tegen elkaar strijdige levensgedachten', en het Naturalisme, dat meende 'het wereldgeheel in één, alles in allen beheerschenden geest te verklaren'. Kuyper gaf aan dat het calvinisme ook dat 'schoone ideaal' voor ogen zweefde, 'maar als buiten ons, als in de eeuwigheid liggende, het Jeruzalem daarboven!', waarna hem de onvermijdelijke conclusie trok: '*Wij zijn niet een.*' A. Kuyper, *Publiek Vermaak*, 27.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 28.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁷⁹ Kuyper baseerde hierop 'van de ziel uitgaande' zijn rangordening van de kunsten: eerst poëzie, dan muziek, vervolgens schilderkunst, daarna beeldhouwkunst en tot slot architectuur. *Publiek Vermaak*, 29. Hij gaf tevens aan dat 'de geest in kringen der Reformatie' in de kunstbeoefening niet verder reikte dan lied, muziek en penseel.

wordt van zijn nooit te volprijzen Naam'. In de vierde aflevering van de reeks 'Publiek vermaak' in *De Standaard* van 29 december 1880 poogde Kuyper de zielen van zijn lezers steeds rijper te maken - en zelfs te winnen - voor zijn positieve kunstbeschouwing met de volzin: 'Zoo eeren wij dan de Kunst als een heilige gave Gods, en het Vermaak als een door God gewilde ontspanning, *mits beide gebonden aan Gods heilige wet.*' Zijn calvinistische lezersgroep van huis uit kennende, vervolgde hij als volleerd volkspedagoog:

En hiermeê begint de reeks van schier onoverkomelijke bezwaren; want het moet uitgesproken, het mag niet verbloemd, en vooral onze tijd heeft er dringend behoefte aan, dat men voor de consciëntiën duidelijk herhale: Niets zoozeer als Kunst en Vermaak leent zich er toe, om in zonde misbruikt te worden.¹⁸⁰

Kuyper sloot naar eigen zeggen de ogen voor de kunst 'dus niet', maar het stemde hem 'droef, dat de gedeeldheid des levens aan een rein en heiliglijk opbloeien der kunst in den weg' stond. In de jaren na de verschijning van de artikelenreeks 'Publiek vermaak' in zijn lijfblad, werkte Kuyper zijn opvattingen over calvinisme en kunst principieel verder uit om zijn volgelingen in 'Calvinistisch Nederland' onbelemmerd - want theologisch gelegitimeerd - toegang te kunnen bieden tot het levensgebied van de kunst.

2.3.2 *Kunst, gave Gods en 'gemeene gratie'*

In zijn vijfde *Stone*-lezing, voortbouwend op de inzichten uit zijn gelijknamige rectoraatsrede over *Het Calvinisme en de Kunst* uit 1888,¹⁸¹ bezon Kuyper zich op de betekenis van het calvinisme voor de kunst. Hij deed dit in de vorm van een driedelig onderzoek, waarbij hij zich in de eerste plaats afvroeg: 'Waarom het Calvinisme geen eigen kunststijl *mocht* ontwikkelen', ten tweede de vraag opwierp: 'wat uit zijn beginsel voor het *wezen* der kunst voortvloeit', om tot slot de cruciale vraag te stellen: 'wat het [calvinisme] feitelijk voor *den bloei* der kunsten gedaan heeft'. Dat het calvinisme geen eigen kunststijl ontwikkeld had, gold volgens Kuyper weliswaar als 'voldingend bewijs voor zijn kunstarmoede',¹⁸² maar dat was geen kwestie van wel of niet *willen* of *kunnen*. Hij poneerde dat het calvinisme 'juist krachtens zijn hooger beginsel, zulk een eigen kunststijl niet *mocht* ontwikkelen'. Voor hem was 'het huwelijk tussen kunst en religie', tot uiting komend in een 'door kunst gedragen aanbidding en door aanbidding gekoesterde kunst' als hoogste en ware doel, 'een *lagere trap* van religieuze en in het gemeen van menselijke ontwikkeling'. Volgens hem betekende 'het *niet* hebben van een eigen kunststijl voor het Calvinisme veeleer een aanbeveling': De 'onthouding van een eigen kunststijl' pleitte niet tegen het calvinisme, maar juist 'voor zijn hogere trap van ontwikkeling'.

Twee argumenten lagen aan deze redenering ten grondslag. In de eerste plaats beschouwde Kuyper de 'aesthetische ontwikkeling der Godsvereering' als een 'lagere ontwikkelingstrap'. Als gevolg van voortgaande geestelijke ontwikkeling klom ook de religie 'tot die hogere trap op', zodat ze van 'het *symbolische* in het *klaar bewuste* leven' overging. Het calvinisme gaf vervolgens 'de symbolischen vorm van aanbidding' prijs en wees de eis van de kunst af 'om in prachtmonumenten zijn geest te belichamen'. Kuypers tweede argument tegen een eigen calvinistische kunststijl stemde overeen met 'de hogere verhouding van *Religie* en *Kunst*', waarbij hij - met een beroep op de niet-christelijke filosofen Hegel en Von Hartmann - aangaf, dat religie en kunst 'elk een eigen levenssfeer' hebben, die 'aanvankelijk nauwelijks onderscheiden en deswege ineengemengd, bij rijker ontwikkeling van zelf uiteengaan'.¹⁸³

Vervolgens concludeerde Kuyper, dat niet alleen de religie, maar ook de kunst 'bij hooger ontwikkeling' eveneens om zelfstandig leven vroeg. Kunst en religie waren namelijk niet twee 'dooreengevlochten' stengels van dezelfde plant, maar ze stoelden 'elk op een eigen wortel'.

¹⁸⁰ A. Kuyper, *Publiek Vermaak*, 34.

¹⁸¹ A. Kuyper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 130.

¹⁸² Deze culturele armoede had volgens Kuyper zowel betrekking op de *kunstwaardering* als op de *kunstproductie*.

¹⁸³ A. Kuyper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen*, 132-133.

Daarom ‘*kon en mocht* dus het religieus Calvinisme geen eigen kunststijl uit zijn religieus beginsel ontwikkelen’.¹⁸⁴ Het zou volgens hem ‘een terugzinken op lager standpunt’ zijn geweest. Met deze analyse over de relatieve autonomie van de kunst maakte Kuyper voor calvinisten niet alleen de weg vrij voor de (moderne) kunst, maar bevrijdde hij de kunst eveneens uit de dogmatische wurggreep van de theologie en ontdeed daarmee tegelijkertijd de kunst van de haar toegeschreven (vermeende) zondigheid.¹⁸⁵ Tegen het ‘schamper verwijt’ dat in het niet voortbrengen van een eigen kunststijl ‘een vernietigend bewijs van geestelijke armoede zou liggen’, bleek volgens hem ‘alzoo de schaduw zelfs niet over te blijven’. Hij benadrukte nogmaals, dat een calvinistische kunststijl alleen ‘onder de auspiciën van zijn religieus beginsel’ had kunnen opkomen, maar dat juist dit beginsel - omdat het naar een hogere trap van ontwikkeling was opgeklommen - het ‘staan naar symbolische uitdrukking der religie in het zinlijk schoone en afsneed en verbood’.¹⁸⁶

De tweede vraag in zijn kunstonderzoek, ‘*wat uit zijn beginsel voor het wezen van de kunst voortvloeit*’, werkte Kuyper in twee deelvragen uit, die voor Rijnsdorp als kunstenaar en culturele volksopvoeder van groot belang waren: ‘Is er m.a.w. in de levens- en wereldbeschouwing van het Calvinisme voor de kunst plaats en zoo ja, welke plaats?’, en ten tweede: ‘Staat zijn beginsel vijandig tegen het wezen der kunst over, of wel, zou ook volgens het Calvinistisch beginsel een wereld *zonder kunst* een ideële levenssfeer armer zou zijn?’¹⁸⁷ Hij benadrukte, daarbij sprekend ‘niet over *misbruik*, maar van het gebruik van de kunst’, dat elk levensgebied - met inbegrip van religie - de voor het kunstgebied geldende grenzen te eerbiedigen heeft. Verwijzend naar het werk van de reformator Calvijn, die volgens Kuypers eigen zeggen ‘juist *niet* artistiek was aangelegd’,¹⁸⁸ vatte hij de ‘korte aesthetiek van Calvijn’ - mede ter beantwoording van zijn eerste deelvraag - met instemming samen:

(...) dat Calvijn de kunst in al haar vertakkingen eerde als een gave Gods, nader als een gave van den Heiligen Geest; dat hij de machtige uitwerking der kunst op het gemoedsleven ten volle begreep; dat hij haar bestemming zag in het verheerlijken van God die ze ons schonk, in de veredeling des levens, in het ons schenken van hooger genot, en zelfs van gewoon vermaak; en dat hij, wel verre van in haar slechts een nabootsing der natuur te zien, haar de roeping toeschreef, om ons een *hoogere* werkelijkheid te ontsluiten dan deze zondige en ingezonken wereld ons bood.¹⁸⁹

¹⁸⁴ In ‘Publiek vermaak, II’ stelde Kuyper: ‘Een Protestantsche beeldhouwkunst, bouwkunst, dramatische kunst, of, wat dies meer zij, is eenvoudig *ondenkbaar*. De wortel onzer belijdenis is er te geestelijk en te dualistisch voor’, in: *De Standaard*, 20 december 1880, opgenomen in: *Publiek Vermaak*, 29.

¹⁸⁵ Op de vervolgvraag of een ‘wezenlijk principiële levensrichting toch niet een eigen kunststijl kon en moest scheppen, zij het dan al buiten *Religie en Culte* om’, schreef Kuyper, dat in de geschiedenis van de kunst geen enkele kunststijl buiten de religie om was opgekomen, die ‘op alle kunsten saam één concentrisch stempel drukt’. Daarnaast betwijfelde hij ‘of buiten de Religie om zulk een eigen alomvattende kunststijl ooit zou *kunnen* opkomen’. Voor het ontstaan hiervan werd volgens hem ‘in het ziels- en zinnenleven van een volk een centraal motief vereischt, dat geheel het leven van binnen uit beheerscht, en diensgevolge in de geheele kunstbelichaming van dit geestelijk centrum tot aan den buitensten omtrek doorwerkt’. Hij benadrukte dat het tegen het eigen wezen van de kunst in zou druisen, om kunst uit andere levenssferen te verklaren of af te leiden: ‘Ons intellectueel, ons ethisch, ons religieus, en ons aesthetisch leven beschikken elk over een eigen sfeer.’ Deze sferen lopen evenwijdig en mogen niet uit elkaar worden afgeleid. Het is volgens hem ‘éénzelfde beweging, éénzelfde drang, éénzelfde tinteling in den mystieken wortel van ons aanzijn’ - dat hij omschreef als ‘dat éne punt’, waar ons leven uit ‘de bron van het Oneindige opwelt’ - die in deze ‘vierderlei vertakking openbaring naar buiten zoekt’, waarna hij concludeerde: ‘Ook de kunst is niet een zijtak aan een hoofdtak, die reeds uitschoot, maar een eigen tak, die zelfstandig uit den stam van ons leven opkomt’. Volgens Kuyper was de kunst zeer nauw verwant aan de religie, meer nog dan aan het denken en de ethiek. A. Kuyper, ‘Het Calvinisme en de Kunst’, vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 134-136.

¹⁸⁶ A. Kuyper, ‘Het Calvinisme en de Kunst’, vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 137.

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 139.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 138-139. Rijnsdorp deelde Kuypers conclusie: ‘Wie eerlijk is zal moeten erkennen, dat Calvijn aan de kunst een grote vrijheid geeft en laat en dat de, op de Schepper afgestemde, creatieve activiteit van de mens een bron van overlopende vreugde is.’ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 34.

Als antwoord op de tweede deelvraag of het calvinistisch beginsel 'vijandig' tegenover het wezen van de kunst stond, beklemtoonde Kuyper dat de esthetiek van Calvinijn 'rechtstreeks voortvloeide uit zijn beginsel en in de calvinistische levens- en wereldbeschouwing haar noodzakelijke plaats' vond. Vervolgens ontdeed hij - verwijzend naar het calvinistisch belijden - de kunst van het haar toegedichte, verderfelijke karakter: 'Is en blijft Gods Souvereiniteit het uitgangspunt voor geheel de richting van het Calvinisme, dan kan kunst niet uit den Booze zijn, want Satan schept niets; al wat hij vermag is goede gaven Gods misbruiken.'¹⁹⁰ Tegelijkertijd concludeerde hij: 'En ook kan dan de kunst evenmin uit den mensch zelf zijn, want als creatuur kan de mensch met niets anders werken, dan met de krachten en gaven, die God hem verleent,' waarbij hij ter verklaring aangaf:

Dat nu dit *kunnen*, dit kunstvermogen in de menselijke natuur bestaan kan, danken we aan onze schepping naar den beelde Gods. In de reële wereld schept God alles, daarin is alleen Zijns het kunnen, en deswege blijft Hij de Opperste Kunstenaar. Hij als God is alleen de Oorspronkelijke, wij zijn niets dan dragers van zijn beeld. Ons *kunnen*, ons vermogen, ons nascheppen van het scheppen Gods, kan daarom alleen in een *schijn*realiteit bestaan, en alleen in dien zin is het, dat de mensch op kunstgebied, ook op zijn manier als schepper optreedt,¹⁹¹ om in de bouwkunst zich een *kosmos*, in de beeldhouwkunst de *vormen*, in de schilderkunst het door *lijn* en *tint* bezielde leven, in de toonkunst het *mystieke*, in de dichtkunst het *bevestigde* leven voor oog en oor te tooveren, door God daartoe aangedreven en van God daartoe bekwaamd.¹⁹²

Voor Kuyper had de kunst vanuit Gods schepping een autonome plaats, onafhankelijk van religie, denken en ethiek. Op de vraag of volgens het calvinistisch beginsel een wereld *zonder kunst* een ideële levenssfeer armer zou zijn, antwoordde hij bevestigend. De kunst noemde hij 'een gave van den Heiligen Geest aan ons geslacht, om ons in en achter het ingezonken leven een rijken, heerlijken achtergrond te doen ontdekken, die heenwijst naar een realiteit, waarin eens alle gevolg van zonde en vloek zal overwonnen zijn'.¹⁹³ De kunst kreeg voor hem 'de mystieke taak, om door het heimwee naar het verloren schoon tot de vooruitgenieting der komende heerlijkheid op te klimmen'.

Verwijzend naar de wereld die 'eens schoon was' en nu ontredderd 'door den vloek' van de paradijselijke zondeval, schetste Kuyper 'uit dit verderf' de door het calvinisme geprofeteerde verlossing: 'Staande bij den bouwval van de ons zoo wonderschoone schepping, toont dan de kunst ons én de lijnen van het oorspronkelijk bestek, én wat de Opperste Kunstenaar en Bouwmeester ons eenmaal nieuw uit dien bouwval zal scheppen.' Vanuit de erkenning van Gods soevereiniteit in de schepping naar het beeld van God, vloeide volgens hem 'vanzelf en natuurlijk die hooge opvatting van den oorsprong, het wezen en de roeping der kunst voort', waarna hij - bijna lyrisch vanuit het calvinistisch beginsel - de rijkdom bezong van een wereld *met* kunst:

De wereld der tonen, de wereld der vormen, de wereld der kleuren en de wereld der dichterlijke ideeën, ze kunnen niet anders dan uit God zijn, en alleen wie Zijn beeldrager is, verstaat ze en kan ze genieten.¹⁹⁴

Als antwoord op zijn derde en laatste vraag toonde Kuyper met voorbeelden aan '*op wat doortastende wijs het Calvinisme den bloei der kunst en principieel en concreet bevordert heeft*'. In de eerste plaats wees hij op het feit, dat het calvinisme de kunst 'mondig' had verklaard door ze te ontheffen van de 'kerkelijke voogdij'. De kerk moest 'uit beginsel' naar het geestelijk terrein worden teruggedrongen, de kunst uit de 'heilige sferen' gehaald en in het maatschappelijk leven

¹⁹⁰ A. Kuyper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 140.

¹⁹¹ Over de menselijke gave om te scheppen schreef Rijnsdorp met het oog op de artistieke vrijheid van de mens: 'Want de kunstenaar is een na-schepper. In dat "na" zit zijn gebondenheid, in dat "scheppen" zijn vrijheid.' C. Rijnsdorp, 'Spanning en humor in de verhaalkunst', *Ter Zijde*, 89. Daarbij stelde hij in een alinea eerder over de *bouwkunst*, wijzend op de menselijke verbeeldingskracht: 'Toch komen de lijnen en vormen, waarmee de bouwmeester werkt, in de natuur zoo niet voor, en over de toonkunst merkte hij gevat op: 'Niemand immers zal het ook de *muziek* kwalijk nemen, dat zij meer is dan enkel natuur- of stemgeluid.'

¹⁹² A. Kuyper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 141.

¹⁹³ *Ibidem*, 140.

¹⁹⁴ *Ibidem*, 142.

zelf optreden: 'Eerst dank zij het Calvinisme is met den *splendor ecclesiae*, d.i. met haar uitwendige schittering gebroken.'¹⁹⁵ Het calvinisme ontnam de kerk de kunst, maar gaf tegelijkertijd de kunst terug aan de wereld.

Het eerste optreden van de kunst in de Schrift vond plaats 'in Jubals tente'.¹⁹⁶ Over de muzikaliteit van Jubal - die de vader werd 'van allen die citer en fluit bespelen' - had Calvin volgens Kuyper opgemerkt, 'dat God in deze kunstzin Jubals geslacht "verrijkt had met uitnemende talenten"',¹⁹⁷ en dat 'deze kunstvindingen schitterende blijken waren van Gods goedgunstigheid'.¹⁹⁸ Kuyper gaf vervolgens aan, dat 'de hoge betekenis' van het leerstuk der algemene genade ook op kunstgebied van toepassing was. Hij citeerde in dit verband de uitspraak van Calvin, dat de *artes liberales* gaven zijn die God 'door elkaar en onverschillig aan gelovigen en niet-gelovigen' had toebedeeld en die 'blijkens de historie zelf in milder [ruimer] mate juist buiten den geloofskring geblonken' hebben: 'Deze uitstraling van het Goddelijk licht greep naar de ervaring ons leert, vaak juist het krachtigst plaats in ongeloovige volken'.¹⁹⁹

Op grond van deze conclusie van Calvin stelde Kuyper, dat wanneer het 'hoge kunstgenot' werd gekoppeld aan wedergeboorte of bekering, dan was deze gave uitsluitend bestemd voor de gelovigen, en moest zij kerkelijk blijven: 'Ze vloeit dan uit de particuliere genade'. Maar wie met de 'ervaring der historie' oordeelde, dat 'ook het hoogste kunstgenie tot de *natuurlijke* gaven behoort', en dus tot de uitnemendheden die ondanks de zonde door de Gods algemene genade in onze menselijke natuur bleven uitblinken, 'dan volgt hieruit, dat de kunst beiden geloovigen en ongeloovigen bezielen kan, en dat God vrijmachtig blijft om ze onder Heiden- en Christenvolken uit te deelen naar zijn vrijmachtig welbehagen'.²⁰⁰ Dit gold volgens hem niet alleen voor de kunst, maar voor 'alle natuurlijke uitingen' van het menselijk leven.²⁰¹

Tot slot stelde Kuyper in zijn vijfde *Stone*-lezing, dat het calvinisme 'ook op kunstgebied niet voor tovenaars kon spelen' en 'niet anders werken kon, dan met natuurlijke gegevens'. Hij doelde hiermee op de geografisch bepaalde voorwaarden en invloed op kunstontwikkeling: een Italiaan, die 'een zangerige keel ontving', of de aanwezigheid van bepaalde bodemschatten, zoals marmer of arduinstein in Italië, voor de bouwkunst. Voor Nederland dat slechts 'rust op klei en slib',²⁰² kwamen volgens Kuyper slechts de dichtkunst, de toonkunst en de schilderkunst, 'de drie geheel vrije en van alle natuurlijke gegevens meest onafhankelijke kunsten', in aanmerking voor beïnvloeding door het calvinisme.²⁰³ Over de poëzie zweeg hij,²⁰⁴ want het 'eng beperkt gebied

¹⁹⁵ *Ibidem*, 145.

¹⁹⁶ *Genesis* 4:21.

¹⁹⁷ Rijsdorp zou later over deze opvatting opmerken: 'Onder ons doet ook wel deze redenering opgeld, dat God de begaafdheid voor cultuur en kunst sinds Tubal-Kaïn en Jubal (*Genesis* 4) bij voorkeur aan de "wereld" heeft gegeven en dat de Christen hoogstens een "goede tweede" kan zijn, waarin hij dan maar wijs doet te berusten.' C. Rijsdorp, 'Vrijheid, waartoe?', in: *Nationale Snipperdag*, 45.

¹⁹⁸ A. Kuyper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, in: *Het Calvinisme*, 138.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 146.

²⁰⁰ In dit verband merkte Kuyper op, dat zoals Israël uitverkoren was 'voor de Religie en den triomf van het Godsrijk', zo was het Griekse volk door God uitverkoren 'voor het wijsgeerig leven en de kunstopenbaring', en de Romeinen 'om ons een klassieke ontwikkeling te geven op het gebied van het recht en den staat'. A. Kuyper, 'Het calvinisme en de kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 147.

²⁰¹ Kuyper stelde vervolgens, wijzend op het 'uitverkoren' Israël in vergelijking met andere oude volken: 'Zoo *kon* dus niet alleen, maar zoo moest het Calvinisme erkennen dat het Grieksche volk het primordiale kunstvolk bij Godes gratie was geweest, dat de kunst, juist dank zij die klassieke ontwikkeling, een zelfstandige uiting van ons menselijk leven was gebleken; en dat zij dus wel óók de Religie in zich op had te nemen, maar dat zij daarom nog volstrekt niet, in afhankelijk zin, op den kerkelijken stam, of wilt ge op den stam des geloofs, mocht worden geënt.'

²⁰² In zijn cultuurroman *Eldert Holier*, V, 61, zinspeelde Rijsdorp op deze gedachtegang van Kuyper en schreef als eigen variant in de woorden van Holier: 'Dan zal Hollands geesteklimaat eindelijk beantwoorden aan zijn natuurlijke ligging. Een bries van straffe geestdrift staat dan durend over het vlakke land. Alles wat met wind en geest te maken heeft: vliegerij en scheppend cultuurwerk, dat ligt voor Holland te doen en daarin blijft het groot.'

²⁰³ A. Kuyper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 149.

²⁰⁴ In zijn rectoraatsrede sprak Kuyper echter wel op diverse plaatsen over poëzie in relatie tot het beginsel, dat het calvinisme geen eigen kunststijl kon scheppen, met als kerncitaat: 'En waar het bij zijn *Dichters* wel tot een afdrucken

van onze taal sloot onze dichtkunst van de wereld af, waarna hij de kwaliteiten van letterkunde, schilderkunst en muziek vergelijkenderwijs in het perspectief van de kunstzinnige receptie plaatste: 'Maar is het *taalgebied* voor kleinere volken nationaal beperkt,²⁰⁵ het *oog* is internationaal, en de muziek die het *oor* opvangt, wordt door het hart van al wie mensch heet verstaan.'²⁰⁶ Wie de invloed van het calvinisme op de ontwikkeling van de kunst wilde naspeuren, diende zich volgens Kuypers te richten tot de schilderkunst en de muziek: 'En dan geldt voor beide deze kunsten deze ééne gedachte, dat ze, eer het Calvinisme optrad, hoog boven het volksleven zweefden, en eerst onder den invloed van het Calvinisme tot het rijke volksleven zijn afgedaald.'²⁰⁷

Gaf Kuypers eerder in zijn *Stone*-lezing over de kunst aan, dat het calvinisme 'de kunst mondig heeft verklaard door ze te ontheffen van de kerkelijke voogdij',²⁰⁸ in de verdere uitwerking van zijn betoog schreef hij aanvullend: 'Veeleer *eischte* het die vrijmaking en *moest* het die in eigen kring tot stand brengen op grond van zijn geheele wereld- en levensbeschouwing.' Hij stelde dat de mensheid in het proces van historische ontwikkeling Gods naam verheerlijken moest: 'Daartoe heeft Hij voor die mensheid allerlei onderscheidene levensuitingen besteld, en onder die levensuitingen neemt ook de kunst een zelfstandige plaats in.' Daarbij gaf hij aan dat de kunst scheppingsordinantiën openbaart, 'die noch wetenschap, noch staatsbeleid, noch religieus leven, noch zelfs de Religie geven kan'. Opnieuw gebruikte Kuypers de metafoer van de kunst als 'een plant die groeit en bloeit op eigen wortel', die - conform de calvinistische kunstwet - zich zelfstandig 'zonder steun en stut' van de kerk 'op eigen stam haar kroon' omhoog heft. Vanuit deze 'wet van existentie en groei' legde hij zijn volksdeel het bijbels cultuurmandaat op tot kunstbeoefening en activiteit op cultureel gebied als gave en opgave voor het gereformeerde volk:

Ook de kunst blijft niet bij haar oorsprong toeven, maar heeft zich steeds rijker te ontwikkelen, en tegelijk bij die rijker ontwikkeling uit te zuiveren wat zich valschelijk in haar opbloeien gemengd had. Alleen maar de wet van haar groei en bloei moet *kunstwet* blijven, niet van elders haar worden opgelegd, maar uit haar eigen wezen gekend worden, en in die *ontbinding* van onnatuurlijke en in die *aanbinding* van natuurlijke banden moest ook voor de kunst de ware vrijheid worden gezocht. En wie nu denken mocht dat deswege het Calvinisme het heilig gebied der Religie aan wetenschap en kunst ontrooven wilde, dien zij gezegd, dat juist het Calvinisme deze beide levensmachten *heel* ons menschelijk leven wil laten omvatten. Er moet zijn een Wetenschap, die niet rust eer zij *gansch* den kosmos heeft doorgedacht. Een Religie die niet stil kan zitten eer ze *heel* het menschelijke leven doordrongen heeft. Maar zoo dan ook een Kunst die geen enkel terrein des levens versmaadt, en daarom *heel* het menschelijk leven, en dus ook het nietigste in dit leven, in haar kunstwereld opneemt.²⁰⁹

2.4 *Kuypers als kunstenaar*

De Amsterdamse architect A. Ingwersen, een van Rijnsdorps latere contacten uit de *A.M.V.J.*-soos,²¹⁰ publiceerde begin april 1932 een artikel in het bijblad van *De Standaard* met de

van een eigen stempel moest komen, daar is het beurt om beurt de worsteling van God *om den mensch*, en van den mensch *om zijn God* terug te vinden, die den grondtoon van hun zangen vormt', in: A. Kuypers, *Het Calvinisme en de Kunst*. Rede bij de overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit op 20 October 1888, 40. Boekman merkte in dit verband op dat Kuypers van de Nederlandse dichters slechts enkelen waardig genoeg vond om met name te worden genoemd, waarbij hij Cats en Bilderdijk, elk in hun eigen genre, de 'calvinistische hoofddichters' vond, met een voorkeur voor Jacob Cats. E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, 50-51.

²⁰⁵ Hierop reageerde Rijnsdorp met de praktische gevolgtrekking voor zijn eigen levenssituatie en werkkring bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*: 'In ons kleine land met zijn kleine taalgebied, dat de schrijver verbiedt van zijn pen te leven en dus dwingt zijn beste krachten elders te besteden (...)' C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 105-106.

²⁰⁶ A. Kuypers, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 150.

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ Kuypers gaf hierbij tevens aan, dat het calvinisme niet alleen de kunst, maar ook wetenschap, staatkunde en religie had vrijgemaakt van de 'kerkelijke voogdij'.

²⁰⁹ Kuypers, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 148-149.

²¹⁰ Een hoofdzakelijk gereformeerd kunstenaarscollectief, dat aan het eind van het *Interbellum* op initiatief van kunst- en letterenredacteur H. Burger van *De Standaard* kunstenaars uit alle disciplines verenigde om 'het volk aan de kunst' te brengen. Zie hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.3.2: 'Manifestatie door Christen-kunstenaars'.

spraakmakende kop: 'Dr. Abraham Kuiper, de Artiest'.²¹¹ Hierin betoogde hij dat Kuiper niet alleen theoloog, politicus en journalist was, maar vooral kunstenaar en dat hij juist in zijn kunstenaarschap 'de onovertroffene' was: 'Gebouwd met hout en steen heeft hij niet, noch gecomponeerd, noch geschilderd, en toch, wie heeft gebouwd zoo als hij? Dat deed hij met zijn eigen materiaal, hetwelk het woord was.' Volgens de gereformeerde architect kon de kunstenaar Kuiper over de kunst niet zwijgen, waarbij Ingwersen - naast Kuipers rectorale rede over *Het Calvinisme en de Kunst* en de gelijknamige vijfde Stone-lezing - verwees naar andere kunstbeschouwingen van Kuiper, zoals de grote kunstverhandeling in *De Gemeene Gratie*, het aan kunst gewijde hoofdstuk in *Pro Rege*, de behandeling van kunstvaardigheid en persoonlijk talent in *Het werk des Heiligen Geestes*, en zijn *Bilderdijskrede*, die gelezen kon worden als een 'spiegelbeeld van Kuiper zelf'.²¹² De socialist Boekman noemde het - in zijn analyse van de verhouding van overheid tot kunst en het calvinisme - echter opmerkelijk, dat 'in het groote werk van Kuiper over antirevolutionaire staatskunde, waarin beginsel en beleid worden uiteengezet, slechts één bladzijde is gewijd aan de kunst'.²¹³

Vijf jaar later herhaalde Ingwersen in *De Standaard*, 'dat Kuiper vóór alles moest gezien worden als de Christen-kunstenaar in de ruimsten zin van het woord'.²¹⁴ Dat 'deze geloofsheld, deze Kerkvader, deze vrome man' een kunstenaar zou zijn geweest, werd bij 'wat men wist van kunst en kunstenaars' in gereformeerde kring voor onmogelijk gehouden. Kuiper een kunstenaar noemen kon alleen maar opkomen 'in het hoofd en hart van een humanist'. Ingwersen stelde dat Bavincks opstellen over de artisticeit en Kuipers kunstbeschouwingen zijn volgelingen anders hadden kunnen leren, waarbij hij opmerkte: 'Wie terzake deskundig is begrijpt langzamerhand wel, dat wat het roepen over deze mannen betreft, het allengs gaat lijken op onze oude schrijvers, van wie wij zeggen: "Veel geprezen, maar niet gelezen".'

Bij de herdenking van Kuipers honderdste geboortedag in 1937 had men 'het brullen van den leeuw zelf' niet gehoord, omdat er geen stukken uit Kuipers werk waren voorgedragen. Gevoegd bij het verwijt van de katholieke historicus Gerard Brom, 'hoe men dien cultuur-kolos als een Kuiper was, niet meer recht deed wedervaren, ook op de openbare scholen',²¹⁵ stelde Ingwersen dat deze inerte houding de gereformeerden niet kwalijk te nemen viel: 'Want is het een degelijk volk, het is wat deze dingen betreft ook een zeer traag volk. Het heeft in 't algemeen nog zoo weinig begrip en verstand van deze dingen.' Dit was volgens hem niet de schuld van Kuiper: 'Want wie heeft, wat het deze vraagstukken betreft, meer op de beteekenis ervan gewezen dan hij? Het Calvinistisch volksdeel met de kunst in aanraking te brengen, was steeds zijn pogen.' Verwijzend naar Kuipers oratie over *Het Calvinisme en de Kunst* concludeerde hij kritisch:

Wie spreekt over de kunst, de beteekenis der kunst, en over den zoonoodigen invloed, dien de kunstzinnigheid op ons Christelijke leven hebben moet, die man zal, als hij een zwak karakter heeft, spoedig bezwijken. Want zulk een spreken noemt men heden ten dage gaarne humanistisch. En kent ge ook maar één woord, dat beangstigender werkt op het gemoed van den eenvoudige, die het leven in zijn vollen omvang niet kent, als dit woord humanisme?

Na de opmerking dat het van de eigen persoonlijke aanleg afhing 'of namelijk hun ziel bij de zedelijke en religieuze ook nog een redelijke en aesthetische faculteit bezit', constateerde Ingwersen: 'Bezit men die *niet*, dan is het spreken over het verband tusschen religie en

²¹¹ A. Ingwersen, 'Dr. Abraham Kuiper, de Artiest', in: *De Standaard* (Bouw- en Interieurkunst), 1 april 1932.

²¹² Ingwersen kon over Kuiper in aansprekende hyperbolen spreken: 'Zoo groot was Kuipers geestelijke kracht, dat hij door één spit met de spade van zijn geest een heele hectare bearbeidde, terwijl toch aan een gewoon mensch de kracht ontbreekt om het één vierkanten meter te doen.' A. Ingwersen, *Wee mijn volk*, 34-35.

²¹³ Emanuel Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, 55. Hij vervolgde kritisch: 'En deze eene bladzijde bevat niet anders dan een exclamatie tegen het zedeloze tooneel, het naakt in de musea, de uitstalling in de boekwinkels en "de inspiratie van dweepzucht van velen, als de kunst in het spel komt... En in dit euvel zwiebelt, helaas, met de toongevende opinie, vaak ook de Overheid mee".' A. Kuiper, *Anti-revolutionaire Staatskunde*, II, 443.

²¹⁴ A. Ingwersen, 'Prof. Grosheide over den kunstenaar Kuiper', in: *De Standaard*, 17 januari 1938.

²¹⁵ *Ibidem*.

kunstzinnigheid een kloppen aan doovemansdeur. Zij begrijpen niets van het verband, dat er is tusschen kunstzinnig en een Christelijk en Calvinistisch leven.’ Hij beriep zich in dit verband op de rede van de *VU*-theoloog prof. dr. F.W. Grosheide, die ‘bij jonge kunstenaars van hand tot hand’ ging en waarin dit vraagstuk ‘in vollen omvang werd bezien’.

Grosheide had over het kunstenaarschap van Kuiper in zijn herdenkingsrede uit 1937 opgemerkt: ‘Ik noem slechts iets, dat evenzeer ieder opviel en opvalt, die met Kuiper in aanraking kwam en komt, deze man is theoloog, wetenschappelijk theoloog geweest, maar niet minder kunstenaar bij de gratie Gods.’²¹⁶ Tegenover de Senaat van de *Vrije Universiteit* verklaarde hij over de opmerkelijke invloed van de woordkunstenaar en stijlvirtuoos Kuiper op het eenvoudige volksbewustzijn: ‘Kuiper had van God ontvangen een kunstenaarsziel en kunstenaarsuitingen en het verklaart een groot deel van zijn kracht.’²¹⁷ Met zijn taal en stijl sprak Kuiper ‘als kunstenaar tot de verbeelding van zijn volgelingen’. Desondanks moest Grosheide over het artistieke besef en de culturele werkzaamheid van het gereformeerde volk concluderen: ‘Voor de kunst als kunst is de meerderheid koud gebleven.’²¹⁸ Daartegenover constateerde hij echter als grote verdienste van ‘den vollen Kuiper’ met het oog op de betekenis en het bestaansrecht van de *Vrije Universiteit*: ‘(...) in het geloof heeft Kuiper als kunstenaar het volk gewonnen voor geleerdheid!’²¹⁹

2.5 *Rijnsdorp en Kuiper*

Rijnsdorp heeft Kuiper niet persoonlijk gekend. ‘Ik heb hem nooit gezien of gehoord; door een ruzie in het bestuur van de jongelingsvereniging is me de laatste kans ontgaan hem in Rotterdam te horen spreken.’²²⁰ Een jaar of zeven heeft hij bewust in Kuipers directe invloedssfeer geleefd, met name tijdens zijn J.V.-jaren van 1913 tot 1920. In de periode daarna onderging Rijnsdorp de indirecte beïnvloeding van dr. Abraham Kuiper, vooral door de bestudering van zijn geschriften. Puchinger merkte in dit verband op: ‘De vonk die ook op Rijnsdorp oversloeg danken wij mede aan Kuipers werk, die met zijn rectorale oratie *Het Calvinisme en de Kunst* wel degelijk begreep dat zijn volgelingen een taak hadden jegens de kunst, al kon hijzelf daar geen leiding in geven.’²²¹

De invloed van Kuiper als theoloog en als estheticus op de kunstgevoelige Rijnsdorp was totaal,²²² overigens zonder een ‘onproductieve Kuiper-epigoon’ te worden.²²³ Na Kuipers dood op 8 november 1920 zou Rijnsdorp niet alleen de neocalvinistische opvattingen van Kuiper in zijn eigen kunstenaarschap verder tot ontwikkeling brengen,²²⁴ maar deze monumentale denkbeelden op het levensterrein van de kunst eveneens theoretisch doordenken, uitbouwen en praktisch toepassen: ‘En nu wat het werk in meer engere zin betreft, het is inderdaad zo dat de

²¹⁶ F.W. Grosheide, *Kuipers geloofsstuk*. Rede ter herdenking van het eeuwfeest van Dr Kuipers geboortedag, in een daartoe belegde openbare zitting van den Senaat der Vrije Universiteit, uitgesproken door dr. F.W. Grosheide, 14.

²¹⁷ *Ibidem*, 16.

²¹⁸ *Ibidem*, 15.

²¹⁹ *Ibidem*, 17.

²²⁰ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 190.

²²¹ G. Puchinger, ‘C. Rijnsdorp en de late wereld van Abraham Kuiper’, in: *Bloknoot* 9, jrg. 3. nr. 3, 48. Volgens Puchinger kon Kuiper ‘op strikt literair gebied aan zijn volgelingen nauwelijks leiding’ geven. Wel opende hij voor zijn volgelingen ‘door zijn theologische vondst van de gemene gratie de poort die toegang gaf tot de kunst, maar het was of hij in de schaduw van het poortgebouw bleef staan, zonder zelf naar binnen te treden, zodat hij ook na zijn dood zijn volgelingen op dit gebied zonder duidelijke boodschap verweesd achterliet, even arm als ze altijd geweest waren’.

²²² Evenals Kuiper maakte Rijnsdorp in zijn essays plastisch gebruik van de geometrische vormtaal, zoals de metafoor van concentrische cirkels in zijn artikel: ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 165-167.

²²³ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 27 augustus 1934, waarin Rijnsdorp de eveneens gereformeerde auteur W.S. Stevensma van de bundel *Schoonheid en schijn* op deze ongemeen scherpe wijze typeerde.

²²⁴ Ter legitimatie hiervan gaf Rijnsdorp in zijn (ongedateerde) lezing: ‘Het Tooneel en Wij’ (circa 1933) in relatie tot Calvin en Kuiper als antwoord op de principiële vraag: ‘Moet een Calvinist het altijd in alles letterlijk met Calvin eens zijn?’, dat wie het calvinisme verder ontwikkelt het recht had om van de opvattingen bij te stellen en verder aan te vullen: ‘Kuiper mocht van Calvin verschillen, want hij was Kuiper, d.w.z. hij ontwikkelde gezichtspunten van Calvin, b.v. over de algemeene genade, verder. Hij nam weg, maar in plaats daarvan gaf hij méér terug.’

figuur van de stichter van de Vrije Universiteit, dr. Abraham Kuiper, de man is geweest die mijn ogen heeft geopend voor de culturele taak van de christen. Een positieve instelling jegens de cultuur niet alleen, maar ook het actieve deelnemen daaraan.²²⁵ Deze levensopdracht werd als een persoonlijk toegeëigende roeping en cultuurtaak deel van Rijnsdorps leven en schrijverschap. Over de geestelijke erfenis van Kuiper schreef hij vol vuur in 1934 aan de eindredacteur van *Opwaartsche Wegen*, dr. J. van Ham, dat daarin 'dingen aan de orde zijn gesteld, voor de nadere uitwerking waarvan op cultureel gebied ik acuut en chronisch mijn leven over heb'.²²⁶

Onlosmakelijk verbonden aan het Kuiperiaanse cultuurmandaat valt Rijnsdorps pedagogische cultuurtaak te begrijpen, gericht op de letterkundige opvoeding en culturele vorming van het gereformeerde volksdeel. Na grondige en kritische bestudering van Kuipers theologische cultuurbeschouwing had Rijnsdorp de actualiteit van deze neocalvinistische esthetica voor het levensterrein van de kunst ontdekt. Toen eind 1932 zijn verhouding tot Kuiper aan de orde kwam tijdens de nabespreking van zijn lezing 'Naar nieuwe centra' voor het *Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen* in Amsterdam,²²⁷ bleek hem dat hij nog 'niet rijp' was om daarop te antwoorden: 'Van die vraag af dagteekent mijn denken en zoeken in die richting.'²²⁸ In het essay 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding' schreef hij echter een jaar later vol overtuiging:

Zijn stem moet in de kunstzaken weer uit de stilte-gordel opduiken, zijn figuur is in hoge mate actueel. Indien ons Christelijk literatuurwerk niet een weg tot hem weet te vinden, zal het niet sterk kunnen worden. (...) Maar dit wordt een opnieuw ontdekken van Kuiper, een veelszins opnieuw interpreteren van zijn grondgedachten, niet in beschouwingen, die stijf staan van citaten ter adstructie van beledenheid en beginseltrouw, maar in een óók intuïtief tasten naar de kern van zijn bedoeling en naar aanknooppingspunten voor deze tijd.²²⁹

Volgens Rijnsdorp zou deze hermeneutische exercitie, zoals hij met een vooruitziende blik schreef 'op zichzelf al levensjaren kosten', waarna hij het voorstel opperde: 'maar kan er dan niet een eensgezind front worden gevormd, dat welbewust deze taak ter hand neemt op cultureel-litterair gebied?'. Deze suggestie zou hij 'levensjaren' later in 1953 onder de kop 'Boekenweek en volksopvoeding' tevergeefs herhalen in een pleidooi voor een 'Calvinistisch cultureel congres'.²³⁰

Rijnsdorp was bepaald geen Kuiper-epigoon, zoals de gereformeerde literator Seerp Anema, die een 'onbepaalde bewondering' voor Kuiper ten toon spreidde. Christendom was bij Anema versmald tot calvinisme, en calvinisme tot Kuiperianisme, 'een christendom dus, dat door een dubbele filter is gegaan', aldus Rijnsdorp. Volgens hem kon Kuiper, 'ook bij principiële afwijzing om achtergrond en tendens',²³¹ toch veel waarderen.²³² Als goed verstaander met een kritische en onafhankelijke geest had Rijnsdorp een scherp oog voor bepaalde tekortkomingen in de kunst- en cultuurbeschouwing van de gereformeerde leidsman. Kuiper was zo sterk in beslag genomen door zijn levensdoel, 'dat hij zich een kunstbeoefening (en dat is typisch Calvijs) zonder een bewuste en duidelijk te controleren strekking naar dat doel heen niet denken kon'.²³³

²²⁵ Joes Odufré, 'Burger bij de gratie Gods', fotofilmportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn eredoctoraat, uitgezonden door de N.C.R.V.-televisie op 20 oktober 1965 op *Nederland I* van 22.25 - 22.45 uur.

²²⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 27 augustus 1934.

²²⁷ Dit voorval vond plaats tijdens de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen* in Nederland in het Amsterdamse *American Hotel* op 26 december 1932.

²²⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 27 augustus 1934.

²²⁹ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 163-164.

²³⁰ C. Rijnsdorp, 'De weg tot ontwakning en opbouw: een Calvinistisch cultureel congres', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 7 maart 1953. Zie ook hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.5: 'Calvinistisch cultureel congres'.

²³¹ Volgens Rijnsdorp stelde Kuiper zich positief op ten aanzien van de cultuur, met uitzondering van kaartspel, schouwburgbezoek en dans. 'Dit was misschien een concessie aan de bestaande gereformeerde zede, die daarin wereldse vermaken zag', dacht hij, met als kanttekening: 'Er was trouwens geen tijd voor ontspanning en vermaak: er moest hard gewerkt worden.' C. Rijnsdorp, 'De bibberende C', *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 170-171.

²³² C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 106.

²³³ *Ibidem*, 48.

Tegenover kunstredacteur H. Burger had Rijnsdorp eind 1935 in *De Standaard* opgemerkt: 'Kuyper voelde inzake literatuur naar mijn smaak te archaïsch; voor zoover ik met zijn uitspraken over kunst bekend ben, lijkt het me toe, dat hij plaats en taak wel zeer juist, maar te summier heeft gezien.'²³⁴ Hij voegde er meteen de cruciale opmerking aan toe: 'Een voorrecht is, dat wie bij hem en anderen heeft leeren denken, juist vooral heden ten dage, op kunstgebied lijnen, omtrekken, perspectieven zal kunnen toonen.' Deze contouren zouden niet alleen in Rijnsdorps scheppend, maar met name in zijn kritisch-beschouwend werk over doel en middel, taak en functie van culturele volksopvoeding steeds meer inhoud en vorm krijgen.

2.6 *Kuypers cultuurmandaat*

Voor de orthodox-protestantse jongeren, die na 1880 onder invloed en kritiek van de literaire beweging van Tachtig de 'literatuur als kunst' wilden beoefenen, had Kuyper vanuit zijn algemene genadeleer en neocalvinistische esthetica weliswaar de weg tot de kunst gewezen, maar in zijn filippica tegen 'de vereering voor de kunstrichting der tachtigers' bleek hij een roepende 'in de woestijn'.²³⁵ Zijn credo 'De ere Gods op alle terreinen des levens' waaiarde evenwel ook uit op het levensgebied van kunst en letteren.²³⁶ Schenkeveld schetste de verwarrende situatie waarin de kunstgevoelige jongeren van gereformeerden huize aan het begin van de twintigste eeuw kwamen te verkeren:

Voor hen was de contemporaine literatuur een afgesloten gebied geweest. Dankzij Kuyper kregen ze er toegang. Maar het was er onwennig toeven; gevaren dreigden van alle kanten op deze speelweide van de gemene gratie. Dat werd ze ook steeds weer aangezegd. Daarbij kwam dat ze in hun kritisch werk, om enigszins opvoedend te werken voor de eigen kring, voortdurend rekenschap moesten afleggen van de zuiverheid van hun beginselen en bovenal torsten ze de zware last van de eis dat ze nu zelf christelijke kunst moesten produceren. Is het een wonder dat ze zich verkeken, proporties uit het oog verloren?²³⁷

Deze kenschets was eveneens op de jonge auteur Kees Rijnsdorp van toepassing. Over de calvinistische jongeren schreef hij in een terugblik: 'Bovendien leefden zij in de schaduw van Kuypers machtige levensarbeid, waaruit zij consequenties wilden trekken. Hun kritiek richtte zich voornamelijk op de calvinistische achterhoede en op de culturele onverschilligheid, zo niet erger, van zekere predikanten, politici en leiders op organisatorisch gebied.'²³⁸

De doorwerking van Kuypers visie en denkbeelden op zijn gereformeerde achterban in het algemeen en op de literair-gevoelige jongeren in het bijzonder typeerde Rijnsdorp later in de persoonlijk doorleefde karakteristiek: 'Maar bij Kuypers volgelingen heerste de schablone. Ze waren niet van gevoel verstoken, allerminst, maar ze waren, literair gesproken, stom. Alles wat ze konden en dan ook deden was de overgeleverde zegwijzen, en sedert kort ook de gevleugelde woorden en leuzen van hun grote leider, telkens weer met affect te laden.' Hij vervolgde deze rake kenschets met de eigen ervaring: 'En nu kwamen daar jonge mensen, die, literair wakker geschud door de tachtigers, ineens aan de schablone de dood roken. Het waren wel zeer ongelijksoortige grootheden die hier met elkaar in botsing kwamen en waarvan de kunstgevoeligen slagveld werden.'²³⁹ Desondanks zette hij begin 1920 zijn eerste stappen in het

²³⁴ H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935.

²³⁵ Dr. Ph.A. Lansberg, 'Sedert 1880', hoofdstuk 6, in: *Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde*, 165. 'Ondanks Kuyper's colleges en geschriften, die toch niets aan duidelijkheid te wenschen overlieten, huldigde ook het christelijk kamp in zijn tijdschriften de tachtiger beweging. Met Kloos en Van Deyssel voelde men subjectief, dacht (!) en geloofde (!) men subjectief. De Ikheid - niet *God* -, stond vooraan.'

²³⁶ Margaretha H. Schenkeveld, 'Het beeld van '80 bij Kuyper en zijn volgelingen', 53. Zij merkte in dit verband op, dat in het letterkundig programma dat Kuyper aanbeval ook 'een sterk tegenwerkende kracht' zat: 'Kuyper wees de dichters een weg terug aan: de nieuwe Calvinistische poëzie moet haar inspiratie halen uit het verleden', *Ibidem*, 53.

²³⁷ *Ibidem*, 58-59.

²³⁸ C. Rijnsdorp, 'Dichter, neerlandicus, essayist. Anton van Duinkerken zestig jaar', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 2 januari 1963.

²³⁹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 48.

artistieke voetspoor van deze kunstgevoelige calvinistische jongeren. Vanuit zijn beginnende praktijk als schrijver werd Rijnsdorp gegrepen door het vraagstuk van geloof en kunst, en onderkende hij steeds meer de betekenis van Kuypers in relatie tot zijn eigen cultuurmandaat: 'Hij zag in het Calvinisme een positieve, vruchtbare, cultuurvormende kracht en kende met geniale intuïtie ook aan de kunst soevereiniteit toe in eigen kring.'²⁴⁰

De neocalvinistische kunstpraktijk, gebaseerd op de Kuypersiaanse constructies van *algemene genade*, *antithese* en *soevereiniteit in eigen kring*, bleek voor veel gereformeerde kunstlievende jongeren bepaald niet eenvoudig te hanteren. Zeker niet waar de geleerde Kuypers onderscheid maakte tussen 'de zedelijke-godsdienstige en de verstandelijk-artistieke werking van de gemene gratie', waarbij de eerst genoemde werking onder gelovigen en de tweede werking onder niet-gelovigen het sterkst zou zijn. Kraan vatte de onbevredigende praktijk van Kuypers 'jongeren' met zijn theologische constructies 'gemene gratie' en 'antithese' - waarvan een van de twee volgens hem altijd wel een oplossing bood - met lichte ironie samen:

Waar wereldmijding, cultuurverwaarlozing of kunstverachting dreigden te domineren, werd de gemene gratie ten toele gevoerd. Maar waar - vooral door jongeren - inzake schoonheidsgenieting en cultuuraanvaarding de Kuypersiaanse grenzen werden overschreden, werd onmiddellijk het brandscherm van de antithese neergelaten. Tussen gelovigen en paganisten gaapte opeens een onoverbrugbare kloof.²⁴¹

Ook Rijnsdorp kende uit eigen ervaring het spanningsveld van de theologische theorie en artistieke praktijk, en noemde zichzelf in dit verband een 'twee-mens'.²⁴² Het principe van de 'soevereiniteit in eigen kring' was volgens hem eveneens op de levenssfeer van de kunst van toepassing: de kunst was geen 'dienstmaagd van de theologie', zoals in veel gereformeerde pastorieën werd gedacht, en de poëzie was geen zaak 'van dogmatiek of moraal', maar een 'naar eigen wetten bloeiend gewas op het gebied van het protestantsch-christelijke leven'.²⁴³ Voor de plastisch denkende Rijnsdorp bood Kuypers denkmodel van zelfstandige levenskringen tevens de oplossing om in de christelijke literatuur een eigen levenskring voor de fantasie of het verzinsel te legitimeren: 'Er is soevereiniteit in eigen kring, ook der ... fantasie'.²⁴⁴ In zijn opvatting had de fantasie als autonome levenskring eveneens bepaalde rechten, 'die God haar zelf heeft toegekend, haar soevereiniteit in eigen kring, vrijgemaakt als ze is door de Menschenzoon'.²⁴⁵

De algemene genade werkte als een gave Gods ook door op het levensterrein van de kunst, die - evenals alle andere levenssferen - onder de heerschappij van Christus moest worden gebracht. Als een van de kunstzinnig getalenteerde jongeren zag Rijnsdorp vanuit Kuypers cultuurmandaat steeds duidelijker voor zichzelf een taak weggelegd op kunstgebied. Hij wilde deze zelfstandige levenssfeer in theorie en praktijk doordenken, in het voetspoor van Calvijn en Kuypers verder ontwikkelen en uitbouwen als basis van een eigen, specifiek christelijke kunst en letterkunde. Op donderdagavond 19 maart 1931 sloot hij zijn eerste literaire lezing 'Het Standpunt van de Schrijver' in *American Hotel* voor de Kring Amsterdam van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* af met de duidelijke door de neocalvinistische *Wijsbegeerte der Wetsidee* gekleurde stellingname:

Indien de kunst haar soevereiniteit heeft in eigen kring, dan heeft ook de Christelijke schrijver, op zijn moeizaam veroverde, smalle strook grond, waar hij mag ademen en werken, zijn beetje fierheid, zijn beetje

²⁴⁰ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 163.

²⁴¹ R.G.K. Kraan, 'Cultuurhistorische schets', in: *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*, 45.

²⁴² G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 215. Het probleem van de christelijke literatuur was voor hem het probleem van literatuur van de twee-mens: *simul iustus et peccator*. De christen is tegelijk rechtvaardig en zondaar. De kunst van de christen draagt volgens Rijnsdorp sporen van zijn innerlijk strijdige 'tweezamenheid'.

²⁴³ Gerrit Kamphuis, 'Verantwoording', in: *Spectrum*. Bloemlezing uit de poëzie van Jong-Protestantsche dichters, 7.

²⁴⁴ C. Rijnsdorp, 'Spanning en humor in de verhaalkunst', *Ter Zijde*, 89.

²⁴⁵ C. Rijnsdorp, 'Het Volk aan de Kunst', lezing gehouden op de Pinksterconferentie van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* op Woudschoten in Zeist op 21 mei 1934, opgenomen in *Ter Zijde*.

moed, zijn beetje koningschap. Hij is niemands knecht; ook dient hij niet 'de kunst', maar God, in Wie schrijver en lezer zwijgend eindigen.²⁴⁶

Het letterkundige klimaat ten tijde van Rijnsdorps literaire jeugd typeerde Kraan in de rake constatering: 'Was er onder Kuypers volgelingen een krachtig streven naar calvinistische ontplooiing op-alle-levensterreinen, de literatuur vormde een achtergebleven gebied.'²⁴⁷ Voor de bezielde Rijnsdorp gold bij uitstek dat hij Kuypers woord over calvinisme en kunst 'had verstaan en onder invloed daarvan óf bezielde was tot het aanvaarden van een taak op letterkundig terrein, óf in de gemene-gratie-leer een rechtvaardiging a posteriori had gevonden voor haar waardering van de moderne literatuur'.²⁴⁸ De uitspraak van Ridderbos: 'Wie een Schriftuurlijken grondslag voor zijn cultuurarbeid begeert, zal de cultuurbeschouwing van Kuiper slechts tot zijn schade kunnen laten liggen',²⁴⁹ was op de studieuze Rijnsdorp in dit verband beslist van toepassing. De relatieve cultuurloosheid van zijn kerk en milieu ontmoedigde hem niet. Hij herkende zich in de kernachtige typering van het doel van *Ons Tijdschrift*: 'Het kunstloze bij de protestanten werd bestreden'.²⁵⁰ Aan dit culturele streven zou Rijnsdorp als een van de gereformeerde voormannen op het levensgebied van de kunst - zowel als literator als volksopvoeder - zijn bijdrage leveren.

De scheppingsopdracht uit *Genesis* 1:27-28 (en 2:15), waarin God de mens opdraagt de aarde te bewerken en te bewaren, vormde voor Kuiper - met zijn algemene genadeleer als theologische basis - de bijbelse legitimatie van zijn cultuurmandaat, met voor zijn volgelingen de opdracht tot actieve deelname aan de (niet-christelijke) maatschappij op alle levensgebieden. Over deze aansporing tot cultuurontplooiing schreef Rijnsdorp: 'Overal lagen taken, ook op het gebied van de kunst, die op de kansels altijd na de wetenschap werd genoemd, met een rhetorische uitval naar de tegenovergestelde zijde'.²⁵¹ Het herinneren van het kerkvolk aan de 'in de schepping gegronde roeping tot vrucht dragen', beperkte zich volgens Rijnsdorp niet tot het fysiek bewerken van de aarde, maar kwam ook geestelijk tot uitdrukking 'in de onderwerping van al het geschapene, dus ook in de onderwerping van de middelen tot het scheppen van kunst'. De lezers van *De Standaard* probeerde hij eveneens in deze denkwijze mee te voeren: 'Dat Christus in beginsel ook de kunst heeft vrijgemaakt, (...) dat Hij haar als een bouwrijp levensterrein voor Zijn arbeiders heeft opengesteld, zullen onze lezers graag erkennen'.²⁵²

Met een beroep op Kuypers bijbelse idee van het cultuurmandaat stelde Rijnsdorp gedeceideerd: '(...) aan de cultuurtaak mag niemand zich onttrekken door een beroep op zijn persoonlijk gebrek aan talent of belangstelling'. Hij motiveerde deze stellingname met de maxime, die de kern vormt van zijn cultuurbeschouwing als fundament van zijn strategie en program van culturele volksopvoeding: 'Want er is niets in de kunst, dat niet latent leeft in het volk'.²⁵³

2.7 *Neocalvinistische esthetica*

Bij het calvinistisch volksdeel, met name onder de kunstenaars zelf, was de Babylonische spraakverwarring over vraagstukken als 'christendom en cultuur', 'schoonheid en religie', 'kunst en volk', 'schrijver en publiek' spreekwoordelijk, waarbij het theoretiseren de artistieke praktijk veelal overvleugelde. Een eigen esthetiek op gereformeerde grondslag zou volgens Rijnsdorp de noodzakelijke helderheid, en eenheid in denken en handelen kunnen scheppen. Na Kuiper met zijn monumentale denkbeelden over 'calvinisme en kunst' werd op basis van zijn literair-theoretische prolegomena van een christelijke kunstleer met name in artistiek-gereformeerde

²⁴⁶ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9. nr. 3, 1 mei 1931, 114.

²⁴⁷ R.G.K. Kraan, *Ons Tijdschrift 1896-1914*, 3.

²⁴⁸ *Ibidem*, 5.

²⁴⁹ S.J. Ridderbos, *De theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuiper*, 8.

²⁵⁰ B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 31.

²⁵¹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 47.

²⁵² C. Rijnsdorp, 'Vraagt onze kunstbeschouwing om revisie?', in: *De Standaard* (Kunstnummer), 30 oktober 1935.

²⁵³ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 158.

kring veel nagedacht over een praktische neocalvinistische esthetica als gemeenschappelijke basis voor een christelijke cultuurbeschouwing en kunstkritiek.

In 1933 had Rijnsdorp zijn eerste gedachten over de noodzaak van een christelijke schoonheidsleer geformuleerd. Hij vond dat er over de hoofdvragen inzake kunst en schoonheid meer eenheid moest komen. De oplossing van dit vraagstuk zag hij in een eigen, neocalvinistische kunstleer. Hoewel Rijnsdorp zich 'niet zoo naïef' noemde om te verwachten dat die eenheid 'absoluut te bereiken' zou zijn in 'ons geestelijk verscheurd Nederland', opperde hij als oplossing in het verlengde van zijn dubbele cultuurtaak: 'Maar indien er iemand was, die, al was het maar een overzicht kon geven van alle factoren, die bij litteraire critiek in het geding zijn en een stijlvolle schets van een Christelijke aesthetica kon ontwerpen, die zou de recensenten dwingen tot positie-kiezen en op die wijze, zoo al niet éénheid, dan toch helderheid scheppen.'²⁵⁴ Hij noemde dit op zichzelf al 'echt reformatorisch werk', maar plaatste daar in 1933 tegelijk een kritische kanttekening bij in relatie tot de bescheiden protestantse literatuurproductie:

Men kan geen aesthetica zoo maar kant en klaar uit de Bijbel deduceeren, ook niet als men er de drie formulieren, Kuiper en Bavinck onder legt. Evengoed als een dogmatisch groeit uit de eeuwenlange strijd tegen de dwaling, zoo kan alleen een aesthetiek groeien uit de practijk van de strijd op litterair gebied. Men moet niet 'over', maar er 'uit' kunnen schrijven, insider zijn. En er moet materiaal wezen. Van vijf romans, tien dichtbundels, tien jaar litterair werk is geen aesthetica te maken.²⁵⁵

In 1933 verscheen van de hand van W.S. Sevensma, leraar M.O.-tekenen, de studie *Schoonheid en schijn* als opvolger van de bundel *Ethisch-Aesthetisch* uit 1930.²⁵⁶ Rijnsdorp beet zich op verzoek van Risseeuw voor het Zondagsblad van *De Rotterdammer* vast in de bundel met de zware ondertitel 'Beschouwingen tot den Opbouw eener Aesthetica naar Christelijke beginselen'. Over de uitvoerige recensie van zijn vriend: 'Ik begrijp nu, dat je er gemakkelijk méér over had kunnen schrijven', was de redacteur van het Zondagsblad zeer tevreden. Bij het toezenden van de proef op 20 januari 1934 schreef Risseeuw hem: 'Het is inderdaad zéér scherp', waarbij hij tevens de verwachting uitsprak dat op Rijnsdorps kritiek een gedachtewisseling zou volgen: 'Dat zou nog zoo gek niet zijn.' Verwijzend naar de opmerking van Rijnsdorp over de gereformeerde voormannen Kuiper en Bavinck merkte hij op: 'Waarin Kuiper en Bavinck hebben misgetast, is mij nog niet helder, doch ik vermoed dat je dit nog wel eens nader zult uitwerken t.z.t.'

Onder de kop 'Naar het vooronderzoek terugverwezen' oordeelde Rijnsdorp op 10 februari 1934 scherp en onverbiddelijk in het Zondagblad van *De Rotterdammer* over de bundel van Sevensma. Hij constateerde, dat *Schoonheid en schijn* op het goede moment verschenen was: 'Ons Christelijk volk, in zijn beste elementen, begint oog te krijgen voor de *moeilijkheden* op het gebied van de kunst.' De romantische opvatting, dat een kunstenaar zijn werk 'in enkele uren van geestverrukking cadeau' zou krijgen, was volgens hem inmiddels achterhaald. Voor een schoonheidsleer was een scherp onderscheidingsvermogen nodig: 'We hebben hier immers te maken met een wetenschap aangaande de kunst, een leer aangaande het schone.' Inspelend op zijn eigen positie als auteur en volksopvoeder vroeg hij retorisch: 'Een scherpe blik, oog voor fijne onderscheidingen, kenmerkt dit niet de voorlichter en leider op elk gebied?'

In zijn ongemeen harde kritiek op de bundel, principieel volgend uit zijn weerzin tegen het simplistisch denken van de conservatief in gereformeerde kring,²⁵⁷ ontvouwde Rijnsdorp tegelijk de eerste contouren van zijn denkbeelden voor een eigen neocalvinistische esthetica. Hij

²⁵⁴ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 172.

²⁵⁵ *Ibidem*, 173.

²⁵⁶ Beide uitgaven waren eerder door de hervormde K.H. Heeroma kritisch besproken in *Opwaartsche Wegen*, de eerste uitgave als een 'poging om het probleem der Kristelike kunstkritiek, of een kunstwerk ethies dan wel estheties beoordeeld moest worden op te lossen', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 1, 1 maart 1931, 44-45; de tweede uitgave als 'een eerste poging, of zelfs pas een eerste voorbereiding, tot een Neo-Kalvinistische schoonheidsleer, waarin Heeroma de invloed van de 'filosoof van de V.U.' prof. D.H.Th. Vollenhoven 'enigszins tot zijn verwondering', niet had kunnen ontdekken. K. Heeroma, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 3, mei 1934, 3, 90-93.

²⁵⁷ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 162.

stoorde zich aan de ‘de stijfheid der conceptie’, ‘de imitatie van de bekende Kuiper-series’, ‘het archaïseerend taalgebruik’, ‘de veelvuldige herhaling van de Kuiperismen’ zoals ‘gebrokenheid’, ‘glansen’, ‘indrinken’, ‘uitdragen’, kortom: ‘Een complete uitdragerij van Kuiperiaansche oud taalplunje.’ Vanuit de grond van zijn hart schreef hij naar aanleiding van de ‘Kuiperismen’ van Sevensma: ‘Het zou immers wel diep treurig zijn, als we de veelkleurige wijsheid Gods altijd weer met dezelfde cliché-matige uitdrukkingen zouden moeten benaderen, omdat nu eenmaal een leider onder ons, dat óók ongeveer zoo heeft gedaan.’ Tegelijkertijd wierp Rijnsdorp de vraag op: ‘Moet, integendeel, ons Christelijk volk de vraagstukken juist ook niet in andere vormen en bewoordingen leeren *herkennen*?’ Verwijzend naar zijn eigen vorming en geestelijk-artistische ontwikkeling antwoordde hij: ‘Maar dat kan alleen hij, die zelf losgekomen is van de traditioneele terminologie, die zijn leermeesters heeft durven verliezen om ze daarna waarachtig terug te ontvangen.’²⁵⁸

Sevensma had volgens Rijnsdorp aan twee zaken te weinig aandacht besteed. In de eerste plaats aan ‘de waarheid, dat in alle wetenschap analyse en synthese, en in alle Christelijke beschouwing ervaring en openbaring moeten samengaan’. Wie deze waarheid erkende moest die ook laten gelden vond hij, maar de auteur gaf slechts ‘zijn *theologische* beschouwingen, waarbij de theologische termina zijn uitgewischt en vervangen door uitdrukkingen aan de *aesthetica* ontleend’. Bovendien zag Sevensma niet duidelijk dat de *aesthetica* ook een zekere zelfstandigheid heeft en dat ook ‘dit terrein moet worden verkend naar zijn aard’.²⁵⁹ Rijnsdorp merkte hierbij fijntjes vanuit de *Wijsbegeerte der Wetsidee* op, dat alleen hij ‘die de eigen-aard van het aesthetische van te voren intuïtief heeft gepeild’ daartoe in staat is, waarna hij de volgende ervaring deelde: ‘Het intuïtieve onderscheiden gaat aan het zien, en de “onderscheiding” gaat aan de “beschouwing” vooraf.’

Het tweede punt dat Sevensma had laten liggen - in Rijnsdorps optiek eveneens een ‘capitale fout’ - was de opvatting, dat schoonheid ‘alleen statisch, in rust, zou bestaan’, en dat hij met de herschepping geen raad wist. Op dit laatste punt reageerde Rijnsdorp scherpzinnig: ‘Gods genade, en dus ook zijn heerlijkheid, resp. schoonheid, is in de herschepping veel heerlijker aan de dag getreden dan in de Schepping. Die schoonheid van de herschepping is alleen met het geloofsoog te onderscheiden en te zien. Dat is van capitale betekenis voor elke beschouwing over Christelijke kunst.’ Bij Sevensma was de schoonheid van de herschepping echter dezelfde als van de schepping, waarna Rijnsdorp trefzeker concludeerde: ‘hier spat zijn theorie uiteen op de geweldige werkelijkheid van Paaschen’. Hij vroeg zich vervolgens af:

Heeft deze imitator van Kuiper nooit van algemeene en bijzondere genade gehoord? Erkent hij niet de onvergelykelijke uitnemendheid van de herschepping boven de schepping, van het nieuwe Jeruzalem boven het Paradijs? En als hij dan zijn ‘schoonheid’ uit de ‘waarheid’ laat emaneren, ziet hij dan niet, daar de genade in Christus ons de Waarachtige doet kennen, dat hier hemelen worden gescheurd; zegt dan de naam ‘Immanuel’ aan de schrijver niets t.a.v. zijn dorre schoonheidsabstractie?

Rijnsdorp reageerde in zijn kritiek sterk emotioneel geraakt, omdat hij deze zaak ‘zéér belangrijk’ vond en het moment ‘zéér precair’.²⁶⁰ Sevensma had zich bij ‘schijn’ voluit moeten uitspreken over ‘de negatie van het schoone, die zich voor schoonheid uitgeeft’ en over ‘het schoone zelf, voorzover het zich verbergt en door het natuurlijk oog niet wordt herkend’. Daardoor zou de figuur van Christus in verband met deze bijzondere materie veel duidelijker zijn geworden,

²⁵⁸ In dit advies varieerde Rijnsdorp op de nieuwtestamentische beeldspraak uit *Johannes* 12:24 van het tarwegraan, dat eerst moet afsterven, voordat het vrucht kan voortbrengen.

²⁵⁹ In zijn essay ‘Naar nieuwe centra’, *Ter Zijde*, 143, schreef Rijnsdorp vanuit de *Wijsbegeerte der Wetsidee* hierover: ‘De grondfout is, dat men *aesthetica* vermengt met *ethica*, de levens- of wetskringen niet uit elkaar houdt en zoo de souvereiniteit in eigen kring niet daadwerkelijk laat gelden, hoezeer men die theoretisch aanvaardt. Zulke verkeerde opvattingen wreken zich aan het werk.’

²⁶⁰ Overigens noemde Rijnsdorp zelf ruim een decennium later zijn kritiek op *Schoonheid en schijn* op 14 januari 1945: ‘Veelszins pathologische kritiek.’ C. Rijnsdorp, *Litterair dagboek*, 99.

waarbij in plaats van ‘schoonheidsloosheid’ dan over ‘schoonheid in de vernedering’ gesproken had kunnen worden: ‘Maar daarmee zou de auteur in principe de dynamiek in de schoonheid hebben aanvaard en eenmaal dat erkend, zou hij zijn geheele betoog hebben moeten omverwerpen.’ Sprekend over ‘volgen en navolgen’ stelde Rijnsdorp vervolgens ondubbelzinnig: ‘Het is de taak van de volgeling (in tegenstelling met de navolger) de minder gelukkige kanten aan het werk van zijn meester als zoodanig te signaleeren en om te beproeven een weg tot verbetering aan te wijzen.’ Verwijzend naar zijn positie ten opzichte van zijn eigen calvinistische leermeesters, betoonde Rijnsdorp zich een kritische volgeling:

Nu lijkt het ons inderdaad minder gelukkig, dat Kuyper en Bavinck niet radicaal hebben gebroken met de overgeleverde opvatting van *aesthetica* als een leer aangaande het schoone. En wel daarom niet, omdat men dan eigenlijk een schoonheidsidee poneert, van waaruit men tot God komt, om eerst daarna in Hem de absolute schoonheidsnormen te ontdekken. Dat *lijkt* heel juist, maar dat is het niet, want men *begint* niet bij God, doch bij de abstractie ‘schoonheid’, die men dan herkent, terugvindt, in de ‘heerlijkheid’ Gods.

Rijnsdorp wees het klassieke schoonheidsdenken radicaal af: ‘Op het drijfzand van een neo-platonische schoonheidsidee, die bovendien 19e eeuwsch gekleurd is, valt niet te bouwen en de heerschende verwarring onder ons inzake kunstvragen is daarvan gevolg en bewijs.’²⁶¹ Als vrucht van zijn jarenlange zelfstudie en voortdurende kunstreflectie constateerde hij met het oog op een eigen, neocalvinistische kunstleer: ‘We moeten een *andere* grondslag hebben.’ Op zijn vraag ‘welke’, merkte hij eerst op dat Sevnsma aan ‘die groote, prealabele vraag’ klakkeloos voorbij was gegaan ‘toen hij een gespecialiseerd schoonheidsbegrip onnadenkend als basis overnam’. Rijnsdorp wist ‘een betere grondslag’ te noemen, ‘die rekening houdt met beweging en rust, openbaring en werkelijkheid, analyse en synthese, schepping en herschepping’:

Die grondslag vinden we in Genesis 1:1 en in de verzen 26 en 27, in de schepping van de mensch naar Gods beeld, als man en vrouw, en in de plicht tot vruchtbaarheid, allereerst lichamelijk (zijt vruchtbaar), dan ook geestelijk-cultureel in de onderwerping van het geschapene. Uitgaande van die scheppende functie van de mensch, is een geheele encyclopaedie der menschelijke scheppingskracht op te bouwen, in de tweeledige zin van teel- en beeldingskracht. Een encyclopaedie der vruchtbaarheid; eerst nog ongescheiden lichamelijk-geestelijk; want we zullen de 19e eeuwsche haast om de dingen terstond uit elkaar te halen, eerst grondig moeten afleeren.

De dichter, essayist en wetenschapper W.A.P. Smit, zoon van een hervormd predikant, huldigde een andere opvatting over schoonheid dan zijn gereformeerde geestverwant Rijnsdorp. Smit noemde in 1928 in het interview met G.H. ’s-Gravensande een van de ‘brandende punten’ in de *Essayistenkring* de verhouding tussen ethica en esthetica, en stelde:

Zelf ben ik een overtuigd voorstander van de autonomie der *aesthetica* naast de ethica. Schoon en goed stel ik dus als twee geheel zelfstandige waarden naast elkaar, die alleen in God samenvallen. En in de praktijk? Daar vind ik dat litteraire critiek nooit anders dan in de eerste plaats *aesthetisch* mag zijn. Maar een goede critiek vereischt een zuivere en krachtige karakteristiek, en die karakteristiek is ten slotte niets anders dan een persoonlijke visie op het kunstwerk. Een ethisch oordeel ligt daar vanzelf in opgesloten en is in dat verband van betekenis. Maar het mag de critiek niet gaan domineeren.²⁶²

Smit gaf aan dat in de discussie over de verhouding tussen ethiek en schoonheid - ondanks hetzelfde grote doel dat de essayisten voor ogen hadden - het bij de uitwerking lastig was een gemeenschappelijke basis te vinden: ‘Dwars door dat, wat ons bindt, dreigt hier een scheur.’ Ook in zijn opvatting over christelijke kunst week Smit af van de visie van Rijnsdorp. Voor hem kon christelijke kunst heel eenvoudig omschreven worden als ‘kunst van Christenen’. Tegen G.H. ’s-

²⁶¹ Eerder had K. Heeroma in de bespreking van Seerp Anema's *Ethisch-Aesthetisch* al aangeven: ‘Er wordt een soort Platonies-Kristelike idealistische filosofie in ontwikkeld, die niet zonder bekoring is om te lezen.’ K. Heeroma, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 1, 1 maart 1931, 44.

²⁶² G.H. ’s-Gravensande, ‘Al pratende met...W.A.P. Smit’, in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27, 25 maart 1928, 137-138.

Gravensande zei Smit daarover: 'En ik geloof, dat daarmee alles gezegd is. Het Christelijke is geen uiterlijke factor. Kunst van Christenen kan niet anders zijn, dan ze is, omdat de kunstenaar niet anders kan dan zichzelf uiten, zooals hij is. In wezen is er dus geen enkel verschil met niet-Christelijke kunst. Maar wel geloof ik, dat Christelijke kunst groter mogelijkheden heeft.'²⁶³

In het concept van zijn radiolezing uit 1934 voor de N.C.R.V. over *Opwaartsche Wegen* had Rijnsdorp ietwat relativerend over het belang van een definitie van christelijke kunst geschreven:

Zoo is ook in ons blad over de vraag 'wat is Chr. kunst' zwaar gepiekerd. Het maakt, goed beschouwd, een ietwat komische indruk. Het is net alsof er zoo ontzaglijk veel kunst aan de markt komt, ook Christelijke, en andere, dat het voor de criticus is om erin te verdrinken. Om nu toch in die chaos eenige orde te brengen, en om lucht te krijgen, is het dringend noodig de literaire schapen van de bokken te scheiden. Heeft men nu maar een juiste definitie, dan is er kans op ordening. Die juiste omschrijving laat intusschen op zich wachten. Het zou m.i. bepaald verfrisschend werken, indien men voor eenige jaaren eens een godsvrede op dit punt sloot. Het is zoo vermoeiend, want zoo'n definitie is een geweldig ding: je heele wereldbeeld, of je theologie, moet erin, maar ook je eigen persoonlijke accent, je beste werk en dat van je vrienden. En aangezien onze theorieën veelal zijn een rechtvaardiging van onze praktijk, zullen we beter doen door nog even af te wachten of de praktijk niet wat beter wordt, om ook zoo onze kunstformules een betere kans te geven.²⁶⁴

In *Rondom het Boek* 1935 waagde Rijnsdorp zich desondanks aan een eigen formulering van christelijke kunst.²⁶⁵ In zijn recensie van het Boekenweekgeschenk 1935 memoreerde Risseeuw, dat Rijnsdorp zich niet kon vinden in de definities van W.A.P. Smit en G. Kamphuis: 'Christelijke kunst is kunst van Christenen', of in de definitie van K. Heeroma: 'Christelijke kunst is kunst van Godsgetuigen'. Cursief geplaatst citeerde hij Rijnsdorps eigen omschrijving: 'Ze (de chr. kunst) is als levensuiting en gehandhaafd Godsbelang zelf Christelijk, d.w.z. vrijgemaakt.' Volgens Risseeuw eisten deze woorden echter verheldering.²⁶⁶ 'Het zal noodig blijken dat Rijnsdorp dit breder uitwerkt.'²⁶⁷ Dat deed zijn vriend enkele maanden later in het *Standaard*-artikel: 'Vraagt onze Kunstbeschouwing om revisie?',²⁶⁸ waarin Rijnsdorp de vraag opwierp of er wel sprake kon zijn van een enkelvoudige calvinistische kunstbeschouwing. Volgens hem was dit in theologische, artistieke en historische zin onmogelijk, waarna hij over zijn vermeende definitie van christelijk kunst opmerkte: 'Wanneer ik dan zelf spreek van "vrijgemaakte kunst" of van kunst, die haar breedsten omtrek vindt in het gedoopte volksleven, dan zijn dat reacties op de hierboven becritiseerde omschrijvingen [van W.A.P. Smit/G. Kamphuis: kunst van Christenen en K. Heeroma/H. de Bruin: kunst van Godsgetuigen] en geen pogingen tot eigen definitie.'²⁶⁹

Ook 'de onvolkomen definities' konden in Rijnsdorps optiek toch hun waarde hebben 'als leus en zelfs ook als confidentie', maar belangrijker dan voor de 'kunstkenners' achtte hij als culturele volksofvoeder de behoefte van de 'leeken' op het gebied van de kunst. Voor hen was niet zozeer *revisie* nodig, maar juist *visie*. 'Ze moeten de kunstverschijnselen, zoowel als de

²⁶³ *Ibidem*, 138

²⁶⁴ Rijnsdorp voegde er vervolgens nog een interessante passage aan toe, die tevens licht werpt op zijn gevoel voor ernst, humor en relativering. 'Achter deze ironie zit meer ernst, verdriet zelfs, dan ge misschien zoo oppervlakkig zoudt meenen. Van ironie gesproken. Pleit het ook niet veelszins tegen onze Nederlandsche literatuur, ook tegen de inhoud van Opw. W., dat ze zichzelf zoo hopeloos serieus neemt en er zoo zelden een adem van bevrijdende humor zachtjes doorheen tremoleert? Behoort ook de humor niet tot het geloof?'

²⁶⁵ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Geschenk* 1935, 154.

²⁶⁶ B. van Noort citeerde in zijn overzichtsubriek uit de protestantse periodieken 'Is dit iets voor U?' deze opmerking van Risseeuw, en stelde instemmend: 'o.i. terecht'. B. van Noort, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 13, nr. 6, augustus 1935 (achterbuitenpagina).

²⁶⁷ P.J. Risseeuw, 'Rondom het Boek', in: *De Rotterdammer*, 6 april 1935.

²⁶⁸ C. Rijnsdorp, 'Vraagt onze kunstbeschouwing om revisie?', in: *De Standaard* (Kunstnummer), 30 oktober 1935.

²⁶⁹ Rijnsdorp wees beide 'statische' definities af, omdat ze enerzijds niet voldoende begrip van de werkelijkheid tonen, in de zin van 'de tragiek van het Christelijk leven', en anderzijds geen vast punt geven van beoordeling en vergelijking en moeten breder en objectiever zijn. Bovendien geven beide definities geen omschrijving van kunst. Later zou Rijnsdorp de definitie van W.A.P. Smit en G. Kamphuis steeds meer onderschrijven. G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 215.

kunstproducten leeren *zien*, desnoods door den bril van anderen. Alleen het kunnen-zien kan tot een “beschouwing” leiden.’ Vervolgens ging Rijnsdorp dieper in op de ‘leek’, waarbij hij in zijn kritiek de snobist en tijdredenaar niet spaarde:

Voorzoover bij de ‘leeken’ van een beschouwing kan worden gesproken, vereischt deze *precisie*: het beeld is doorgaans te vaag. Ook moge ik in het voorbijgaan er op wijzen, dat de ‘leek’ dikwijls niet eerlijk staat tegenover de kunst. Het grootste kwaad doen hier de ‘halve leeken’; ik denk b.v. aan een zeker snobisme, ook zelfs in onze kring, dat ten overstaan van de kunst een behaagzieke houding aanneemt en harteloos converseert. Ook gaan die tijdredenaars niet vrijuit, voor wier rhetoriek ‘kunst’ zoowel als ‘wetenschap’ geduldige en niet eens zware boksballen zijn, bevestigd aan weerszijden van het spreekgestoelte. Dan heb ik nog liever met de ‘volslagen leeken’ te doen.²⁷⁰

Volgens Rijnsdorp ontbeerden de leken op kunstgebied niet in de eerste plaats een definitie van kunst of Christelijke kunst. Wat de ‘leeken’ nodig hadden was iets geheel anders in zijn visie, waarna hij in een ‘kort begrip’ zijn volksopvoedende cultuurecatechismus formuleerde met een trefzekere gratie en precisie,²⁷¹ waarin hij als bevlogen volksopvoeder de kunstconsciëntie van het calvinistisch volksdeel via *De Standaard* wakker probeerde te schudden:

Hun moet worden bijgebracht, dat de cultuur behoort tot de werken der dankbaarheid, die God van ons vordert; hun moet worden gezegd, dat niemand zich aan de cultuurtaak mag onttrekken, evenmin als aan de zedewet; hun moet worden toegegeven, dat God ook op het gebied van cultuur en kunst voor arbeidsverdeling heeft gezorgd, maar dat toch de Christen en dus de Calvinist actief op zulk een arbeidsdeling moet aansturen; hun moet op het hart worden gedrukt, dat er is een roeping tot ontvankelijkheid, ja een roeping tot vrucht dragen, waaraan men zich niet mag onttrekken door een beroep op zijn gebrek aan talent. Als men toch maar eens ophield de kunst te zien als een zaak van genot of luxe, en eens daadwerkelijk erkende, dat Gods eer hier in het geding is, evenzeer als, ja veeleer dan op de meer praktische gebieden van het leven! Cultuur en kunst zijn *consciëntie*-zaken; het ligt niet in onze vrijheid daaraan te ‘doen’ of niet te doen, maar we moeten zeggen tot God: we zijn leelijk, maak ons schoon; we zijn steriel, maak ons vruchtbaar voor U. Uw Rijk kome, in heiligheid, die schoonheid insluit.

Alleen op deze schriftuurlijke wijze kon volgens Rijnsdorp radicaal gebroken worden met de humanistische kunstbeschouwing, ‘die ons West-Europeeërs als een culturele erfsmet aankleeft’. Hij vervolgde zijn culturele catechismus met de inschatting van het beoogd volksopvoedkundig effect: ‘En wat ook aan niet-intellectueelen mogelijk is bij een in geloof aanvaarde cultuurtaak, zal blijken, wanneer men Gods eisch ongeschonden en ongedeeld leert aanhooren en doorgeven.’ Daarbij vatte hij in een typische Rijnsdorpiaanse formulering de bijbelse eis en opdracht tot kunst en cultuur aforistisch samen:

Want cultuur en kunst is eerst eisch van wet en daarna gave van genade. In elke groote roeping ligt een groote belofte.²⁷²

Rijnsdorp sloot zijn cultuurbeschouwing in het kunstnummer van *De Standaard* af met de volksopvoedkundige stellingname: ‘Hier liggen waarden voor den opbouw van ons toekomstig volksleven, zoo lang het vasthoudt aan hem, met Wien ons alle dingen zijn geschonken.’

Vergeleken met Kuypers conceptie van een calvinistische kunstleer in zijn vijfde *Stone*-lezing over calvinisme en kunst, waren de ideeën van Rijnsdorp over een vanuit het calvinisme gedachte schoonheidsleer vooralsnog te beschouwen als eerste principiële grondlijnen.²⁷³ Ze

²⁷⁰ C. Rijnsdorp, ‘Vraagt onze kunstbeschouwing om revisie?’, in: *De Standaard* (Kunstnummer), 30 oktober 1935.

²⁷¹ Zie over Rijnsdorps ‘Letterkundige Catechismus’ verderop in deze studie hoofdstuk 5 *Eldert Holier*, paragraaf 5.3: ‘Kort begrip van *Eldert Holier*’.

²⁷² C. Rijnsdorp, ‘Vraagt onze kunstbeschouwing om revisie?’, in: *De Standaard* (Kunstnummer), 30 oktober 1935.

²⁷³ In zijn denken over de nog ongeschreven neocalvinistische esthetiek schreef Rijnsdorp: ‘Het is het a.b.c. van Christelijke esthetiek, dat zij haar eigen methode en haar eigen terminologie mag hebben.’ Voor hem was deze methode niet ‘statisch-wetenschappelijk’, maar ‘dynamisch-artistiek’, en in zijn terminologie ‘opzettelijk ruim’. Evenals in de antirevolutionaire geschiedbeschouwing wilde Rijnsdorp terug naar de Franse Revolutie om

vormden echter - bijna een halve eeuw na Kuypers oratie over deze thematiek in 1888 - voor het eerst een principieel oorspronkelijk en praktisch doorleefd geluid. Zijn denkbeelden over een neocalvinistische kunstleer weken sterk af van de opvattingen van de gereformeerde dichter en literator Seerp Anema. Wapenaar had zijn bespreking van Rijnsdorps *Ter Zijde* welbewust gecombineerd met de brochure van Anema: *Calvinistische en Impressionistische Aesthetiek*.²⁷⁴ Tussen de Kuiper-epigoon Anema en Rijnsdorp was - gezien de persoonlijke voorgeschiedenis tussen deze meester en zijn leerling anders dan verwacht - sprake van een ware 'scheiding des geestes'.²⁷⁵ Wapenaar concludeerde in zijn bespreking van Rijnsdorps essaybundel in *De Rotterdammer* over het verschil in denken tussen beide mannen: 'Rijnsdorp geeft Anema in z'n "Ter Zijde" geen "seitenhieb", maar ontmoet hem telkens als zijn anti-pode.²⁷⁶ De criticus vond dat Anema in zijn brochure zijn oude betoog uit *Moderne kunst en Ontaarding* had 'herkauwd' en oordeelde over diens calvinistische kunstkritiek: 'We weten nu, dat hij op kunstgebied de begeerte koestert "contra-revolutionair" te kunnen zijn, m.a.w. van al wat het Impressionisme heeft opgeleverd, totaal niets te aanvaarden, integendeel: doen, als 't er niet geweest is. (...) De heer Anema meent dat hij "gezond" is, de anderen, dat zijn de Christenliteratoren, waartegen hij opponeert, zijn ver weg van 't goede spoor.' Wapenaar doelde hier op het gegeven dat Anema onder het impressionisme vrijwel de gehele moderne kunst rekende, die hij ongeveer aan 'ontaarding' gelijk stelde,²⁷⁷ waarbij hij de protestantse literatoren die zich groepeerden rond zowel *Ons Tijdschrift* als later *Opwaartsche Wegen* voortdurend en consequent halfslachtigheid verweet.²⁷⁸

Daartegenover stelde Rijnsdorp: 'Maar nu is het o.a. Anema's principieele en ietwat tragische vergissing, dat die constellatie nog aanwezig zou zijn. Het impressionisme (de nachtmerrie van Anema) is op sterven na dood; tafellakens behoeven niet te worden doorgesneden; tussen die geestesrichting en ons liggen loopgraven...'²⁷⁹ Hij vond bovendien dat Anema's poëzie en proza 'te vooropgezet-dogmatisch', was of - in de woorden van Wapenaar: 'het is niet genoeg doorleefd eer het kunst werd'. Symbolisch hiervoor noemde hij de verschijning van de livijge roman *De Sjoenemietische* van Seerp Anema en de 'verdeeldheid der meeningen daarover'.²⁸⁰ Wapenaar verwees vervolgens naar Kuiper zelf, die 'veel goeds van de vernieuwing der taal door de mannen van '80' gezegd had', en oordeelde: 'Rijnsdorp bewijst in z'n opstellen metterdaad beter leerling van Kuiper te zijn dan Anema met zijn rhetorische gezwollenheden, waar je vaak geen touw aan kan vastknoopen.'²⁸¹ De criticus trok zelfs voorzichtig de conclusie

daartegenover ook het Evangelie te stellen, met als cruciale toevoeging dat hij de verschijnselen vanuit 'één gezichtspunt' wilde samenvatten, 'zonder terstond naar de oorzaak te zoeken en zonder terstond goed of kwaad te noemen'. C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 134.

²⁷⁴ De ideeën van Seerp Anema, die in totaal drie brochures over dit onderwerp uitbracht (in 1935, '36 en '37), werden eveneens kritisch en uitvoerig bestreden door dr. J. Haantjes in zijn artikel 'Een verkeerde koers?', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 5, nr. 2, 1 april 1927, 63-71.

²⁷⁵ Zie over Anema en de jonge Rijnsdorp: G. Puchinger in zijn inleiding tot: C. Rijnsdorp, *Litterair dagboek*, 7-8.

²⁷⁶ A. Wapenaar, 'Ter Zijde', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 13 juli 1935.

²⁷⁷ C. Rijnsdorp, 'Seerp Anema - calvinist ook in literatuur - 85', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 29 oktober 1960: 'Positief wil Anema nu eenmaal een calvinistische literatuur en geen andere: alle letterkundige productie dient zich te scharen rond de Heilige Schrift.'

²⁷⁸ H. Jongsma, 'Seerp Anema (1875-1961)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* 4.

²⁷⁹ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 163. Hier sprak Rijnsdorp over 'Anema's principieele en ietwat tragische vergissing, dat die constellatie nog aanwezig zou zijn'.

²⁸⁰ *Ibidem*, 164. Deze vuistdikke pil van Seerp Anema werd vooral verguisd vanwege de ambivalentie tussen het schoonheidsideaal van de Tachtigers en de Kuiperiaanse toonzetting ervan. Jan H. de Groot noemde dit boek als voorbeeld voor zijn stelling: 'Een man als Seerp Anema die de Tachtigers te vuur en te zwaard bestreed kon geen regel schrijven of zijn verwantschap met zijn vijanden bleek overduidelijk (De Schoenamietische).' Jan H. de Groot, 'Opwaartsche Wegen 1923-1940', in: *Kruispunt* 109, september 1987, 6. Aan Rijnsdorp schreef mevrouw H. Kuiper-Van Oordt over Anema in november 1937: 'Seerp Anema komt binnen afzienbare tijd nog eens in 't gekkenhuis terecht! Hij heeft *de Koningin* een present-ex. van zijn Schoenemietje gestuurd! Ja, hare Majesteit zal in deze moeilijke tijden plezier hebben om dat warhoofdige boek te gaan lezen! De auteur is krankzinnig van geestelijken hoogmoed.'

²⁸¹ B. van Noort stelde in zijn bijdrage 'Is dit iets voor u?', in: *De Brug*. Orgaan van het *Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen in Nederland*, oktober 1935, dat Wapenaar in zijn recensie 'zeer op de hand van Rijnsdorp' was.

naar aanleiding van de stelling dat ‘de Christen-aestheet immer het zinlijk voor het geestelijk schoon moet doen wijken’, dat Anema ‘meer Doopersch dan Calvinistisch’ leek te denken: ‘Ook het zinlijk schoon is van God en zal in zijn dienende functie tot doorstraling van het geestelijk schoon wel *nooit* gemist kunnen worden.’ Samenvattend stelde Wapenaar: ‘Rijnsdorp en Anema: twee Calvinisten, naar ze belijden. Wat een contrasten! Maar bij Rijnsdorp ter schole gaan is o.i. meer aanbevelenswaardig dan de onderwijzing in de kunstleer van Anema te kiezen; ’t is bij den laatste wel wat rommelig in de klas.’²⁸²

Na aandringen van Risseeuw had Rijnsdorp kennis genomen van de bewuste brochure van Anema. Gerrit Kamphuis had al eerder aan Rijnsdorp gevraagd: ‘Heb je Seerp Anema’s nieuwe brochure gelezen? Onder veel groote woorden en gezwaai met de profetenmantel zitten wel enkele goede dingen en ik geloof, dat hij waarlijk de tijd iets meer op zijn hand zal krijgen in zijn wenschen van meer episch en monumentaal werk.’²⁸³ Op 17 april 1935 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw: ‘Ook Kamphuis schreef me over de brochure van Seerp. Eerlijk gezegd ben ik bang me te ergeren aan die dikdoenerij en die zotte probleemstelling Calv.[inisme] - impr.[essionisme]. Die komt 50 jaar te laat.’ Met kennelijke tegenzin schreef Rijnsdorp desgevraagd aan Risseeuw op 4 juni 1935: ‘De brochure van Anema heb ik nog steeds niet gelezen.’ Pas op 29 oktober stuurde hij zijn vriend de brochure retour met de plastische tekst die weinig aan de verbeelding overliet:

Anema’s boekje heb ik doorgekeken, maar het is net of een ander vóór mij over Calvinisme heeft staan telefoneeren en hij heeft zoo lang gesproken en zoo hard in het apparaat geknepen heeft, dat het eboniet warm en beslagen is. Wat minder fanatisme en wat meer Calvinisme s.v.p.! Ik zal maar even wachten met telefoneeren tot het toestel een beetje bekoeld is.²⁸⁴

In het essay ‘Naar nieuwe centra’ maakte Rijnsdorp zijn bezwaren publiek tegen Anema’s kunstopvattingen, waarbij hij refereerde aan de kunststroming van de ‘nieuwe zakelijkheid’, die volgens hem niet ‘zonder levensbeschouwing, zonder ideaal’ kon: ‘Onweerhoudbaar moeten nieuwe idealen komen, uit de hoogte of uit de diepte. Hier is het snijpunt, waar de Christelijke aesthetiek practisch (in de werken) en theoretisch (in de beschouwingen en oordeelvellingen) het woord heeft te nemen.’ Hij stelde dat de ‘nieuwe zakelijkheid’ niet ‘zonder meer als Nietzscheaansch’ verworpen mocht worden ‘om haar horizontale lijn’, zoals ‘zekere simplistische tijdredenaars’ deden. Dat betekende volgens hem ‘eenzelfde fout als Anema maakte ten opzichte van het impressionisme, juist de fout, die ik heb willen vermijden, nl. terstond ethische of causaliteitspunaises in de teekening te willen drukken’. Ondubbeltzinnig vervolgde hij:

We kunnen de zonde niet in een stijl localiseeren en zoo afsnijden. De grondfout is, dat men aesthetica vermengt met ethica, de levens- of wetskringen niet uit elkaar houdt en zoo de souvereiniteit in eigen kring niet daadwerkelijk laat gelden, hoezeer men die misschien theoretisch aanvaardt. Zulke verkeerde opvattingen wreken zich aan het werk.²⁸⁵

De ‘wijkende wegen’ tussen Anema en Rijnsdorp zouden nooit in een aesthetica samenvloeien tot een ontwerp van een eigen, specifiek neocalvinistische kunstleer,²⁸⁶ hoewel zij beiden dronken uit dezelfde bron van Kuyper en Calvijn.²⁸⁷

²⁸² A. Wapenaar, ‘Ter Zijde’, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 13 juli 1935.

²⁸³ Brief van Gerrit Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 14 april 1935.

²⁸⁴ Anema’s vuistdikke romans en brochures werden overigens weinig serieus genomen. Kunstredacteur H. Burger van *De Standaard* schreef Rijnsdorp op 2 november 1935, dat hij van mevrouw H. Kuyper-Van Oordt een ‘angstige brief’ had ontvangen waarin zij onder meer schreef: ‘Seerp Anema geeft in zijn artikel in het Kunstnummer den Chr. Auteurskring een trap.’ Burger betwijfelde deze lezing, maar stelde Rijnsdorp wel voor zijn opmerkingen over de *Christelijke Auteurskring* in het nog niet gepubliceerde *Standaard*-interview: ‘Het volk aan de Kunst’, verder wat ‘aan te dikken en positiever’ te maken: ‘Liefst zonder Anema’s naam te noemen, want aandacht schenken aan diens al te zotter wordende denkbeelden is m.i. al te veel eer er aan bewezen. U moet zelf maar eens zien.’

²⁸⁵ C. Rijnsdorp, ‘Naar nieuwe centra’, *Ter Zijde*, 143.

²⁸⁶ Rijnsdorp zou later zijn opvattingen over estheticisme steeds meer transformeren naar Kuyperiaans model, met Calvijn als theologische legitimatie voor een neocalvinistische esthetiek. Hierbij was hij gedeeltelijk schatplichtig aan

2.8 Artistieke en pedagogische taak

Het door Kuypers gepredikte bijbelse cultuurmandaat, waarin de mens de opdracht ontvangt de aarde te onderwerpen en in cultuur te brengen, zou Rijnsdorp als een goddelijke levensopdracht steeds meer verinnerlijken tot een persoonlijke roeping. In zijn typering van de *Réveil*-dichteres Jacqueline E. van der Waals: 'Haar pen behoefde niet in beweging te worden gebracht door de geweldige schok van het cultuurmandaat, of van drie delen "Gemeene Gratie", of van kanselperoraties met citaten van Da Costa',²⁸⁸ schetste hij *de facto* zijn eigen cultureel ontwaken.

Vanuit zijn eigen kunstzinnige emancipatie wist hij zich 'geroepen om in Kuypers spoor een cultuurtaak te aanvaarden en "calvinistische kunst" te produceren'.²⁸⁹ Voor Rijnsdorp betekende het cultuurmandaat - naast zijn dagelijkse kantoorwerk - in eerste instantie de opdracht zich als kunstenaar te ontplooien om een eigen, specifiek christelijke kunst te scheppen. Zijn eerste literaire kritiek uit 1924 sloot hij in dit perspectief af met de vraag en opdracht:

Zal er een nieuwe kunst, een nieuwe cultuur komen? Een nieuwe *Christelijke* kunst? En hoe zullen deze dingen zijn? ...Och, laten we, ook in cultureel opzicht, niet bezorgd zijn voor den dag van morgen. Als we aan de komst eener nieuwe Christelijke kunst willen medewerken, dan moeten we Christus zoeken om ... Zijns zelfs wil.²⁹⁰

Voor de 'calvinisering van de kunst' bezigde Rijnsdorp termen als 'geestelijke landbouwkwesties' of 'culturele arbeid', mede ter karakteristiek van zijn artistieke werk als christelijk auteur.²⁹¹ Over zijn begeesterde culturele deelname aan het 'volle leven' - in tegenstelling tot de wereldmijdende houding van de mystieken, dopersen, puriteinen en piëten die hij in zijn jeugd in het bevindelijk Delfshaven van zijn *Koningskinderen* had leren kennen - stelde hij:

Deelneming aan het leven is niet slechts toegelaten, het is opdracht. Alle menselijke activiteit moet zijn dienst: dienst aan God en aan de naaste. Doordat deze activiteit beantwoordt aan de ingeschapen behoeften van de mens en door de religie naar Calvinistische opvatting een sterke prikkel verkrijgt, vertoont zij een opmerkelijk dynamisch karakter.²⁹²

Kuypers contouren voor een eigen levenssfeer van kunst in het algemeen en die van de letterkunde in het bijzonder, sloten direct aan op het levensgevoel van Rijnsdorp en zijn veelal intuïtief aangevoelde ideeën, die hij uitdacht en beproefde in zijn eerste kritieken en opstellen. Vanuit de calvinistische levens- en wereldbeschouwing diende volgens hem de kunstbeschouwing eveneens monumentaal van karakter te zijn. In het verlengde van het centrale begrippenpaar achter Kuypers cultuurbeschouwing: *ontwikkeling* en *uitverkiezing*, achtte hij zich - in zijn kunstzin en creativiteit - geroepen de denkbeelden van Kuypers op het gebied van kunst en letterkunde

het werk van Seerp Anema. Waar Anema op den duur vastliep in desillusie, trok Rijnsdorp het neocalvinistisch literaire spoor nog enkele decennia door, totdat hij uiteindelijk zelf ook ontmoedigd afhaakte.

²⁸⁷ Voor een regeringsopdracht uit 1951 toetste Rijnsdorp de 'hedendaagse Calvinistische literatuur en critiek aan de aesthetische beginselen van Calvijn', met als kenbron de studie van Léon Wencélius, *l'Esthétique de Calvin*, Paris z.j. [1938]. In 1952 verscheen als resultaat het doorwrocht letterkundig-historisch essay *In drie etappen*, waarin Rijnsdorp volgens Martien G.J. de Jong de protestants geïnspireerde letterkunde beschouwde als 'een autonoom mechanisme, dat zich als het ware los van de overige Nederlandse literatuur' ontwikkelde. Martin G.J. de Jong, *Over kritiek en critici, Facetten van de Nederlandstalige literatuurbeschouwing in de twintigste eeuw*, 221. Hij gaf daarbij aan, dat Rijnsdorp voor de toetsing 'aan de vooral naar sobere objectiviteit strevende esthetische beginselen van Calvijn' kon steunen op de eerder door Seerp Anema becommentarieerde studie over *l'Esthétique de Calvin* van Léon Wencélius, die in 1940 onder de titel *Wat bracht ons Wencélius' l'Esthétique de Calvin?* verscheen.

²⁸⁸ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 53.

²⁸⁹ Frans Ruiter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, 155.

²⁹⁰ C. Rijnsdorp, "Het leven en de kunst" door Just Havelaar, Uitg.-Maatschappij "Elsevier", Amsterdam, 1923', in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 3, augustus 1924, 158-159. Aan de begrippen *leven* en *kunst* voegde Rijnsdorp als gereformeerd letterkundige het element van *geloof* toe, waarna hij in zijn kunstpraktijk dit begrippenpaar een verticale dimensie en gerichtheid gaf in de drieslag: leven, kunst en religie.

²⁹¹ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 121.

²⁹² C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 13.

verder tot ontwikkeling te brengen: 'We gelooven dat God, ook in cultureelen zin, "uitverkiest". Dit kan slechts zijn moed aanwakkeren, zijn kracht en zijn geduld vergrooten!'²⁹³

Aan deze Goddelijke verkiezing - zoals Rijnsdorp, geroepen tot cultuurdienst, zich tot de taak en opdracht van het christelijk kunstenaarschap 'uitverkoren' wist - gaf de literator W.J.C. Buitendijk een bijbelse onderbouwing: 'Het uitverkoren kind van God, dat tevens een begenadigd kunstenaar is, heeft een bijzondere roeping. Tot tweemaal toe zegt de apostel Paulus in Efeze 1, dat wij zijn uitverkoren, "opdat wij zijn tot lof van Zijn heerlijkheid" (vs. 6, 12). Elke kunstenaar zal dus het devies van de Calvinist Marnix als het zijne moeten beschouwen: "Repos ailleurs": met de artistieke gaven en talenten zal tot het uiterste gewoekeerd moeten worden tot eer van God.'²⁹⁴ Daarbij tekende Buitendijk nadrukkelijk aan, dat de christelijke kunstenaar zijn culturele gaven diende te ontplooiën in en voor de gemeenschap: 'dat is: in de kring van het genadeverbond'. Rijnsdorp plaatste de cultuuropdracht van de geroepen kunstenaar, in cultuurdienst van de gemeenschap van het calvinistisch volksdeel, in de doorgaande lijn van een eeuwenoude geloofstraditie. 'De cultuurtaak is een gemeenschapstaak, niet maar horizontaal, in de breedte en voor het heden, maar ook verticaal. Over hem heen moet de lijn, van het verleden uit, loopen naar de toekomst. Zoo wordt het een voorttellen van geestelijke waarden, naar Gods scheppingsordinantie.'²⁹⁵

Als gereformeerd auteur keerde hij zich resoluut tegen het tachtiger individualisme, omdat door deze elitaire kunsthouding 'het levend contact met het volk' verloren was gegaan.²⁹⁶ Om die vitale verbinding te herstellen en de kunst een plaats te geven in het gereformeerde leven kreeg de Kuyperiaanse cultuuropdracht voor hem steeds meer een *dubbelkarakter*. Rijnsdorp diende als auteur niet alleen zijn artistieke gaven en literaire kwaliteiten te ontplooiën; het cultuurmandaat hield voor hem nadrukkelijk ook de opdracht in dat het gereformeerde volk gewekt diende te worden uit de indolente sfeer van culturele inertie en (op)geroepen moest worden tot de gave en opgave van kunst en cultuur. In deze volksopvoedkundige roeping met een dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch, stond hij niet alleen. Over het gemeenschappelijk cultureel-emancipatorisch streven van deze kunstgevoelige, orthodox-protestantse jongeren - met hun roeping, idealen en artistieke drijfveren ingeklemd tussen het pijnlijk ervaren mancobesef enerzijds en de door Kuypers gepredikte bijbelse cultuuropdracht anderzijds - stelde Rijnsdorp in een terugblik ter verklaring:

Het voltrok zich allemaal vanuit een innerlijke noodzaak. Sektarisme kan men ons niet aanwrijven. Wij kenden de 'algemene' literatuur en gingen in onze waardering heel ver. Maar wij hadden dingen te vertellen die in onze kring om begrip vroegen en daarmee was ons een pedagogische taak opgelegd.²⁹⁷

²⁹³ C. Rijnsdorp, 'Traditie en Persoonlijkheid in de (Dicht)kunst', in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 144.

²⁹⁴ W.J.C. Buitendijk, 'Calvinisme en kunst in de huidige tijd', lezing gehouden tijdens de Pinksterconferentie, uitgaande van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* op het N.C.S.V.-conferentieoord *Woodschoten* te Zeist op 15 mei 1948, en - met kleine wijzigingen - gepubliceerd in: *Ontmoeting*, jrg. 3, nr. 8, mei 1949, 365-366. Volgens Buitendijk dienden in de prolegomena van een calvinistische kunstleer drie karakteristieke elementen van het typisch gereformeerde geloofsleven verwerkt te worden: 'Deze drie caracteristica betreffen ten eerste de leer aangaande God, de soevereine Heerser over hemel en aarde; ten tweede de mens als individu; ten derde de mens als lid van de gemeenschap.' Hij wees daarbij op drie markante dogma's, die het calvinisme als geloofsrichting typeren: '1e: de eis dat God vóór alle dingen geëerd moet worden als soevereine Schepper en Onderhouder der wereld, 2e: de uitverkiezing, 3e: het genadeverbond.'

²⁹⁵ C. Rijnsdorp, 'Vaardigheid en Ingeving in de (Dicht)kunst', in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 7, oktober 1924, 218.

²⁹⁶ C. Rijnsdorp, 'Spanning en humor in de verhaalkunst', *Ter Zijde*, 93.

²⁹⁷ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 204.

3 Volkopvoeding tot cultuur

‘Maar we hadden dingen te vertellen die in onze kring om begrip vroegen en daarmee was ons een pedagogische taak opgelegd.’²⁹⁸ Zo eenvoudig en kernachtig vatte Rijnsdorp in een terugblik op zijn jong kunstenaarschap het centrale motief samen van zijn volksopvoedend handelen tot cultuur. Tegen het gevaar van ‘verwereldlijking’ en ‘sektarische versuffing’ diende het calvinistisch volksdeel wakker te worden geschud en cultureel opgevoed, en tegelijk moest een christelijke cultuur ‘op eigen, objectieve basis worden opgericht’.²⁹⁹ Als schrijver met een bemiddelende cultuurtaak ervoer Rijnsdorp in zijn letterkundige praktijk onder gereformeerden aan den lijve de noodzaak van literaire (volks)opvoeding en cultureel-esthetische smaakontwikkeling als cruciale randvoorwaarden voor de opbloei van een eigen, specifiek christelijke literatuur. Rijnsdorps literair-pedagogisch werk en zijn volksopvoedende cultuurarbeid kregen - uitgevoerd op de cultuurtheologische basis van Kuypers algemene genadeleer - in de emancipatoire context van volksontwikkeling, volksverheffing en volksopvoeding aan het begin en midden van de twintigste eeuw reliëf en perspectief vanuit de ‘verheffingsliteratuur’. De dopers getinte, culturele inertie onder Kuypers *kleine hyden* bleek, afgezet tegen de culturele indifferentie bij het socialistische en rooms-katholieke volksdeel, geen specifiek calvinistische kwaal te zijn. Vanuit zijn dubbele cultuurtaak wist Rijnsdorp de kunstenaar en de volksopvoeder in hem aanvankelijk in een schrijversborst te verenigen, gericht op de verbreiding van zijn cultureel evangelie onder het calvinistisch volksdeel.

3.1 *Rijnsdorp en (literaire) volksopvoeding*

Na zijn romandebuut *Koningskinderen* uit 1930, ‘waarmede hij met één slag het goed recht van een modernen Christelijken roman bewees’,³⁰⁰ raakte Rijnsdorp door zijn nauwe contacten met het calvinistische lezerspubliek en hun veelal ongeoefende literaire smaak steeds meer in de ban van de ‘litteraire volksopvoeding’.³⁰¹ Als auteur van gereformeerden huize kwam hij - aanvankelijk onbedoeld - in een eeuwenoude traditie van cultuuroverdracht en volksontwikkeling te staan. Op het door Kuypers in zijn schoonheidsleer breed uitgemeten, maar enkele decennia later in gereformeerde kring nog grotendeels braakliggend levensterrein van de kunst, dat letterlijk en figuurlijk ‘in cultuur’ moest worden gebracht,³⁰² richtte hij zijn volksopvoedkundige focus voorspog op de christelijke letterkunde: ‘Want we beperken ons tot de literatuur, welke kunst onder ons nog de beste kansen heeft.’³⁰³

Voor Rijnsdorp brak geleidelijk aan het baanbrekende inzicht door dat een auteur als kunstenaar en cultuurdrager ook een *volksleider* kon zijn.³⁰⁴ In gereformeerde kring bleek deze vermeende, leidend-artistieke positie als schrijver moeilijk te bevechten. De ‘allesbehalve benijdenswaardige positie’ van de christelijke auteur, die bij de ‘officieele letterkunde’ volgens hem nauwelijks meetelde omdat daar het liberalisme ‘zijn laatste bolwerk’ verdedigde, hing bij zijn eigen volksdeel direct samen met een niet minder complex vraagstuk: de onbekendheid met het nauwelijks gevormde ‘type’ van de christelijke kunstenaar. ‘Bij zijn eigen mensen, die ’t type nog niet hebben leeren kennen en dus aangewezen zijn op de theologische optiek is er

²⁹⁸ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 204.

²⁹⁹ A. Anema, ‘Dr. A. Kuypers’, in: *Stemmen des Tijds*, jrg. 10, 1921, deel I, 121.

³⁰⁰ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935.

³⁰¹ C. Rijnsdorp, ‘Naar nieuwe centra’, *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 11, januari 1933, 374: ‘Hier raken we aan de literaire volksopvoeding.’

³⁰² Rijnsdorp sprak in dit verband in zijn lezing ‘Het standpunt van de schrijver’ uit 1931 over ‘geestelijke landbouwkwesaties, over culturele arbeid’, met een zinspel op het Latijnse grondwoord *colore*, dat ‘ontginning’, ‘verbouwen’ betekent, zoals ook gebruikt in de toepassing van suiker- of tabakscultuur. *Ter Zijde*, 121.

³⁰³ C. Rijnsdorp, ‘Theologische en letterkundige optiek’, *Ter Zijde*, 101. Voor het calvinistisch volksdeel in zijn vernuchtheid aan ‘het woord’ stond de literatuur dicht bij hun beleving en waardering van kunst dan ‘het beeld’.

³⁰⁴ *Ibidem*, 103. Voor Rijnsdorp was een leider - in christelijke zin - iemand, ‘die allen dient’, waarbij hij Christus, omdat die gekomen was om te dienen, ‘de overste Leidsman’ noemde.

wantrouwen, want de schrijver treedt niet op met een welomschreven, controleerbaar program van actie.³⁰⁵

Over de reeds eeuwenoude gespannen verhouding tussen theoloog en literator schreef Rijnsdorp een gedurfd opstel, waarin hij enkele saillante overeenkomsten en verschillen in deze wederzijdse 'haat-liefde'-verhouding bij 'ons theologiserend volk' uitdiepte.³⁰⁶ Anders dan het 'type theoloog' was de christelijke schrijver volgens hem 'zoo weinig propagandist, hij preekt zoo weinig' en schilderde geen 'theologische zonden', maar 'wèrkelijke zonden'. De christelijke auteur had weliswaar het 'theologisch zuurdeesem in de handen', maar durfde dit niet aan het meel toe te vertrouwen, 'omdat 't dan schijnbaar verdwijnt'. Om uit deze door de theologische optiek gedomineerde impasse te geraken, gebruikte Rijnsdorp de bijbelse metafoor dat ook '*dit* graan' in de aarde moest vallen en afsterven,³⁰⁷ met als wenkend perspectief voor literator en volk:

Zóó kan de schrijver volksleider zijn: door 't Evangelie minder te formuleren, dan wel 't in zijn doorgaande werking te *toon*en. Geeft de theoloog de akker der wereld in vogelvucht, de litterator leidt U op de paadjes tusschen 't koren.³⁰⁸

Ondanks de positieve ontvangst van *Koningskinderen* in de protestantse periodieke pers en de grote weerklink die zijn romandebuut opriep bij het bevindelijk-gereformeerde volksdeel, waardoor hij zich nog meer verbonden wist aan deze volksgroep, schreef Rijnsdorp begin 1932 niet zonder enige reserve aan Piet Risseuw: '(...) 'k heb in die paar maanden, dat mijn boek er is, meer geleerd van de geest in onze kringen, dan in vele jaren daarvoor. En nu ben ik er nog goed afgekomen! "De pestlucht van 't conservatisme", schreef Kuiper reeds in 1900'.³⁰⁹ Zijn inschatting van de kunstzinnige ontwikkeling en het artistiek gehalte van zijn geestverwante achterban loog er niet om. In 1933 constateerde Rijnsdorp onverbloemd in het programmatische opstel 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding',³¹⁰ als beginsituatie en uitgangspunt voor zijn cultureel apostolaat: 'Zeker, het orthodox-Christelijke volksdeel, dat artistiek achterlijk was en grootendeels nog is, dat volksdeel kan nog wel wat bijgewerkt worden. Daar is nog werk te doen en er is ontvankelijkheid'.³¹¹ In zijn visie op de verhouding van 'volk en kunst' hanteerde hij intuïtief vanuit zijn ervaringen als auteur met het voornamelijk kerkelijk lezerspubliek de aanname: 'Het zuiverst is de kunstzin dáár aanwezig, waar zij zich zwijgend openbaart'.³¹²

Voor zijn aanvankelijk optimistisch getinte geloof in de literaire opvoedbaarheid van zijn geloofsgenoten en hun kunstzinnige 'ontvankelijkheid',³¹³ wees hij ter verklaring op de historische lijn in de christelijke traditie van de Nederlandse (literaire) kunst met de illustere namen van Willem Bilderdijk, Isaác da Costa, Guillaume Groen van Prinsterer en Abraham Kuiper. Als cultuurbevorderaars hadden deze mannen 'een zeker geheel van denkbeelden' overgedragen

³⁰⁵ *Ibidem*, 106.

³⁰⁶ *Ibidem*, 102. Met een verwijzing naar diverse analogieën uit de esthetica met de 'leer des heils' zag Rijnsdorp 'het spreken van een hogere roeping, van genade, van vele geroepen en weinig uitverkorenen, van een priesterschap, een liefdesdienst enz.' als overeenkomsten. Bij verschillen gaf Rijnsdorp aan dat in zijn optiek de theoloog een *kerkelijke*, en de schrijver een *maatschappelijke* figuur representeerde. De theologie had 'Gods zelfopenbaring in Schrift en historie' tot object, de kunst richtte zich op 'de (al of niet gekerstende) werkelijkheid'. In de theologie was volgens Rijnsdorp de artistieke verbeelding 'contrabande', in de literatuur juist 'eerste voorwaarde'. Tot slot plaatste hij de *bijzondere* genade van de theologie tegenover de (in theologische zin) *algemene* genade van de kunst.

³⁰⁷ *Johannes* 12 : 24.

³⁰⁸ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 106.

³⁰⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseuw, d.d. 2 februari 1931.

³¹⁰ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 161-174.

³¹¹ *Ibidem*, 173.

³¹² C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 101.

³¹³ In de literair-pedagogische denkbeelden van C. Rijnsdorp klonk een aan de Verlichtingspedagogiek verwant optimisme door met een sterk vertrouwen in de vormende en veranderende kracht van opvoeding en voorlichting, ook op het gebied van kunst en literatuur. Zijn taakopvatting over de uitoefening van zijn dubbel cultuurmandaat sloot in de vooroorlogse jaren nauw aan op de Verlichtingsidee van de maakbaarheid en vormbaarheid van de mens.

‘waarmee christelijke volksopvoeding tot literatuur ernstig heeft te rekenen’.³¹⁴ Wijzend op het eigen geluid van deze letterkundige traditie, die Rijnsdorp later als de ‘Calvinistische toon’ zou typeren,³¹⁵ concludeerde hij vervolgens: ‘Als het volk de accenten, waarop het afgestemd is, hoort (en het volk is een voortreffelijk ontvanger) en maar ergens de lijn ziet doorlopen, dan gevoelt het een diepe bevrediging.’ Nuchter en begripsvol constateerde hij over de volgens hem vermeende culturele desinteresse van het calvinistisch volksdeel: ‘Die accenten hoort het in de literatuur nog niet; de lijn ziet het niet. Vandaar onzekerheid, wantrouwen, verwarring.’³¹⁶

Het vraagstuk van ‘kunst en volk’, dat hem volgens H. Burger ‘zoo na aan het hart ligt’, werd het kernthema in Rijnsdorps denken en groeide uit tot het leidend beginsel in zijn kritisch-beschouwend werk. Burger, de kunst- en letterenredacteur van *De Standaard*, constateerde eind 1935 in zijn interview met Rijnsdorp, danig geïmponeerd:

Hij geraakt er nooit over uitgesproken, het is een steeds weerkerend voorwerp van zijn gedachten: ‘Hoe is ons volksdeel te brengen tot de kunst, van de literaire met name? Hoe kunnen wij de schoonheid van wat kunstenaars schiepen voor meerderen ontsluiten?’ Met andere woorden: ‘Hoe brengen we kunst en volk nader tot elkander?’³¹⁷

Als neocalvinistisch auteur, gemotiveerd vanuit een dubbele cultuurtaak: *artistiek* en *pedagogisch*, verdiepte Rijnsdorp zich grondig in de weerbarstige materie met een complexe voorgeschiedenis. Historie en ervaring leerden hem richtlijnen naar de toekomst te trekken voor zijn volksopvoedkundig cultuurwerk. Tegelijkertijd wilde hij echter met een nieuw literair experiment het succes van zijn romandebuut overtreffen: ‘De mensen zullen de schrijver van Koningskinderen niet herkennen’, had hij zijn vriend Piet Risseeuw eind september 1931 toevertrouwd.³¹⁸ Om deze literaire ambitie waar te maken besliste hij - indachtig de definitie van Albert Verwey: ‘kunst is *keens*’³¹⁹ - dit dilemma in het voordeel van zijn scheppend schrijverschap: ‘Neen, ik zie hoe langer hoe duidelijker in, dat ik mij totaal moet terugtrekken van paedagogische, redactionele en journalistieke (broodnoodige) bezigheden. Mijn weg is anders: concentratie, veel nadenken, slijpen aan formuleringen, concipieren. Geduldwerk dus.’³²⁰

Vanuit zijn hogere levenstaak begreep Rijnsdorp echter tegelijkertijd het belang en de noodzaak van het volksontwikkelingswerk als instrument voor de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel. Daarbij dacht hij vanuit de synthese zowel de scheppende auteur als de volksopvoedende essayist in een schrijversborst te kunnen verenigen. Belangwekkend is wat hij in een moment van zelfreflectie over zijn volksopvoedkundige cultuurarbeid in de herfst van 1935 aan de redactie van *Opwaartsche Wegen* openbaarde:

Overigens moge ik er op wijzen, dat men zijn arbeidsveld niet heelemaal vrijelijk kiest: het ontstaat en groeit in een bepaalde richting. Mijn literair-paedagogische werk kiest zich min of meer een eigen baan.³²¹

Naast het arbeidsveld van zijn scheppend werk onderscheidde Rijnsdorp zelf expliciet een ‘literair-pedagogisch’ werkveld, dat met een onstuitbare dynamiek zich afsplitste van zijn schrijversroeping en in de nieuwe kwaliteit van volksopvoeder tot cultuur een eigen richting zocht. Ook in het spanningsveld tussen literator en volksopvoeder zocht hij de synthese, die hij vond in de meerwaarde van ‘de bemiddeling van den scheppenden kunstenaar’.³²² Bovendien kon

³¹⁴ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 162.

³¹⁵ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 43.

³¹⁶ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 164.

³¹⁷ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935.

³¹⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 27 september 1931.

³¹⁹ Geciteerd door C. Rijnsdorp in zijn essay: ‘Vaardigheid en Ingeving in de (Dicht)kunst’, in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 7, oktober 1924, 220.

³²⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 27 september 1931.

³²¹ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 7 oktober 1935.

³²² H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935.

volgens hem een 'literair middelaarschap',³²³ een term die hij boven 'letterkundige bemiddeling' verkoos, 'als roeping en als een aan het scheppen bijna gelijkwaardige taak' worden gezien.³²⁴

Als man van bezinning oefende Rijnsdorp,³²⁵ naast kantoorwerk en literaire praktijk, vanuit het door hem verinnerlijkte Kuypertiaanse cultuurmandaat diepgaand reflectie uit op doel en grondslag, middel en methode, strategie en tactiek van de culturele en literair-esthetische volksopvoeding. Het ging hem in zijn volksopvoedkundige cultuurvisie niet alleen om het zogenaamde 'populariseren' of 'bemiddelen',³²⁶ maar 'minstens evenzeer om een oproep tot eigen creativiteit'.³²⁷ De bijbelse legitimatie tot artistiek-scheppend werk lag voor hem als kunstenaar in het verlengde van Kuypers esthetica eveneens gegrond in de scheppingsopdracht. In de 'oude vraag naar de **volksopvoeding**, met name de opvoeding van ons Protestants-Christelijk Volksdeel tot **cultureel besef en culturele werkzaamheid**',³²⁸ vatte hij vervolgens als centrale hoofdlijnen in zijn strategie en program van volksopvoeding op het levensterrein van de kunst samen: de oproep tot *cultureel besef* enerzijds en de opdracht tot *culturele werkzaamheid* anderzijds.

Wijzend op het opvoedkundig aandeel van de christelijk-literaire organisatie bij de opbloei van de protestantse letteren sinds 1900 - zoals de ontlukende literatuureducatie via de plaatselijke letterkundige kringen vanuit het landelijk *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen*,³²⁹ aangevuld met de kritische voorlichtingsactiviteiten op letterkundig gebied door de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* - constateerde Rijnsdorp in 1934: 'Er is, sinds jaren, veel goede en belangrijke arbeid verricht'. Met het oog op een groter publieksbereik stelde hij zichzelf vervolgens de programmatische opgave: 'ook zij, die nog niet tot een letterkundige kring kunnen behoren en een letterkundig tijdschrift kunnen lezen, moeten in levend contact met kunst en literatuur worden gebracht'.³³⁰ Het voorlopig einddoel van de christelijk-literaire volksopvoeding stond hem begin 1933 - vanuit een zich gestaag vormende taakopvatting - helder voor ogen: 'Maar straks móet er stilstand komen, dan nl., wanneer het niveau ongeveer gelijkgemaakt is aan het algemeen Nederlandsch-culturele peil'.³³¹ Met de verhouding van de christelijke schrijver tot zijn volk, 'zooals ik die wensch',³³² was volgens Rijnsdorp slechts een eerste begin gemaakt:

Een ban is nog maar weggenomen, het resultaat is nog weinig meer dan negatief. Maar dan, en zóó, kan het volkshart worden aangegrepen en het volk kan zichzelf, niet burgerlijk alleen, maar menschelijk, Christelijk herkennen in zijn literatuur en kunst. En de dichter, de kunstenaar, die vroeger het hoogste zocht in een eenzame vlucht, leert zeggen: 'Wat heb ik aan vlucht, als ik niet een volk meedraag?...'³³³

³²³ De term 'literair middelaarschap' droeg bovendien een religieuze gerichtheid tot 'de ere Gods', omdat onder *middelaarschap* de gereformeerde theologie het verzoenend werk van Christus tussen God en mens verstaat. Rijnsdorp paste deze analogie zonder te profaner en vrijmoedig toe op zijn bemiddeling tussen letterkundig product en volk.

³²⁴ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Geschenke* 1935, 153.

³²⁵ 'Het innemen en behouden van een eigen plaats als kunstenaar vereischt, naast talent, herhaalde, ja durende *bezinning*.' C. Rijnsdorp, 'Traditie en Persoonlijkheid in de (Dicht)kunst', in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 141.

³²⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 14 april 1931: 'Ik weet zeker, dat het publiek er zoo niets aan heeft, omdat het niet litterair genoeg geschoold is, om het alleen qua stijl te verorberen.'

³²⁷ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden; 50 jaar N.C.R.V.*, 62.

³²⁸ C. Rijnsdorp, 'Boekenweek en volksopvoeding', in: *De Rotterdammer*, 28 februari 1953.

³²⁹ Het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* telde omstreeks 1930 ongeveer 300 leden. P.J. Risseeuw, 'Eenige notities betreffende christelijk-literair leven sinds 1900, in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 219.

³³⁰ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke Volksopvoeding', *Ter Zijde*, 169.

³³¹ *Ibidem*, 173. Drie jaar later stelde Rijnsdorp aanvullend over de taak en eigen mogelijkheden van het calvinistisch volksdeel op het gebied van kunst, leven en cultuur: 'Het gaat hier dus niet om het inhalen van een achterstand, en voorzien in een manco, een dichten van lacunes', want die opvatting veronderstelde volgens hem een 'afmeten naar een voorbeeld', waarbij hij doelde op de humanistische cultuur van de negentiende eeuw. C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst ter inleiding van een nieuw kunsttijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937.

³³² C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 171.

³³³ *Ibidem*, 170. In *Eldert Holier*, VII, 73, liet de romancier Rijnsdorp, zijn hoofdpersonage - deels ook zijn eigen alter ego - Eldert Holier vijf jaar later 'op een vervoerde avond' van het vernieuwende kunstgezelschap letterlijk dezelfde zin uitspreken. In *Eldert Holier*, X, 114, reageerde Ries Kruizeman, in felle polemiek met Holier over de principiële koers van *Yana*: 'Jij hebt wel eens gezegd: wat heb ik aan vlucht, als ik niet een volk meedraag? Maar ik heb leren zeggen: wat heb ik aan vlucht, hetzij alleen, hetzij in gezelschap, als ik niet weet waarheen het gaat?'

3.2 *Volk en cultuur*

Het woord 'volk', door Ten Have getypeerd 'als een bijzonder ongrijpbaar geheel',³³⁴ blijkt in de literatuur geen eenduidig begrip. Al naar gelang tijd, periode of stroming kreeg de term een andere betekenis, inhoud of strekking, en werd - zoals Rijnsdorp het snedig formuleerde - bij deze term 'telkens aan iets anders gedacht'.³³⁵ Volk in de betekenis van de 'ganse bevolking binnen de landsgrenzen'; volk in de zin van bepaalde betrekkelijk homogene 'bevolkingsgroepen', of volk als enkele 'sociale klassen' in de maatschappij.³³⁶

Binnen de toenmalige Nederlandse samenleving hadden de orthodox-protestanten, evenals het socialistisch en het rooms-katholieke volksdeel, aan het eind van de negentiende eeuw een eigen, kleine maatschappij of zuil gevormd.³³⁷ De volksopvoeding vierde aan het begin van de twintigste eeuw hoogtij in de langs levensbeschouwelijke of ideologische lijnen opgedeelde bevolkingsgroepen. Het calvinistisch volksdeel bezat volgens Rijnsdorp een 'subcultuur' binnen het geheel van de Nederlandse cultuur: de wereld van kerk, onderwijs, organisaties op allerlei gebied met de benaming 'christelijk'. 'Dat volksdeel was in emancipatie, tegelijk met rooms en socialisten. Zijn kracht lag in organisatie, zijn zwakheid in verdeeldheid'.³³⁸

In de 'gereformeerden', het 'gereformeerde volk' of 'ons volk' - zoals het calvinistisch volksdeel zichzelf ietwat triomfantelijk typeerde - waren de Nederlandse protestanten begrepen, die als sociaal-maatschappelijke groep niet alleen de neocalvinistische of Kuypriaans-gereformeerde *kleine luyden* omvatte.³³⁹ Tot deze geloofsgroep werden eveneens de geestelijk verbonden orthodox-protestanten en confessionelen binnen de *Nederlandse Hervormde Kerk* gerekend. Wel diende deze geloofsgroep in de twintigste eeuw afgegrensd te worden van de bevindelijk-gereformeerden en de ultra-orthodoxen, die zich door ds. G.H. Kersten hadden laten groeperen.³⁴⁰

³³⁴ T.T. ten Have, 'Problemen en doelstellingen', in: T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 88.

³³⁵ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 154.

³³⁶ T.T. ten Have, 'Problemen en doelstellingen', in: T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 88.

³³⁷ Frans Ruiter en Wilbert Smulders typeerden het fenomeen verzuiling als 'de Nederlandse variant van een verschijnsel dat het langdurige moderniseringsproces in alle westerse landen rond 1900 begeleidt. Dit verschijnsel bestaat eruit dat de grote groep nieuwe cultuurdeelnemers gedisciplineerd wordt, een complex opvoedingsproces waarbij een nieuwe elite de leidende rol speelt', in: *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, 153. Zij gaven daarbij aan dat de orthodox-protestantse zuil 'nauwelijks een elite' kende: 'Zij was als het ware een onthoofde zuil, bestaande uit afgescheidenen en kleine luiden. Deze zuil had trots en zelfbewust de sociale top van het protestantse volksdeel van zich vervreemd. Politiek en sociaal deerde dit haar niet, integendeel zelfs, het gaf Kuypers beweging juist haar elan. Maar het had wel tot gevolg dat deze zuil in cultureel opzicht vrijwel met lege handen stond. Hoe moesten de kleine luiden zich een eigen, moderne cultuur verwerven?', 154. Het is met name deze laatste vraag die Rijnsdorp zich op het hart gebonden wist in zijn beschavingsoffensief onder het gereformeerde cultureel proletariaat.

³³⁸ C. van Iterson en H. van 't Veld, 'Rond de resten van een elitecultuur', interview met dr. C. Rijnsdorp over de culturele ontwikkelingen gedurende de laatste 25 jaar, in: *Wapenveld 1950-1975*, december 1975. Ook opgenomen in: C. Rijnsdorp, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 121.

³³⁹ Thijs Booij kenschetste in zijn opstel 'Het volk in het volk', het denken van Kuypers volgelingen binnen de orthodox-protestantse zuil, waarbij het gereformeerde volk God steeds meer ging annexeren: 'Jezus werd steeds meer een gereformeerde Jezus, Paulus een voorganger van Kuypers, de Heilige Geest een ingezetene van de gereformeerde stad, het gereformeerde volk de zaakwaarnemer des Heren.' Volgens hem een 'begrijpelijke gang van zaken, wanneer een godsdienstige groep zich ontwikkelt tot een volk', maar vervolgens tekende Booij kritisch aan: 'Dan moet het zover komen, dat men op een goed moment een gordijn met religieuze motieven voor Gods universele troon hangt en achter het vaandel een karos voor Hem laat aanrijden, Hem een plaats geeft in de eigen optocht', waarbij hij de conclusie trok: 'Een volk kan op de duur zijn opperste symbool niet ten volle delen met andere volken.' Thijs Booij, *Een stille omwenteling*, 169.

³⁴⁰ Hiertoe rekende Rijnsdorp niet de bevindelijk-gereformeerden die in het voetspoor van de 'kleine Kuypers', ds. G.H. Kersten (1882-1948), hun eigen reformatorische mini-zuil hadden opgericht. Ten opzichte van kunst en cultuur namen deze Kerstianen een zodanig wereldmijdende houding aan, die bepaald niet op Rijnsdorps instemming en begrip kon rekenen, en die hij afwijzend als 'dopers' typeerde. Aan Hein de Bruin schreef Rijnsdorp in een discussie over een adequate definitie van christelijke kunst op 6 november 1935: 'Met *evenveel* recht kun je zeggen: Chr. Kunst is kunst van Satansgetuigen, of om niet te crû te worden: kunst van arme zondaars. Een pracht-terminologie voor de kleinkinderen van Kersten, als die over 25 jaar aan de cultuur mochten toekomen.'

Deze volksgroep voelde zich niet aangesproken ‘door Kuypers emancipatieprogram’.³⁴¹ Een maatschappij met cultuurbesef in alle volkslagen vormde het idealistische uitgangspunt van Rijnsdorps cultuurstreven. Het socialistisch adagium: ‘De kunst aan het volk’, kreeg bij hem een geheel eigen uitwerking, waaraan veel denkwerk en studie vooraf was gegaan. Onder het volk begreep hij niet - zoals de socialisten vanuit het klassieke dogma van de klassenstrijd - alleen de arbeidersstand, maar omvatte in de geest van Kuypers antithese het gehele orthodox-protestantse volk.³⁴² Tegelijk gaf hij aan dat het calvinistisch volksdeel niet op zichzelf stond. ‘Ons volk - de term heeft een prijzende, soms zelfs ietwat zelfingenomen gevoelsbeteekenis - is nu eenmaal een deel van het *Nederlandsche* volk: een volk van boeren, kooplieden en zeevaarders, van schilders, theologen en vakmensen.’³⁴³

De scheidslijn van kunst en cultuur was voor hem niet gebonden aan een hiërarchie van maatschappelijke rangen en sociale standen. Zijn opvoedend cultuurstreven liep verticaal dwars door alle lagen van het calvinistisch volksdeel heen; van een kleine elite van cultureel geletterden tot de grote massa, die in cultureel opzicht ‘achterlijk was en nog grotendeels is’. In de praktijk betekende dit weliswaar, dat de *kleine lyden* het overgrote deel vormden van het ‘cultureel proletariaat’ binnen het calvinistisch volksdeel. In tegenstelling tot het *Réveil*-publiek,³⁴⁴ kregen de meeste calvinisten traditioneel van huis uit doorgaans weinig kennis van kunst en cultuur mee in hun opvoeding en educatie.³⁴⁵ Over het cultureel-kunstzinnig peil van het calvinistisch volksdeel had hij eerder snedig opgemerkt: ‘Reeds dit is typeerend, dat het *discussieert* over kunst.’³⁴⁶

Rijnsdorp wees het denken in maatschappelijke klassen, zoals de socialisten deden, nadrukkelijk af. ‘Het was en is natuurlijk een tastbare fout bij “volk”, die organische gemeenschap van taal- en stamverwante zielen, bij voorkeur aan een bepaalde klasse te denken.’³⁴⁷ Volksgroepen werden op deze wijze ‘als individualiteiten tegenover elkaar gezet’. Bovendien kenden de socialistische intellectuelen, zoals Herman Gorter en Henriette Roland Holst, geen van allen de arbeidersklasse van binnen uit, waarbij Rijnsdorp ter adstructie Van Deyssel citeerde: ‘Menschen, mensen, ik loop als een vreemde tusschen U in’, verwonderd als hij was over het ‘voort-durend en hals-starrig ontbreken der betrekking’.³⁴⁸ Gorter projecteerde volgens Rijnsdorp ‘zijn eigen eruditie op de ideale arbeider en het ideale fabrieksmeisje, die naar cultuur

³⁴¹ Toen Kuypers het gereformeerde volk opriep tot emancipatie in het laatste kwart van de negentiende eeuw vond zijn streven bij de bevindelijk gereformeerden op de rechterflank van de Gereformeerde Gezindte weinig weerklink, hoewel de kloof tussen de *Gereformeerde Kerken in Nederland* en de bevindelijken van G.H. Kersten destijds kleiner was dan in later tijd. ‘In bevindelijk-gereformeerde kring stond men echter afwijzend tegenover Kuypers theologie (veronderstelde wedergeboorte), zijn cultuurbeschouwing (gemene gratie) zijn staatsbeschouwing (neutrale’ staat) en soms ook - met name onder hervormden - tegenover zijn kerkbeschouwing (vrije kerk).’ C.S.L. Janse, *Bewaar het pand*, 92. Zie hiervoor ook: Jan Zwemer, *In conflict met de cultuur*. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw.

³⁴² Opmerkelijk is dat Rijnsdorp tijdens het *Interbellum* vrijwel geen toenadering heeft gezocht met andere groepen buiten zijn eigen volksdeel. Na de Tweede Wereldoorlog ging hij als ‘geboren calvinist’ (typering van Anton van Duinkerken) vanuit een duidelijke protestants-christelijke profilering en presentatie - overigens steeds op verzoek - meer het gesprek aan met vertegenwoordigers van andere groepen in de samenleving. In zijn artikelen en kritieken bleef Rijnsdorp in zijn volksoepvoedende cultuurtaak met name gericht op de eigen, calvinistische achterban.

³⁴³ C. Rijnsdorp, ‘Theologische en letterkundige optiek’, *Ter Zijde*, 100.

³⁴⁴ Over de aanhangers van het *Réveil*, doorgaans afkomstig uit ‘de betere kringen’, gaf Rijnsdorp in een radiolezing voor de N.C.R.V. als karakteristiek ter onderscheiding van de *kleine lyden*: ‘Ze waren beter opgevoed, beter geschoold, en meer gecultiveerd. Hadden belangstelling in muziek, literatuur of beeldende kunst, ze konden die interesse binnen bepaalde grenzen ontwikkelen.’ C. Rijnsdorp, ‘Omzien in kritische solidariteit’, eerste lezing over dr. B. Wielenga, N.C.R.V.-radio, 6 januari 1980.

³⁴⁵ Rijnsdorp noemde het *Réveil* ‘de godsdienst van de rijken’ en de aanhangers ‘van huis uit behoudend’; het neocalvinisme vond volgens hem zijn meeste aanhangers bij de ‘niet helemaal geproletariseerde arbeiders’ en de kleine middenstand. ‘Hier begon een bepaald volksdeel, hard werkend en sober levend, aan een proces van omhoogstuwing, van maatschappelijke emancipatie.’ C. Rijnsdorp, ‘De bibberende C’, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 170.

³⁴⁶ C. Rijnsdorp, ‘Theologische en letterkundige optiek’, *Ter Zijde*, 100.

³⁴⁷ C. Rijnsdorp, ‘Hedendaagse Protestantse letterkunde’, in: *Geschenke* 1935, 152.

³⁴⁸ *Ibidem*, 153. Rijnsdorp citeerde L. van Deyssel, *Verzamelde werken*, 2e druk, VI, 121.

zouden dorsten als het hijgend hert naar de waterstromen', waaraan hij minzaam toevoegde: 'Het mocht wat.'³⁴⁹

Als auteur en opvoeder koesterde Rijnsdorp verheven opvattingen over het volk in relatie tot letteren en kunst in het algemeen, en als potentieel cultuurpubliek in het bijzonder. Op 19 maart 1931 liet hij zich als spreker voor de Kring Amsterdam van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* in *American Hotel* voor het eerst publiekelijk uit over de thematiek van volk en kunst. In zijn lezing 'Het Standpunt van den Schrijver' gaf hij in de marge van zijn bespreking van *Koningskinderen* onomwonden aan, dat hij het 'altijd als een miskenning, een beleediging' had ervaren, 'wanneer menschen uit hogere kring het volk toespraken, zonder het te verstaan'.³⁵⁰ Om die reden had hij in zijn romandebuut als 'levensgedachte' onder meer 'een protest tegen het verkeerd begrijpen van de kleine man' gelegd. Hij stelde in dit verband, dat N. Beets en J.P. Heye 'stupide versjes' schreven voor het volk. Ook C.S. Adama van Scheltema, wiens 'pseudo-volksche tussenwerpsels als "heisa" en "hallo" enz. en zijn alliteraties' hem altijd gehinderd hadden: 'Neen, dan begreep Kuyper het volk beter!', bereikte volgens hem het volk alleen 'langs zekere omwegen, zeker niet door zijn rechtstreeks rāken van het volkshart'. Met een zekere verontwaardiging stelde vervolgde hij: 'De neerbuigende 19e eeuwers zagen alleen de tikjes aan de pet, de gemoedelijkheid, de bakkebaardjes, maar ze merkten niets van het heroïsch-tragisch levensgevoel, dat bij het volk ingekerkerd is en geen uitweg weet dan in humor, in het theatrale en het sentimenteele'.³⁵¹ Over het volk zelf schreef Rijnsdorp vice versa: 'Op zijn beurt ziet de volksman b.v. in de beschaafde-met-cultuur, misschien evenzeer ten onrechte, weinig meer dan het kleurlooze, het onpersoonlijke, het gedempte en meent hij zoo iemand te moeten tegentreden met stijve vormelijkheid.' Hij concludeerde: 'Hier ziet men belicht een sociale taak van de kunst: de standen tot beter onderling begrip te brengen'.³⁵²

Op diverse plaatsen in zijn werk beleeft Rijnsdorp niet alleen zijn geestelijke en artistieke verbondenheid met het gereformeerde volksdeel, maar toonde hij eveneens een onwrikbaar geloof in de culturele gevoeligheid en artistieke opvoedbaarheid van zijn lezerspubliek. In 1955, tijdens een causerie over 'publiek en kritiek',³⁵³ citeerde hij instemmend de Duitse toneelschrijver Christiaan Friedrich Hebbel, die in zijn dagboek had genoteerd: 'Het volk heeft altijd fantasie; de intellectuelen zijn alleen maar vervelend'.³⁵⁴ Pascal en Machiavelli waren zich er terdege van bewust, 'dat het ongeletterde volk soms zeer verstandig oordeelt'. Het onderscheidingsvermogen van het publiek bij het bepalen van een oordeel werd volgens hem dikwijls onderschat: 'Er zijn dus nog exploratiemogelijkheden beneden het literaire niveau', concludeerde Rijnsdorp. Hij benadrukte daarbij dat onder het ongecultiveerde volk een 'trésor des humbles' schuilde, een kwaliteit die hij niet vertaalde met een 'schat des harten', maar als 'een onbewuste wijsheid, een rudimentaire visie op wat waarlijk belangrijk en mooi is'.³⁵⁵ In *Eldert Holier* verbeeldde hij - vanuit deze visie op de relatie tussen volk en literatuur - het culturele rijpingsproces van het tot kunst geroepen publiek:

Nog nooit had Holier mensen uit de massa zo spontaan en in de grond der zaak zo juist over kunst horen spreken. Het was hem te moede alsof hij het stemmen van instrumenten hoorde vóór de inzet van een ongekende, nieuwe muziek. Zulk een verwachting lag over dit spreken.³⁵⁶

³⁴⁹ C. Rijnsdorp, 'Kunst als communicatie. Mededeelbaar zijn of verdwijnen', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 22 december 1970.

³⁵⁰ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 128.

³⁵¹ *Ibidem*.

³⁵² *Ibidem*, 128-129.

³⁵³ C. Rijnsdorp, 'Publiek en kritiek', causerie, gehouden op de 'Conferentie over de Literaire Critiek' in Den Haag op 28 en 29 oktober 1955, onder auspiciën van de Jan Campertstichting, opgenomen in: *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 111.

³⁵⁴ *Ibidem*.

³⁵⁵ *Ibidem*.

³⁵⁶ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, IV, 46.

Voor Rijnsdorp als volksoepvoeder hield cultuur meer in dan alleen kunst in engere zin: literatuur, muziek en beeldende kunst. Activiteiten als schrijven, dichten, declameren, componeren, musiceren, schilderen of beeldhouwen plaatste hij in een cultuurtheologisch kader. Hij kon niet spreken over het vraagstuk van volk en kunst zonder zich eerst uit te spreken over cultuur in het algemeen. Cultuur betekende voor hem vanuit de grondbetekenis van het Latijnse *cultura*: ontwikkeling, vorming, beschaving, veredeling en verfijning, voor hem tot uiting komend in de oefening van de geest en het aanscherpen van het kritisch onderscheidingsvermogen. Rijnsdorp erkende en volgde het onderscheid tussen hoge en lage cultuur binnen het brede spectrum van kunst tot amusement. Wanneer hij sprak over de cultuur van het volk, dan doelde hij op de ontwikkeling, vorming en beschaving van een volksgroep in al zijn geledingen. Cultuur in deze ruime betekenis had voor hem betrekking op elk levensgebied; niets viel daarbuiten, ongeacht of het nu kunst of wetenschap, maatschappelijk of politiek leven betrof: alle levensuiting was voor hem cultuur - zoals *cultuur* in zijn visie *leven* uitdrukte. Cultuur betekende voor Rijnsdorp niet alleen 'geestescultuur', maar ook 'sociale cultuur', wat hem begin 1945 de opmerking ontlokte: 'Een waarheid als een koe, maar ik moet daar toch meer rekening mee houden.'³⁵⁷

Rijnsdorps cultuurbegrip was onlosmakelijk verbonden met zijn gereformeerde geloof. De cultuur op aarde in het 'heden der genade' bewoog zich vanuit zijn neocalvinistische cultuurbeschouwing tussen 'schepping en wederkomst van Christus', met de apocalyptische kanttekening, dat 'wanneer wij haar trachten te verstaan, dienen wij zowel het begin- als het eindpunt van de cultuur in het oog te houden'.³⁵⁸ In dit verband schreef hij in 1971 relativerend: 'Cultuur is een prachtig woord voor een prachtige zaak, maar het laatste en diepste woord is zij niet.'³⁵⁹ Aan cultuur kende hij als neocalvinist ten diepste een religieuze dimensie toe met een duidelijke opdracht voor de christelijke kunstenaar: 'Cultuur is een Godsbelang. Hij laat haar plaats en tijd, opdat ze zich op Hem richt.'³⁶⁰

3.2.1 *Volksoepvoeding en cultuuroverdracht*

In historisch perspectief evolueerde de inhoud en vormgeving van de volksoepvoeding geleidelijk aan naar nieuwe doelen met een breder publieksbereik. Waar de volksoontwikkelaars ten tijde van de *Verlichting* vanuit het 'ontwikkelings-optimisme' de nadruk legden op de verstandelijke scholing, zo richtten de volksoepvoerders vanuit de gemeenschapsgedachte hun aandacht op de opvoeding 'tot gemeenschapsmens', met veel aandacht voor kunstzinnige vorming en culturele ontwikkeling. Opvoeding werd in plaats van middel of instrument steeds meer beschouwd als doel op zich: 'geen betere vakmensen, maar betere mensen', aldus H. Nijenhuis. 'De opvoeding was gericht op de vorming van een kern van bewust levende mensen en niet zozeer op de massa. Binnen deze kern was weer een elite die als voorbeeld voor de anderen gold en in feite de weg wees over alle tegenstellingen (klasse, religie enz.) heen.'³⁶¹

In de geschiedenis van het volksoepvoedingswerk tot circa 1960 waren volgens R. Hajer een drietal fasen te markeren.³⁶² De eerste fase in de volksoepvoeding stond geheel in het teken van de kennisverbreiding door de 'haves' aan de 'haves not'. Aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw werden vanuit de leidinggevende burgerklasse de eerste georganiseerde activiteiten in gang gezet op het gebied van volksoepvoeding. De bourgeoisie maakte zich zorgen over de culturele achterstand van een groot deel van de bevolking, waardoor in hun ogen de 'natuurlijke harmonie in de maatschappij' werd bedreigd. De tijdens de *Verlichting*

³⁵⁷ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 108-109.

³⁵⁸ C. Rijnsdorp, 'Heeft God bemoeienis met de KUNST?', in: *Bouwen en Bewaren*, 15 april 1955, 228.

³⁵⁹ C. Rijnsdorp, 'De intellectueel in het rumoer der volken', *Balkon op de wereld*, 133.

³⁶⁰ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Geschenke* 1935, 154. Rijnsdorp vervolgde het citaat met de stelling: 'Want ook de niet-Christelijke literatuur wordt door Hem gedragen, haar geschiedenis is duizendmaal proberen Zijn naam te schrijven.'

³⁶¹ Herman Nijenhuis, *Volksoepvoeding tussen elite en massa*, 93.

³⁶² R. Hajer, 'Over het karakter van de volksoepvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 121-135.

verworven kennis bleek - evenals kunst en cultuur - voorbehouden aan een kleine elite met als gevolg een dreigend maatschappelijk 'deflatiegevaar'. Conform de heersende 'mechanische opvattingen' uit die tijd besloot de gegoede klasse als logische reactie op deze dreiging tot verbetering van het 'distributiesysteem'.³⁶³ Kennis diende te worden doorgegeven aan alle individuen. Wanneer iedereen over de 'middelen der kennis' beschikte, werd - vanuit het optimistische geloof in het devies: 'kennis is deugd' - aangenomen dat het algemene nut, 'de harmonie en de vooruitgang in de samenleving' maatschappelijk geborgd zouden zijn. Als werkwijze gebruikten de eerste volksopvoeders vooral de lezing en de toespraak als methode. Het volk, de maatschappelijk en cultureel achtergestelden en minderbedeelden, was passief en consumeerde de aangeboden stof die hoofdzakelijk bestond uit gepopulariseerde wetenschap. Vanuit een praktische instelling schonken de eerste volksopvoeders veel aandacht aan de vormen waarin de cultuuroverdracht kon plaatsvinden, zoals openbare bibliotheek- en leeszalen, theaters, schouwburgen, musea en bepaalde onderwijsvoorzieningen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam het volksopvoedingswerk, geïnspireerd door enkele invloedrijke internationale initiatieven, pas goed tot ontwikkeling. Ook in deze tweede fase van de volksopvoeding werd gewerkt aan cultuurverbreiding door de bevoorrechte burgerklasse aan het 'volk'.³⁶⁴ Het Engelse voorbeeld van *Toynbee-Hall* uit 1884 met het *Settlementswork* kreeg in ons land navolging met de oprichting van *Ons Huis* in 1892 te Amsterdam. Het oude type van 'den welmenende, neerdalenden filantroop' had inmiddels plaatsgemaakt voor 'de vertegenwoordigers van het kwade geweten van hun klasse'.³⁶⁵ Vanuit hun sociale bewogenheid met de arbeidersklasse vestigden sociaal-geëngageerden zich in de volkswijken om in deze 'residents' met de bewoners en hun noden solidair te zijn, met als uiteindelijk doel van het volkshuiswerk het opheffen van de tegenstellingen tussen de maatschappelijke standen. Deze *mutual permeation*, de wederzijdse doordringing der klassen, werd door hen beschouwd als 'een kleine aflossing van een grote ereschuld', aldus Hajer.³⁶⁶ De volksopvoedingsprogramma's waren in deze periode meer levensecht; er kwam in werkwijze en methodiek meer begrip voor de groep en de gemeenschap van het groepsverband. Aangezien de volksopvoedende programma's te weinig rekening hielden met het feit dat de problematiek van de arbeidersklasse vooral een sociaal-politiek bepaald vraagstuk was, bereikten de volkshuizen met hun sociaal-pedagogische aanpak en werkwijze evenmin de 'brede lagen der arbeidsbevolking'.

De derde fase in het volksopvoedingswerk brak aan in de jaren dertig van de twintigste eeuw. In kringen van volksopvoeders vond een grondige heroriëntatie plaats op doel en wezen van de volksopvoeding, mede als gevolg van de diep ingrijpende sociaal-economische crisis en het besef, 'dat achter deze crisis een geestelijke crisis doorwerkte'.³⁶⁷ Deze bezinning mondde na de Tweede Wereldoorlog uit in een fundamentele koerswijziging. Volksopvoeding kon niet langer beperkt blijven 'tot kennisverbreiding of het bieden van mogelijkheden tot individuele persoonlijkheidsontwikkeling', maar wilde 'concrete levens- en samenlevingshulp' geven om de mens in staat te stellen 'zo volledig en volwaardig mogelijk mens te worden en te blijven'.³⁶⁸ In het dynamische spanningsveld van 'individualisme' en 'collectivisme', van 'persoonlijkheidsvorming' en 'gemeenschapsvorming', dienden de volksopvoeders 'nieuwe stijl' in hun programma's de onderlinge wisselwerking tussen beide polen in evenwicht te houden. Terugblikkend typeerde Hajer 'de volksopvoeding als tegenspeelster van de tijdgeest', waarbij hij vaststelde dat de

³⁶³ Rijnsdorp ageerde in zijn visie op culturele volksopvoeding tegen het distributiesysteem zoals dit werd toegepast op de massale verdeling van de cultuurgoederen, zie hiervoor: hoofdstuk 4 *De omkering van een lieve leus*.

³⁶⁴ Zie voor Rijnsdorps eigen ervaring met het Rotterdamse *Ons Huis* verderop in dit hoofdstuk, paragraaf 3.5: 'Volksopvoeding en esthetisering'.

³⁶⁵ Hajer ontleende deze uitdrukking in zijn artikel 'Over het karakter van de volksopvoeding', 123, aan: Anne de Koe, in: *Maatschappelijke Werk*, 'opstellen voor mejuffrouw Emilie Knappert', 1930, 44.

³⁶⁶ Hajer noemde hier als voorbeelden activiteiten zoals matrassen- en naaicursussen, tuinbouwvoorlichting en wijkverpleging, die direct aansloten op concrete noden en behoeften.

³⁶⁷ R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 126.

³⁶⁸ *Ibidem*.

volksopvoeding alleen kon werken vanuit een visie op mens en samenleving, vanuit een 'geloof', met als slotconclusie: 'De volksopvoeding is in wezen een geestelijke beweging.'³⁶⁹

3.2.2 *Vormende kracht in het culturele leven*

In 1950 wijdde H.D. de Vries Reilingh zijn inauguratie als sociaal-geograaf aan het verschijnsel volksopvoeding 'als vormende kracht in het sociale leven', waarbij hij reflecteerde op 'de plaats der volksopvoeding in het samenstel van krachten, die de geestelijke structuur van het groepsleven bepalen'.³⁷⁰ Zijn opvattingen en denkbeelden bieden een bruikbaar kader om Rijnsdorps volksopvoedende arbeid op het levensterrein van de kunst te plaatsen in een theoretisch raamwerk. Onder volksopvoeding begreep De Vries Reilingh 'alle opvoeding, die het gehele volk tot bestemming heeft'. Hij voegde er nadrukkelijk aan toe: 'Dus zowel binnen het bereik van alle lagen der bevolking, als gericht op de vorming van een bewust volksleven in sociaal verband'.³⁷¹ Ook de 'kleinere territoriale eenheden' waaruit het volk bestaat, of 'de grotere verbanden waar het deel van uitmaakt', konden in zijn visie 'doel en raam van de volksopvoeding' zijn. Een 'opvoeding op confessionele grondslag' rekende hij in dit verband eveneens tot de volksopvoeding,³⁷² 'mits deze gericht is op het volksleven als geheel en dit ook inderdaad bereikt'. Uitdrukkelijk tekende hij hierbij als kritische restrictie aan: 'Een op isolement gerichte groepsopvoeding behoort echter evenmin tot de volksopvoeding als een opvoedingsstreven, dat alleen een beperkte groep naar welstand of ontwikkeling bereikt'.³⁷³

De Vries Reilingh vond het niet strikt noodzakelijk dat volksopvoeding in groepsverband inhoud en vorm kreeg; cruciaal achtte hij de criteria van het *gericht* en *bestemd* zijn, waarbij hij de belevenis 'de beste leermeester' noemde. De vraag of 'gezinsopvoeding, het onderwijs, de kerk, de pers, de radio, de sport enz.' tot de volksopvoeding gerekend konden worden, beantwoordde hij enerzijds ontkennend wanneer de werksoort 'louter individueel, lichamelijk of verstandelijk, dan wel op de geïsoleerde groep of op vermakelijkheid' gericht was. Anderzijds stelde hij bevestigend: 'voor zover al deze instellingen aan de genoemde criteria van volksopvoeding voldoen', namelijk: een opvoedingsaanbod dat ten eerste 'binnen het bereik ligt van alle lagen van de bevolking', in de tweede plaats 'het gehele volk tot bestemming heeft', en tot slot gericht is 'op de vorming van een bewust volksleven in sociaal verband'.³⁷⁴ Bij de overlevering van cultuur en instellingen speelde de volksopvoeding een beslissende rol. Over de invloed van erfelijkheid of milieu bij de volksopvoeding merkte hij ter verduidelijking afbakenend op:

³⁶⁹ *Ibidem*, 128. Hajer noemde hier in dit verband een van de belangrijke problemen in het volksopvoedingswerk omstreeks 1960, dat 'het mensbeeld en de normen en vormen van menselijk samenleven zelf in discussie zijn'.

³⁷⁰ H.D. de Vries Reilingh, *De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*. Rede gehouden bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de sociale aardrijkskunde en de landbeschrijving aan de universiteit van Amsterdam op maandag 13 november 1950.

³⁷¹ *Ibidem*, 8. In navolging van de definitie van De Vries Reilingh gaf Hajer in 1959 - nadat hij eerst een onderscheid had aanbracht tussen volksopvoeding in 'engere' en in 'ruimere zin', respectievelijk: 'vormingswerk' en het 'algemene vormingswerk' i.c. volksopvoeding - als omschrijving van het volksopvoedingswerk: 'alle bewust georganiseerde buitenschoolse en niet op beroepsopleiding of scholing afgestemde activiteiten van cultuuroverdracht en cultuurvernieuwing aan en door volwassenen, welke beogen de mens beter in staat te stellen zijn persoonlijkheid te ontplooiën en als verantwoordelijk persoon in zijn samenlevingsverbanden te leven'. R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 131. Daarmee bakende hij in methodisch opzicht de volksopvoeding in ruimere zin af tegenover onderwijs, beroepsopleiding, scholingswerk, jeugdwerk en cultuurinstellingen met de slotopmerking: 'niet alle culturele werk heeft een pedagogische bedoeling!'.³⁷²

³⁷² Hajer plaatste hierbij de kanttekening dat de confessionele volksopvoeding die inderdaad het gehele volk of volksdeel bereikt alleen betekenis heeft voor 'een volk met een praktisch homogene religieuze structuur'. R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 131. Rijnsdorp voldeed met zijn culturele volksopvoeding op gereformeerde grondslag, die intentioneel *gericht* was op en *bestemd* voor het gehele calvinistische volksdeel, aan zowel de omschrijvingen van De Vries Reilingh als van Hajer.

³⁷³ H.D. de Vries Reilingh, *De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*, 8. De Vries Reilingh merkte hierbij op dat het begrip 'volksopvoeding' minder ruim is dan de 'sociale paedagogie', 'die ieder willekeurig groepsverband kan omvatten'.

³⁷⁴ *Ibidem*.

De ware volksopvoeding is niet een kracht van buiten af, zoals bij het individu - dus op te vatten als een bepaald soort milieu-Invloed - doch een kracht van binnen uit. Geestelijke beïnvloeding van buiten af moet toch eerder als acculturatie dan als opvoeding aangeduid worden. Volksopvoeding is een interne activiteit onder leiding van bekwame en bezielde persoonlijkheden uit het volk zelf.³⁷⁵

Aan het fenomeen van de volksopvoeding kende De Vries Reilingh een tweeledige functie toe: een *conserverende* en een *vernieuwende*.³⁷⁶ De conserverende functie bestond volgens hem uit 'de overdracht van bestaande geestelijke en culturele waarden aan de jongere generatie en schept continuïteit, norm, traditie en verband in de samenleving'. De vernieuwende functie omvatte de 'verbreiding van de boodschap, die de geestelijke pioniers (denkers en kunstenaars, onderzoekers en organisatoren) aan de samenleving te brengen hebben'. Hij stelde met nadruk dat de volksopvoeding tegelijk een *statistische* en een *dynamische* zijde heeft, waartussen zij het evenwicht moet vinden.³⁷⁷

In het licht van de conserverende en vernieuwende functie onderscheidde De Vries Reilingh aan cultuur twee kanten: enerzijds 'het complex van instellingen, waarden en stijl, die in een volk als geheel leven', en anderzijds 'het scheppingsvermogen van zijn begaafde persoonlijkheden op de onderscheidene levensterreinen'. Tussen deze beide zijden, die hij als 'een polariteit' beschouwde, legde de volksopvoeding 'het bevruchtende contact en men kan de mate, waarin beide kanten in onderlinge wisselwerking het volksleven mede bepalen, afmeten aan de volksopvoeding en haar uitwerking'. Hij concludeerde dat door een effectieve volksopvoeding zowel de bestaande instellingen en cultuurwaarden, als de nieuwe scheppingen een reële betekenis

³⁷⁵ *Ibidem*, 6. Hij benadrukte in dit verband, dat de volksopvoeding 'met de in haar werkzame persoonlijkheden' een duidelijke kracht is, 'zonder dat zij in wezen tot aanleg, milieu en historische situatie herleid kan worden'. *Ibidem*, 12.

³⁷⁶ *Ibidem*, 9.

³⁷⁷ De verouderde term 'volksopvoeding' kreeg in 1952 als titel van het gelijknamig naoorlogse tijdschrift voor Nederlands-Belgische sociaal-culturele samenwerking nieuw leven ingeblazen, mede als reactie op het eerder door het *Nut* uitgegeven tijdschrift *Volksontwikkeling* (1919-1947). De naamgeving van het gemeenschappelijke blad moest voor zowel Nederland als België aanvaardbaar zijn. De Nederlandse term 'volksontwikkeling' bleek voor de Belgen niet acceptabel en de Belgische benaming 'volksopleiding' kon in Nederland niet worden gebruikt: 'volksopvoeding' bleek voor beide landen aanvaardbaar. Als tweede reden koos de redactie voor de titel *Volksopvoeding*, omdat elke pedagogiek zich rekenschap moet geven van drie kernvragen: 1. Wat is het doel waartoe wordt opgevoed? 2. Uit welke levensbeschouwelijke achtergrond wordt geput, en 3. Welke middelen moeten, kunnen en mogen worden gebruikt om het gestelde opvoedingsdoel te bereiken? De redactie achtte de eerste twee kernvragen van de 'allergrootste betekenis', en om dit belang tot uitdrukking te brengen koos zij 'een titel welke het normatieve impliceert'. Het blad zou zich echter vooral gaan richten op de praktische pedagogiek, de 'middelenleer' van de derde kernvraag. De redactie onderscheidde in haar programmatische inleiding binnen de volksopvoeding twee typen. Het type van de meer op kennisoverdracht gerichte volksopvoeding, die overwegend eenzijdig appelleert aan het intellect van de mens en al derhalve snel een individualistisch karakter krijgt, en het sociaal-dynamische type van de meer op de totale persoonlijkheid gerichte volksopvoeding, met het accent op dynamische wisselwerking tussen mensen. De redactie, waarin diverse prominenten zitting hadden, zoals R. Hajer, T.T. ten Have en H.D. de Vries Reilingh, maakte over de methodiekontwikkeling van de volksopvoeding een aantal belangwekkende opmerkingen, die ook van belang zijn voor het begrip van Rijnsdorp en zijn moeizame volksopvoedingsarbeid op cultureel terrein. Volgens de redacteuren vond het volksopvoedend werk jarenlang min of meer intuïtief plaats: 'De besten onder de volksopvoeders zochten en vonden met vallen en opstaan eigen methoden, waarvan zij het gevoel hadden dat zij tot het gestelde doel de meest bruikbare waren. Van een systematische methodiek en een doorgedachte aanpak, inclusief een 'bezinning op de doeleinden en grondslagen der volksopvoeding' was echter in de meeste gevallen geen sprake.' Omdat tal van problemen in de volksopvoeding niet langs intuïtieve weg konden worden opgelost sprak de redactie anno 1952 haar ambitie uit een op wetenschappelijk onderzoek gefundeerde methodiek te ontwikkelen, naast het doel 'de taak der volksopvoeding te doordenken en opnieuw te formuleren'. Tevens noemden de redacteuren de arbeid op het gebied van de volksontwikkeling in beginsel 'vakarbeid'. Redactie, 'Aan allen wien de volksopvoeding ter harte gaat', in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 1, 1952, 10-13. Bovenstaande methodische kanttekening van de redactie verklaart tevens waarom Rijnsdorps strategie en program van culturele volksopvoeding, die hij grotendeels literair-intuïtief uitdacht, in de uiteindelijke methodiekontwikkeling niet verder kwam dan de inhoudelijke uitwerking die hij als opzet maakte voor een 'Calvinistisch cultureel congres', zie hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.5.1: 'Algemene strategie inzake volksopvoeding tot cultuur'.

kregen voor het volksgeheel, met als slotconclusie: 'De volksopvoeding is een onmisbare sluitsteen bij de vorming van het sociale leven.'³⁷⁸

De redactie van het naoorlogse tijdschrift *Volksopvoeding* ging in haar programmatisch openingsmanifest uit 1952 dieper in op het onderscheid tussen het *statische* en *dynamische* type van volksopvoeding.³⁷⁹ Het meer statische type bracht de inzichten van wetenschap en kunst tot de mensen door middel van de specialist, die zijn kennis deelde met de leek, de toehoorder, die misschien wel knap werd, maar daarmee nog geen scheppend mens. De redacteurs stelden dat kennisvermeerdering vanuit een individualistische en materialistische kijk op de mens, 'de negentiende eeuwse ideologie dat vòòr alles kennis en wetenschap de mens gelukkiger en rijker zou maken', in hun ogen verouderd was. Naast het statische type noemden zij het dynamische type, dat rekening houdt met de groei en de wording van het leven: 'het wil gaan tot het diepste in den mens, het wil sluimerende krachten wekken, activiteit tot ontplooiing doen komen'.³⁸⁰ Het dynamische type van volksopvoeding, die de mens wilde stimuleren tot actief en scheppend beleven van 'het beste dat onze cultuur verworven heeft', kwam alleen daar tot leven 'waar de mens als medemens is'.

In dit theoretisch raamwerk over de volksopvoeding met een culturele component laten de denkbeelden van Rijnsdorp over volksopvoeding tot cultuur zich herkenbaar plaatsen en vrijwel naadloos inpassen. Voor hem betekende - naar analogie van de inaugurele rede van De Vries Reilingh - volksopvoeding 'de vormende kracht in het *culturele* leven', waarbij hij de opvoeding tot cultuur in emancipatoir opzicht juist beschouwde als een 'onmisbare sluitsteen bij de vorming van het culturele leven'. In Rijnsdorps strategie en program van culturele volksopvoeding zijn conform de denkbeelden en terminologie van De Vries Reilingh eveneens een *conserverende* en *vernieuwende* functie met een *statische* en *dynamische* zijde te onderscheiden, met name waar hij Kuypers culturele erfenis tot verdere uitbouw en ontwikkeling dacht en bracht.

In 1954 definieerde Rijnsdorp de volksopvoeding tot cultuur hetzelfde als 'opvoeding tot cultuur',³⁸¹ met als kenmerkend onderscheid dat bij *volksopvoeding* het vormings- en opvoedingsproces niet gaat 'van mens tot mens', maar 'van mens op groep van mensen, op een collectiviteit, op "onze mensen", met als uitstralingsgebied het gehele Nederlandse volk'.³⁸² Daarmee beoogde hij als cultureel pluralist tevens bewust een bijdrage te leveren aan de nationale cultuur van het volk. In zijn antithetische, op Kuypers algemene genadeleer gebaseerde, cultuurbeschouwing stond de christen-kunstenaar 'midden op de markt der kunst'. Volgens hem moest de kunstenaar niet 'uit de wereld gaan', maar diende hij 'binnen zekere grenzen daarmee' te verkeren om op de hoogte te blijven van zijn vak en kennis te nemen van 'al wat daarin verschijnt'. Dit echter niet alleen om 'zichzelfs wil of ter wille van zijn werk'.

Met nadruk poneerde Rijnsdorp dat de christelijke kunstenaar zich ook aan de 'wereld' wilde mededelen. 'In de Christelijke kunstbeoefening zit altijd een element van indirecte zending, een min of meer duidelijk getuigenis. In laatste instantie is zijn arbeidsveld *de wereld* in het "heden

³⁷⁸ H.D. de Vries Reilingh, 'De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven', 9. In het geval van Rijnsdorp kan op deze slotconclusie eveneens gevarieerd worden met de stelling: 'De culturele volksopvoeding is een onmisbare sluitsteen bij vorming tot culturele mondigheid van het calvinistisch volksdeel.'

³⁷⁹ Redactie, 'Aan allen wien de volksopvoeding ter harte gaat', in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 1, 1952, 6-7.

³⁸⁰ *Ibidem*, 7. De redactie vervolgde haar lofzang in bijna Rijnsdorpiaanse stijl getoonzet: 'Het dynamische type wil de gehele mens in het werk betrekken, vraagt om de inzet van het gehele leven. (...) De dynamische mens kan niet ontvangen zonder meer. Hij moet deelnemen aan het leven, in allerlei voren uitbeeldend te werk gaan. Hij moet bezield worden door het ideaal van medebouwen.'

³⁸¹ Rijnsdorp gaf aan dat cultuur voor hem meer betekende dan civilisatie, en 'dat meerdere kan men een zeker creatief element noemen, ook buiten de kunst'. Op dit inzicht baseerde hij zijn omschrijving van opvoeding tot cultuur: 'Hieronder kan worden verstaan de versterking van dat creatieve element, zowel in rechtstreeks scheppende als in na-scheppende zin. Ook als vermogen tot het ondergaan en genieten van cultuurproducten, door het doen overspringen van de vonk van mens op mens.' C. Rijnsdorp: 'Ontwerp Christelijke Cultureel Congres', 2.

³⁸² *Ibidem*.

der genade”.³⁸³ Deze missionaire slotzin was bij uitstek op Rijnsdorps strategie en program van volksopvoeding tot cultuur van toepassing.

3.3 *Christelijke volksopvoeding (en literatuur)*

Rijnsdorp opende zijn essay ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’ uit 1933 met de onvervalste calvinistische klarenstoot: ‘Tegenover de Revolutie het Evangelie, ook in de litteratuur.’³⁸⁴ Met de naar het hoofdwerk *Ongeloof en revolutie* van de antirevolutionair Groen van Prinsterer verwijzende openingszin, plaatste hij de opkomende christelijke letterkunde tegenover de beginselen van de Franse revolutie. In de lijn van de christelijke traditie somde hij de sprekende namen van Bilderdijk, Groen van Prinsterer, Da Costa en Kuyper op, die vanuit het perspectief van cultuuroverdracht en volksontwikkeling ‘een zeker geheel van denkbelden hebben overgedragen en een traditie hebben geschapen, waarmee christelijke volksopvoeding tot litteratuur ernstig heeft te rekenen’.³⁸⁵ In dit verband wees Rijnsdorp op de verhouding tussen *traditie* en *beginsel*, waarbij hij de traditie zag als een horizontale lijn, en het beginsel als een verticale. De traditie stelde volgens hem ‘belang in wat voorhanden is (de praktijk), in wat geworden is en in de geschiedenis van dat wordingsproces’, en haar algemene tendens noemde hij ‘niet-critisch, maar zoveel mogelijk waarderend en behoudend’. Het beginsel daarentegen was niet de tijd ontstaan, ‘wél de vormen waarin het wordt uitgedrukt’, maar was in Rijnsdorps visie ‘van huis uit iets eeuwig’. Het neemt ‘geen lengtedoorsneden’, maar verricht ‘dieptebooringen’, en beslist uiteindelijk: ‘We beoordeelen het beginsel in eerste instantie niet naar de traditie, maar omgekeerd toetsen we traditie en tegenwoordige werkelijkheid aan het beginsel.’³⁸⁶

Rijnsdorp keerde zich in zijn volksopvoedend denken tegen de ‘conservatief’, die de traditie op simplistische wijze wilde handhaven in de aangetroffen vormen en fixeren in de traditionele bewoordingen, waarbij de ‘ontslapen voormannen’ het liefst zo letterlijk mogelijk werden na gesproken. Vanuit zijn cultuuropdracht als volksopvoeder diende hij deze simplistische denkwijze bij het gereformeerde volk te doorbreken, maar vanuit een noodzakelijke tactiek: wel ‘sjabloonmatig’, in de vertrouwde en overbekende bewoordingen. Zijn weerwoord op dit conservatisme werd een zinspel op de bijbelse contradictie: ‘*Maar wie de traditie niet durft te verliezen, zal haar nimmer behouden, laat staan voortzetten.*’³⁸⁷ Ter verduidelijking voegde Rijnsdorp er aan toe dat hij de traditie niet wilde verwerpen of wegwerpen, waarbij hij wees op de redding door het beginsel, dat ‘verstrekt ons het gereedschap, houdt ons wakker, geeft ons moed en lust tot aanvallen’. Hij constateerde tot slot van zijn analyse: ‘De traditie beoefent de geschiedenis, het beginsel máákt geschiedenis.’ Voor het calvinistisch volksdeel in het algemeen en hemzelf in het bijzonder stelde Rijnsdorp als noodzakelijke voorwaarde tot cultuurvernieuwing: ‘Indien het beginsel in ons vleesch en bloed is geworden, en wij er zelf uit leven, dan eerst kunnen we waarlijk de traditie voorzetten.’³⁸⁸ Deze benadering van het precare evenwicht tussen traditie en beginsel sluit vrijwel naadloos aan op de tweeledige functie van de volksopvoeding, zoals De Vries Reilingh die bijna twee decennia later in zijn inauguratie zou onderscheiden: ‘een conserverende en een vernieuwende’.³⁸⁹

³⁸³ C. Rijnsdorp, ‘Het hart van de cultuurvraag’, in: *Bouwen en Bewaren*, 1 april 1955, 195.

³⁸⁴ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 161.

³⁸⁵ *Ibidem*, 162.

³⁸⁶ *Ibidem*, 161.

³⁸⁷ Zie bijvoorbeeld *Marcus* 8:35 in de Statenvertaling: ‘Want zo wie zijn leven zal willen behouden, die zal hetzelfde verliezen; maar zo wie zijn leven zal verliezen, om Mij nentwil, en om des Evangelies wil, die zal hetzelfde behouden.’

³⁸⁸ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 162.

³⁸⁹ De Vries Reilingh werkte deze tweeledigheid als volgt uit: ‘De conserverende functie is de overdracht van bestaande geestelijke en culturele waarden aan de jongere generatie. Zij schept continuïteit, norm, traditie en verband in de samenleving. De vernieuwende functie is de verbreiding van de boodschap, die de geestelijke pioniers (denkers, kunstenaars, onderzoekers en organisatoren) aan de samenleving te brengen hebben. De volksopvoeding heeft dus tegelijk een statische en dynamische zijde, waartussen zij het evenwicht moet vinden. In beide opzichten is zij vormbepalend.’ H.D. de Vries Reilingh, *De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*, 9.

Het voortzetten en vernieuwen van de traditie: 'een ontzaglijk moeilijk proces', noemde Rijnsdorp 'een levensarbeid voor mensen van formaat, laat staan voor het lagere kader en de groote massa der volgelingen'.³⁹⁰ Als voorbeeld noemde hij Abraham Kuiper en zijn levenswerk, waarna hij Kuipers betekenis voor de kunst kernachtig samenvatte: 'Hij zag in het Calvinisme een positieve, vruchtbare, cultuurvormende kracht en kende met geniale intuïtie ook aan de kunst souvereiniteit toe in eigen kring.' Kuiper bouwde volgens Rijnsdorp 'zuiver' voort op de beginselen van de *Reformatie* en zag in 'in aestheticis in het impressionisme, dat de grenzen verflauwt, tot op schilderijen toe, de groote vijand', hoewel hij van de tachtigers erkende: 'in hun warm protest tegen de bevroren classiciteit der ouderen, hebben zij gelijk'.

Over de culturele werkzaamheid op het arbeidsveld van de kunst in gereformeerde kring constateerde Rijnsdorp in 1933: 'Daarom is het zoo onzeker om Kuiper heen', waarna hij schamper vervolgde: 'Niet voor de simplisten en conservatieven, die hem niet in het onnavolgbare kunnen volgen en dus fel zijn op zijn archaïsmen, - maar voor de ernstigen, piëteitsvollen, voor de volgelingen'. Als oplossing om uit deze, tegen het bijbelse cultuurmandaat indruisende, impasse te geraken verwees hij opnieuw naar de ontslapen leidsman Kuiper: 'Zijn stem moet in kunstzaken weer uit de stilte-gordel opduiken, zijn figuur is in hoge mate actueel. Indien ons Christelijk literatuurwerk niet een weg tot hem weet te vinden, zal het niet sterk kunnen worden.'³⁹¹ Cultuuroverdracht betekende voor Rijnsdorp ook cultuurschepping, omdat in het groepsproces van bewustwording van nieuwe cultuurwaarden een synthese ontstond die tot nieuwe betekenissen en bijpassende kunstproducten leiden kon.

Rijnsdorp betoonde zich in zijn 'omdenken' voluit congeniaal aan de neocalvinistische cultuurbeschouwing van de kunstenaar Kuiper. Hij constateerde met geestdrift: 'Maar dit wordt een opnieuw ontdekken van Kuiper, een veelszins opnieuw interpreteren van zijn grondgedachten, niet in beschouwingen, die stijf staan van citaten ter adstructie van belezenheid en beginseltrouw, maar in een óók intuïtief tasten naar de kern van zijn bedoeling en naar aanknooppingspunten voor deze tijd.' Vervolgens deed hij de strategische suggestie, die hij twintig jaar later min of meer letterlijk - en opnieuw tevergeefs - zou herhalen:³⁹² 'Dit zou op zichzelf al levensjaren kosten, maar kan er dan niet een eensgezind front gevormd worden, dat welbewust deze taak ter hand neemt op cultureel-literair gebied?'³⁹³

Voor de uitwerking van het vraagstuk van christelijke literatuur en volksopvoeding moest er volgens Rijnsdorp niet alleen een 'breede, levende traditie' te zijn, maar ook een 'gunstige tijdwind'. Met een zekere optimisme schreef hij: 'Als de teekenen niet bedriegen, dan is de wind gedraaid; te onzen gunste. Zal men het eindelijk verstaan; kan er weer wat heroïsme gedijen achter de dijk? Want onze Christelijke literatuur is heusch niet uitgepraat met beschavings- of fatsoensvraagjes in verhaalvorm; puberteitsprobleempjes, vermomd als poëzie; streekbeschrijving en wat dies meer zij. Er moet meer verticale lijn komen in onze productie, waarbij ik heusch niet enkel denk aan individuele bekeeringen of anti-bekeeringen.'³⁹⁴ Hij wees in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder vanuit het perspectief van christelijk-literaire volksopvoeding op de noodzaak, dat dichter en schrijver 'mond van een volk' dienden te zijn. De christelijke auteur was in de ogen van Rijnsdorp 'kind van een volk en van een Christelijk volksdéeel, waarin een honderdjarig herlevingsproces Goddank nog niet tot stilstand is gekomen'. Met nadruk stelde hij: 'Bij die traditie moeten we aansluiten. Dat kan alleen, door dat principieel te doen, door steeds

³⁹⁰ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 162. Op zichzelf betreffend vroeg Rijnsdorp zich vervolgens af: 'Wiens handen beven niet van piëteit, als de overgeleverde stof weer vloeibaar moet worden gemaakt in de hitte van gepassioneerde, aan Christus overgegeven zielen?'

³⁹¹ *Ibidem*, 163.

³⁹² C. Rijnsdorp, 'De weg tot ontwakning en opbouw: een Calvinistisch cultureel congres', in: *De Rotterdammer*, 28 februari 1953. In dit dagbladartikel over 'Boekenweek en volksopvoeding' deed hij het voorstel een gezamenlijke strategie voor het eigen volksdeel te ontwikkelen over het 'cultuurvraagstuk' en de christelijke volksopvoeding.

³⁹³ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 163-164.

³⁹⁴ *Ibidem*, 164.

terug te gaan op de Reformatorische beginselen.³⁹⁵ Over dit positieve cultuurideaal van een christelijke kunst, gefundeerd op neocalvinistische uitgangspunten en voortbouwend op Kuyper, 'intuïtief tastend naar de kern van zijn bedoeling en naar aanknoopingspunten voor deze tijd',³⁹⁶ met inbegrip van 'het opnieuw interpreteren van zijn grondgedachten' en de literaire volksopvoeding daartoe, schreef de Kuyperiaan Rijnsdorp strijdbaar:

Zeker, Reformatorische kunst, dat is niet een peuten in het verleden, 'of en waar nu metterdaad invloed ten goede b.v. van het Calvinisme op de kunst is uitgegaan,' waarover men dan moeizaam moet gaan polemiseren met nooit-te-overtuigen tegenstanders, maar een *bouwen*, driftig en geduldig, steentje voor steentje, met de inzet van het allerbeste, dat we hebben, immuun voor de verlamme injecties van een modern agnosticisme, dat soms bedrieglijk op reformatie lijkt en met het verbeten idealisme van hen, die rakelings langs het cynisme zijn gegaan. O God, het mag, want Dieu le veut.³⁹⁷

3.3.1 *Bezwarende factoren en randvoorwaarden*

Rijnsdorp vormde zijn gedachten over de literaire volksopvoeding in het laat-Kuyperiaanse klimaat met 'de eis van het beginsel' en de 'gemeene gratieleer' als neocalvinistische pijlers onder zijn gestaag rijpende cultuuroppvattingen. Met opzet maakte hij als essayist weinig gebruik van de 'calvinistische geluidenwereld' van zijn tijd, omdat hij ronduit een hekel had aan het 'afgedragen taalplunje' van de Kuyper-epigonen, zoals bij W.S. Sevensma.³⁹⁸ In de vertolking van zijn denken hanteerde Rijnsdorp een bondige stijl van schrijven, die qua eruditie, betoogtrant en abstrahering de gemiddelde calvinistische lezer meestal boven zijn *kleine lyden*-pet ging. In zijn beschouwend werk - zeker in de vooroorlogse periode, zoals verscheidene artikelen en opstellen gebundeld in *Ter Zijde* laten zien - voldeed hij bepaald niet aan zijn eigen eis van 'verstaanbaarheid'. Dit in tegenstelling tot de causeur Rijnsdorp, die gezien zijn actieve lezingenpraktijk een geliefd en gevierd spreker was en diverse doelgroepen binnen zijn volksdeel, van jeugdverenigingen tot studentendisputen, van vrouwenclubs tot medeauteurs, aan zich wist te binden. Met name als christelijk auteur wist hij het gereformeerde volk in het hart te raken, en dankzij de verworven literaire *goodwill* van *Koningskinderen* had zijn scheppend werk een groter publieksbereik dan alleen het letterlievende volk.

Als 'bezwarende factoren', die zijn pedagogische cultuuropdracht op het levensterrein van de literaire kunst konden bemoeilijken, noemde Rijnsdorp: 'Zekere onmiskenbare, principiele

³⁹⁵ *Ibidem*, 165. Met het adjectief 'Reformatorisch' doelde Rijnsdorp in 1933 niet op de uitwerking en betekenis van deze beginselen zoals die in (ultra) orthodox-gereformeerde kring van ds. G.H. Kersten inhoud en vorm hebben gekregen. Onder 'Reformatorische kunst' verstond hij - in het voetspoor van de reformator Calvijn en contra het rooms-katholicisme - kunst 'die het groote offer' heeft gebracht: 'zij ziet af van een prikkel, die uitgaat van de kerkelijke eredienst, alsof daar haar hoogste arbeidsveld zou liggen'. Met klemtoon benadrukte hij vanuit de idee van soevereiniteit in eigen kring: 'De Reformatorische kunst erkent te zijn een *maatschappelijke* aangelegenheid. Christus heeft haar verlost van de tragiek van elke tempel, elk Godshuis, elk Pantheon.' Over de eredienst merkte Rijnsdorp aanvullend op: 'Die heeft een geestelijk karakter, d.w.z. haar sfeer ligt boven die van de kunst. Haar gebied is het rijk van geest en waarheid.' C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 167.

³⁹⁶ Over zijn verwantschap tot Kuypers denkbeelden schreef Rijnsdorp later: 'Onze opvattingen in dezen gaan voornamelijk terug op wijlen dr. A. Kuyper en zijn beschouwingen over de algemene genade, de "gemeene gratie", zoals hij het met een ouderwetse term noemde.' C. Rijnsdorp, 'Heeft God bemoeienis met de KUNST?', in: *Bouwen en Bewaren*, 15 april 1955, 227. Tegelijk merkt hij hier op: 'Dat Kuyper hier het laatste woord heeft gesproken, zal niemand beweren', waarna hij een drietal andere opvattingen kort aanstipte. Binnen de grenzen van het calvinisme wees Rijnsdorp op de opvattingen van prof. dr. K. Schilder, 'dat er cultuur is van de genade uit, Christelijke cultuur dus, of buiten de genade. In dit laatste geval heeft men in wezen met cultuurafbraak te doen'. Over de gereformeerden binnen de *Nederlandse Hervormde Kerk* merkte hij op, dat zij min of meer geneigd zijn tot wereldmijding en de mogelijkheid van een christelijke filosofie betwijfelen of ontkennen. De Kuyperiaanse 'gemeene gratieleer' rekenden zij 'vrijwel tot de filosofie te behoren'. De hervormde dichter en taalgeleerde K. Heeroma wees in discussies met Rijnsdorp over kunst eveneens de calvinistische filosofie of *Wijsbegeerte der Wetsidee* af. De Luthersers noemden cultuur volgens Rijnsdorp 'algemeen-menselijk verzet tegen God. De Christen begeeft zich in de cultuur in de blijdschap van Gods rechtvaardiging ondanks de cultuur'.

³⁹⁷ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 168.

³⁹⁸ Zie hiervoor hoofdstuk 2 *Kuyper, kleine lyden en kunst*, paragraaf 2.7: 'Neocalvinistische esthetica'.

verschillen binnen het kader zelfs van het orthodoxe Protestantisme, de kerkelijke gedeeldheid, het bijzondere, aanleg-vereisende karakter der kunst, de eigenaardigheid der fantasie, de economische druk en politieke onzekerheid, de vulgariserende tendens van onze tijd, de toenemende [geloofs]afval, de houding der “officieele letterkunde,” ons kleine taalgebied,” waarna hij - verwijzend naar de ‘gunstige tijdwind’ - laconiek opmerkte: ‘wolken en wind genoeg om iemand van zaaien af te houden’, met als toevoeging: ‘Maar het geloof grijpt altijd “te hoog”’.³⁹⁹

Vervolgens formuleerde Rijnsdorp vier noodzakelijke voorwaarden om zijn programma van literaire volksopvoeding ‘steentje voor steentje’ te kunnen opbouwen.⁴⁰⁰ Als eerste en meest cruciale voorwaarde noemde hij, ‘dat “ons volk” moet leeren verstaan, wat *fantasie* is’. Hij stelde: ‘Men moet de fantasie leeren kennen, opdat ze niet langer *miskend* worde. De beteekenis, de waarde, het voorrecht, de onmisbaarheid van de scheppende verbeeldingskracht; haar begrensde souveriniteit, haar verhouding tot de leugen. De volksgeest moet soepeler gemaakt worden.’ Dat behoefde overigens in zijn visie geen trouw aan het gereformeerde beginsel uit te sluiten: ‘Laten we zijn als popelblaren, zóo los, zóo bewegelijk en zóo vast aan de twijg!’

In de tweede plaats moest volgens hem ‘intensiever nog dan tot nu toe goede kunst worden gepopulariseerd’. Hij gaf aan: ‘Onze mensen moeten weten, wat er op verschillend kunstgebied tot stand is gebracht. Ze moeten oog en oor leeren krijgen voor “stijl” in zijn breedste zin, voor “karakter” in de kunst.’ In zijn werk voor het kerkelijk weekblad *De Reformatie* probeerde Rijnsdorp zelf tussen 1930 en 1937 deze popularisatie van muziek en literatuur als publicist zo goed mogelijk in de praktijk te brengen. De slotlinea van zijn essay ‘Naar nieuwe centra’, eindigde hij met een hoge ambitie op dit vlak: ‘Willen we intellect en volk verzoenen, ook op het gebied van de litteratuur, dan moeten we anders populariseren, dan moeten we anders worden, streven naar totaliteit in de concentratie, zelf gegrepen zijn door de idee der totaliteit van alle dingen, krachtens Christus’ volmaakte verzoeningswerk, de eenheid Gods, de volstrektheid van de eisch en de onmetelijkheid van de taak.’⁴⁰¹

Als derde voorwaarde noemde Rijnsdorp dat het calvinistisch volksdeel moest leren verstaan, ‘dat “Christelijke kunst” een *eigen* karakter heeft’. Hij voegde daar nadrukkelijk aan toe, dat de opvatting over vragen als: ‘wat is een kunstenaar, wat is een schrijver, hoe gedragen zij zich, wat geven zij, welke thema’s stellen zij aan de orde, hoe dragen zij die voor enz., mag niet zonder meer van de “wereld” worden overgenomen, ook niet “in het Christelijke vertaald”’. Bezield vervolgde hij: ‘het *ideaal* moet ons duidelijk voor oogen staan. Christelijke litteratuur heeft haar eigen schrijverstype, haar eigen onderwerpen, haar eigen wijze van behandeling’. Hij realiseerde zich terdege dat de christelijke literatuur altijd onder de invloed van de tijdgeest zou staan, maar ‘zij moet die tijd probeeren te doorgronden, te corrigeren en daár aan te vatten, waar de geest der eeuw zijn machteloosheid belijdt’.⁴⁰² Dat hij het ‘individualistisch kunstenaarschap’, zoals de Tachtigers dat beleden ‘princiepelijk en practisch’ verwierp, sprak voor hem vanzelf. Hoewel hij zich nooit los voelde staan van het volk, realiseerde Rijnsdorp zich terdege dat de christelijke schrijvers ‘een “positie” onder het volk’ nog misten, waarbij hij verwees naar leiders op het gebied van kerk, staat en maatschappij, die deze positie zich gaandeweg hadden veroverd.

Daarom, stelde Rijnsdorp als vierde en laatste voorwaarde, ‘moet ons volk zich op een of andere wijze hechter en intensiever dan tot nu toe formeeren tot een “publiek”, in de goede zin van het woord, dat ook zijn artistieke leiders erkent en welbewust inschakelt in het levensproces’. Samenvattend besloot hij, verwijzend naar zijn eigen literaire praktijk als christelijk kunstenaar: ‘Kunst en letterkunde is nog te veel een speciale *rubriek* van het leven en het publiek, waarmee we contact hebben, nog te zeer verspreid en verstrooid.’⁴⁰³ Aan de tweede voorwaarde van de

³⁹⁹ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 168.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, 168-169.

⁴⁰¹ C. Rijnsdorp, ‘Naar nieuwe centra’, *Ter Zijde*, 146.

⁴⁰² Als voorbeeld noemde hij voor christelijke auteurs de opdracht, dat in ‘onze tijd van “zakelijkheid” (...) moeten wij “diepte” geven, verticale perspectieven, opdat de wereld bekenne, dat wij Hem liefhebben, die Boven troont’.

⁴⁰³ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 168.

popularisatie van goede kunst kon Rijnsdorp als literator met een cultuurtaak en hoge ambitie op dit vlak actief zijn bijdragen leveren. De overige drie randvoorwaarden die hij als culturele volksopvoeder stelde aan het calvinistisch volksdeel kon hij weliswaar agenderen in zijn culturele strategie en programmering, maar daarvoor was hij als individu sterk afhankelijk van het collectief van de calvinistische volksgroep: draagvlak bij culturele medestanders in eigen kring op het levensterrein van de kunst, en daadwerkelijke, actieve steun van geestverwante leidsmannen en cultuurdragers op andere levensgebieden.

In zijn essay 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding' uit 1933 had Rijnsdorp de 'Reformatische kunstbeschouwing' in een aantrekkelijk pastoraal perspectief vergeleken met 'een ijle berglucht', met de bijbehorende metafoer: 'men moet er aan wennen, niet alles groeit er, maar dit klimaat heeft zijn eigen flora, kleine bloemen, die bloeien op ontoegankelijke plaatsen; scherpe toppen, driftige beken'. Niet voor niets plaatste hij tussen 'beeld en verbeelde' vanuit zijn punt van vergelijking - als 'ontbindende clausule' - drie kanttekeningen: 'Een geheel volk moet hier nog leeren vertoeven, een geheele constellatie moet nog worden geschapen en ... God moet ons genadig zijn.'⁴⁰⁴

3.4 *Culturele inertie bij het calvinistisch volksdeel*

Culturele indifferentie was geen specifiek calvinistisch kwaal.⁴⁰⁵ Dit verschijnsel bleek min of meer eigen aan de Hollandse volksaard, en paste bij het nationale volkskarakter zoals dit ten opzichte van kunst, kunstzin en kunstbezit in historisch perspectief tot uiting kwam bij vrijwel alle volksgroepen. Emanuel Boekman, oud-wethouder 'onderwijs en kunstzaken' voor de *S.D.A.P.* in Amsterdam, typeerde deze volkshouding in 1939 in zijn studie over het vraagstuk van overheid en kunst met: 'Nationale onverschilligheid'.⁴⁰⁶ Na zijn vaststelling dat de Nederlandse kunst en kunstzin zich duidelijk liet onderscheiden van die van andere volken als 'adequate uitdrukking van den socialen staat en structuur van het Nederlandsche volk, zooals zij historisch zijn gegroeid',⁴⁰⁷ citeerde Boekman instemmend de historicus J. Huizinga, die met de term 'burgerlijk' het Nederlandse volkskarakter kenmerkte: 'De burgerlijke levensopvatting heeft zich medegedeeld aan alle groepen of klassen, die ons volk telt, landelijke en stedelijke, de bezittende en niet-bezittende'.⁴⁰⁸ Deze burgerlijke levenshouding leidde volgens Boekman ook tot 'de receptie van het calvinisme', dat in de loop der tijd het Nederlandse volkskarakter mede bepaalde: 'Het heeft het een trek van ernst, van een zekere stroefheid zelfs, verleend, of, waar zij reeds bestond, geaccentueerd'.⁴⁰⁹

Hoewel het calvinistisch volksdeel bij Rijnsdorps eerste volksopvoedend optreden begin jaren dertig van de vorige eeuw op de meeste levensterreinen de beoogde doelstellingen had bereikt, betekende deze voltooide emancipatie echter niet, dat de gereformeerden op het levensgebied van de kunst geen *kleine hyden* waren gebleven. Dit gold zowel voor de eenvoudige middenstander of kantoorbediende, als voor de *seignorale* voormannen op de levensterreinen van kerk, staat en maatschappij. Ondanks de sociale vooruitgang onder de gereformeerden bleef de daarmee gepaard gaande culturele vooruitgang op kunstgebied uit, terwijl de sociale emancipatie doorgaans door een proces van culturele emancipatie werd gevolgd, versterkt en voltooid.⁴¹⁰

Het levensterrein van de kunst bleek bij het gereformeerde volk aan het begin van de twintigste eeuw nog een braakliggend gebied, dat grotendeels in de schaduw lag van de reeds tot bloei gebrachte levenssferen van kerk, staat en maatschappij. Als levensgebied lag de kunst ver

⁴⁰⁴ *Ibidem*, 167.

⁴⁰⁵ 'De geschiedenis kent geen twee neigingen van den menselijke geest die minder punten van aanraking vertoonen dan het kalvinisme en de kunst', Cd. Busken Huet, in: *Het land van Rembrandt* [sic], II, 3, 161.

⁴⁰⁶ Emanuel Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, 15.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, 8.

⁴⁰⁸ *Ibidem*, 8-9. Boekman citeerde hier uit Huizinga's *Nederland's Geesteskenmerk*, 13-14.

⁴⁰⁹ *Ibidem*, 9.

⁴¹⁰ H. Wielek, 'Organen met sociaal-culturele bemoeienis als neventaak', in: *Vorming. Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen*, 350.

verwijderd van de belangstelling en interesse van het eenvoudige en vrome volk, dat vanuit een wereldmijdende houding en piëtistische levensstijl weinig op had met de ‘verboden vruchten’ van de cultuur. Ter verklaring van deze houding van culturele afzijdigheid bij Kuypers *kleine luyden* wees Rijnsdorp op de historische, kerkelijke en sociale context van de gereformeerden:

De in deze milieus omstreeks 1900 geboren en vormden een overgangsgeneratie: achter hen de misdeelden en betrekkelijk rechtelozen die moeite hadden het hoofd boven water te houden en niet deelden in de goederen van de cultuur; vóór hen de generatie van het gelijkgesteld onderwijs en verbeterde sociale omstandigheden. Tegenover de ouderen uit het eigen milieu gevoelden wij (mag ik wel zeggen) piëteit en genegenheid; tegenover de generatiegenoten - met inbegrip van ouderen en jongeren - werden wij meegesleept door een culturele zendingsijver, een ware Entdeckerfreude die alle gelijkgezinden wilde laten delen in wat nog niet eens ons eigen geestelijk bezit was.⁴¹¹

Niet alleen bij de volksmensen, ook bij de voormannen van de gereformeerde wetenschap aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam bestond weinig affiniteit met het artistiek-kunstzinnig domein, dat als zodanig geen specifiek object van onderzoek en reflectie vormde. Met de dood van Kuiper in 1920 was aan de gereformeerde wereld ook hun leidsman op het levensterrein van de kunst ontvallen. De *VU* wachtte lang met de opzet van een letterenfakulteit,⁴¹² die ‘een cultureel brandpunt’ had kunnen vormen voor wetenschap en kunst.⁴¹³ De cultureel geleterde theoloog en wijsgeer G.H.J.W.J. Geesink had bij zijn afscheidscollege in 1926 de *VU*-studenten opgeroepen tot dienst aan het gereformeerde volk; dat zij, wanneer ze ‘van spectatores tot actores’ waren geworden, hun bijdrage zouden leveren aan ‘de ideële cultuur van dit volk, onder welke cultuur “kunst” en “wetenschap” is te verstaan’. Hij gaf het gereformeerde kader de opdracht: ‘Tracht dit te doen door een “kunstzin” bij te brengen en zijn “weten” te verbreden en te verdiepen.’⁴¹⁴

Wie deze cultuurtaak op zich nam moest bij het publiek ‘de onderscheidende vermogens’ ontwikkelen, en dat gold voor het gereformeerde publiek ‘zelfs in dubbele zin’, aldus Van Deursen: ‘Het gaat dan niet alleen om goede smaak, maar ook om waarheid: in de cultuur te kunnen onderscheiden tussen waar en vals. De derde stap is dan dat men leert zelf ook die cultuur mede vorm te geven, door daarin waarheid te spreken.’⁴¹⁵ Evenals de wetenschap diende kunst christelijk te zijn, naar ‘beginsel, methode en resultaat’. In 1919 had Geesink eerder snedig opgemerkt: ‘Het is te betreuren, dat het huwelijk tusschen calvinisme en kunst, door dr. Kuiper gesloten, reeds op de huwelijksreis is ontbonden.’⁴¹⁶

Het spanningsveld tussen calvinisme en kunst werd door het *l’art pour l’art*-credo van de Tachtigers steeds hachelijker, omdat een toenemend aantal kunstgevoelige jongeren dweepte met de schoonheidslyriek van tachtig, met als dilemma: ‘Kuiper of Kloos?’ Evenals de meeste christelijke auteurs kende Rijnsdorp dit geladen spanningsveld tussen schoonheid, kunst en geloof, waarvan hij in de periode tussen 1916 en 1920 nog ‘de benauwende nawerking’ had doorleefd: ‘Kuiper vroeg de hele mens, de tachtigers ook.’⁴¹⁷ In een terugblik uit 1970 stelde hij, dat de cultuur weliswaar moest worden opgeëist voor de ere Gods, ‘maar een ingebouwd puritanisme en trekken van piëtisme verhinderden dat men veel verder kwam dan tot brede gebaren’. Hij vroeg zich af, verwijzend naar de ‘oude Vrije Universiteit’, waar de vakken theologie en rechten overheersten: ‘Wie had er belangstelling en tijd voor vrije literatuur, muziek, beeldende kunst? (...) De cultuur was een terrein, een stuk braakland.’⁴¹⁸

⁴¹¹ C. Rijnsdorp, ‘Pieter Johannes Risseeuw’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1968-1969, 174.

⁴¹² Het voorstel van de Letterenfakulteit uit 1906 om dr. A. Kuiper aan te stellen als gewoon hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde werd door de Senaat niet overgenomen.

⁴¹³ A.Th. van Deursen, *Een boeksteen in het verzuimd bestel*. De Vrije Universiteit 1880-2005, 117.

⁴¹⁴ *Ibidem*. Van Deursen citeerde op deze plaats prof. dr. G.H.J.W.J. Geesink, 151.

⁴¹⁵ *Ibidem*, 151-152.

⁴¹⁶ G.H.J.W.J. Geesink, *Religieus eclecticisme*, 57.

⁴¹⁷ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 48.

⁴¹⁸ C. Rijnsdorp, ‘Cultuurproblemen? De cultuur is zelf het probleem!’, *Balkon op de wereld*, 149-150.

In deze context van een cultureel tekort en grote afzijdigheid in het gereformeerde leven ten aanzien van letteren en kunst kwam volgens Rijnsdorp de urgentie van de vraag naar de christelijke romankunst naar voren: 'Want er komen toch momenten, dat ook de grootste dikhuid toegeeft dat de kunst bij het leven behoort.' Hij stelde onverdroten dat niemand zonder kunst kon leven, 'het is alleen een kwestie van meer of minder, van natuurboter of uitgeschrapte margarine'. Hij citeerde ter adstruatie van zijn betoog de uitspraak van Nietzsche: 'Wat heden kunst is, is morgen leven, program, historie, politiek, recht.'⁴¹⁹ Aan dit citaat gaf Rijnsdorp in een essay over literatuur en christelijke volksopvoeding een eigen ontwikkelingsperspectief:

Wat heden kunst is, is morgen leven. De kunst is niet maar aan het leven ontleend, zij schept ook op haar beurt weer leven, zij beïnvloedt, leidt, ontdekt, vormt. De kunst begeleidt het leven, zonder het leven te onderbreken. Zoo lang er leven is, is er kunst; het gaat alleen maar over een meer of minder.⁴²⁰

Bij het rooms-katholieke volksdeel was - mede onder invloed van de eeuwenlange calvinistische hegemonie - eveneens sprake van een tekort en afzijdigheid in het cultuurleven.⁴²¹ L.J. Rogier, chroniqueur van het Nederlands katholicisme, somde diverse oorzaken van deze culturele slaptes op, die bepaalde parallellen vertoonden met de calvinisten en de ontwikkeling van hun culturele identiteit: 'Overzien wij de geschiedenis van ons negentiende-eeuws herlevingsproces, dan constateren wij, dat het vrijwel geheel werd beheerst door de politiek, vooral door de strijd voor de rechten van het katholiek lager onderwijs. Een strijd van culturele strekking mag ook deze beweging niet genoemd worden.'⁴²² Eerder had Rijnsdorp ter verklaring van 'de culturele achterlijkheid van het Christelijk volksdeel' gewezen op het fenomeen dat deze volksgroep 'in kerk, onderwijs en politiek groote activiteit had ontplooid en daardoor reeds vermoeid was geworden'.⁴²³ Boekman benadrukte dat de verhouding van het katholicisme tot de kunst in historie, theorie en praktijk een andere was dan die van het calvinisme, met als verschil tussen beide volksgroepen: 'Veel van hetgeen Kuiper schreef en hiervoren werd aangehaald, is als het ware de ontkenning van wat voor het katholicisme positieve waarde bezit.'⁴²⁴

Voor de culturele emancipatie van de rooms-katholieken op de weg naar 'het nationale cultuurleven', bestond evenmin nauwelijks belangstelling van 'hoger hand', waarmee Rogier op de afzijdigheid van het *Episcopaat* doelde, wat de 'onvermoeibare, doch steeds meer vereenzaamde cultuur-apostel Alberdingk Thijm bittere glossen' ontlokte.⁴²⁵ Wijzend op de inhoud van de katholieke periodieke pers constateerde hij, dat 'de thermometer van de belangstelling in de profane cultuur' gedurende de negentiende eeuw 'niet ver boven nul' had gestaan en verklaarde: 'Deden de katholieken aan de wetenschap of de kunst, dan was het met een apologetische of op zijn gunstigst apostolische bedoeling.'⁴²⁶ Over de literaire gezindheid van zijn achterban merkte hij treffend op: 'Onze letterkundige studie was Vondelstudie en kwam soms een Vondelbezetenheid nabij. (...) Dit "Vondelen" is een veelzeggend symptoom van een bijna tot wet verheven beperking der culturele belangstelling tot het vaderlands-katholieke of, beter nog, het vaderlands-'roomse'.⁴²⁷

Rogier wees in dit verband op de - ook bij de gereformeerden herkenbare - dominante denkstijl: 'het volk bestaat uit een rooms deel en een niet-rooms deel', en de niet-roomsen waren 'onze tegenstanders'.⁴²⁸ Dit 'wij' versus 'zij' denken uitte zich volgens hem ook op het gebied van

⁴¹⁹ C. Rijnsdorp, 'Christelijke romankunst', *Ter Zijde*, 118.

⁴²⁰ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 174.

⁴²¹ In dit verband wordt ook de term *pénétration calviniste* gebezigd, die de doorwerking van de dominante invloed van het calvinisme op de mentaliteit en normbeleving van het rooms-katholieke volksdeel zou verklaren.

⁴²² L.J. Rogier, *Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken*, 14.

⁴²³ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 157.

⁴²⁴ E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, 57.

⁴²⁵ L.J. Rogier, *Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken*, 14-15.

⁴²⁶ *Ibidem*, 15.

⁴²⁷ *Ibidem*.

⁴²⁸ *Ibidem*, 16.

de cultuur: 'Wij praten over ónze schilderkunst, ónze poëzie, ónze roman, allemaal ónze in de eeuwige-eendere vernauwde zin'.⁴²⁹ Rogier vroeg zich vervolgens af wat achter het verschijnsel der culturele inertie stak: 'eenvoudig achterlijkheid' of 'een zekere wereldmijding'? Daarbij wees hij ter verklaring op een van de vele sporen van de *infiltration calviniste*.⁴³⁰ Naar aanleiding van de calvinistische beïnvloeding van het protestantse kerkvolk, die op de 'katholieke burens' niet zonder invloed was gebleven, stelde hij met een verwijzing naar de antirevolutionaire historicus en politicus Guillaume Groen van Prinsterer: 'de katholieke Nederlanders zijn vergroen van prinsterer, d.i. aangestoken door een puriteinse wereldmijding, die in wezen niet katholiek is'.⁴³¹ Het tekort aan cultuuridealisme, 'die in heel de wereld de katholieken zich te veel van bemoeienis met de cultuur doet onthouden', was volgens Rogier mede het gevolg van de katholieke 'plicht der volgzaamheid'. Verwijzend naar het 'instinct der schapen' stelde hij: 'Wij leiden onze mensen te weinig op tot zelf denken, zelf onderzoeken, zelf beslissen en te veel tot een passief alles overlaten aan de kerkelijke overheid'.⁴³² Een conclusie die naadloos aansloot op Rijnsdorps eigen analyse van de culturele inertie in gereformeerde kring.

De vergelijking die Menno ter Braak trok tussen de orthodox-protestanten en de rooms-katholieken biedt - als aanvullend perspectief - reliëf aan de verhouding tussen het calvinistisch volksdeel, kunst en Rijnsdorps volksopvoedkundig cultuurstreven. Het protestants-christelijk volksdeel 'met zijn eigen auteurs, zijn eigen tijdschriften, zijn eigen zeden en gewoonten' had volgens de liberale criticus 'in de literatuur een soort autonomie'. Hij noemde het 'toeval' als er van die literatuur iets 'uitlekt', want: 'zoo gesloten is de wereld van het tegen de indifferentie en het ongeloof worstelende calvinisme'.⁴³³ De Jong-Protestantse letterkunde typeerde Ter Braak als 'een wereld op zichzelf, en de calvinistische mentaliteit, 'van oudsher annex met de "kleine luyden"', was naar zijn idee 'veel minder kosmopolitisch dan de katholieke en ook veel minder geneigd tot bondgenootschappen met moderne en modernistische geestesstromingen'.⁴³⁴ De op isolement gerichte houding van het calvinistisch volksdeel begreep hij vanuit zowel 'een historische traditie' als vanuit 'het instinct van zelfbehoud'. Die 'afsluiting' zag Ter Braak in de eerste plaats als 'verdediging van z.g. geestelijk bezit', waarbij hij over de culturele inertie van het gereformeerde volksdeel opmerkte:

Wie zich prijs geeft aan de Franche revolutie en haar opvolgsters, die den mensch op den troon van God hebben geplaatst, is verloren; dat beseft het 'christelijk volksdeel' maar al te goed en daarom verkiest het in de meeste gevallen een streng doorgevoerd *provincialisme* boven de halve assimilatie aan de moderne cultuur, die in katholieke kringen nogal gebruikelijk is.

Dat Rijnsdorp zijn essay 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding' uit 1933 opende met de antithetische leus: 'Tegenover de Revolutie het Evangelie, ook in de litteratuur', had overigens weinig met een 'halve assimilatie aan de moderne cultuur' van doen: - meer met het überhaupt in emancipatorisch opzicht kunnen brengen van een in cultureel opzicht trage volksgroep tot kunstbesef en cultuurparticipatie.

⁴²⁹ *Ibidem*, 17. Rijnsdorp stoorde zich eveneens aan dit vergelijkbare 'ons-taalgebruik' bij de gereformeerden.

⁴³⁰ *Ibidem*, 19.

⁴³¹ *Ibidem*, 21.

⁴³² *Ibidem*, 25.

⁴³³ Menno ter Braak, 'Twee maal Pascal. De Chineesche muur om het "christelijk volksdeel"'. Doorbraken van verschillenden aard', in: *Het Vaderland*, 15 januari 1939. Ter Braak gaf weliswaar aan dat aan het begin van de twintigste eeuw het calvinisme 'schrijvers van betekenissen' had voortgebracht, zoals Geerten Gossaert en Willem de Mérode, maar zij waren 'te weinig talrijk en nauwelijks representatief voor de groep'. Vervolgens gaf hij uiting aan zijn verbazing over de protestantse leescultuur aan het einde van het *Interbellum*. 'Tegenover deze enkelingen, die om min of meer bijkomstige redenen buiten die groep de aandacht trekken, staan enorme oplagen van "christelijke boeken", die men zoo nu en dan tot zijn stomme verbazing in prospectussen en etalages ontdekt en waarin heele uitgeversbedrijven een bloeiend bestaan vinden.' Deze wereld leefde volgens de criticus 'een eigen leven, achter een Chineesch muur van historische normen'.

⁴³⁴ *Ibidem*.

3.4.1 *Bevrijdende ervaring*

In een persoonlijk omzien gaf Rijnsdorp begin jaren zestig van de vorige eeuw inzicht in het bevolgen volksofvoedend cultuurstreven onder kunstgevoelige jongeren in gereformeerde kring. Velen van hen gingen - mede door gebrek aan eigen voorbeelden en materialen - te rade bij de socialistische volksverheffers met hun aansprekende literaire en kunstzinnige volkspraktijken:

Adama van Scheltema werd ook in onze kringen door jongeren veel gelezen. Ook bij ons was een bepaalde sociale kring opengeworpen voor meer kennis en betere ontwikkeling. Sinds 1900 was er een eigen letterkundig streven, voor de eerste wereldoorlog in *Ons Tijdschrift*, daarna in *Opgang*, *Opwaartsche Wegen* en *De Werkplaats*. Adama van Scheltema was onze oudere 'neef'. Ook wij wilden ons ontworstelen aan de invloed van de Tachtigers en wensten een kunst die door idealisme gedragen werd. Ook wij streefden naar de culturele verheffing van het volk in zijn brede lagen. Des dichters definitie van het gedicht, dat volgens hem was 'een muziekstuk van woorden en gedachten, dat door zoveel mogelijk mensen moet kunnen worden begrepen',⁴³⁵ vonden wij belangrijk en veelbelovend. Wel moesten wij, evenals bij Gorter, meesmuilen om de malle idealisering van de arbeider, die hem tegelijk in zijn diepste mens-zijn ergens tekort deed.⁴³⁶

Rijnsdorp wist gezien zijn gemankeerde culturele ontwikkeling en literair-esthetische vorming uit eigen ervaring en beleving waarover hij (na)dacht, sprak en schreef. Op jonge leeftijd kreeg hij, niet bewust, maar wezenlijk,⁴³⁷ oog voor de betrekkelijke cultuurloosheid van zijn kerk.⁴³⁸ Een aanzienlijk deel van het gereformeerde kerkgenootschap te Rotterdam-Delfshaven behoorde tot de Kuypertiaanse *kleine luyden*. Niet dat hij op deze geloofsgenoten neerkeek, want reeds als jongen begreep hij, dat 'deze eenvoudige kerkmensen toch een rijk mystiek leven konden hebben'.⁴³⁹ Door zijn lectuur en muziek ontwikkelde hij echter al jong een eigen gevoel voor kunst en cultuur. De wereld van literatuur, muziek en beeldende kunst kende voor hem geen raakvlakken met de besloten en in zichzelf gekeerde wereld van zijn kerk, die bovendien gestempeld was door een pietistisch getinte vrees voor kunst en cultuur.⁴⁴⁰

Kerk en kunst waren voor hem twee gescheiden werelden, waarin hij tegelijkertijd leefde en die hij voor zijn gevoel niet met elkaar verzoenen kon. In de peroratie van de preek slaakte de dominee wel kreten, soms aan de hand van een gedicht van Isaïa da Costa, waarin de gehele cultuur werd opgeëist tot eer van God. Maar een concrete uitwerking daarvan zag hij niet. Als de zangvereniging *De Lofstem* een uitvoering gaf, ging de dominee eerst uit de bijbel omstandig aantonen, dat zingen geen zonde was.⁴⁴¹ Tot zijn zeventiende levensjaar had de jonge, kunstgevoelige Rijnsdorp in een soort crisissfeer geleefd: 'Ik had twee werelden leren kennen, de kleine wereld van onze kerkgemeenschap en daarnaast die heel andere wereld van de kunst. (...) Naast de ervaring van de kleine wereld binnen onze kerk kwam nu de beleving van de grote wereld van de kunst, literatuur en muziek. Vanuit mijn geloofsbevinding ben ik mij ook met de muziek gaan bezig houden.'⁴⁴² Na zijn godsdienstige bekering ontdekte hij, 'dat die wondere,

⁴³⁵ Rijnsdorp verwees hier naar het befaamde gedicht van Paul Verlaine 'l'Art poétique' uit 1874, met als aanhef: 'De la musique avant toute chose.'

⁴³⁶ C. Rijnsdorp, 'Criticisch weerzien met Adama van Scheltema', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 november 1961.

⁴³⁷ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 157.

⁴³⁸ De toenmalige *Gereformeerde Kerken in Nederland* waren overigens niet geheel zonder 'cultuur'. Via de bijbel, commentaren, preken, orgel- en koormuziek drongen veel elementen van de algemene cultuur in de gereformeerde wereld door. Rijnsdorp doelde hier meer op de doperse houding van wereldmijding bij het gereformeerde volk met betrekking tot de bijbelse cultuuropdracht op het levensterrein van kunst en literatuur.

⁴³⁹ Piet Koenes, 'Een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 419.

⁴⁴⁰ In dit verband merkte Rijnsdorp in 1971 op - na zestig jaar omgang met het Nieuwe Testament: '(...) dan neig ik ertoe te zeggen dat het Nieuwe Testament veeleer cultuuronthouding predikt dan alzijdige deelneming daaraan in de zin van de Kuypertiaanse-calvinistische theologie; hoogstens kan men volhouden dat de ambivalente houding die Paulus in zijn eerste brief aan de Korinthiërs (en elders) zijn lezers voorhoudt ook voor ons toepasselijk is'. C. Rijnsdorp, 'Christen en cultuur', in: *Balkon op de wereld*, 204-205.

⁴⁴¹ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 165.

⁴⁴² Piet Koenes, 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 419.

soms angstige, wereld van de kunst ook Zijn wereld is en dat Zijn opdracht tot ontplooiing hiervoor eveneens geldt. Dat was een bevrijdende ervaring.⁴⁴³

3.5 *Volksopvoeding en esthetisering*

Aan het begin van de twintigste eeuw vond onder invloed van de ideeën van John Ruskin en William Morris over kunst en samenleving - zoals B. van Gent fraai omschreef: de 'esthetisering van de volksopvoeding' plaats.⁴⁴⁴ Een eerdere generatie had het niet alleen onmogelijk, maar zelfs ongewenst geacht, dat met de massa van het volk rekening gehouden moest worden bij de verspreiding van kunst: 'Waardering van kunst-uitingen veronderstelt een ontwikkeling en beschaving, die slechts weinigen bezitten', waardoor het probleem om een zo groot mogelijk aantal burgers te betrekken bij het kunstleven werd verplaatst 'naar het gebied van de opvoeding, waar het inderdaad niet van te scheiden is'.⁴⁴⁵ De kloof tussen de gegoede burgerij en het arbeidersvolk diende - nadat de klassenstrijd was gestreden - ook in cultureel opzicht gedicht te worden. Opvoeden tot deelname aan cultuur, werd het parool. Volgens de burgerlijke elite ontbrak aan het volk kennis van en omgang met cultuur, het domein van de bovenbouw van de samenleving.⁴⁴⁶ Zij wilden als de culturele 'haves' de arbeiders in hun hoedanigheid van culturele 'haves not' kennis verschaffen, die hen toegang bood tot de genieting van kunst en cultuur.

Via het volkshuiswerk in de arbeidersbuurten kreeg de gedachte van *cultuurverbreiding* gestalte met als doel verheffing van deze volksklasse door kennis- en cultuuroverdracht en het aanbieden van gepaste ontspanning. 'De toekomst van een volk hangt af van zijn lectuur', was de stelling van de letterkundige Lion Simons,⁴⁴⁷ die op 1 mei 1905 de *Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkope Lectuur* oprichtte. Met zijn uitgeverij, later omgedoopt tot *Wereld-Bibliotheek* met de bijbehorende Vereniging, werkte hij aan de democratisering van het boek. Als tegenwicht voor de populaire en meer oppervlakkige lectuur van dag- en weekbladen gaf hij - met de voor het gewone volk bestemde en toegankelijke *W.B.*-uitgaven, veelal vertaalde literaire klassiekers uit de wereldliteratuur en 'premie-uitgaafes' - uitdrukking aan zijn 'idealen van volkskracht en volksontwikkeling'. Eigen boekenbezit was voor hem een primaire voorwaarde om kennis en cultuur tot 'waarlijk geestelijk eigendom' te laten worden.

Diverse kunstverenigingen werden opgericht met als belangrijkste oogmerk kunst en cultuur voor de arbeidersklasse bereikbaar en toegankelijk te maken. In 1901 werd in Rotterdam de vereniging *Voor de kunst* opgericht, twee jaar later in Amsterdam gevolgd door de vereniging *Kunst aan het Volk*, en in 1907 in Den Haag door *Kunst aan allen*. Deze kunstverenigingen ontplooiden tal van activiteiten om kunst - die door velen als een elitaire aangelegenheid werd beschouwd - voor het in cultureel opzicht ongeletterde volk te ontsluiten. Zij organiseerden tentoonstellingen, concerten, voordrachten, theatervoorstellingen en lezingen voor arbeiders. Prominenten uit de Amsterdamse kringen rond de *Sociaal Democratische Arbeiderspartij* zoals de *S.D.A.P.*-politici Tak, Wibaut en Keppler, en geestverwante kunstenaars als Berlage, Hahn en Heijermans, vonden de kunst te elitair. Zij hoopten dat hun volkse achterban van arbeiders 'de kunst minder banaal zouden consumeren dan de burgerij' dat in hun ogen deed. De beeldende kunstenaar Richard Roland Holst, die eveneens de invloed van William Morris had ondergaan,

⁴⁴³ *Ibidem*, 420.

⁴⁴⁴ Bastiaan van Gent, 'De esthetisering van de volksopvoeding: de invloed van John Ruskin en William Morris in Nederland', in: *Boekmancabier*, deel 5, juni 1993, nr. 16, 178-204. Ook opgenomen in: B. van Gent, *Lessen in schoonheid. Opstellen over de samenhang van kunst en educatie*, 48-89.

⁴⁴⁵ Ben Albach, 'Het lekespel', in: *Volksopvoeding*, jrg. 3, nr. 6, 1954, 27.

⁴⁴⁶ Nadat het economisch systeem met het gehele complex van productiemiddelen en de productieverhoudingen, de *onderbouw* in het historisch-materialisme van Karl Marx, was gedemocratiseerd werd de *bovenbouw*, de wereld van politiek, recht, wetenschap, godsdienst, kunst en filosofie, steeds meer het domein van de volksopvoeding. De klassenstrijd was nauwelijks gestreden, of een nieuwe maatschappelijke ongelijkheid diende zich: geen economische, maar die van kennis en cultuur.

⁴⁴⁷ *Zojuist verschenen. Historische tocht door de wereld van het boek in Woord en Beeld*, directie en staf (red.), verschenen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Wereld-Bibliotheek 1905-1955, 7.

was een van de weinige socialisten die een kritische kanttekening plaatste bij deze goedbedoelde kunstbedeling. Het onbedoelde effect hiervan was volgens hem, dat de arbeidersklasse werd aangepast aan de burgerlijke cultuur en daardoor dubbel onderdrukt,⁴⁴⁸ zowel artistiek als economisch, in plaats van cultureel verheven.

Om vanuit filantropische of socialistische overwegingen - naast materiele zaken, zoals logementen, badhuizen, gaarkeukens 'voor het volk' - ook aandacht te besteden aan het geestelijk welzijn van de arbeidersklasse, werden culturele beschavings- en verheffingsprogramma's voor de gewone man opgezet. Volksbibliotheken, volksconcerten, volkstentoonstellingen, volkslezingen en volkstoneel deden massaal hun intrede. Kunst, het privilege van de heersende groepen, werd vanuit een zeker patronage beschouwd als een ideaal middel om een betere wereld te krijgen en de beschaving op een hoger peil te brengen. De beschavende invloed van kunst en cultuur betekende immers niet alleen *geestelijke*, maar ook *sociale* verheffing van het volk. De culturele verheffingsidealen van deze sociaal-geëngageerde volksofvoeders, die de arbeidersklasse wilden inwijden in het kunstgenot, waren echter doorgaans te hoog gegrepen voor het proletariaat. Jan Blokker sprak in dit verband van de 'paradox van de sociaal-democratische verheffingsidealen'.⁴⁴⁹

Rijnsdorp kende de *kunst voor het volk*-bedeling uit zijn jeugdijaren. Al vroeg ontdekte hij dat de massa van het volk weinig op had met kunst. Als jongen bezocht hij vanaf 1909 geregeld het Rotterdamse volkshuis *Ons Huis* in de Gouvernestraat 133,⁴⁵⁰ 'een echte volksbuurt'. Daar werden - zoals hij zich herinnerde - 'goed bedoelde pogingen' ondernomen om de 'kunst aan het volk' te brengen.⁴⁵¹ Omdat in Rotterdam slechts geringe aandacht bleek voor volksontwikkeling, en de voordrachtsavonden en cursussen van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* hun betekenis hadden verloren, was - in navolging van het Amsterdamse Volkshuis - in 1905 de Vereeniging *Ons Huis* opgericht.⁴⁵² *Ons Huis* nam in de eerste jaren het werk van de Rotterdamse *Toynbee*-vereniging over. De culturele bijeenkomsten werden georganiseerd onder leiding van de eerste directeur Anne de Koe, een utopistisch socialist en gewezen predikant. De politiek en godsdienstig neutrale volksvereniging stelde zich 'de bevordering van de omgang tusschen de verschillende kringen in de samenleving en van de volksontwikkeling' ten doel, met de nadruk op ontwikkeling, ontspanning en kunstgenot.⁴⁵³ Met zijn kritische, vroegrijpe geest vroeg Rijnsdorp zich af wie deze bijeenkomsten bezochten, waar een juffrouw uit de goeie stand voorafgaand

⁴⁴⁸ *Kunst aan het Volk (1903-1928)*, artikel op: <http://www.kunstbus.nl/cultuur/kunst-aan-het-volk.html>, geraadpleegd op 25 september 2015.

⁴⁴⁹ Jan Blokker, 'Verheffen tegen de bierkaai: tussen Shakespeare en Johnny Jordaan', in: Daan Dijkstra (red.), *Verheffend, vooruitstrevend, verstoetend*. Vijfenzeventig jaar 'Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs', 53. Blokker analyseerde in zijn essay, verwijzend naar de rode Amsterdamse wethouder E. Boekman met zijn proefschrift over *Overheid en Kunst in Nederland* uit 1939, dat Boekman in de uitvindingen van film en radio 'de eerste tekenen heeft bevroed van een waarlijk verwoestende cultuurdemocratisering die de met zo veel zorg gekweekte volksconcerten, de gratis museumbezoeken en de liefderijk uitgekozen literaire klassieken van de Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur zou wegspoelen in een stroom van simpel vermaak dat de naam cultuur niet meer verdiende'.

⁴⁵⁰ De Vereniging *Ons Huis* werd in 1905 gesticht door de zeer vermogende Rotterdamse industrieel A. van Beekum, die tevens het kapitaal verschafte van f. 200.000, - voor de bouw en exploitatie van een eigen verenigingshuis ten behoeve van het volksontwikkelingswerk voor jong en oud. In 1909 kwam het door de Rotterdamse architect J. Verheul Dzn. ontworpen markante gebouw *Ons Huis* aan de Gouvernestraat 133, met onder meer een concertzaal en clublokalen, gereed. In 1949 werd *Ons Huis* door de architect J.B. Bakema omgebouwd tot bioscoop en theater 't *Venster*, waarna in de loop der jaren tal van kunstdisciplines in deze culturele ruimte zich op avant-gardistische wijze konden ontwikkelen met een breed publieksbereik.

⁴⁵¹ In Rotterdam waren naast *Ons Huis* de in 1901 op initiatief van de sociaal-democratische onderwijzer Henri Hartog opgerichte *Rotterdamse Vereniging 'Voor de Kunst'* en de sinds 1893 bestaande *Rotterdamse Kunstkring* eveneens actief in het rond de eeuwwisseling opkomend cultureel beschavingsoffensief. Door het organiseren van voordrachten, voorstellingen, tentoonstellingen en concerten wilden deze verenigingen de arbeidersklasse cultureel verheffen en met hun kunstzinnige voorlichting 'schouwburg, musea en concertzaal' toegankelijk maken 'voor de armen, voor de tobbers, voor de zorgelijke werkers', om hen ook 'den troost van de kunst' te kunnen verschaffen. Ton van Kalmthout, *Muzentempels*, 609.

⁴⁵² S.P. de Roos, *Ons Huis Rotterdam, 1909-1959*, 11.

⁴⁵³ Inleidende tekst tot inventaris 74: Vereniging/Stichting *Ons Huis*, *Stadsarchief Rotterdam*.

aan de uitvoering van de muziek van J.S. Bach op het podium verscheen met de boodschap, die op zeer beschaafde wijze werd uitgesproken: 'Het publiek wordt verzocht niet te applaudiseren, om de gewijde stemming, gewekt door motetten en koralen, niet te verstoren.'⁴⁵⁴

Wie kwamen naar de orgelconcerten van J.H. Besselaar in de *Lutherse Kerk*, de volksconcerten en de oratoriumuitvoeringen? Wie profiteerden van deze culturele bedeling? Niet de arbeidersklasse, concludeerde Rijnsdorp uit eigen ervaring. Bij de populaire, druk bezochte concerten in het *Park* en op de Rotterdamse pleinen was het anders. Daar ging het meer om de gezelligheid en de sfeer dan om de muziek. Onder de oerklanken van Wagners *Götterdämmerung* werd in de donkere Parklaantjes druk gevreeën.⁴⁵⁵ Het was voor de jonge, kunstgevoelige Rijnsdorp al vroeg duidelijk dat de arbeiders - de ontwikkelde sociaal-democraten met hun hooggestemde culturele verheffingsidealen ten spijt - weinig boodschap hadden aan kunst. 'Waren ze te moe, te versuft door de lange werkdagen en de armoede, en zou dat later beter worden?', vroeg hij zich af. Voor hem was het zonneklaar: 'schoonheid en klassenstrijd lieten zich nu eenmaal niet verenigen'.⁴⁵⁶

De verheven culturele verheffingsidealen van de socialistische volksopvoeders, die de arbeidersklasse wilden inwijden in het kunstgenot, waren veelal te hoog gegrepen voor het proletariaat. Bovendien waren de opvattingen in de vroeg twintigste-eeuwse cultuurspreiding veelal niet geënt op doordachte methodieken of een weloverwogen beleid. M. Adang sprak in dit verband over 'een onontwarbaar kluwen van elkaar tegensprekende opvattingen over socialisme, volk, opvoeding en kunst, en dat het beleid vooral was gestoeld op ad hoc beslissingen'.⁴⁵⁷

In zijn college over 'Aesthetische Opvoeding' voor de C.A.L.O. uit 1954 besprak Rijnsdorp het *waarom, hoe en wat* van de esthetische (volks)opvoeding. Hij maakte daarbij een onderscheid tussen de esthetische opvoeding van het individu, en die van het publiek. Als definitie van de op schoonheid gerichte educatie doceerde hij: 'Aesthetische opvoeding is een bewuste, met overleg te werk gaande, op het doel gerichte en voortgezette beïnvloeding van (jonge) mensen, ten einde hen te leren onderscheiden tussen mooi en lelijk in de ruimste en diepste zin van deze twee woorden. Daarbij moet dat "kunnen onderscheiden tussen mooi en lelijk" niet als het einddoel worden opgevat, maar als een begin van een proces van zelfopvoeding, in de loop waarvan dat onderscheidingsvermogen door de jonge mens zelf geoefend en op den duur tot een tweede natuur gemaakt wordt.'⁴⁵⁸ Deze esthetische vorming en kunstzinnige beleving hadden betrekking op de totale mens met volgens Rijnsdorp als organisch gevolg: 'geestelijke groei en een onbedwingbare drang tot expressie'.

Op de vraag of men iemand 'esthetisch' kon opvoeden antwoordde Rijnsdorp bevestigend: 'Ja, want de verhouding tot het schone is algemeen menselijk; ze is een scheppingsgave.' Op de vraag hoe de esthetische opvoeding, gericht op smaakontwikkeling en veredeling ervan, uitgevoerd moest worden, antwoordde hij: 'zo individueel mogelijk, ook als ze in klasse- of groepsverband geschiedt'. De esthetisch-kunstzinnige vorming en opvoeding van het publiek rekende hij bij uitstek tot de taak van de criticus en essayist: 'Het grootste publiek wordt natuurlijk door dagblad en radio bereikt, maar ook de week- en maandbladen bieden niet te

⁴⁵⁴ C. Rijnsdorp, 'Kunst als communicatie', in: *Trouw*, 22 december 1977. Deze waarneming van Rijnsdorp blijkt juist, want veel activiteiten van deze volksverheffende verenigingen bereikten niet zozeer de beoogde doelgroep, maar eerder een meer kunstzinniger en hoger opgeleid publiek.

⁴⁵⁵ *Ibidem*.

⁴⁵⁶ C. Rijnsdorp, 'Kunst en boodschap', *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 131.

⁴⁵⁷ Marc Adang, *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, 1903-1928*, tekst op de achterbuitenpagina van het boek.

⁴⁵⁸ Van Biemen wees in dit verband op het belang van de esthetische vorming, die volgens hem meer omvat dan het leren onderscheiden van mooi en lelijk, van kunst en kitsch, en het leren verstaan van schilderijen, beeldhouwwerken, muziek en dans. 'Wanneer we echter in het kader van de volksopvoeding spreken over esthetische scholing en vorming, dan bedoelen we naast en boven het zoëven genoemde de ontwikkeling van het vermogen tot waarnemen, bewonderen en zich verwonderen.'⁴⁵⁸ A. van Biemen, 'Algemene aspecten van het vormingswerk: 5. Het aspect der esthetische vorming', in: T.T. ten Have, 'Problemen en doelstellingen', in: T.T. ten Have (red.), *Vorming. Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen*, 131.

onderschatten mogelijkheden. Indien één volksgroep van het belang van deze zaak doordrongen zou moeten zijn, dan de Protestants-Christelijke.⁴⁵⁹

3.5.1 *Kunstenaar als volksopvoeder*

In de visie van Rijnsdorp, gebaseerd op zijn eigen literaire praktijk en zijn vele contacten met het gereformeerde publiek, was de kunstenaar tegelijk ook een volksopvoeder: 'Alle ware volksopvoeders kortom, waartoe ook kunstenaars kunnen en moeten behoren.'⁴⁶⁰ In het citaat beperkte hij zich niet tot het neutrale 'kunnen, maar hij gebruikte met nadruk ook het normatieve 'moeten': de kunstenaar behoorde in zijn neocalvinistische cultuurbeschouwing tot het genus van 'de ware volksopvoeders'. Vanaf de Tachtigers werden schrijvers niet langer als volksopvoeders, maar vooral als kunstenaars gezien.

Verwijzend naar de volksopvoeders aan het begin van de twintigste eeuw stelde Rijnsdorp: 'In het verleden heeft zich op deze mensen een zeker cultureel apostolaat gericht, in socialistische kringen opkomend uit humanitaire overwegingen, bij Calvinisten uit theologische motieven. De gangbare slagzinnen luiden, ter ene zijde: de kunst aan het volk, en aan de andere kant: de eer van God ook op het terrein van de cultuur.'⁴⁶¹ Uit socialistische hoek noemde hij de namen van Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst, uit het rooms-katholieke kamp Guido Gezelle en Herman Schaepman. Bij de calvinisten was de naam 'van Kuyper welsprekend'.

Met een kennis van gelijke leeftijd sprak Rijnsdorp omstreeks 1910, wanneer zij 's ochtends samen opliepen naar kantoor, veel over kunst. Hoewel ze het goed met elkaar konden vinden, botsten zij telkens op een punt: zijn metgezel kon Rijnsdorps vurige begeestering voor kunst niet delen. 'Telkens weer begon ik enthousiast en telkens liep het uit op een teleurstelling en ontnuchtering uit.'⁴⁶² Zijn kennis hanteerde met een misprijzend gezicht de definitie: 'Kunst is vervelend'; een onthullende omschrijving die Rijnsdorp nooit meer zou vergeten,⁴⁶³ en die hij in 1936 als voorbeeld van het 'populaire denken over kunst' zou opvoeren.⁴⁶⁴ In een terugblik uit 1955 noemde Rijnsdorp deze gesprekken echter symptomatisch, 'want nu, bijna een halve eeuw later, ben ik nog steeds van kunst en gedachten daarover vervuld en ontmoet ik nog steeds mensen, die kunst vervelend vinden':

Toch geef ik het nog altijd niet op om vooral onze eigen mensen op dit punt wakker te schudden. Is dit hardnekkigheid van mij, of van de anderen? Nee, maar het is de overtuiging, ten eerste: dat vooral de Christen, en niet het minst de Christen van Calvinistische snit, ten aanzien van de kunst een min of meer duidelijk te omschrijven roeping heeft,⁴⁶⁵ en ten tweede: dat er véél meer mensen voor kunst gevoelig zijn en op dat gebied iets kunnen presteren, dan men veelal aanneemt.⁴⁶⁶

⁴⁵⁹ C. Rijnsdorp, 'Aesthetische Opvoeding', collegedictaat 1954 voor de C.A.L.O.

⁴⁶⁰ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 16. De redacteur van de *Nieuwe Leidsche Courant* gaf in zijn verslag op 4 september 1936 van Rijnsdorps lezing de volgende weergave van de metafoer: 'De gedachten der massa zijn schapen die geen herder hebben. Wie ontfermt er zich over? Christus en op Zijn voetspoor alle goede herders der gedachten, alle ware volksopvoeders, waartoe ook kunstenaars kunnen behoren.'

⁴⁶¹ C. Rijnsdorp, 'Publiek en kritiek', causerie gehouden op de 'Conferentie over de Literaire Critiek' te 's-Gravenhage, 28 en 29 oktober 1955, onder auspiciën van de Jan Campertstichting, opgenomen in: *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 111. Bij dit citaat merkte hij veelzeggend op: 'Sindsdien zijn de omstandigheden aanmerkelijk veranderd. Het volk kan zoveel kunst krijgen, dat het probleem nu is het volk aan de kunst te brengen.'

⁴⁶² C. Rijnsdorp, 'Onze plaats midden in de cultuur', in: *Bouwen en Bewaren*, 11 maart 1955, 147.

⁴⁶³ C. Rijnsdorp, 'Literatuur in plaatjes', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 27 juli 1963. C. Rijnsdorp, 'Onze plaats midden in de cultuur', in: *Bouwen en Bewaren*, 11 maart 1955, 147.

⁴⁶⁴ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*. 15. Zie ook hoofdstuk 4 *De omkering van een lieve lens*, paragraaf 4.6: 'Kunst en denken'.

⁴⁶⁵ Zie hiervoor hoofdstuk 2 *Kuyper, kleine luyden en kunst*, paragraaf 2.6: 'Kuypers cultuurmandaat.'

⁴⁶⁶ C. Rijnsdorp, 'Onze plaats midden in de cultuur', in: *Bouwen en Bewaren*, 11 maart 1955, 147. Rijnsdorp sprak in dit verband over de 'creatieve kracht in onze kring', die volgens hem vermoedelijk 'procentsgewijs' hoger lag dan daarbuiten. Ds. A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijnsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes uit Rotterdam over het thema: 'Wetenschapsmensen en Kunstenaars in de kerk').

Als literair catecheet en cultureel exegeet was Rijsdorp streng in de leer. Tegelijk was hij ook begripvol over het massieve wanbegrip op kunstgebied bij het calvinistisch volksdeel, en des te ijveriger in zijn missie en zendingsdrang. Het grondbeginsel van zijn volksopvoedkundig cultureel handelen valt voor een belangrijk deel te herleiden tot zijn zeer actieve rol in het gereformeerde J.V.-leven te Rotterdam-Delfshaven. De talrijke inleidingen en gevarieerde voordrachten die hij verzorgde in deze vormingsjaren doen nauwelijks onder voor het programma-aanbod van een volksuniversiteit. Wie de J.V.-notulenboeken uit deze periode leest, ziet Rijsdorps grote inhoudelijke inbreng en veelzijdigheid aan interesses, behalve - opvallend genoeg - op het gebied van kunst en letterkunde.

Het didactisch-stichtelijke element uit deze periode - met name de tijd waarin Rijsdorp als twintiger voorzitter was van J.V. *Cornelis Geselius* en diverse godsdienst-pedagogische bijdragen in *Ons Ideaal* publiceerde - zou later aan zijn volksopvoedend werk niet vreemd zijn. Dit laat zich met enkel citaat uit een artikel in het Rotterdamse J.V.-Ringblad illustreren: 'Het vereischt een geleerdheid en filosofischen geest als van een Dr. Bavinck, om de jongere generatie in haar verhouding tot de oudere naar den eisch uit te beelden.' Daarnaast had hij tevens oog voor de wijsheid van de opvoedkundige praktijk. 'De zaak is' - stelde Rijsdorp cultureel-pedagogisch verantwoord - 'dat de geestelijke goederen der oudere generatie aan de jongeren moeten worden overgedragen, waarbij geen opleggen en inpompen der feiten en gedachten volstaat, maar waarbij het er op aan komt, dat de jongere generatie ze tot haar geestelijk eigendom maakt, langs de weg van biddend onderzoeken en nadenken.'⁴⁶⁷

Rijsdorps eigen literair-esthetische vorming valt samen met het begin van het *Interbellum*, de periode waarin hij zijn eerste letterkundige bijdragen als auteur publiceerde. Dit proces van culturele bewustwording in de periode tussen de beide wereldoorlogen heeft hij volgens eigen zeggen 'zo intensief meebeleefd en 'dat lang niet alleen op literair gebied'.⁴⁶⁸ In 1920 was hij vijftientig jaar oud en zeer intensief bij dit proces betrokken, 'ook bij veel wat eraan vooraf is gegaan'.⁴⁶⁹ In zijn pogen het calvinistisch volksdeel aan de kunst te brengen kreeg Rijsdorp de wederkerige relatie tussen 'volk en kunst' steeds scherper op het netvlies, waarbij de plaats en de betekenis van het publiek centraal kwam te staan in zijn denken en werk.⁴⁷⁰ Hij werkte daarbij bewust en weloverwogen met een dubbele culturele doelstelling: 'Plaats bieden en aandacht schenken aan wat in eigen kring op cultureel terrein werd gepresteerd. En, voorzichtig voorlichtend, de vensters openzetten naar het bredere terrein van de algemene cultuur.'⁴⁷¹

De artistiek-scheppende en volksopvoedende culturele arbeid van Rijsdorp tijdens het *Interbellum* vond plaats tegen de achtergrond van het drievoudig emancipatiestreven van socialisten, rooms-katholieken en calvinisten - zoals hij dit zelf typeerde:

De arbeiders slaagden erin door vakverenigingen en partijen hun afhankelijkheid van de werkgevers te verminderen en hun bestaanszekerheid te vergroten. Ook de rooms-katholieken stichtten eigen partijen en verenigingen, ontworstelden zich aan de macht van de liberalen en socialisten en verschaften aan hun kerk gelijke rechten als de protestantse kerken. De orthodox-protestanten, voor een belangrijk deel van gereformeerde signatuur, verwierven via organisatie vrijmaking van hun gebondenheid en afhankelijkheid.⁴⁷²

⁴⁶⁷ C. Rijsdorp, 'Christen zijn en man worden', in: *Ons Ideaal*, jrg. 5, nr. 5, januari 1919, 1. Ook aan het *Gereformeerd Jongelingsblad* leverde hij diverse bijdragen van godsdienst-pedagogische aard.

⁴⁶⁸ C. Rijsdorp, 'Opwaartsche Wegen en zijn ethiek', tweede lezing voor de N.C.R.V.-radio in de serie *Omzien in kritische solidariteit*, 13 januari 1980.

⁴⁶⁹ C. Rijsdorp, 'Dr. B. Wielenga', eerste lezing voor de N.C.R.V.-radio in de serie *Omzien in kritische solidariteit*, 6 januari 1980.

⁴⁷⁰ Deze tendens kwam sterk naar voren in Rijsdorps lezing 'Schrijver en Publiek', die hij uitsprak bij het eerste lustrum van de Christelijke Auteurskring in zowel Rotterdam (13 december 1934) als in Zwolle (21 januari 1935).

⁴⁷¹ R.G.K. Kraan, 'Cultuurhistorische schets', in: *Omzien met een glimlach*, 62.

⁴⁷² C. Rijsdorp, 'Denken aan morgen', zesde lezing voor de N.C.R.V.-radio in de serie *Omzien in kritische solidariteit*, 10 februari 1980.

Rijnsdorp stelde nadrukkelijk, dat deze ‘gebondenheid en afhankelijkheid’ van de *kleine luyden* zowel een externe als interne gerichtheid had: ‘De eenvoudige gelovige was afhankelijk van zijn predikanten, van lokale autoriteiten, van zijn patroon en van de leiders van zijn groep. Er bestond een strenge groepscontrole. Hij werd geremd door onvoldoende ontwikkeling en door angst voor de wereld.’⁴⁷³ Die angst gold met name de kunst, wist Rijnsdorp, waarbij de verleiding voor het calvinistisch volksdeel groot was om terug te vallen ‘op elementen van wereldmijding of cultureel indifferentisme, op doperse, piëtistische of Puriteinse denkbeelden, die te allen tijde door het Nederlandse Calvinisme in de praktijk verweven hebben gezeten’.⁴⁷⁴

In zijn volksopvoedende cultuurtaak en het bestrijden van onzuivere sentimenten bij het gereformeerde ‘cultureel proletariaat’ op kunstgebied stond Rijnsdorp niet alleen. Hij wist zich omringd door een aantal bevriende auteurs en critici - veelal van gereformeerden huize - met een vergelijkbaar cultureel streven en pedagogisch motief.⁴⁷⁵ Zoals een van hen, Piet Korthuys alias de auteur Willem Evers, op 28 april 1961 in het *Liber Amicorum* voor Piet Risseeuw de artistieke en pedagogische cultuurarbeid van Rijnsdorp en zijn geestverwante vriendenclub ten voeten uit typeerde:

(...) wij volgden elkaars pogingen om in onze kring kunstbesef te kweken, kunstbegrip te vestigen en te ontwikkelen, kunstaanvaarding, -waardering en -genieting, te bepleiten, wij trachten tot helderheid te komen, inzake de spanning tussen ethiek-aesthetiek.⁴⁷⁶

⁴⁷³ *Ibidem*.

⁴⁷⁴ C. Rijnsdorp, ‘Boekenweek en volksopvoeding’, in: *De Rotterdammer*, 28 februari 1953.

⁴⁷⁵ In ‘Kerstmis 1938’ schreef Rijnsdorp over het aandeel van de gereformeerde literatoren in de Jong-Protestantse letteren: ‘Het heeft er in ons literaire wereldje wel eens de schijn van gehad, dat het altijd de Gereformeerden waren, die het ontgelden moesten. Ik kan het niet helemaal ontkennen. - Het initiatief en de vaste aanhang komen in ieder geval voor een belangrijk deel uit de Gereformeerde hoek.’ Tevens voegde Rijnsdorp in 1938 hier aan toe over het potentieel aan literaire talent in gereformeerde kring: ‘Ook weet ik zeker - met dezelfde zekerheid, waarmee een wichelroedeloper op water of metaal stuit - dat er in die volksgroep nog grote literaire mogelijkheden schuilen.’ C. Rijnsdorp, ‘Kerstmis 1938’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1938, 3-4.

⁴⁷⁶ *Liber Amicorum* op 17 juni 1961 te 's-Gravenhage aangeboden aan Pieter Johannes Risseeuw ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 16 mei 1961.

4 De omkering van een lieve leus

Vanuit de socialistische leus: 'De kunst aan het volk', kregen Rijnsdorps antithetische denkbeelden over de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel inhoud en vorm in de gekantelde, bijbels geïnspireerde tegenleus: 'Het volk aan de kunst'. Over deze 'duizelig-makende omkering' sprak hij begin jaren dertig van de vorige eeuw begeistert in zijn lezingenpraktijk. Verspreid door zijn opstellenwerk heen, met name in zijn *Lantaarn*-artikelen uit 1933, schetste Rijnsdorp de contouren van zijn volksopvoedkundig denken en handelen, als blauwdruk voor zijn praktijktheorie. Abstracte bezinning en concrete aanzetten in literair-cultureel opvoedend perspectief wisselden elkaar in strategie en tactiek af, en versterkten de programmalijnen, afgestemd op het hem beschikbare instrumentarium van de *Christelijke Volks-Universiteit*, N.C.R.V.-radio, protestantse periodieke pers en christelijk-letterkundige organisatie. In het verlengde van Rijnsdorps goddelijke roeping en bijbelse scheppingsopdracht vindt een reconstructie plaats van zijn strategie (en tactiek) en program van culturele volksopvoeding. Via de strategische triade van 'geven naar roepen', van 'belanghebbende naar belangstellende' en van 'delen naar deelnemen', krijgt zijn volksopvoedende strategie in een inhoudelijke drieslag vorm en uitwerking. Daarbij benadrukte Rijnsdorp het belang van levend contact tussen auteur en publiek, en wees hij op het latent letterkundig en kunstzinnig potentieel onder het gewone volk. Uit de bloemlezing van citaten over zijn roeping en levensopdracht blijkt dat Rijnsdorp zich van meet af aan heeft gerealiseerd, dat bij de aanvaarding en de uitoefening van zijn cultureel volksopvoederschap voor hem gold: 'Niets zonder geloof, maar ook niets zonder het offer.'⁴⁷⁷

4.1 De kunst aan het volk

Het ontbreken van een uitgekristalliseerde neocalvinistische esthetica als 'letterkundige catechismus',⁴⁷⁸ weerhield Rijnsdorp er niet van in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder op het 'stuk braakland' van het levensterrein van de kunst inhoudelijke programmalijnen uit te zetten.⁴⁷⁹ Over de 'culturele achterlijkheid van het Christelijk volksdeel, dat in kerk, onderwijs en politiek groote activiteit had ontplooid en daardoor reeds vermoeid was geworden',⁴⁸⁰ had hij met zijn bijna roekeloos geloof in de culturele opvoedbaarheid van zijn geloofsgenoten met nadruk gesteld: 'Wij mogen nooit, als Christenen zeker niet, op het volk het odium van onveranderlijkheid drukken.'⁴⁸¹ Voor zichzelf had Rijnsdorp - weliswaar literair-intuïtief en in onvoltooide vorm - een praktijktheorie uitgedacht om de principiële en methodische opbouw van zijn volksopvoedkundig cultureel handelen te kunnen bepalen. Daarbij bezon hij zich eveneens op een slagvaardige strategie: de leusomkering,⁴⁸² die zich in drie opeenvolgende tactieken laat reconstrueren: de actielijnen van *activeren* via *interesseren* naar *creëren*.

Vanuit het dubbelkarakter van zijn cultuuropdracht met een artistieke en pedagogische taak wilde Rijnsdorp zijn denkbeelden over kunst en volk voluit propageren, populariseren en

⁴⁷⁷ C. Rijnsdorp, 'Traditie en persoonlijkheid in de (Dicht)kunst', in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 144.

⁴⁷⁸ In zijn lezing 'Over en Uit Eigen Werk' uit 1937 voor de *Nederlandse Christen Vrouwenbond* verwees Rijnsdorp naar: 'Een bepaalde Zondagsafdeling van de letterkundige catechismus. Ik zeg er aanstonds bij: die letterkundige catechismus is ongeschreven, althans *nog* ongeschreven.'

⁴⁷⁹ In het essay 'Het volk aan de kunst' merkte Rijnsdorp in dit verband op: 'De praktische ethiek van een Nederlandsche, Christelijke kunst moet nog geleefd, laat staan geschreven worden.' *Ter Zijde*, 160. In 1937 schreef Rijnsdorp in dit verband de toevoeging: 'De Calvinistische levens- en wereldbeschouwing is monumentaal van karakter en de kunstbeschouwing ook.' C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst voor een nieuw letterkundig-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937, onder redactie van C. Rijnsdorp en P.J. Risseeuw.

⁴⁸⁰ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 157.

⁴⁸¹ *Ibidem*, 160.

⁴⁸² De omkering van de leus: *De kunst aan het volk*, tot: *Het volk aan de kunst*, draagt in de latere wetenschapsfilosofische terminologie van Thomas Kuhn het karakter van een radicale paradigmawisseling, waarin Rijnsdorp - bijbels gelegitimeerd vanuit de scheppingsopdracht en op basis van Kuypers cultuurmandaat - een samenhangende neocalvinistische cultuurstrategie bedacht als grondslag voor zijn uitvoeringsprogramma van culturele volksopvoeding, inclusief doel, inhoud en vormgeving.

praktiseren in gereformeerde kring. Hiervoor stonden hem als instrumenten de *Christelijke Volks-Universiteit*, de *N.C.R.V.*-radio, de protestantse periodieke pers en de christelijk-literaire organisatie ter beschikking; kanalen, die hij ook gebruikte bij de vormgeving en uitvoering van de programmalijnen op het gebied van muziek, voordrachtskunst en literatuur. Zijn gedachten over culturele volksopvoeding ontwikkelden zich in nauwe wisselwerking met het geestverwante en kunstlievende publiek van vloeibaar tot vast; voordracht, causerie en lezing stonden uiteindelijk in de vorm van opstel, artikel of essay.⁴⁸³

De contouren van zijn strategie en program van volksopvoeding tot cultuur zette Rijnsdorp op donderdagavond 20 december 1934 voor een geestverwant en kunstlievend publiek uiteen. In zijn functie als bondsadviseur van de *Bond van Reciteer en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland*, sprak hij tijdens de derde jaarvergadering in het *Gereformeerd Jeugdhuis* te Vlaardingen de lezing: 'Den omkeering van een lieve leus' uit.⁴⁸⁴ Bij het uitdenken van het grondplan voor *Eldert Holier* had Rijnsdorp in het eerste hoofdstuk - tijdens het kunstenaarsdiner ter gelegenheid van Holiers veertigste verjaardag - de stijlfiguur van 'omkering' al eerder toegepast op de uitspraak van Friedrich von Schiller: *Ernst is das Leben, heiter is die Kunst*.⁴⁸⁵

Maar toen Stevens getoost had, Stevens, die de muzikale potpourri van zoëven prees, doch wees op het grote voorrecht van de bedachte kunst, die pas wáre kunst was (hij keerde de bekende spreuk om en riep: *Heiter das Leben, ernst die Kunst*, waarop zijn vrouw, die veel groter was dan hij, hem een noot tegen de neus wierp) werd men uitgelaten.⁴⁸⁶

Gestoeld op Kuypers algemene genadeleer, en denkend over een 'tactiek, die handig bakens' kon verzetten om het calvinistisch volksdeel te laten delen in de schatten van kunst en cultuur,⁴⁸⁷ keerde Rijnsdorp - ditmaal niet in literaire fictie - als strategie tot culturele volksopvoeding de vooral onder socialisten geliefde leus: 'De kunst aan het volk', diametraal om. Een 'duizelig-makende omkering', zou hij later schrijven.⁴⁸⁸ Als programmatisch credo balde hij in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder zijn denkbeelden over de verhouding van volk en kunst tot een persoonlijke missie samen in de tegenleus: 'Het Volk aan de Kunst'. Een kleine nuance in taal, maar een wereld van verschil in roeping en visie, levensopdracht en cultuurtak.

4.2 *Het volk aan de kunst*

Tijdens de Pinksterconferentie 1934 van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* op het conferentieoord *Woudschoten* te Zeist had Rijnsdorp voor het gezelschap van vakgenoten en letterlievendens op maandag 21 mei 1934 de lezing 'Het volk aan de kunst' uitgesproken.⁴⁸⁹ De samenvatting van deze voordracht plaatste hij op verzoek van de redactie in *De Brug*, het mededelingenorgaan van het *Verbond*.⁴⁹⁰ In zijn voordracht blikte hij - als opmaat tot de verklaring van de programmatische titel van zijn lezing - kort terug op de slagzin: 'De kunst aan het volk'. Deze 'geliefkoosde leus' was volgens hem 'typeerend voor mensen, die

⁴⁸³ Zijn voordracht 'Het volk aan de kunst' op maandag 21 mei 1934 voor het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* op het N.C.S.V.-conferentieoord *Woudschoten* te Zeist rondde Rijnsdorp af met een open einde: 'Met opzet rond ik mijn beschouwingen niet af. Hoe vaak toch kan de bespreking geen vat op een referaat krijgen, omdat dit teveel is afgerond en aan alles heeft willen denken. Ik laat nu deze inleiding min of meer onvoltooid, en vloeibaar, om U uit te nodigen met mij in nadere gedachtenwisseling te treden.'

⁴⁸⁴ Op de uitnodigingsbrief van secretaris W. Kats, d.d. 17 november 1934, had Rijnsdorp als bevestiging bij de datum van 20 december de titel van zijn lezing geschreven: 'Het volk aan de Kunst', met onder Kunst een dikke streep.

⁴⁸⁵ De Duitse toneelschrijver, filosoof en dichter Friedrich von Schiller in zijn *Prolog zu Wallenstein*.

⁴⁸⁶ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, I, 9.

⁴⁸⁷ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 158.

⁴⁸⁸ C. Rijnsdorp, 'Muziek als geestelijk allemansland' (I), *Organist en Eredienst*, jrg. 9, nr. 91, januari 1940, 3.

⁴⁸⁹ Convocatie van de 'Konferentie van het Verbond van Chris. Letterk. Kringen, Pinksteren 19-22 Mei 1934 in het gebouw der N.C.S.V. (Woudschoten) te Zeist', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 3, mei 1934 (achterbinnenpagina).

⁴⁹⁰ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', in: *De Brug*, jrg. 1, nr. 6, juni [mei] 1934, 2-4.

individualistisch waren gevormd en uit die ban bevrijding zochten'. Met het volk werd 'de mindere man' bedoeld en met de kunst 'meer bepaald haar **producten**'. Deze kunstproducten, die slechts voor een kleine groep bevoorrecht toegankelijk waren, wilden de leusdragers binnen het bereik van velen brengen. De geest of gezindheid waarmee de leus ten uitvoer werd gebracht kon volgens hem verschillend zijn, waarbij Rijnsdorp - vanuit zijn eigen bezinning op de voorgeschiedenis van de volksopvoeding tot cultuur en de concrete uitwerking ervan - twee stromingen onderscheidde.

Als eerste stroming noemde Rijnsdorp de 'filantropische, liberaal-humanitaire gezindheid, kind van de revolutie en romantiek', die 'de populariseering van de kunstproducten opvatte als een soort artistieke bedeeeling'. Het karakter van haar 'geven' beschouwde hij als 'culturele bedeeeling'. In zijn visie bestond er bij dit geven geen principieel verschil tussen de wijze waarop 'de rijkere, getroffen door de nood van de mindere man', de armenzorg opvatte en tegelijkertijd ook voor het volk 'concerten, schouwburgen en tentoonstellingen' toegankelijk maakte. Deze welmenende filantropische gezindheid, 'hoe sympathiek en voornaam ook, roerde niet aan de basis van het bestaande'; het had iets 'oogenblikkelijks en voorloopigs'.⁴⁹¹ De tweede stroming, de 'sociaal-dogmatische', was volgens hem gebaseerd op de Marxistische leer van de klassenstrijd. Deze 'socialistische strooming' droeg 'het karakter van een buitverdeeling'. Hij voegde hier overigens wel direct aan toe, dat de Marxist het 'buitverdelen kritisch' toegepast wilde zien, want het volk - opgevat als 'proletarische massa' - werd meteen aangemoedigd tot het scheppen van een eigen, proletarische kunst met als slagzin: 'de kunst aan het volk'.

Evenals de culturele bedeling door de neerdalende filantropen werd het opeisen van de cultuurgoederen door de proletarische massa volgens Rijnsdorp geen succes. Enerzijds omdat op de kapitalistische maatschappij die ze had voortgebracht tegelijk 'scherpe kritiek' werd uitgeoefend; anderzijds kon de proletariër geen drie dingen tegelijk doen: 'vechten voor zijn leven, kunst uit het verleden kritisch genieten, en aan de opbouw van een eigen geheel nieuwe kunst medewerken'. Hij vatte beide stromingen kernachtig en doelgericht samen: 'Gaf de filantroop kunst aan het volk als gunst, de Marxist eischt ze op als een recht. Enerzijds dus culturele bedeeeling, anderzijds verdeeling van de veroverde buit'.⁴⁹² In zowel de filantropische als de in de sociaal-dogmatische stroming - met kunst als *gunst* en 'culturele bedeling' enerzijds of kunst als *recht* en 'te verdelen buit' anderzijds - werden cultuur en volk lijnrecht tegenover elkaar gesteld: 'Hier is cultuur - daar is het volk.' Vervolgens verklaarde Rijnsdorp het deficit van de culturele beschavingsmissie van de sociaal-liberale filantropen en socialisten:

Want dat was de diepste oorzaak van het mislukken der kunst-aan-het-volk-gedachte: alle geven, hetzij als bedeeeling of als verdeeling, demoraliseert op den duur. Het miskent de diepste veroveraars-instincten in de mensch, veroveren hier niet militair, maar cultureel opgevat. Het was een renteniersfilosofie, een platte gedachte in de grond der zaak, of op zijn best de culturele moraal van goedhartige, mededeelzame lettrés, kunsthistorici en vriendelijke museumdirecteuren.⁴⁹³

Rijnsdorp streefde in zijn volksopvoedkundige benadering van het vraagstuk van 'kunst en volk' in eigen kring juist een synthese na. Hij wilde de antithese tussen kunst en volk zodanig opheffen, dat cultuur vanuit de 'eenheid des levens' een integraal bestandsdeel werd van het menselijk leven. Het ging hem vanuit zijn roeping en levensopdracht namelijk niet alleen om culturele volksverheffing via de programmalijnen van muziek, recitatie en literatuur. Hij streefde als volksopvoeder in zijn cultuurpedagogisch handelen *intentioneel* en *normatief* een doelgerichte gedragsverandering na van het calvinistisch volksdeel op het levensterrein van kunst en cultuur.

Zijn cultuuropdracht werd - naast de artistieke invulling ervan als auteur - in essentie steeds meer volksopvoedkundig van opzet en uitwerking. Waar Kuyper in zijn vijfde *Stone*-lezing over het calvinisme en de kunst schreef, dat de religie van 'het symbolische in het klaar bewuste

⁴⁹¹ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 155.

⁴⁹² C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', in: *De Brug*, jrg. 1, nr. 6, juni [mei] 1934, 3.

⁴⁹³ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 160.

leven' overging als gevolg van 'een hogere trap van ontwikkeling', zo streefde Rijnsdorp een vergelijkbare 'hogere trap van ontwikkeling' na kunstgebied. Kunstzin en culturele werkzaamheid dienden volgens hem als hogere trap van volksontwikkeling organisch deel uit te maken van het 'klaar bewuste leven' bij het calvinistisch volksdeel. Culturele verheffing was overigens voor hem geen doel op zich. Waar Rijnsdorp zich in zijn scheppend en beschouwend werk ook maar mee bezighield, van cultureel besef en literaire smaakontwikkeling tot cultuurwaardering en kunstgenot als vruchten van 'Gods goedgunstigheid': alles was voor hem herleidbaar tot het hogere doel van 'de ere Gods'.

4.3 *Strategie van culturele volksopvoeding*

Met de - destijds actuele - strategische vraag:⁴⁹⁴ 'Moet men het volk cultuur en kunst *geven*, of moet men het volk tot cultuur *roepen*?', opende Rijnsdorp in 1934 zijn programmatisch essay 'Het volk aan de kunst'. De idee van het 'geven' had volgens hem inmiddels zijn 'populaire uitdrukking' gevonden in het socialistisch adagium: 'De kunst aan het volk'. Deze overbekende slagzin kreeg bij hem een geheel eigen uitwerking, waaraan veel studie en bezinning vooraf was gegaan.

Onder het volk begreep Rijnsdorp niet zoals bij de socialisten - vanuit het klassieke dogma van de klassenstrijd - alleen de arbeidersstand, maar het omvatte in zijn optiek langs de scheidslijnen van Kuypers antithese het gehele gereformeerde volk: 'geen enkelingen, geen klasse'.⁴⁹⁵ Zijn literair-esthetische volkscatechese was voor hem niet gebonden aan een sociaal-maatschappelijke hiërarchie met een horizontale gelaagdheid van klassen en standen. Zijn strategie (en program) van culturele volksopvoeding liep overdwars door alle lagen van het calvinistisch volksdeel heen en richtte zich zowel op de kleine elite van cultureel geletterden als op de grote massa van het gereformeerde volk, dat in cultureel opzicht 'achterlijk was en nog grotendeels is', aldus Rijnsdorp in 1933.⁴⁹⁶ In zijn volksopvoedende praktijk betekende deze verticale gerichtheid evenwel, dat de eenvoudige *kleine hyden* het overgrote deel vormden van het 'cultureel proletariaat' binnen de gereformeerde zuil. Daarbij stonden de neocalvinisten in hun Kuypériaans gekleurde emancipatiestreven op kunstgebied op forse achterstand ten opzichte van de voorname *Réveil*-traditie, waarin kunstbesef en cultuurparticipatie als vanouds deel uitmaakten van de hervormde opvoeding en vorming.⁴⁹⁷

Tegenover de these van het sociaal-liberaal *schenken* en het sociaal-democratisch *geven* van kunstproducten, stelde Rijnsdorp strategisch als eerste tactische beweging zijn antithese van het *roepen*. In *Opwaartsche Wegen* had de dichter Hein de Bruin in zijn kwaliteit als letterkundig redacteur een beeldende impressie van de door het *Verbond* georganiseerde Pinksterconferentie 1934 op het conferentieoord *Woudschoten* gegeven.⁴⁹⁸ Daarbij vatte hij de essentie van Rijnsdorps praktijktheorie en de daarop gebaseerde strategie en tactiek praktisch en betekenisvol samen:

- En hoe maakte Rijnsdorp het met zijn: Het volk aan de kunst? Wou hij uit de massa nog wat scribenten opdiepen of zoo?... - Nee, nee.... in 't kort komt het hier op neer: Datgene wat in het volk leeft wil hij

⁴⁹⁴ Rijnsdorp gebruikte in 1953 bij het 'Ontwerp christelijk cultureel congres' voor het eerst het begrip 'strategie', dat hij omschreef als: 'De grote lijnen van een krijgsplan, in tegenstelling tot tactiek. De strategie overziet het geheel, de tactiek is voor de afzonderlijke situaties.' Het begrip 'tactiek' hanteerde hij voor het eerst in 1934 in zijn essay 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 158. Ook onderscheidde hij een 'algemene strategie'. Hieronder verstond Rijnsdorp een 'strategie, die niet maar door één man of enkele mensen, maar over de gehele linie wordt aanvaard'. In hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf: 6.5: 'Calvinistisch cultureel congres', krijgen deze begrippen een concrete uitwerking.

⁴⁹⁵ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: Roel Houwink (red.), *Random het boek* 1935, 154.

⁴⁹⁶ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 173.

⁴⁹⁷ Het godsdienstig-culturele verschil tussen de traditie van dr. A. Kuiper en die van het *Réveil* had ook zijn doorwerking op christelijk-letterkundig terrein, tot uiting komend onder meer in de vele discussies over christelijke kunst. Volgens Ad den Besten was het grootste deel van de *Opwaartsche Wegen*-groep afkomstig uit de *Réveil*-traditie.

G. Puchinger, 'Ad den Besten', in: *Christen en kunst*, 413.

⁴⁹⁸ H. de Bruin, 'Indrukken van de conferentie van het Verbond van Chr. Letterkundige Kringen in Nederland op "Woudschoten" bij Zeist, Pinksteren 1934', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 4, juni 1934 (achterbinnenpagina).

opheffen tot de kunst, hij wil het via den kunstenaar in de cultuur inbrengen. Want er leeft ook onder 'de eenvoudige menschen' veel in gedachten en levensuiting, dat gemeen bezit zou kunnen worden. Daarom moet er, zegt R. Rijsdorp, in plaats van *geven* (bedeeling) komen: *het roepen*. En wel omdat God de mensch roept tot vruchtbaarheid: cultuur. Je merkt, een bijzonder praktisch onderwerp, waarbij ook het werk van Verbond en Kringen in het geding kwam. Het was R. te doen om het uitstippelen van richtlijnen voor een arbeid, waarbij de cultuurgoederen, die door het ver doorgevoerd distributiesysteem in de crisis zijn geraakt, weer veilig gesteld worden. Een prachtige en grootsche taak, die Verbond en Tijdschrift eendrachtig zullen moeten aanvaatten.

De verwijzing van De Bruin naar het 'uitstippelen van richtlijnen voor een arbeid', gericht op het veilig stellen van de cultuurgoederen, die - vanuit de methodiek van het *geven* - door 'het te ver doorgevoerd distributiesysteem in de crisis' waren geraakt,⁴⁹⁹ hing voor Rijsdorp direct samen met het oer-Hollandse fenomeen van de *handelsgeest*, ook op kunstgebied. Naast filantropie en dogmatisch socialisme onderscheidde hij (als correspondent werkzaam bij de handelsbank van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*) als derde factor de handelsgeest in zijn volksoopvoedkundige cultuuranalyse. 'Fantasten, idealisten, martelaren gaan voorop, steeds gevolgd door de koopman, die van discipelen afnemers weet te maken.'⁵⁰⁰ Met de nodige pragmatiek merkte hij over deze economische figuur op: 'En wie zal hem de eer onthouden, dat hij daarin een onmisbare rol vervult? Idealisme en handelsgeest kunnen elkaar niet missen.'

Wat echter in dit verband aan het volk gegeven werd, waren in de optiek van Rijsdorp voornamelijk 'de cultuur- en kunstproducten'. De afstand tussen het 'kunstproduct en het volk' werd aan het begin van de twintigste eeuw 'naar tijd en ruimte' steeds meer weggenomen of ingekort. De glorie tijd van de *reproductie* ontstond, die ook de kunstreproductie tot grote hoogte bracht. Rijsdorp noemde in dit verband de fotografie en kleurendruk, en de 'fonografische opname en weergave', die in dit tijdvak geperfectioneerd en gepopulariseerd werden. Deze technologische ontwikkelingen waren volgens hem verwant aan 'wat in het ruimtelijk verkeer gebeurde met locomotief, automobiel en vliegtuig'. Deze dynamische tijd, die reproductie van de kunst (en ook restauratie ervan) tot 'een dusver ongekennde hoogte verhief', schiep volgens Rijsdorp - met zijn grote voorliefde voor het denken in typologieën - tevens 'zijn eigen, afzonderlijk type van reproduceerend kunstenaar',⁵⁰¹ de culturele expediteur of makelaar, die zijn zending met een zeker gewijd fanatisme vervult'.⁵⁰²

Ook de scheppende kunstenaar zelf raakte steeds meer betrokken in 'die intensieve distributie van cultuurgoederen'.⁵⁰³ Wijzend op de ongekennde dynamiek van dit tijdsgewricht: 'de beweging der eeuw', die hij in het opstel 'Naar nieuwe centra' met specifieke aandacht voor de algemeen-culturele en letterkundige ontwikkelingen op erudiete wijze beschreef en analyseerde,⁵⁰⁴ concludeerde Rijsdorp: 'Maar de handelsgeest deed wonderen en maakte het "geven" tot bijna letterlijke, en algemeene, werkelijkheid. Maar meteen, of liever juist daardoor, is het "geven" in de crisis geraakt. Want niet alleen het goede wordt intensief gedistribueerd, ook het slechte.'⁵⁰⁵

⁴⁹⁹ In de lijn met de mechanische opvattingen uit deze periode werd het distributiesysteem gezien als een eigentijds, technisch hulpmiddel om kennis en cultuur onder het bereik van het volk te brengen 'ten algemenen nutte'.

⁵⁰⁰ C. Rijsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 154.

⁵⁰¹ Vanuit zijn indeling van 'artistieke creatie en reproductie' stelde Rijsdorp tegenover de *scheppende* kunstenaar de *reproducerende* kunstenaar, zoals de musicus of toneelspeler. 'De reproductie toch vindt wel het kunstwerk gereed liggen, maar vereischt zoo ontzaglijk veel voorbereiding, studie en dagelijksche oefening, dat de leek verwonderd zou opzien.' C. Rijsdorp, 'Het Tooneel en Wij', ongedateerde lezing (circa 1932).

⁵⁰² C. Rijsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 155. Als voorbeeld van dit 'type' noemde hij Willem Mengelberg. Ook bepaalde instellingen, zoals de volksuniversiteit en de radio, dankten volgens Rijsdorp 'hun bloei aan de geestelijke verkeersfunctie, die ze bekleeden'.

⁵⁰³ Menig bekend schrijver werd 'krachtens een verijnd kannibalisme zelf als cultuurproduct beschouwd, gedistribueerd en opgelost in autogrammen, portretten met handtekening, interviews, huwelijken, brieven, meeningen...' C. Rijsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 155.

⁵⁰⁴ C. Rijsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 133-146.

⁵⁰⁵ C. Rijsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 155.

Het distributieproces van culturele goederen kreeg zoveel vaart, dat de ‘cultureele paedagoog’ - aldus Rijnsdorp vanuit zijn eigen ervaring en literaire praktijk - ‘verlegen staat’. Het publiek nam vervolgens zijn ‘zelfbeschikkingsrecht’ ter hand, uit ‘zelfverdediging en een duister besef, dat zijn ‘cultureele betuttelaars niet goed weten wat ze doen’. Hij noemde het in dit verband zelfs merkwaardig, dat het volk ‘de kunst niet geheel’ verwierp. Met enige zelfironie stelde Rijnsdorp dat het volk ‘de kunst zijn plaatsje’ gunde voor de liefhebbers, ook omdat het was opgevoed bij de commerciële spreuk: ‘elck wat wils’. Maar met name in dat ‘niet-onderscheiden, in die vermenging’ zat voor hem ‘juist de barbarij’. De distributieorganen beschikten immers over ‘slimme mixers, die ook Bach en Rembrandt kunnen waardeeren als bestanddeelen van de groote cocktail’. Zo kwam de moderne mens die nadacht over zijn ‘positie’, als ‘type van zijn tijd’, zoals Rijnsdorp als auteur het plastisch omschreef: ‘voor deze doodenrit der cultuurproducten te staan als voor een macht die hem bedreigt, zooals eens de natuurmensch stond voor de natuurkrachten’.⁵⁰⁶ Vanuit zijn positie als culturele volksopvoeder met een bijbels gefundeerd cultuurmandaat stelde hij normatief op gedecideerde wijze: ‘Filantropie, liberaal-humanitaire naastenliefde, sociaal-dogmatisch inzicht zoowel als handelsbelang (dat ten slotte ook!) eischt, dat hier wordt *ingegrepen*’.⁵⁰⁷

Maar wie was in Rijnsdorps cultuurpedagogische visie en strategie bevoegd of in staat om in te grijpen? Hij hield vervolgens enkele mogelijk actoren in de volksopvoeding tot cultuur kritisch tegen het licht, van zakenman, filantroop en Marxist tot de ‘Christelijke kunstliefenden’. De zakenman was daartoe volgens hem niet toe bevoegd: ‘De commercieele zieners zijn dun gezaaid, laat staan de cultureele’, merkte hij cynisch op. ‘Hij ziet een doodgevoerd publiek, dat niet meer koopt, dat met geen tentoonstellingen, boekenweken, schrijversoptreden tot waarachtige belangstelling is te brengen.’ De zakenman voerde overigens nooit de pretentie om ‘iets meer te zijn dan de dienaar en de bedienaar van het publiek’, en dat deed hij ‘voortreffelijk’. De filantroop kon het evenmin, aldus Rijnsdorp: ‘Hem is de ontwikkeling der dingen boven het hoofd gegroeid. Hij heeft in het volk, de mindere man, alleen *ontvankelijkheid* voor kunst gezien en die blijkt hem bedrogen te hebben.’ De Marxist had het echter van het begin af aan ‘op zekere punten beter bekeken’ en onmiddellijk geroepen ‘om een eigen, proletarische kunst’, hoewel Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en Adema van Scheltema ‘individualisten’ bleven.

Rijnsdorp vond dat de liefde van deze bevlogen sociaal-democraten tot het proletariaat, met name bij Gorter en mevrouw Roland Holst, ‘iets onwerkelijks, krampachtigs’ had: zij verhieven ‘de arbeider’ tot ‘hun ideale arbeider, tot idool’. Sindsdien leed het socialisme in zijn visie ‘schipbreuk’.⁵⁰⁸ In Italië en Duitsland had men het volk weer ontdekt: ‘ideële waarden als vaderlandsliefde, geschiedenis, gehechtheid aan de bodem, huwelijk en gezin, gezag en gehoorzaamheid, godsdienst als bindmiddel voor de massa’ waren weer in ere gekomen. ‘Zal het nationaal-socialisme redding brengen?’, vroeg hij zich anno 1934 in zijn essay ‘Het volk aan de kunst’ publiekelijk af, want deze bij de Oosterburen sterk opkomende beweging legde ‘een ideële basis en het ziet het volk weer’. Geestelijk had deze ideologie echter ‘geen zuivere stamboom’, stelde Rijnsdorp met nadruk; de nationaal-socialistische ideologie vertoonde, zoals hij uit de berichtgeving op de radio en in de pers vrijwel dagelijks kon afleiden, eufemistisch gesproken een ‘wonderlijke opvatting van vrijheid’.

Tot slot proefde Rijnsdorp kritisch de culturele nieren van het eigen volksdeel. Op de kritische en confronterende vraag: ‘Wat hebben de Christelijke kunstliefenden gedaan, wat deden “wij”?’?, vatte hij de uitvoering van het Kuiperiaanse cultuurmandaat door het gereformeerde volk

⁵⁰⁶ In zijn lezing ‘Publiek en Volk’ uit maart 1935, gebruikte Rijnsdorp in dit verband de beeldspraak: ‘De cultuurproducten van de vorige generaties worden steeds intensiever gedistribueerd en als de kunstenaars niet oppassen, worden ze zelf in dat proces meegesleurd en in het civilisatiecircuit voor de hongerige leeuwen der publieke sensatie geworpen’. ‘Literaire avond in “Bethel”’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 13, nr. 6, augustus 1935 (achterbinnenpagina).

⁵⁰⁷ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 156.

⁵⁰⁸ *Ibidem*. Rijnsdorp vervolgt zijn redenering over het socialisme met: ‘(...) en heeft, ondanks zichzelf, de dictatuur naar Russisch, Italiaans en Duitsch model in het leven geroepen’.

in een volzin veelzeggend samen: ‘Het antwoord moet luiden: wij hebben, op onze manier, en bescheidenlijk achteraanlopend, onder veel reserves en ietwat angstvallig, ons op het geven toegelegd, of aan de consumptie van het algemeen gegevene deelgenomen, of tot deelneming daaraan opgewekt.’⁵⁰⁹ Verwijzend naar het hem sterk aansprekende volksopvoedende voorbeeld van de zich eveneens in cultureel opzicht emanciperende socialistische volksgroep, die de kunstopvoeding van de arbeider hoog in het vaandel voerde,⁵¹⁰ vervolgde hij - doelend op de culturele lotsverbetering van het eigen volksdeel:

Meteen hebben wij, evenals de socialisten dit deden, tot een eigen kunst opgeroepen; principieel in predikaties, betoogen en artikelen; practisch door Christelijk-letterkundige productie en letterkundige organisaties.⁵¹¹

Wat aan het neocalvinistische emancipatiestreven op kunstgebied ontbrak was in Rijsdorp optiek ‘voornamelijk *stijl*’.⁵¹² Bovendien waren de christelijke kunstenaars gehandicapt ‘door een gemis aan levende, artistieke traditie; door ons kleine taalgebied; door de culturele achterlijkheid van het Christelijk volksdeel’.⁵¹³ Hij vervees daarbij niet alleen kritisch naar de seignorale voormannen in kerk, staat, wetenschap en maatschappij; ook de protestantse kunstenaars spaarde hij niet in zijn (zelf)analyse: ‘Wij brachten het hoogstens tot werk naar wereldsch voorbeeld, met een Christelijke inslag, die zelfs niet zelden bedenkelijk was’.⁵¹⁴ Bij ‘deze tekortkomingen’ wees hij op het - ook voor hem biografische - feit dat christelijke kunstenaars en kunstliefenden zich niet konden scholen bij ‘grootte, Christelijke voorbeelden’; zij moesten bij hun literaire vorming en artistieke ontwikkeling te rade gaan bij ‘Europeesche romanciers en dichters van de stervende 19e eeuw, welker prachtige, culturele zonsondergang in al zijn coloristische verfijning ons, positief of negatief, tóch in zijn ban sloeg’.⁵¹⁵

Op de cruciale vraag: ‘waar ligt de fout?’, antwoordde Rijsdorp in zijn kernessay ‘Het volk aan de kunst’ uit 1934,⁵¹⁶ vanuit zijn eigen literair-volksopvoedende praktijk op besliste toon: ‘Naar mijn stellige overtuiging in het schuiven van een te zware last op de schouders van de afzonderlijke, creatieve figuren, onder de nawerking van het individualisme.’ Zijn conclusie: ‘De enkeling kan niet alles’, viel voor hem samen met zijn eigen volksopvoedende culturele praktijk. Vervolgens stelde hij vanuit zijn visie en opvatting over de verhouding tussen kunstenaar en volk, en hun gezamenlijke taak en verantwoordelijkheid op kunstgebied: ‘Het geheele *volk* heeft een taak ten opzichte van de kunstcreatie; het moet constellaties scheppen, materiaal verzamelen, uitdrukkingsmogelijkheden vormen, typen creëren.’ In het besef dat de som van deze activiteiten per saldo onvolkomen mensenwerk bleef, beledigde hij vervolgens zijn persoonlijke afhankelijkheid als culturele volksopvoeder: ‘En dan nog is er een bijzondere gratie van Godswege noodig om het werk in de derde sfeer van het schoone te doen stijgen.’⁵¹⁷

⁵⁰⁹ C. Rijsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 157.

⁵¹⁰ Zie hiervoor met name: B. van Gent, *Lessen in schoonheid. Opstellen over de samenhang van kunst en educatie*, Boom, Amsterdam/Meppel, 1995; Marc Adang, *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, 1903-1928*, Aksant, Amsterdam, 2008, en Ton van Kalmthout, *Muzentempels: multidisciplinaire kunstkerken in Nederland tussen 1880 en 1914*, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 1998.

⁵¹¹ C. Rijsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 157.

⁵¹² Volgens Rijsdorp diende de christelijke levens- en wereldbeschouwing aan de literatuur niet alleen een eigen inhoud, maar ook een eigen stijl te verlenen, ‘onafhankelijk van de tijdgeest en van de literaire mode van de dag’. C. Rijsdorp, *In drie etappen*, 106.

⁵¹³ C. Rijsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 157.

⁵¹⁴ Rijsdorp noemde als voorbeelden: Seerp Anema, ‘te vooropgezet dogmatisch’, mevrouw A. van Hoogstraten-Schoch: ‘te vooropgezet moralistisch’, en sommige Jong-Protestantse dichters: ‘te vooropgezet a-dogmatisch en a-moralistisch’.

⁵¹⁵ C. Rijsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 157.

⁵¹⁶ Aan *Ter Zijde* heeft uitgever J. van Ulzen van U.M. Holland - op speciaal verzoek van Rijsdorp - eind 1934 dit essay, en het opstel ‘Schrijfs bij Nietzsche’, aan de drukproeven toegevoegd, waardoor - in de lijn met Rijsdorp’s ontwikkelingsgang als culturele volksopvoeder - het volksopvoedende karakter van de essaybundel werd versterkt.

⁵¹⁷ C. Rijsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 157-158.

4.3.1 *Van geven naar roepen*

Het diepgravende interview dat de kunst- en letterenredacteur H. Burger op 19 oktober 1935 Rijnsdorp afnam in de serie ‘Gesprekken met Kunstenaars’ voor *De Standaard*,⁵¹⁸ over het onderwerp dat hem ‘zoo nauw aan het hart lag’, droeg niet voor niets als motto in de kop: ‘Kunst, als alle cultuur, is een zaak van algemeen-menschelijke roeping.’ In de tekst van het vraaggesprek voegde Rijnsdorp hieraan - overigens niet zonder reden - ter verklaring van zijn cultureel-volksopvoedend streven toe: ‘Dat die roeping niet geheel mislukt, danken we aan Gods genade, die telkens weer mensen bezielt.’ In het tweedelige vraaggesprek, dat Rijnsdorps slagzin ‘Het volk aan de Kunst’ als hoofdtitel voerde, populariseerde Burger het gelijknamige artikel uit 1934, waarin Rijnsdorp de contouren van zijn strategie en program voor de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel had ontvouwd. In het kranteninterview stelde de gereformeerde auteur - *noblesse oblige* - over zijn bemiddelde taak als scheppend kunstenaar: ‘Het roepen tot kunst moet trouwens zelf als kunst worden beoefend.’⁵¹⁹ Het antirevolutionaire dagblad bood hem welwillend een laagdrempelig landelijk podium voor het uitdragen van zijn volksopvoedende cultuurvisie onder het geestverwante lezerspubliek:

Ik probeer daar aan te toonen, dat de leus ‘De kunst aan het volk’ totaal is uitgewerkt. De idee van het ‘geven’ moet plaats maken voor de noodzakelijkheid van het ‘roepen’. Critici zullen nu misschien zeggen, dat het negatieve deel van mijn opstel uitvoeriger en klemmender is dan het positieve. Op zulk een bezwaar zou wel het een en ander te antwoorden zijn. Als onze mensen maar eenmaal zoover komen, dat ze erkennen, dat de leus moet worden omgekeerd. Dat is al heel wat. (...) Vast staat, dat het zwaartepunt van het geven moet worden verlegd naar het roepen.

Zowel de liberaal-filantropische als de socialistische ‘popularisatie’ ging volgens Rijnsdorp uit van een ‘verkeerde maatschappijbeschouwing’. De ‘artistieke filantropen’ erkenden in het volk ‘feitelijk slechts **ontvankelijkheid** voor kunst’. De ‘artistieke buitverdeelers’ zagen daarentegen heel goed in, ‘dat er méér en iets anders moest gebeuren’, maar zij waren in zijn optiek ‘als volksopvoeders te haastig, te eenzijdig en te zeer bevooroordeeld’.⁵²⁰ Omdat de ‘practijk vaak beter is dan de theorie’, erkende hij voluit dat er door beide stromingen veel goed werk was verricht. Toch probeerde hij ‘de verhoudingen juist te zien’. De ‘kunst aan het volk’-doctrine had naar zijn opvatting in veel opzichten ‘practisch’ gefaald. ‘Daarom keer ik de stelling “de kunst aan het volk” om en lees: “het volk aan de kunst”’, zo verklaarde Rijnsdorp zijn strategie, waarbij hij ondubbelzinnig beklemtoonde dat hij deze ‘omkeering’ niet maakte ‘uit reactie en ook niet onder invloed van nationaal-socialistische opvattingen’,⁵²¹ maar op ‘diepere gronden’.

Tegelijkertijd maakte Rijnsdorp zijn eigen positie in het vraagstuk over de verhouding van volk en kunst expliciet, mede ter verheldering van zijn volksopvoedkundige uitgangssituatie: ‘Wij veroordeelen de idolatrie van de enkeling (dit tegen het individualisme), maar ook die van een bepaalde klasse (de oude sociaal-democratie) en die van een bepaald volk (nationaal-socialisme).’ Tegenover enkeling, klasse en volksideologie plaatste hij vanuit de Kuyperiaanse antithese de in de scheppingsordinantie bepaalde relatie tussen volk en kunst, als bijbelse grondslag van zijn cultuurmandaat en levenstaak. Voor hem lag het primaat van zijn cultuuropvoedende arbeid in eerste instantie niet bij het volk, maar bij God:

⁵¹⁸ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935, en H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935.

⁵¹⁹ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel II in: *De Standaard*, donderdag 14 november 1935.

⁵²⁰ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, in: *De Brug*, jrg. 1, nr. 6, juni [mei] 1934, 3.

⁵²¹ In de uiteindelijke versie van zijn essay stelde Rijnsdorp ondubbelzinnig: ‘Wie het woord van Paulus aanvaardt: “Staat dan in de vrijheid, waarmede Christus U vrijgemaakt heeft”, kan geen nationaal-socialist zijn. En de kunst is er niet veilig, ze moet bevroren, braden of ... branden.’ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 156-157.

Als wij het volk willen betrekken in het scheppingsproces, is dat in laatste instantie niet ter wille van het volk, maar ter wille van God, die het volk roept. God roept alle leven tot vruchtbaarheid, ook naar de geest. De cultuurtaak gaat het geheele volk aan. Het is **geroepen** tot cultuur en dus tot kunst.⁵²²

Dit slotcitaat - waarin God het volk in activerende zin roept en oproept - belichaamt de diepste kern van Rijnsdorps scheppend-artistieke denken en beschouwend-pedagogische arbeid. Deze goddelijke gerichtheid omvatte voor hem de 'diepere gronden', als centrale, religieuze drijfveer van zijn publiek handelen en optreden in de dubbelrol van letterkundige en volksopvoeder met een tweeledige cultuurtaak. Zonder dit *hogere* verklaringsmodel laat zijn strategie en program van culturele volksopvoeding - samengebond in de antithetische slagzin 'Het volk aan de kunst' - zich niet verstaan, begrijpen en waarderen.

Gelijktijdig met de grote crisis van de jaren dertig in de vorige eeuw raakte - in de cultuuranalyse van Rijnsdorp - ook de houding en mentaliteit van het *geven* 'in crisis'. De cultuur 'moet in steeds sterkere verdunning worden opgediend en we zijn bedenkelijk dicht bij het verzadigingspunt'. Het eenzijdig uitgaan van het *geven* aan het begin van de twintigste eeuw was na enkele decennia op een fataal punt gekomen; de redding was volgens hem alleen mogelijk door de kanteling van het passieve *geven* naar het actieve *roepen*. De 'culturele verkeersmiddelen', geschapen door 'filantropie, sociale actie en handelsgeest', zoals pers, radio, musea en volksuniversiteit, dienden volgens hem door de christelijke kunstenaar te worden doordrongen van een nieuwe geest, 'de geest die primair niet geeft, maar *roept*, ook tot de kunst: Sta op uit de dooden en Christus zal over U lichten. Alleen in *dit* roepen is het geven veilig gesteld', stelde hij resoluut: 'Niet omgekeerd'.⁵²³

In de slotwoorden van zijn inleiding tot *Het Heerlijk Ambacht*, de eerste lustrumbundel van de *Christelijke Auteurskring* uit 1934, benadrukte de auteur Rijnsdorp de noodzaak van het roepen,⁵²⁴ waarbij hij als culturele volksopvoeder - en onmiskenbare Kuyperiaan - het roepen vanuit de aardse levenssfeer in verticaal perspectief plaatste:

Leer het Nederlandsche volk kunst consumeeren, door een beroep te doen op zijn beste activiteit', dat is een maxime, dat me na aan het hart ligt. Want in de verhouding tusschen cultuur en volk acht ik primair niet het geven, maar het *roepen*. In de naam van Hem, naar Wie we ons noemen. -

4.3.2 Van belanghebbende tot belangstellende

Na verschillende voorstudies in de vorm van voordrachten, lezingen en artikelen had Rijnsdorp zijn denkbeelden over de culturele, kunstzinnige, literaire en esthetische opvoeding van het gereformeerde volk in de programmatische essays 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding' uit 1933 en 'Het volk aan de kunst' uit 1934 verder uitgewerkt en vastgelegd. Vanuit zijn roeping en levenstaak bleef hij zich bezinnen op het vraagstuk van de cultuuropdracht, die volgens Kuypers met een verwijzing naar Gods verbond met Noach aan elke gelovige was opgelegd. Het hoge belang van deze Goddelijke opdracht voor het calvinistisch volksdeel trok Rijnsdorp consequent door naar het levensgebied van de kunst, met name gericht op de artistiek-esthetische uitwerking ervan. In zijn denken streefde hij een synthese na van een 'gekanteld' socialistisch kunststreven en het bijbelse cultuurideaal conform Kuypers esthetiek. Daarbij dacht hij aan de gevleugelde woorden van de antirevolutionaire leidsman die hij zich uit zijn jeugd jaren herinnerde: 'Niets gaat verloren', wat door hem werd uitgelegd als: 'niet piekeren, maar aanpakken'.⁵²⁵

Om de culturele inertie bij het gereformeerde volksdeel te doorbreken stelde Rijnsdorp proactief: 'Het criterium ligt dus m.i. hierin, dat het volk, d.w.z. allen, die niet bewust creatief probeeren te arbeiden in de kunst, tot scheppen wordt *opgeroepen*'.⁵²⁶ Van het 'distribueeren der

⁵²² C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', in: *De Brug*, jrg. 1, nr. 6, juni [mei] 1934, 3.

⁵²³ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 159.

⁵²⁴ C. Rijnsdorp, 'Voorwoord', in: *Het Heerlijk Ambacht*, 6.

⁵²⁵ Ongedateerde lezing van C. Rijnsdorp 'Terugblikkend op Kuypers' (circa 1975).

⁵²⁶ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 158.

gereedliggende producten' moest in zijn visie en opvatting conform de bijbelse cultuuropdracht het zwaartepunt worden verlegd naar 'het oproepen tot mede-arbeid aan het scheppend werk van de toekomst'.⁵²⁷ Tegenover de filantropische en sociaal-dogmatische houding van het 'schenken en geven' had hij in zijn strategie en program van culturele volksopvoeding als eerste tactiek de methodiek van het 'roepen' centraal gesteld. Deze activerende benadering van het volk - als belanghebbende bij de artistieke uitwerking van de scheppingsopdracht op kunstgebied - was niet alleen minder 'cultureel betuttelend', maar boorde volgens Rijnsdorp ook de verborgen, creatieve krachten in het gewone volk aan: 'Want er is niets in de kunst, dat niet latent leeft in het volk', was zijn stelregel.⁵²⁸ Hij was er heilig van overtuigd dat 'het *roepen* om cultuur bij die eenvoudigen van geest vaak een verrassenden weerklank' vond, vooral 'wanneer het de religie is, die noopt en tot roep en tot antwoord'.⁵²⁹

In *Eldert Holier* verbeelde hij het latent kunstzinnige vermogen van het volk als cruciaal verhaaldegeven: 'Nog nooit had Holier mensen uit de massa zo spontaan en in de grond van de zaak zo juist over kunst horen spreken'.⁵³⁰ Zijn volksopvoedkundige culturele denkbeelden, door hemzelf omschreven als 'enkele pedagogisch-practische verlangens', waren echter nog niet geheel uitgekristalliseerd,⁵³¹ of zoals hij in het *Standaard*-interview met H. Burger in 1935 opmerkte:

En voorts: over wat ik mij verder bij dat 'roepen' van het volk tot de kunst denk, heb ik, zoolang 'de gemeente nog niet meezingt', wat geïmproviseerd, evenals een organist voor den dienst fantaseert naar aanleiding van den bij den aanvang te zingen psalm. Ik moge ook wijzen op een volzin uit mijn opstel: 'Overwegingen als deze moeten, evenals een kunstwerk, in dialoog met de werkelijkheid groeien'.⁵³²

De kwaliteit van het roepen koppelde Rijnsdorp als tweede tactiek in zijn strategie aan het culturele en kunstzinnige belang van het volk in een *dubbele* betekenis: 'Merkwaardig, wie het volk zóó kan roepen, dat het hóórt, heeft het meteen voor het werk in de cultuur *geïnteresseerd*, tot belang-hebbende en belang-stellende gemaakt'.⁵³³ In deze tweede strategische tactiek gaf hij het Kuyperiaanse cultuurmandaat een vernieuwende richting en eigentijdse signatuur, vanuit zijn eigen ervaringen als auteur dat het volk inderdaad niet in kunst en cultuur was geïnteresseerd, eenvoudigweg, omdat het niet als *belanghebbende* tot *belangstellende* was gemaakt.

4.3.3 *Van delen naar deelnemen*

Vanuit de goddelijke - in de scheppingsordinantie bepaalde - legitimatie, dat het gehele volk een actieve - op de wederkomst van Christus gerichte - cultuurtaak heeft op het levensgebied van de kunst, poneerde Rijnsdorp als derde strategische tactiek:

Het volk moet niet in de eerste plaats delen in de gereedliggende producten van het verleden, maar veeleer **deelnemen aan het scheppingsproces van werk in de toekomst**. Alleen zóó wordt het volk inderdaad als volk erkend, want er is niets in de kunst, dat niet leeft in het volk. Alleen zóó wordt het volk inderdaad bereikt en *geïnteresseerd*.⁵³⁴

Het grootste bezwaar van Rijnsdorp tegen de 'kunst-aan-het-volk'-gedachte richtte zich niet op het feit, dat slechts een zekere middengroep werd bereikt, wat hij met talige ironie het gevolg

⁵²⁷ *Ibidem*.

⁵²⁸ *Ibidem*.

⁵²⁹ C. Rijnsdorp, 'Schrijver, publiek en volk', in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 219.

⁵³⁰ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, IV, 46.

⁵³¹ Aan het slot van zijn essay 'Het volk aan de kunst' merkte Rijnsdorp met de nodige realiteitszin op: 'Onze korte beschouwing kan zelfs in hoofdlijnen niet volledig zijn. Overwegingen als deze moeten, evenals een kunstwerk, in dialoog met de werkelijkheid groeien.' C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 160.

⁵³² H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935.

⁵³³ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 160.

⁵³⁴ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', in: *De Brug*, jrg. 1, nr. 6, juni [mei] 1934, 3.

noemde van dat demoraliserende ‘be- en ver-deelen’.⁵³⁵ De kern van zijn kritiek hield in dat het volk door de culturele verheffers niet serieus genomen werd in zijn ingeschapen artistieke ontvankelijkheid en creatieve mogelijkheden, als aangrijpingspunt voor de dubbele doelstelling in zijn volksoopvoedend cultuurprogramma: cultureel *beseft* en culturele *werkzaamheid*. Daarom liep de strategische route van zijn ‘afwijzend oordeel’ van de socialistische kunstleus via de antithetische leus-omkering naar de strategisch-tactische drieslag: de kanteling van het passieve geven naar het hoorbaar roepen: *activeren*, gevolgd door de omslag van belanghebbende tot bewust belangstellende: *interresseren*, uitmondend in de omwenteling van het demoraliserende (be- en ver)delen naar het scheppend deelnemen: *creëren*. In de cultuurvisie van Rijnsdorp had God vanuit de scheppingsopdracht het gereformeerde volk niet alleen geroepen, maar ook toegerust met de *gave* van artistiek besef en de *opgave* van culturele werkzaamheid.

De drie tactieken waaruit Rijnsdorps strategie tot cultuur was opgebouwd, vormden qua structuur, werkwijze en onderlinge samenhang een drie-eenheid, zoals de inhoudelijke programmalijnen op het gebied van muziek, recitatie en literatuur in de concrete uitvoeringspraktijk overduidelijk aantonen. Het uiteindelijke doel van zijn volksoopvoedkundige scheppende en cultuurpedagogische arbeid had Rijnsdorp in 1933,⁵³⁶ in de geest van het onder de Jong-Protestantse literatoren sterk levend *manco*-besef geformuleerd: ‘Maar straks moet er stilstand komen, dan nl., wanneer het niveau ongeveer gelijkgesteld is aan het algemeen Nederlandsch-culturele peil.’⁵³⁷ Het wegwerken van deze artistieke achterstand op literair en cultureel gebied onder gereformeerden was voor hem voornamelijk het primaire doel van zijn cultuurpedagogisch streven in 1933.⁵³⁸

Over de uitvoering van zijn volksoopvoedkundige strategie en drievoudige tactiek tot cultuur merkte Rijnsdorp - bijkans als anticlimax, maar weloverwogen - met flegmatische berusting en realiteitszin op: ‘En nu geen apparaat van “maatregelen”, geen haastig aandragen van digitalis voor het verslappend volkshart. Geen moordende haast.’ Vervolgens sprak hij op bezwerende toon twee geloofsdeugden uit, die ondubbelzinnig verwezen naar de goddelijke grondslag van zijn neocalvinistische strategie tot culturele volksoopvoeding: ‘Gehoorzaamheid! Geloof!’⁵³⁹ Hierna somde hij een viertal vervolgstappen op, die volgtijdelijk aan zijn cultuurpedagogisch en volksoopvoedend offensief vooraf diende te gaan. In de eerste plaats stelde hij voor: ‘laten we, als de Oosterling, het vermogen in ons levendig houden, een gedachte te aanvaarden en in ons op te nemen, in ons gemoed te doen verzonken als een levend zaad’, een houding die hij samenvatte in: ‘doen door wachten’ en ‘actieve berusting’. Ten tweede moest het calvinistisch volksdeel ‘voortgaan met te ontvangen wat gegeven wordt, musea te bezoeken tegen lage prijs, concerten bij te wonen voor weinig of geen geld, door radio genieten van wat er aan goeds gegeven wordt, maar ... met een verontrust geweten, met een kloppend hart, met een kleur van schaamte’.⁵⁴⁰ Want - zo boog Rijnsdorp de expliciet genoemde fysieke uitingen van culturele schaamte normatief om tot opdracht voor het calvinistisch volksdeel - wat aan ‘culturele

⁵³⁵ *Ibidem*.

⁵³⁶ Dit deed Rijnsdorp vanuit zijn positiebepaling als literator, die tegelijk ook zijn beginsituatie en uitgangspunt als culturele volksoopvoeder markeerde: ‘Zeker, het orthodox-Christelijke volksdeel, dat artistiek achterlijk was en grotendeels nog is, dat volksdeel kan nog wel bijgewerkt worden. Daar is nog werk te doen en er is ontvankelijkheid.’ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksoopvoeding’, *Ter Zijde*, 173.

⁵³⁷ *Ibidem*. Het ‘algemeen Nederlandsch-culturele peil’ werkte Rijnsdorp inhoudelijk niet uit, maar zijn redenering is typerend voor het ‘*manco*-denken’ onder Jong-Protestantse auteurs ten opzichte van het algemene cultuurniveau van ‘de wereld’, de ‘paganisten’, vanuit de idee dat God de gave der kunst veelal aan de ‘vergeters van Zijn naam’ schonk.

⁵³⁸ In dit streven naar ongeveer gelijk niveau aan het ‘algemeen Nederlandsch-culturele peil’, toonde Rijnsdorp zich niet alleen een praktische realist, maar legde hij zich in deze jaren ook zonder protest neer bij Kuypers opmerkelijke zienswijze in zijn vijfde *Stone*-lezing over calvinisme en kunst, waarin hij instemmend een citaat van Calvin opvoerde, namelijk dat de *artes liberales* gaven zijn die God ‘door elkaar en onverschillig aan gelovigen en niet-gelovigen’ had toebedeeld en die ‘blijkens de historie zelf in milder [ruimer] mate juist buiten den geloofskring geblonken’ hebben. Zie ook hoofdstuk 2 *Kuyper, kleine lyden en kunst*, paragraaf 2.3: ‘Neocalvinisme en kunst’.

⁵³⁹ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 159.

⁵⁴⁰ *Ibidem*.

verkeersmiddelen' nu eenmaal geschapen was 'door filantropie, sociale actie en handelsgeest', dat kunst- en culturaanbod moest wel doordrongen worden 'van een nieuwe geest, de geest, die primair niet geeft, maar *roept*, ook tot de kunst'.

Dit 'alles' sloot - als derde stap - praktisch werken niet uit, waarbij hij de suggestie opwierp studie te maken van 'creatieve symptomen in het volksleven' of 'rudimentaire scheppingspogingen door het volk'. Tot slot moest volgens hem 'op de volksgewoonten worden ingewerkt', want: 'Juist de laatste 30 jaren hebben ons geleerd dat, dat dit mogelijk is.' Als geslaagde voorbeelden noemde Rijsdorp de 'bestrijding van drankmisbruik' en de 'opvoeding tot volkszang', waarbij beide acties, 'taai voorgezet', zich onmiskenbaar op resultaten mochten beroepen. 'Die inwerking op de volksgewoonten moet meteen technische bezwaren uit de weg ruimen', stelde hij in dit verband ietwat cryptisch.⁵⁴¹

Het voorlichten van het calvinistisch volksdeel over de bijbelse gave en opgave tot kunst en cultuur bleef Rijsdorp in de protestantse periodieke pers consequent doen,⁵⁴² waarbij Piet Risseeuw - in de periodieken waarvan hij redacteur was - hem graag een podium of platform bood. Mede ter promotie van Rijsdorps recent verschenen essaybundel *Ter Zijde* plaatste Risseeuw op 4 mei 1935 in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* het essay 'Het volk aan de kunst'. Voor de leesbaarheid was het essay in delen geknipt en had Risseeuw de tekst van tussenkopjes voorzien. Als teksteinheden vatten deze kopjes de ontwikkeling van Rijsdorps denken achter zijn strategie en tactiek van culturele volksopvoeding indringend samen: 'Geven of roepen?' 'Een doodenrit', 'Wat deden "wij"', 'De enkeling kan niet alles', 'Geen moordende haast', en 'Dialogo met de werkelijkheid'.

4.4 De Lantaarn

Het artistiek-pedagogisch bondgenootschap tussen de auteurs C. Rijsdorp en P.J. Risseeuw, de twee belangrijkste literaire opvoeders van het gereformeerde volksdeel - de eerste in zijn kwaliteit als denker en penvoerder, de tweede met name als stimulator,⁵⁴³ organisator en literaire 'spindoctor' *avant la lettre* - kwam bij uitstek tot uitdrukking in hun samenwerking voor *De Lantaarn*.⁵⁴⁴ Dit intensieve samenspel van beide vrienden in het 'tijdschrift voor boekenvrienden' van uitgeverij G.F. Callenbach bleek exemplarisch, zowel voor hun congenialiteit als voor de nauwgezette uitoefening van de Kuypertiaanse cultuurtaak. Rijsdorps gestaag rijpende en diep doorleefde opvattingen over christelijke volksopvoeding tot cultuur kregen dankzij Risseeuw - in zijn kwaliteit als redacteur van onder meer het Zondagsblad van *De Rotterdammer* - een steeds groter verspreidingsgebied. Risseeuw had hem gevraagd de tekst van de lezing 'Chr. kunst en chr.

⁵⁴¹ *Ibidem*, 160. Waarschijnlijk doelde Rijsdorp met 'technische bezwaren' niet op de inhoud van zijn 'Het volk aan de kunst'-programma, maar op de onderliggende vraagstuk van methoden en technieken van volksopvoeding die in deze vooroorlogse jaren nauwelijks ontwikkeld waren.

⁵⁴² In 1970 zou Rijsdorp het inzicht verwoorden: 'Kunst is communicatie.' C. Rijsdorp, 'Kunst als communicatie.

Mededeelbaar zijn of verdwijnen', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 22 december 1970.

⁵⁴³ Over Risseeuw schreef Rijsdorp contra het bedekt geuite verwijt van Rudolf van Reest, dat zij als literatoren te weinig voorlichting zouden hebben gegeven aan de gereformeerde jeugd: 'En wat Risseeuw betreft, die heeft nooit anders gedaán dan kloppen op de deuren van de eenvoudigen en jongeren, om opening voor de literatuur te verkrijgen, zowel in de zin van ontvangen als voortbrengen.' C. Rijsdorp, 'Kerstmis 1938', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1938, 4.

⁵⁴⁴ De gratis boekengids van de Nijkerkse uitgeverij G.F. Callenbach verscheen ruim dertig jaar onder de titel *De Boekenwereld* en werd in 1929 omgedoopt in *De Lantaarn*. De gids was door Risseeuw grondig herzien. Als tijdschrift zou de boekengids vanaf de vierde jaargang zes keer per jaar uitkomen voor de bescheiden abonnementsprijs van f. 1,-. Het vernieuwde blad wilde een schakel zijn tussen lezer, schrijver en uitgever. P.J. Risseeuw, die het blad redigeerde voor Callenbach, constateerde dat 'het christelijk lezend publiek' steeds meer eisen aan zijn lectuur stelde 'dan pakweg vijftien jaar daarvoor'. De christelijke auteurs hadden volgens hem op deze 'gelukkige kentering' gewacht: 'Een volk zonder schrijvers en dichters is een arm volk,' stelde Risseeuw prekend voor eigen parochie, waarna hij de taak van de uitgever ophemelde, die 'hooger en omvattender' was dan alleen commerciële belangen en gericht 'op de geestelijke bloei van ons volk'. P.J. Risseeuw, in: *De Lantaarn*, jrg. 4, nr. 1, april 1933, 2.

volk', die Rijnsdorp had uitgesproken voor gereformeerde studenten,⁵⁴⁵ te mogen plaatsen in het eerste nummer van *De Lantaarn*, dat onder zijn redactie in de hoge oplage van 23.000 exemplaren zou verschijnen. Risseeuw wilde de lezing over vijf of zes nummers verdelen 'telkens 2 à 3 bladzijden van 1.500 letters', waarbij hij zijn vriend het forse honorarium van f. 40,- per 25.000 letters bood: 'het dubbele van de Rotterdammer', met als doorslaggevend argument: 'Juist omdat het blad aansluiting zoekt met het volk, geloof ik, dat je er goed aan zult doen.'⁵⁴⁶ Rijnsdorps eigen bedenking tegen zijn referaat werd door Risseeuw snel ontzenuwd: 'Voor mij geen bezwaar dat de lezing gereformeerd georiënteerd is. Ik heb dat bij jou nog nimmer "hinderlijk" gevonden!⁵⁴⁷ Omdat het artikel in vijf opeenvolgende afleveringen werd gepubliceerd kreeg hij de tijd zijn gedachten over de thematiek van zijn lezing verder uit te diepen en aan te scherpen.⁵⁴⁸

De vierde jaargang van *De Lantaarn* opende met het eerste deel van Rijnsdorps artikel 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding'. Hierin behandelde hij 'de "beginselen" waarvan ons leven als Christen moet doortrokken zijn. "Tegenover de revolutie het Evangelie" ook in de literatuur.'⁵⁴⁹ In het tweede nummer van *De Lantaarn* was zijn portretfoto opgenomen met als begeleidende tekst: 'C. Rijnsdorp door wien een vijftal beschouwingen gegeven wordt over actuele vragen rondom de christelijke literatuur.' In zijn redactionele inleiding van het derde nummer bood Risseeuw een korte persschouw, die hij lardeerde met treffende citaten. Over Rijnsdorps artikel schreef hij samenvattend: 'Zoowel de beschouwing over de "beginselen" waarvan ons leven moet doortrokken zijn, als wel zijn "Tegenover de revolutie het Evangelie" trokken zeer de aandacht. Ook hetgeen nog zal volgen, n.l. bespreking van de taak van kansel, pers, radio en Chr. organisatie en "Wat 2000 jaar Christendom ons te zeggen heeft inzake cultuur en kunst", zal deze beschouwingenreeks tot een waardevol geheel maken.'⁵⁵⁰ In zijn derde *Lantaarn*-artikel behandelde Rijnsdorp diverse 'bezwarende factoren', waarbij hij met het oog op zijn program van culturele actie in het vierde artikel de cruciale vraag stelde: 'Wat kunnen kansel, pers, radio en Chr. organisaties doen?' Hij eindigde zijn artikelenreeks met de door Risseeuw reeds gememoreerde vraag over 2000 jaar christendom in relatie tot kunst en cultuur.

Risseeuw was bijzonder enthousiast over Rijnsdorps artikelenserie, die hij in afzonderlijke delen kreeg toegezonden: 'Je 4e stuk is "kort, maar krachtig" (het is eten en drinken voor mij)'.⁵⁵¹ Op 3 december 1933 maande de redacteur zijn vriend aan spoed te zetten achter het slotartikel voor het decembernummer: 'Je behoeft je ditmaal niet zoo te beperken.'⁵⁵² De vijfdelige artikelenreeks voegde Rijnsdorp een jaar later grotendeels samen tot het gelijknamige essay 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding',⁵⁵³ dat hij in *Ter Zijde* opnam als afsluitend opstel. Behalve 'literatuurprediking onder firma-deksel', zoals Rijnsdorp zijn artikelenreeks in *De Lantaarn* plastisch omschreef,⁵⁵⁴ bood het essay tevens inzicht in de ontwikkelingsgang van zijn

⁵⁴⁵ Lezing die Rijnsdorp eerder had uitgesproken onder de titel 'Litteratuur en Christelijke Volksopvoeding' op 1 maart 1933 voor S.S.R., afdeling Amsterdam. Een week later, op woensdag 8 maart 1933, sprak Rijnsdorp dezelfde lezing nogmaals uit onder de titel 'Litteratuur en volksopvoeding' op de jaarvergadering van de 'Vereeniging "Christelijke Openbare Leeszaal en Bibliotheek" te Rotterdam, afdeling Oost', in gebouw *Pro Rege* aan de Oudedijk 113.

⁵⁴⁶ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 maart 1933.

⁵⁴⁷ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 8 maart 1933.

⁵⁴⁸ Rijnsdorps artikelenreeks verscheen in vijf delen in *De Lantaarn*, jrg. 4, 1933: 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (I)', nr. 1 (april 1933); 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (II)', nr. 2 (juni 1933); 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (III)', nr. 3 (oktober 1933); 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (IV)', nr. 4 (november 1933), en 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (slot)', nr. 5 (december 1933).

⁵⁴⁹ P.J. Risseeuw, 'Wat "De Lantaarn" dit jaar brengen zal', redactionele inleiding, in: *De Lantaarn*, jrg. 4, nr. 2, juni 1933.

⁵⁵⁰ P.J. Risseeuw, 'Wat "De Lantaarn" dit jaar brengt', in: *De Lantaarn*, jrg. 4, nr. 3, september 1933.

⁵⁵¹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 december 1933.

⁵⁵² Dat Risseeuw de essayistiek van zijn vriend bijzonder waardeerde blijkt uit de krabbel in de kantlijn van zijn brief aan Rijnsdorp op 20 januari 1934: 'Mag ik dit jaar weer op je rekenen voor een artikel in De Lantaarn? Of kanttekeningen? Je hebt nog genoeg in 't laadje.'

⁵⁵³ Diverse gedachten uit deze artikelenreeks keren ook terug in Rijnsdorps essay 'Het volk aan de kunst'.

⁵⁵⁴ Typering van C. Rijnsdorp, in: 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Geschenk* 1935, 161.

denken over christelijke volksofvoeding tot literatuur en kunst in zijn nieuwe rol en kwaliteit als volksofvoeder tot cultuur.

Begin november 1933 publiceerde Risseeuw in zijn hoedanigheid als redacteur van het Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen - zowel ter promotie van het herfstnummer van het huisorgaan van uitgeverij *G.F. Callenbach* als van Rijnsdorps volksofvoedkundige letterkundige boodschap - het derde *Lantaarn*-artikel in zijn Zondagsblad,⁵⁵⁵ waarin Rijnsdorp de verhouding van kunstenaar en volk, 'de artistieke leiders en het publiek', uitdiepte. Opmerkelijk is de invoelende kenschets waarmee Risseeuw in zijn rubriek 'Van boeken en schrijvers' - onder in kapitalen gezette kop: 'Rijnsdorp over: Litteratuur en Christelijke opvoeding' - het artikel inleidde en Rijnsdorp met zijn dubbele cultuurtaak ten voeten uit typeerde:

De boekenvrienden, die zich op de vierde jaargang van Callenbach's huisorgaan *De Lantaarn* hebben geabonneerd, zijn dit jaar zoo gelukkig een reeks korte, kernachtige beschouwingen onder de oogen te krijgen van C. Rijnsdorp. Evenals de vorige malen wil ik deze belangrijke studie doorgeven voor een grootter publiek. Het gaat hier om zéér belangrijke dingen, en als men deze woorden leest zal zelfs hij die de meeste afschuw heeft van dorre aesthetica in het werk van Rijnsdorp *de spanning* voelen, waaruit deze notities geboren zijn. Het is de spanning van de *werkkamer*, de spanning van de man die zelf schept, en die er de pijn van heeft doorleden.

Risseeuw attendeerde de lezer daarbij op Rijnsdorps onderscheiding tussen Reformatorische en Rooms-Katholieke kunst, op de 'beteekenis der *fantasie*', de principiële verwerping van het 'individualistisch kunstenaarschap' en 'de artistieke leiders en het publiek'. Onderaan het artikel schreef Risseeuw, die in een dubbele loyaliteit zowel de belangen van de auteur als die van de uitgever met een zeker precair evenwicht wist te dienen: 'Wie de beschouwingen van Rijnsdorp volledig wil bezitten, vrage een proefnummer bij de uitgever *G.F. Callenbach* te Nijkerk.' *De Lantaarn* werd in de protestantse pers positief ontvangen. H. Kuyper-Van Oordt oordeelde in *De Heraut* van 7 mei 1933: 'Geen vakblad, geen populair-letterkundig tijdschrift - en toch van dit alles wat, en juist in de gepaste mate.'

4.5 *Levend contact met het volk*

Voor een bloeiend christelijk-literair leven streefde Rijnsdorp een 'organisch verband' na tussen volk, publiek, en schrijver (als verbindende actor in deze 'letterkundige driehoek'). De thematiek die hem als auteur met een bemiddelende cultuurtaak vanaf het begin jaren dertig van de vorige eeuw in zijn greep hield, was het vraagstuk van de literaire en esthetische opvoeding van het gereformeerde volk. Op donderdagavond 19 maart 1931 liet Rijnsdorp in *American Hotel* voor de Kring Amsterdam van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* in de lezing 'Het standpunt van de schrijver' zich voor het eerst publiekelijk uit over de thematiek van volk en kunst. Aanvankelijk had hij zijn lezing de titel: 'De Christelijke Litteratuur. Een publieke aangelegenheid' toebedacht,⁵⁵⁶ waarin de door hem bepleite wisselwerking tussen auteur, publiek en volk ondubbeltzinnig doorklonk. Op 6 maart 1931 antwoordde hij echter aan secretaris Hein de Bruin van de Amsterdamse letterkundige kring: 'In verband met wat U opmerkt zal het beter zijn de titel van mijn lezing (die dan een causerie wordt) te veranderen in "Het standpunt van de

⁵⁵⁵ Het eerste artikel uit het lentenummer van *De Lantaarn* publiceerde P.J. Risseeuw op 7 april 1933 in het artikel 'Nieuwe loten aan een oude stam' in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen met een uitgebreid citaat, dat eindigde met de zin: 'Nu krijgt ook de Christelijke, de principieel-Christelijke arbeid inzake literatuur een kans', waarna Risseeuw aankondigde bij gelegenheid Rijnsdorps aforismen 'nader te bespreken'. Het tweede artikel uit het zomernummer van *De Lantaarn* nam Risseeuw vrijwel geheel over in zijn rubriek 'Van boeken en schrijvers' in het Zondagsblad van 14 juli 1933. Rijnsdorps derde artikel dupliceerde Risseeuw integraal op 3 november 1933 in zijn Zondagsblad; het vierde *Lantaarn*-artikel van Rijnsdorp publiceerde Risseeuw op 8 december 1933 in zijn letterkundige rubriek van het Zondagsblad van *De Rotterdammer* met als vetgedrukte aanhef: **'Wat kunnen kansel, pers, radio en organisatie doen inzake christelijke volksofvoeding tot literatuur en kunst?'** Aldus vervolgt C. Rijnsdorp zijn beschouwingen in "De Lantaarn" (uitgave Callenbach, Nijkerk).

⁵⁵⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 2 maart 1931, archief H. de Bruin, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

Schrijver”.’ In zijn causerie beleed Rijnsdorp zijn innige verbondenheid met de bevindelijke *kleine luyden*. In zijn romandebuut *Koningskinderen* wilde hij namelijk met opzet demonstreren ‘wat er leeft in volksmensen, welk een energie, welk een gezonde godsvrucht veler deel is’.⁵⁵⁷

Op Tweede Kerstdag 26 december 1932, tijdens de Jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* - wederom in *American Hotel* - sloot Rijnsdorp zijn lezing ‘Naar Nieuwe Centra’⁵⁵⁸ af met de voor hem cruciale conclusie: ‘De 19e eeuw heeft hier veel kwaad gedaan, het heeft intellect en volk van elkaar vervreemd’.⁵⁵⁹ In de lezing ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’ uit 1933 bouwde hij voort op deze zienswijze: ‘Ook dit is een kwaad van de 19e eeuw geweest, dat het cultuur en volk heeft gescheiden’.⁵⁶⁰ Rijnsdorp waarschuwde voortdurend tegen het toenemend specialisme en intellectualisme, ‘twee verschijnselen, die het volk en de culturele elite nog verder uit elkaar dreven’.⁵⁶¹ Tussen ‘schrijver en volk’ was volgens hem eveneens een scheiding ontstaan: ‘Door het individualisme der 80ers was intusschen het levend contact met het volk verloren gegaan. (...) Zoo kwam er tusschen de schrijver en het groote publiek, dat toch zijn Cats en Van Lennep had weten te waarderen, een vervreemding, tot groote schade van beide partijen’.⁵⁶² De kloof tussen ‘intellect en volk’ was veel groter dan ‘de oppervlakkige popularisatiewoede zou doen vermoeden’, aldus Rijnsdorp: ‘De vakman onderschat in de regel het volk, omdat hij het meet met de standaard van zijn gespecialiseerde kennis’.⁵⁶³ Zijn zienswijze op het volk in relatie tot de intellectueel met zijn veelal hautaine benadering van het volk, balde hij trefzeker samen aan het slot van het kernessay ‘Naar nieuwe centra’:

De eenvoudige is binnen zijn grenzen vaak een veel completer mensch dan de sufgelezen intellectueel, wiens slechte oogen een symbool zijn. Het volk laat zich inpalmen door behaagziek simplisme, maar het wendt zich dadelijk en gegriefd af van moraliserende of uitleggende neerbuigendheid. Het echte volk voelt heroisch-tragisch, dynamisch en levend dus; het wil ‘gepakt’, d.w.z. in zijn totaliteit gegrepen en vervoerd worden. Het vraagt van de bezitters der kennis en der waarheid geestdrift en boven alles haat het opportunisme.⁵⁶⁴

Het cruciale contact met het volk diende te worden hersteld, beklemtoonde Rijnsdorp in elke lezing of voordracht, niet alleen om de literaire opvoeding en culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel mogelijk te maken. Met de aansporing: ‘Alleen nog dit: nu moet ook de kunstenaar naar het volk toe’,⁵⁶⁵ eindigde hij zijn essay ‘Het volk aan de kunst’ niet voor niets met deze oproep. De schrijver moest immers kunnen vertolken wat er leefde onder het volk: ‘De dichter, de schrijver moet mond van een volk zijn’, want: ‘hij is een kind van een volk en van een Christelijk volksdél, waarin een honderdjarig herlevingsproces Goddank nog niet tot stilstand is gekomen’.⁵⁶⁶ Op de vraag *hoe* de relatie met het eenvoudige volk hersteld moest worden wist Rijnsdorp het antwoord. Hierin dreigde hij echter - door de abstrahering van zijn schriftuurlijk gebaseerde redeneringen, en zijn eigen praktijktheorie met bijpassende typologie - voor velen onverstaanbaar te worden:

⁵⁵⁷ C. Rijnsdorp, ‘Het standpunt van de schrijver’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 112.

⁵⁵⁸ De lezing ‘Naar nieuwe centra’, werd in bewerkte vorm onder dezelfde titel opgenomen in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 11, januari 1933, 367-375, en daarna in essayvorm gebundeld in *Ter Zijde*, 133-146.

⁵⁵⁹ C. Rijnsdorp, ‘Naar nieuwe centra’, *Ter Zijde*, 146. Op pagina 135 schreef hij in dit verband over de negentiende eeuw als variant: ‘De eeuw scheidt artist en burger’.

⁵⁶⁰ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 167.

⁵⁶¹ K. van Dijk, *Radio en volksontwikkeling*, 18.

⁵⁶² C. Rijnsdorp, ‘Spanning en humor in de verhaalkunst’, *Ter Zijde*, 93. Daarbij stelde Rijnsdorp twee bladzijden verder, dat zowel de spanning als de humor ‘sinds ’80 verloren kinderen van de literatuur’ zouden zijn: ‘ze werden de deur uitgeworpen, in naam der “Schoonheid”’.

⁵⁶³ C. Rijnsdorp, ‘Naar nieuwe centra’, *Ter Zijde*, 146.

⁵⁶⁴ *Ibidem*.

⁵⁶⁵ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 160.

⁵⁶⁶ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 165.

Willen we intellect en volk verzoenen, ook op het gebied van de literatuur, dan moeten we anders populariseren, dan moeten we anders worden, streven naar totaliteit in de concentratie, zelf gegrepen zijn door de idee der totaliteit van alle dingen, krachtens Christus' volmaakte verzoeningswerk, de eenheid Gods, de volstrektheid van de eisch en de onmetelijkheid van de taak.⁵⁶⁷

Over zijn eigen motieven als schrijver had Rijnsdorp eerder betoogd: 'De jongere kunstenaar, die er op uit is, het door 't tachtiger individualisme verbroken contact met het publiek, het volk, te helpen herstellen, zoekt dat levende contact gaarne, ook ter wille van hemzelf. Een schrijver zonder publiek is niets en schrijverij voor vrienden, voor een kring, heeft maar een hachelijke kans.'⁵⁶⁸ Tegelijk gaf hij aan het van cruciaal belang te vinden, 'dat het publiek in levende aanraking wordt gebracht met de moeilijkheden van de schrijver, die voor een Christelijk schrijver, en dat in Holland, niet gering zijn'.⁵⁶⁹

Rijnsdorp bleek zijn rol als auteur niet los te zien van zijn taak als volksopvoeder. Over de tweezijdige relatie tussen schrijver en publiek koesterde hij duidelijke opvattingen. Schrijverschap zonder gemeenschap was voor hem onbestaanbaar. Waar deze gemeenschap werd gemist 'lijdt zowel de schrijver als zijn werk'.⁵⁷⁰ Over zijn schrijverschap en behoefte aan contact met zijn lezers bekende hij in dit verband: 'Maar hij houdt het 's avonds bij zijn krant niet uit: zijn sociale instincten drijven hem tot publiceren, waarbij hij natuurlijk begint met zich te richten tot zijn mede-Christenen, die, naar hij verwacht, hem het best zullen begrijpen. Hij zoekt *wisselwerking*'.⁵⁷¹

In de rubriek 'Literatuur en Kunst' van het kerkelijke weekblad *De Reformatie* plaatste Rijnsdorp op 5 april 1935 als reactie op de Boekenweek het artikel 'Schrijver, Publiek en Volk', met tussen haakjes als - ietwat profane - ondertitel: (Nabetrachting bij de Boekenweek).⁵⁷² De Boekenweek van 1935 was voor hem in zijn dubbelrol als auteur en opvoeder van bijzondere betekenis geweest. Als representant van de Jong-Protestantse letterkunde was hij door Roel Houwink gevraagd het overzichtsartikel 'Hedendaagse Protestantse letterkunde' te schrijven in het door heel Nederland verspreide Boekenweekgeschenk.⁵⁷³ Het fenomeen van de Boekenweek bood hem een uitgelezen mogelijkheid dieper in te gaan op zijn opvattingen over de relatie tussen schrijver, publiek en volk. Hij begon zijn betoog daar, 'waar zulk een verhouding ... ontbreekt', bij het zogenaamde 'primitieve standpunt'. Als voorbeeld voerde Rijnsdorp zijn hoofdpersonage Siem 't Hoen uit *Koningskinderen* op, die 'door begeerte naar lectuur' werd aangeraakt. Omdat 't Hoen niet wist te kiezen, ging hij in 'een primitief-romantischen drang' op de titels af en koos dan boeken waarvan de opschriften veelal begonnen met: 'Het Geheim van...' Hij plaatste daar meteen vanuit zijn eigen praktijktheorie de verklarende kanttekening bij:

Hier is een man, die cultureel, althans litterair, nog in een soort natuurstaat leeft en de hand uitstrekt naar het vuurwater van de civilisatie, dat meer dan één natuurstaat heeft verwoest. Zelfs hier is al een overgang gemaakt; het volstrekt-primitieve standpunt is verlaten. Bedenk, dat deze, zij het dan ook gefingeerde, figuur ongeveer 30 jaar geleden 'leefde'; wat is sindsdien het distributieproces van civilisatie-producten ontzaglijk versneld en intensief geworden!⁵⁷⁴

Rijnsdorp vervolgde zijn artikel met de vraag, waarin de herinnering doorklonk aan het boekenplankje van zijn vader in het ouderlijk huis: 'Zijn er nog zulke prachtige primitieven, wier boekenplankje zoo smal is, dat naast den Bijbel nog slechts plaats is voor een enkelen,

⁵⁶⁷ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 146.

⁵⁶⁸ C. Rijnsdorp, typescript van de lezing: 'Het Standpunt van de Schrijver', 18 maart 1931.

⁵⁶⁹ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 121.

⁵⁷⁰ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', deel II, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 2-3, nov.-dec. 1950, 53.

⁵⁷¹ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 105-106.

⁵⁷² C. Rijnsdorp, 'Schrijver, publiek en volk', in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 219-220. Zijn keuze van de ondertitel 'nabetrachting' - een kerkelijk fenomeen uit de protestantse eredienst, meestal na afloop van de viering van het Heilig Avondmaal des Heeren - weerspiegelde de ernst waarmee hij terugblikte op de Boekenweek en benadrukte het grote cultuurpedagogische belang, dat hij aan deze nationale boekpromotie toekende.

⁵⁷³ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: Roel Houwink (red.), *Rondom het boek* 1935, 152-161.

⁵⁷⁴ C. Rijnsdorp, 'Schrijver, publiek en volk', in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 219.

menschelijken levensspiegel, “alle de wercken van Jacob Cats”, of: de Institutie, of: een of ander oud volksboek, met nog een geur van de Middeleeuwen eraan?” Zulke mensen hadden volgens hem intuïtief een zuiverder begrip van wat een ‘boek’ moest zijn, dan ‘de lettré en de bibliomaan’; een boek is voor hen ‘iets bovenmenselijks in den letterlijken zin van het woord: meer dan een mensch: een levensspiegel, een wereld’. Hij concludeerde vanuit zijn dubbelrol als literator en volksoepvoeder - geheel in het verlengde van zijn activerende strategie en tactiek:

Wel dringt zich aan ons deze overtuiging op, dat voor het eenvoudige volk niets te goed is. Het moest mogelijk zijn hun alleen het allerbeste te geven en dat van de jeugd af aan, in boeken, toespraken, muziek, verzen, prenten. Want de primitief-monumentale opvatting, die naast den Bijbel slechts Cats of Calvijn als levensspiegel plaatst, staat dicht bij den geest van de groote kunst, dicht bij Homerus, Dante, Cervantes, Beethoven, Bach, dan de smaak van den cultureelen halfwas. En omgekeerd zal het *roepen* om cultuur bij die eenvoudigen van geest vaak een verrassenden weerklank vinden, vooral wanneer het de religie is, die noopt en tot roep en tot antwoord.⁵⁷⁵

De tweede opvatting die Rijnsdorp uitwerkte, handelde over de ‘scheeve verhoudingen’ tussen auteur en publiek. Hij constateerde dat de waardering van het publiek veelal berustte op overlevering in plaats van op werkelijke bewondering, en dat gold zelfs de kritiek: ‘De litteraire critici zijn doorgaans te weinig onbevange[n], soms ook te beperkt, om de mogelijkheden en beloften op te merken.’ Volgens hem ondervonden veel critici hinder van een ‘te bepaalde voorstelling’ of ‘vooropgezette verwachtingen’ van wat proza en poëzie zouden moeten of kunnen zijn, waarbij ze zich al dan niet bewust lieten leiden door befaamde voorbeelden in binnen- of buitenland. Ook over de figuur van de lezer, met zijn eigen roeping, taak en functie, had Rijnsdorp een even gearticuleerde als oorspronkelijke zienswijze ontwikkeld:

Het is van belang, ook de roeping tot lezer te erkennen en de taak van den lezer in den ruimsten zin van het woord juist te onderkennen. Anders wordt de verhouding van schrijver tot lezer licht scheef getrokken. Ja, het wil me voorkomen, dat in de afbakening van de rechte verhouding hier een essentieel punt is aangeraakt, dat voor het welzijn van het litteraire leven van beteekenis is. De roeping tot schrijver staat al zoo lang vast, maar over de roeping tot lezer is minder gezegd. En zij hebben juist zoo’n prachtige taak voor de receptieve zijde van het litteraire leven. Er zou al veel gewonnen zijn, indien men publiekelijk zichzelf voor ‘lezer’ uitgaf, in plaats van ‘criticus’, of ‘essayist’. Iedereen schrijft wel eens een rekening, of een brief, maar schrijver heet toch speciaal de dichter of prozaïst. Zoo behoeft er niets kleineerends in den naam lezer te liggen. En het werk wordt eerlijk aangediend: de schrijver zegt: ik geef het leven weer; de lezer zegt: ik geef het gelezene weer. Wie die taak van lezer durft zien en aanvaarden, die heeft kans daarin ‘groot’ te worden en zoo kunnen lezers van naam in den chaos van publieken orde scheppen; het lezen leeren beoefenen als een kunst.⁵⁷⁶

Voor Rijnsdorp was het uiteindelijke doel, dat schrijvers en lezers op basis van het christelijk geloof elkaar zouden vinden en herkennen: ‘Zoo kunnen de namen der individueele auteurs met elkaar tot nieuwe naamvorming aanleiding geven. En de lezers geven als geheel een klank van zich af, waarin de schrijver een antwoord hoort.’ Dit als wenkend perspectief van zijn literair-pedagogische arbeid en volksoepvoedend streven, waarin auteur en publiek zich verenigen in het gezamenlijk beleefde ideaal van een eigen, christelijk-literaire kunst: ‘En ten slotte verliezen beide namen, die van schrijver en die van lezer, zich in elkaar en worden tot één naam: noem het letterkundig leven, noem het de generatie van het jaar zooveel. Of liever, noem het Holland.’⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ *Ibidem*.

⁵⁷⁶ *Ibidem*, 220.

⁵⁷⁷ Verwijzend naar de hoogtepunten uit de kunstgeschiedenis eindigde Rijnsdorp zijn essay in *De Reformatie* met de wens: ‘In vroeger tijden hebben werelden van gedachten zich tot één naam samengebond: Athene, Byzantium, Florence. Kan geloofsgehoorzaamheid van Christusjongeren hier geen nieuwen klank meer aan den naam Holland verleen? Vrees niet, geloof slechts.’

4.5.1 *Schrijver*

In de openhartige correspondentie over hun bezielde cultuurstreven om het gereformeerde volk tot actieve cultuurdeelname te bewegen, bekende Rijnsdorp aan zijn vriend Risseeuw op 3 januari 1931 over de Jong-Protestantse auteurs in de groep rond *Opwaartsche Wegen*: 'Bovendien hebben de meesten geen juiste kijk op de verhouding van kunstenaar tot kerk en volk.' Voor hem was dit een gevolg van het ontbreken van een 'levende, eigen traditie'. De 'nieuwe gevoeligheid' voor het invloedrijke Tachtiger estheticisme verhinderde de herontdekking van deze traditie voor de kunst en de aansluiting erop. De protestantse jongeren uit de 'tweede etappe' wisten volgens Rijnsdorp 'weinig raad met de rijke erfenis aan christelijke kunst uit vroeger eeuwen'. Bovendien constateerde hij terugblikkend, dat 'hun gezichtskring toch vrijwel beperkt bleef tot de literatuur en die nog voornamelijk uit eigen land'.⁵⁷⁸

In zijn Boekenweekessay uit 1935 poneerde Rijnsdorp als beginsel: 'De schrijver, door zijn moedertaal aangewezen op zijn volk (geen enkelingen, geen klasse) spreekt daarmee, van mond tot mond, over en weer verstaanbaar'.⁵⁷⁹ Daarbij stelde hij nadrukkelijk de eis aan de literaire critici in hun ivoren torens: 'En geen literaire clerus nestelt zich, scheiding makend, tussen de heilige hartsgeheimen der kunst en een devote, wetsonkundige schare. Met een beroep op het calvinisme, dat aan alle levensverschijnselen een juiste plaats wilde toekennen, 'juist omdat het Gods souvereiniteit over al het geschapenen belijdt', benadrukte hij de eigen souvereiniteit van de christelijke auteur: 'Hij wil zijn wat hij zijn mag en moet: schrijver, leider door fantasie en intuïtie, die zich eerst gaf aan God en daarna aan allen die zijn werk willen lezen.' Daarbij merkte hij in 1931 tijdens zijn lezing over *Koningskinderen* op, dat de christelijke schrijver weliswaar 'in vele opzichten er moeilijk aan toe' was, maar tegelijk ook een benijdenswaardige positie kende: 'schepping en herschepping liggen voor hem open'.⁵⁸⁰ Deze Kuyperiaanse positiebepaling van de christelijke auteur plaatste hij vervolgens in een buitenliterair perspectief: 'zoo krijgt de schrijver onder ons zooloos geen eer, dan toch de plaats, waarop hij van Godswege recht heeft'.⁵⁸¹

Rijnsdorp wilde de schrijver zijn plaats onder het volk teruggeven: 'Wij voelen ons nooit los van het volk. Maar we missen nog een "positie" onder het volk'.⁵⁸² Daarbij verwees hij naar de partijleiders, de politieke afgevaardigden, de sociale leiders en wetenschappers, die deze plaats als maatschappelijk herkenbare 'types' inmiddels onder het volk wel hadden verworven. Een eigen positie onder het volk had de schrijver volgens hem nodig om daadwerkelijk de mond van het volk te kunnen zijn, met als doel - zoals de dichter Hein de Bruin Rijnsdorps cultuurpedagogisch streven in essentie had samengevat: 'Datgene wat in het volk leeft wil hij opheffen tot de kunst, hij wil het via den kunstenaar in de cultuur inbrengen'.⁵⁸³

De typische fout van de 'niet-artistieke mens' was volgens Rijnsdorp 'zijn meening, dat de kunst een surplus zou zijn', en dat in 'ernstiger' tijden de schrijver zijn ondeugdelijke bezigheid met 'de ernst van het leven' moest verwisselen. Meende de kunstenaar dan toch door te moeten gaan met zijn artistiek metier, omdat in zijn optiek 'de kunst een levensvoorwaarde, ja een roeping, en dus allerminst een onnut tijdverdrijf' was, dan was het oordeel - vanuit het 'platte realisme van de typische burger, zijn kortzichtigheid, zijn gebrek aan verbeeldingskracht' en die meende dat de kunstenaar de werkelijkheid niet respecteert - snel geveld. Dit terwijl in de ogen van Rijnsdorp de kunstenaar 'juist van Godswege is geroepen omdat de werkelijkheid te *verrijken*'.⁵⁸⁴ Over de positie en stijl van de christelijke schrijver stelde hij bescheiden en met de

⁵⁷⁸ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 100-101.

⁵⁷⁹ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Rondom het boek* 1935, 154.

⁵⁸⁰ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 130.

⁵⁸¹ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 108.

⁵⁸² C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 169.

⁵⁸³ H. de Bruin, 'Indrukken van de conferentie van het Verbond van Chr. Letterkundige Kringen in Nederland op "Woodschoten" bij Zeist, Pinksteren 1934', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 4, juni 1934 (achterbinnenpagina).

⁵⁸⁴ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 101.

nodige realiteitszin: 'Onze basis is smal, ons hart ruim. We verafschuwen elke coterie-vorming, ook van Calvinisten.'⁵⁸⁵

Vanuit de traditie van het Nederlands calvinisme droeg Rijnsdorp in navolging van Calvijn - als grondslag van zijn poëtica - de monumentale opvatting uit dat kunst het *volle leven* omvat, dat kunst een *opdracht* is, dat de schrijver of kunstenaar een *dienende taak* heeft, en dat hij zijn werk doet in *vrijheid* en *blijdschap*.⁵⁸⁶ Daaraan verbond Calvijn slechts één voorwaarde, namelijk 'aan de conditie van het "se conformer à la parole et à l'esprit de createur"'.⁵⁸⁷ Deze unieke voorwaarde voor de vrijheid van de christelijke kunstenaar bood de schrijver de noodzakelijke geestelijk-artistieke ruimte in het besef dat kunst - volgens Kuyper ontslagen van haar kerkelijke dienstbaarheid - opgeroepen is tot maatschappelijke werkzaamheid, waarbij Calvijn volgens Rijnsdorp 'de kunst haar juiste plaats en taak heeft aangewezen, nl. te zijn voortzetting van Gods scheppingswerk binnen het kader van het geschapene'.⁵⁸⁸

Rijnsdorps jeugdvriend en collega-auteur Piet Korthuys, alias Willem Evers, sprak op de jaarvergadering van de *Christelijke Auteurskring* van 13 maart 1937 over het werk van de christelijke auteur zijn lezing onder de titel 'Tusschen roeping en arbeid' uit, waarin zowel de principiële als de vaktechnische vraagstukken aan de orde werden gesteld.⁵⁸⁹ In zijn causerie baseerde hij zich grotendeels op het essayistisch werk van Rijnsdorp uit *Ter Zijde*.⁵⁹⁰

Zoals Rijnsdorp terecht opgemerkt heeft, moeten wij niet polemiseren over den goeden of den slechte invloed van het Calvinisme op den kunst, maar het volk leeren de artistieke fantasie te waardeeren. Onze bijzondere roeping is het tegen misstanden te protesteeren, maar meer nog: te profeteeren. Wij moeten een boodschap brengen, niet voor een klein kringetje, maar voor allen, zoodat er een getuigenis uitgaat tot de buitenwereld. Dit universele komt ook tot uiting in het gebruik van alle mogelijke middelen; zelfs tooneel en film behooren door onze schrijvers niet uitgesloten te worden. Daarbij is veel tegenstand te overwinnen van hen, die in bepaalde kunstvormen zonde zien. Onze christelijke romans moeten geen neutrale boeken zijn met een christelijke oplossing, geen stichtelijk preek of theologische verhandeling, maar zij moeten het christelijk leven uitbeelden, de werking van Christus' genade.⁵⁹¹

Korthuys spitste vervolgens zijn voordracht toe op de creatieve, kritische en praktische aspecten van het christelijk schrijverschap: 'In ons creatief werk moet een sterker bewustzijn leven van onzen rijkdom, er moet meer christelijke vreugde in gevonden worden. Wij moeten niet schromen, zo noodig, literair samen te werken.' Tot slot riep hij de *Auteurskring* op tot publicitaire actie, en dit niet zonder bijbedoeling: 'Critisch moeten wij ook door de pers en radio strijden voor de goede zaak, zoodat onder de menschen het gevoel voor het goede, schoone en ware versterkt wordt.' Niet van enige waarheid ontbloeit besloot hij zijn causerie met de krulstaart: 'Dikwijls zijn er op dit terrein leiders aan het woord, die zelf nog cultureel opgevoed moeten worden en die voornamelijk letten op een winstgevende exploitatie.'⁵⁹²

⁵⁸⁵ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst ter inleiding van het nieuwe kunsttijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937.

⁵⁸⁶ *Ibidem*.

⁵⁸⁷ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 33. Het citaat ontleende Rijnsdorp aan de studie *L'Esthétique de Calvin* van Léon Wencelius, 111, met als betekenis: 'om zich te houden aan het woord en de geest van de Schepper'.

⁵⁸⁸ *Ibidem*. Rijnsdorp stelde in 1952 naar aanleiding van de 'overgeleverde Calvijn-caricatuur' over de Geneefse kerkhervormer: 'Wie eerlijk is zal moeten erkennen, dat Calvijn de kunst een grote vrijheid geeft en laat en dat de, op de Schepper afgestemde, creatieve activiteit van de mens een bron van overlopende vreugde is.' *Ibidem*, 34.

⁵⁸⁹ *Algemeen Handelsblad*, 16 maart 1937.

⁵⁹⁰ Naar aanleiding van het bericht van Risseeuw, dat Rijnsdorp - zoals gebruikelijk in deze jaren - op zaterdagmiddag moest overwerken, schreef Korthuys aan zijn vriend: 'Toch zou ik het heel prettig vinden, als je kwam, omdat ik in het bijzonder ook aan jouw opvattingen in *Ter Zijde* appelleer en ik uit samenspreking waarbij ook jouw stem gehoord wordt, veel verwacht voor het leggen van een basis voor ons werk. En nu zou jij juist ontbreken!' Brief van P. Korthuys aan C. Rijnsdorp, d.d. 11 maart 1937.

⁵⁹¹ *Algemeen Handelsblad*, 16 maart 1937.

⁵⁹² *Nieuwe Leidsche Courant*, 16 maart 1937.

4.5.2 *Publiek en volk*

Zowel in zijn positie als auteur met een bemiddelende cultuurtaak als in zijn strategie en program van culturele volksopvoeding stond bij Rijnsdorp principieel en praktisch het volk centraal: 'Dat wij het individualistisch kunstenaarschap, zooals b.v. de tachtigers dat beleden, principieel en praktisch verwerpen, spreekt vanzelf. Wij voelen ons nooit los van het volk.' Maar anders dan bij gereformeerde partijleiders en afgevaardigden in de politiek, sociale leiders en wetenschappers het geval was, misten de christelijke schrijvers 'een "positie" onder het volk'. Tevens concludeerde hij in 1933: 'Kunst en letterkunde is nog te veel een speciale *rubriek* van het leven en het publiek, waarmee we contact hebben, nog te zeer verspreid en verstrooid.' Volgens hem 'moest 'ons volk zich op een of andere wijze hechter en intensiever dan tot nu toe formeeren tot een "publiek",⁵⁹³ in de goede zin van het woord, dat ook zijn artistieke leiders erkent en welbewust inschakelt in het levensproces'.⁵⁹⁴ De vraag of hijzelf die artistieke leider kon zijn liet Rijnsdorp wijselijk in het midden,⁵⁹⁵ behalve in de fictie van zijn tweede 'roman van een cultuurleven': *Eldert Holier*. Daarin liet hij zijn alter ego - annex artistiek leider van de *Yanabeweging* - Eldert Holier in een interview door de verslaggever typeren met een opmerkelijke parallel aan zijn eigen kunstenaarsleven:⁵⁹⁶

Het mooiste komt nog, Eldt, lachte Ries, die de krant meelas. Hier over jou ... En de leider, die zo weinig op een leider lijkt? Deze man kan een gevaar of een zegen worden. En hoe zal het Christelijk volksdeel over deze beweging oordelen? Een confrontatie, een botsing misschien, zal onvermijdelijk blijken bij een zo gedurfd-godsdienstige beweging, voor welke religie, kunst en leven ondeelbaar één is en die onder andere dit slagwoord heeft gesmeed: alles liever dan Laodicea ...⁵⁹⁷

Opvallend modern was het volksopvoedkundig principe dat Rijnsdorp in zijn culturele strategie en programmering hanteerde: 'Men moet het publiek niet geven wat het vraagt, maar wat het behoeft en dat zóó, dat het een volgende maal zèlf er om vraagt'.⁵⁹⁸ Juist van het eenvoudige en grotendeels cultureel ongeletterde volk verwachtte Rijnsdorp draagvlak en steun voor de opzet en uitvoering van zijn volksopvoedend cultuurwerk. Wanneer het sluimerende kunstvermogen van het publiek op de juiste wijze werd aangesproken, zou in zijn visie het publiek - afkerig geworden van de oude cultuur - zich als een nieuwe cultuurbeweging ontwikkelen tot een kritisch, cultureel actief en mee-scheppend publiek. In *Eldert Holier* schetste hij dit gedroomde toekomstbeeld:

Het lichte toneel bleef zijn loop houden, maar ook hier merkten zij, die het publiek op hun duimpje meenden te kennen, verschijnselen op, die ze niet konden thuis brengen, een grilligheid, kribbigheid bijna van mensen daar in de zaal, een gebrek aan goedlachsheid, die de oude plankenrotten bij ogenblikken tot vertwijfeling bracht. In het hard werkende wereldje van artiesten stelde men elkaar voortdurend de vraag: wat bezielt het publiek de laatste tijd toch? Het is lichtgeraakt, onberekenbaar geworden.⁵⁹⁹

⁵⁹³ In zijn lezing 'Publiek en kritiek' uit oktober 1955, opgenomen in zijn essaybundel *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie* ging Rijnsdorp dieper in op het fenomeen: 'publiek', in de betekenis dat het zich naar buiten afgrenst tegen de massa, 'dit laatste woord genomen in de ongunstige betekenis van horde, die cultuurfilosofen op het voetspoor van Nietzsche en Ortega y Gasset daaraan toekennen'. Hij stelde: 'Wie publiek zegt, veronderstelt een centraal *verzamelpunt*.' Hij gaf dat dit verzamelpunt een courant, tijdschrift, café of voetbalwedstrijd kon zijn, waarbij hij wees op de 'bindende kracht' van de gemeenschappelijke belangstelling, betrokkenheid of aanwezigheid. Tevens gaf hij aan dat publiek zich kenmerkte door 'onbepaaldheid' en 'vrijblijvendheid'. C. Rijnsdorp, *Aan de driesprong*, 109.

⁵⁹⁴ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 169.

⁵⁹⁵ Zie hiervoor hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.1: 'Opgedrongen leiderschap'.

⁵⁹⁶ Hier verliet Rijnsdorp het tweedelige interview van H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: 'Het volk aan de Kunst', deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935 en deel II, 20 november 1935, tot een cruciale passage in zijn allegorische cultuurroman.

⁵⁹⁷ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, hoofdstuk V, 63. Dit slagwoord: 'alles liever dan Laodicea', gebruikte Rijnsdorp als onderscheidend principe bij de indeling in de verschillende vormen van 'kunstdenken' in zijn essay 'De weg der gedachte in de kunst'. Zie ook paragraaf 4.6: 'Kunst en denken', verderop in dit hoofdstuk.

⁵⁹⁸ C. Rijnsdorp, 'De werkwijzer der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 112. Het is de vraag of Rijnsdorp het pedagogische leerprincipe met de 'zone van de naaste ontwikkeling' van de Russische denkpsycholoog Lev Vygotsky (1896-1934) kende, maar de overeenkomsten zijn treffend in Rijnsdorps cultureel volksontwikkelingswerk.

⁵⁹⁹ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VII, 70.

Rijnsdorp bracht in vrijwel al zijn lezingen, voordrachten en causerieën de relatie tussen auteur en publiek ter sprake. Op zaterdagavond 30 maart 1935 hield hij in het kader van de Boekenweek voor de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag tijdens de literaire avond in wijkgebouw *Bethel* de beproefde lezing ‘Auteur en Publiek’,⁶⁰⁰ die hij eerder had uitgesproken op de lustrumavonden van de *Christelijke Auteurskring* in Rotterdam, Gorcum, Vlaardingen en Zwolle. In deze lezing omschreef hij het begrip *publiek* in relatie tot *volk* als ‘een min of meer willekeurige verzameling mensen, tijdelijk of herhaaldelijk bijeengekomen voor een voorbijgaande gelegenheid van sport, vermaak of kunst’. Een publiek was volgens hem ‘meer dan een groepje voorbijgangers, maar oneindig minder dan een volk’. Daarbij verwees hij ter adstructie naar de uitdrukkingen: ‘er was veel volk op de been’, of: ‘het volk liep te hoop’.⁶⁰¹ Vervolgens ging Rijnsdorp dieper in op ‘een Christelijker verhouding tusschen auteur, publiek, of liever volk’. Het verslag in *Opwaartsche Wegen* vatte alle elementen uit Rijnsdorps visie op deze wederzijdse verhouding met gebruik van muzikale metaforiek in een klinkend citaat harmonisch samen:

Hij wil een volk niet enkel zien als een verzameling publieken, of als een afzetgebied voor cultuurproducten, maar als een taalgemeenschap, doorkruist van de geheel andersoortige gemeenschap der heiligen, de taal- en tongengemeente van Christus. Want de Christelijke literatuur moet van huis uit symphonisch, meerstemmig, zijn: stemmen van beneden en van boven gaan hier contrapuntisch doorheen.⁶⁰²

In het *Reformatie*-artikel ‘Schrijver, Publiek en Volk’,⁶⁰³ die de definitieve uitwerking van zijn beproefde lezing ‘Auteur en Publiek’ vormde, ging Rijnsdorp dieper in op het vraagstuk hoe het gewone volk in cultureel opzicht tot publiek kon worden verheven. ‘Bij publiek denken wij hier natuurlijk aan het lezerspubliek, met een heimelijken weerzin tegen dit woord, wegens zijn bijsmaak van civilisatie, onvroem amusement en wispelturigheid. En we laten onmiddellijk het woord “volk” er op volgen, omdat ons verlangen niet kan wachten eer we bij een totaliteit zijn aangeland, die min of meer in zichzelf rust en aspecten biedt, welke zich beter verdragen met een Christelijke levenspraktijk.’ Over het christelijk publiek als ‘centraal verzamelpunt’ merkte Rijnsdorp met een verwijzing naar het federatief verband van de plaatselijke Christelijk-Letterkundige Kringen onder regie van het landelijk *Verbond* - tevreden op: ‘Eén ding hebben we voor: ons lezerspubliek laat zich voortreffelijk organiseren; ondanks alle verschil van mening, wrijving desnoods, vormen we een duidelijk afgetekende groep waarin (de Auteurskring symboliseert dat zo mooi) zowel patriciaat, middenstand, als kleine burgerij, behoudende en vooruitstrevende tendenzen, ouderen en jongeren samenwerken.’⁶⁰⁴

Rijnsdorp wees in zijn *Literair dagboek* op de paradox, dat kunstenaars en publiek elkaar over en weer nodig hebben. Op diverse plaatsen in zijn werk werkte hij dit thema uit. Het ontstaan van goed proza was volgens hem gebonden aan een constellatie, waarin ‘goed *verstaan* in enigszins brede kring regel geacht kan worden’. Want, zo stelde hij: ‘Het bespeelt de door lectuur gevoede verbeelding van de lezer. Hoe speelser en met hoe minder krachtsinspanning, met hoe minimaler middelen dus, dit gebeurt, des te doeltreffender is zijn werking. Het tekort aan begrip bij het grote, christelijke lezerspubliek dringt elke literaire uiting in de richting van de preek.’⁶⁰⁵

In het *Reformatie*-artikel gaf Rijnsdorp opnieuw zijn visie op ‘het volk’, als vrucht van zijn denken over zijn cultuuropdracht in de dubbelrol als literator met een bemiddelende taak en als volksopvoeder. De Tachtigers hadden de kunstenaar van zijn volk vervreemd. De mannen van Tachtig, die de vrijheid van het kunstenaarschap hoog in het vaandel voerden, kregen volgens hem - in vrij scherpe bewoordingen - geen contact met het volk: ‘Maar tussen hen en hun volk

⁶⁰⁰ ‘Schrijvers komen spreken. U komt toch luisteren?’, in: *’s-Gravenhaagsche Kerkbode*, 30 maart 1935.

⁶⁰¹ Een samenvatting van Rijnsdorps lezing werd opgenomen het bericht van de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag, ‘Literaire avond in “Bethel”’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 13, nr. 6, augustus 1935 (achterbinnenpagina).

⁶⁰² *Ibidem*.

⁶⁰³ C. Rijnsdorp, ‘Schrijver, publiek en volk’, in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 219-220.

⁶⁰⁴ C. Rijnsdorp, ‘Hedendaagse Protestantse letterkunde’, in: *Rondom het Boek* 1935, 161.

⁶⁰⁵ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 36.

heeft elke werkelijke betrekking halsstarrig ontbroken en de enige traditie, die ze hebben kunnen scheppen is de welbekende, vloekbare, traditionele traditieloosheid.’⁶⁰⁶ Overigens klonk op Rijsdorps visie en stellingname een enkele keer kritiek door, zoals tijdens de boekbespreking bij de Christelijk-Letterkundige Kring Utrecht van het *Verbond*, waarbij Kees Klap in 1935 de recent verschenen essaybundel *Ter Zijde* van Rijsdorp aan de orde stelde:

‘Terzijde’ passeerde de revue. Geconstateerd werd, dat Rijsdorp heldere opmerkingen maakt over de verhouding van en het contact tusschen dichters en ‘het volk’. Toch lost hij het probleem niet op - wat we trouwens niet durfden verwachten. Nu eens krijgt ’t publiek de schuld van de verwijdering, dan weer de dichter. Vooral de tachtigers wordt veel kwaad in de schoenen geschoven. Niet altijd terecht.⁶⁰⁷

Het volk vormde in de visie van Rijsdorp bij uitstek een ongekennde artistieke inspiratiebron. Hij wees op ‘creatieve symptomen in het volksleven’, waarbij hij de kunstenaar opriep studie hiervan te maken om de ‘rudimentaire schepingspogingen’ door het volk, zoals ‘in typevorming, woordspelingen, geestige gezegden, liedjes’, herkenbaar in scheppend werk om te zetten. ‘Dit Socratisch vroedvrouwenwerk’ moest volgens hem ‘met liefde en tact worden aangevat’.⁶⁰⁸ Zelf gaf hij als auteur het (door hem gewenste) goede voorbeeld: ‘Ik vond het veel belangrijker wanneer het zo zou kunnen zijn, dat alle creatieve krachten die schuilen in het gewone volk - en dat doen ze - om die langs creatieve weg tot uitdrukking te brengen. Dat heb ik geprobeerd te doen door een roman te schrijven, *Eldert Holier*.’⁶⁰⁹

Ook in zijn eersteling *Koningskinderen* uit 1930 had Rijsdorp zijn diepe verbondenheid met het orthodox-protestantse volksdeel betoond. In het Boekennummer van *De Standaard* eind november 1939 merkte de populaire volksauteur Anne de Vries over Rijsdorps romandebut op: ‘Wat stond de auteur van dit boek midden onder ons volk!’⁶¹⁰ Over zijn vakbroeders uit de *Christelijke Auteurskring* liet De Vries zich in dit verband vervolgens kritisch uit: ‘De Christelijke literatuur heeft overigens dezelfde fout als de geheele Nederlandsche literatuur, n.l. dat zij te ver van ’t volk afstaat, de schrijvers sluiten zich teveel op.’⁶¹¹

4.5.3 *Vox populi, vox Dei*

Een schrijver die dicht bij het volk stond, kon - in de cultuurvisie van Rijsdorp - ook ‘de mond van het volk’ zijn. ‘Wie het volk kent’, stelde hij als opdracht aan de christelijke auteurs, ontmoet bij de volksmensen ‘een wereld van gevoelens en ervaringen, die in zichzelf is verkerkerd’, waaraan hij met zijn kennis van het volksleven de existentiële ervaring toevoegde: ‘Ze kunnen niet spreken.’ Het beeld van deze *gesloten* volksmond, waardoor een goudader aan literair kapitaal niet geëxploreerd werd, benauwde hem: ‘Die gedachte, die wétenschap, *dat er zooveel gesloten monden zijn*, grijpt me altijd weer aan. Er gaat ontzaglijk veel kostbaar materiaal verloren en zoo bezien is de heele kunstproductie uitermate fragmentarisch.’⁶¹² In *Eldert Holier* vroeg hij zich in dit verband

⁶⁰⁶ C. Rijsdorp, ‘Hedendaagse Protestantse letterkunde’, in: *Rondom het Boek* 1935, 152.

⁶⁰⁷ Verslag door C. Klap van de bespreking van Rijsdorps *Ter Zijde* in de Kring Utrecht van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland*, in: *De Brug*, jrg. 3, nr. 3, 1935.

⁶⁰⁸ C. Rijsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 159.

⁶⁰⁹ Jan Pieter Visser, ‘Mijn leven heeft een kalme pols’, T.V.-portret gewijd aan dr. C. Rijsdorp, 16 september 1974.

⁶¹⁰ *De Standaard* (Boekennummer), ‘Bij ANNE DE VRIES op bezoek. De Schrijver over zijn werk en nieuwe plannen’, 24 november 1939.

⁶¹¹ *Ibidem*. De Vries vervolgde: ‘Wat is de kracht van de Vlaamsche literatuur? Dat de schrijvers midden tusschen het volk leven. Daarom moet ik Driebergen ook uit, m’n hart is hier niet. Maar ik geef het onzen auteurs te doen een “Boerenpsalm” van Timmermans te schrijven! Wat was de kracht van Van Eerbeek? Z’n beste stukken moet hij geschreven hebben in het raam van de bakkerij van zijn vader. Dáár schreef hij de volksziel op. Alleen wanneer je midden tusschen het volk leeft - en iedere schrijver kiest daaruit de laag, die hem het best ligt - heb je recht er over te schrijven. En een Christelijk schrijver moet daarnaast dicht bij zijn Bijbel leven.’

⁶¹² H. Burger, ‘C. Rijsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935. Rijsdorp vervolgde dit citaat praktisch en concreet: ‘Ik zie het ook als een kwestie van exploratie. Men kan een goudader ontdekken en zoo maar wat stukken rapen, maar beter is, het werk op wetenschappelijke wijze ter hand te nemen.’ Vervolgens gaf hij aan: ‘Wat nu bij de goudwinning de wetenschappelijke methode is, dat is bij de exploratie van den

over de eenvoudige volksmensen af: 'Moësten deze mensen ook niet op een bepaald moment vastlopen (en was het niet hun grote verdienste dat ze het zagen en uitspraken?) door hun gebrek aan algemene cultuur, waardoor ze voelden leiding nodig te hebben voor de hen aangrijpende scheppingsdrang, waarmede ze geen weg wisten?'⁶¹³

Op de vraag: 'Kunnen wij iets doen voor God, Die het volmaakte eischt?', gaf Rijnsdorp met een voorbeeld op kunstgebied in cultureel-opvoedend perspectief aan: 'We *kunnen* iets doen', waarbij hij stelde dat een reciteerclub, waar de declamatiekunde tot kunst werd verheven, 'christelijk' genoemd mocht worden. Hij stelde vervolgens, wijzend op het spanningsveld tussen cultuuropdracht en de concrete uitvoering ervan: 'Het doel is dan terstond een onbereikbaar ideaal geworden: de beantwoording aan de absolute en compleete eisch van God ten opzichte van het leven en de cultuur, nader ten opzichte van het bemiddelen tusschen het letterkundig product en het Christelijk volk met de levende stem.'⁶¹⁴ Over deze *viva vox* van het calvinistisch volksdeel had Rijnsdorp - voortbouwend op Kuypers cultuurtheologie - een specifieke en exclusieve opvatting ontwikkeld over christelijke literatuur, gebaseerd op een bijbels-theologisch grondmotief. In zijn kunstvisie, die hij vooral ten tijde van het *Interbellum* op de verhouding tussen literatuur en volkskunst uitdroeg in relatie tot het gereformeerde volk, vormt deze buitenliteraire aanname een centraal verklaringsprincipe voor zijn denken over (literaire) kunst, volk en religie. In het typoscript van zijn radiolezing voor de N.C.R.V.-microfoon over *Opwaartsche Wegen* had Rijnsdorp begin juli 1934 de opvatting geformuleerd:

En Chr. literatuur is literatuur die opkomt in en uit de gemeenschap der heiligen. Indien ooit een kunst in de hoogere zin van het woord volkskunst kan zijn, en moet zijn, dan de Christelijke. In een heel bijzondere zin geldt het hier: *vox populi, vox Dei*.

De stem van het volk is de stem van God. In deze redenatie boog Rijnsdorp de Latijnse uitdrukking letterlijk om in de betekenis, dat in de stem van het 'uitverkoren volk' daadwerkelijk de stem van God doorklonk. Echte volkskunst was voor hem uiteindelijk christelijk kunst. Voor hem was de cirkel van het bijbels cultuurmandaat - geheel in de geest van de Kuyperiaanse esthetica - rond: werken aan literaire en culturele opvoeding van het gereformeerde volk betekende letterlijk en letterkundig bijdragen aan 'de ere Gods', ook op het levensterrein van de kunst. Het opvoeden van het calvinistisch volksdeel tot culturele mondigheid verkreeg bij hem in deze zienswijze en uitwerking een religieuze dimensie, die zijn strategie en program van volksopvoeding tot in de diepste kern godsdienstig kleurde en principieel richting gaf.

Aan zijn vakbroeders deed Rijnsdorp - als gave en opgave van de christelijke auteur - de kritische oproep vanuit zijn volksopvoedkundige strategie en tactiek: 'Maak daarvan nu geen mooie, romantische verhaaltjes, waarin ge u feitelijk met hun artistieke stomheid amuseert, maar leer hen spreken, breek hun stomheid, wees hun mond en laat hen zich door u heen ontladen.'⁶¹⁵ In *Eldert Holier* gaf Rijnsdorp aan dit basale uitgangspunt als auteur zelf stem en uitvoering. In zijn apocalyptische cultuurroman beschreef hij de situatie waarin het volk, in transitie van de oude naar een nieuwe cultuur, zich had omgevormd tot een kritisch en actief publiek, dat overduidelijk geen genoegen meer nam met de oude kunstbedeling:

Christelijke oratoriumverenigingen kregen geen halve zaal mensen met de herhaling van de oude standaardwerken. Een Mendelssohn-herdenking viel jammerlijk in het water. En de voordrachtsavonden

"trésor des humbles" [het gemoed van eenvoudige, gelovige mensen] de bemiddeling van den scheppende kunstenaar, zooals ik mij die voorstel.'

⁶¹³ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VIII, 89. Geïnspireerd vanuit de opkomende massapsychologie, en met name door het klassieke werk *De opstand der borden* van José Ortega y Gasset uit 1929, dat hij in Duitse vertaling gelezen had, vervolgde hij: 'Ze voelden het, in welk een gevaarlijke toestand deze mensen op den duur moeten geraken, als die opgehoopte krachten geen uitweg vonden en zich niet vrij konden ontladen. Nooit had Holier zo goed als op dit ogenblik volksbewegingen, opstanden, moorden en uitspattingen begrepen als nu.'

⁶¹⁴ C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 109.

⁶¹⁵ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 170.

leken plotseling zo galmend-ouderwets; de poëzie en het proza, dat daar gegeven werd, zo ontoereikend, schriel of volkomen onverstaaenbaar, dat er mensen waren, ook hier, die, ofschoon elkaar wildvreemd, plotseling elkander met grote ogen aankeken en de schouders ophaalden.⁶¹⁶

In zijn volksopvoedkundige praktijktheorie baseerde Rijnsdorp zich niet alleen op de auteur als centrale actor in zijn letterkundige driehoek. Ook het volk heeft een taak, stelde hij gedecideerd. ‘De enkeling kan niet alles’, was Rijnsdorps stellige overtuiging op basis van zijn eigen literaire praktijk: ‘Het geheele *volk* heeft een taak ten opzichte van de kunstcreatie; het moet constellaties scheppen, materiaal verzamelen, uitdrukingsmogelijkheden vormen, typen creëren. En dan nog is er een bijzondere gratie van Godswege noodig om het werk in de derde sfeer van het schoone te doen stijgen.’⁶¹⁷ Als criterium gold voor hem daarbij, ‘dat het volk, d.w.z. allen, die niet bewust creatief probeeren te arbeiden in de kunst,’⁶¹⁸ tot scheppen wordt *opgeroepen*, waarbij hij als tactisch doel stelde: ‘Van het distribueeren der gereedliggende producten moet het zwaartepunt worden verlegd naar het oproepen tot mede-arbeid aan het scheppend werk van de toekomst.’⁶¹⁹

Rijnsdorp wees in dit verband op de kunst van de *mededeling* als methode. ‘Wie zich wil mededeelen moet verstaanbaar zijn.’ Deze wet had volgens hem - met een bijbelse zinspel op Mozes met zijn tien geboden op twee stenen tafelen op de berg Horeb - twee tafels: de eerste voor schrijvers, de tweede voor lezers. ‘Eerst wie aan die wet der verstaanbaarheid beantwoordt, de taal van de lezers spreekt (...), die mag zich op goede verstaanders beroepen en op antwoord wachten.’⁶²⁰ In dit verband bezigde Rijnsdorp eerder in zijn praktijktheorie de uitdrukking: ‘de roeping tot lezer’,⁶²¹ waarmee hij vanuit volksopvoedkundig standpunt bewust inhakte op de bijbelse cultuuropdracht van het calvinistisch lezerspubliek. Als hoogste doel in de verhouding tussen schrijver, publiek en volk zag hij niet zozeer de eenwording van auteur en lezer, maar hun samensmelting in godsdienstig perspectief als ‘stem des volk’ tot de *vox Dei* als wenkend christelijk cultuurideaal, ‘ter ere Gods’:

Dichter, schrijver en volk moeten één worden; sidderingen moeten gaan uit de bewogen volksziel tot de penvoerder en terug, zoo wordt hij verlost van de vloek der steriliteit, zoo is hij niet langer een ongevraagd antwoord, maar mōnd van een volk, dat ook in de kunst snakt naar een woord, dat het verlost.⁶²²

4.6 *Kunst en denken*

Rijnsdorp was een man van bezinning, die het denken zelf als *kunst* beoefende. Over de verhouding tussen kunst en volk ontwikkelde hij een praktisch-theoretisch denkkader, waarin hij eveneens reflectie uitoefende op het denken zelf, met name hoe ‘the man in the street’, de wetenschapper en de scheppende kunstenaar over kunst dachten.⁶²³ Hij deed dit als een cerebraal

⁶¹⁶ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VII, 71.

⁶¹⁷ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 157-158.

⁶¹⁸ Deze omschrijving van ‘het volk’ volgde uit Rijnsdorps volksopvoedkundige praktijktheorie. Het volk versmalde hij bewust tot ‘allen, die niet bewust creatief probeeren te arbeiden in de kunst’. Voor publiek zei hij hierover, na de retorisch bedoelde vraag: ‘Trouwens, is er wel één Christen, die zich consequent van de cultuur onthouden kan?’, waarna hij zijn referaat vervolgde: ‘Indien het waar is, dat de Christen actief cultureel moet werkzaam zijn, dan volgt daaruit onmiddellijk, dat hij de *kunst* moet beoefenen, want de kunst is een van de voornaamste cultuurfactoren.’ C. Rijnsdorp, ‘Het Tooneel en Wij’, ongedateerde lezing (omstreeks 1932).

⁶¹⁹ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 158.

⁶²⁰ C. Rijnsdorp, ‘Schrijfles bij Nietzsche’, *Ter Zijde*, 153.

⁶²¹ C. Rijnsdorp, ‘Schrijver, publiek en volk’, in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 220.

⁶²² C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 165. Ook hier volgde Rijnsdorp een bijbelse analogie als metafoor - de literaire stijlfiguur die hij eerder toepaste bij het ‘literair middelaarschap’ - waarin hij het bijbelse begrip verlossing vanuit Jezus’ middelaarschap dit maal toepast op de ‘verlossing’ van het gereformeerde volk uit hun ‘heilloze’ toestand van culturele inertie, het woord en het Woord.

⁶²³ Aan Gerrit Kamphuis, die hem op 21 mei 1936 - bij zijn verzoek een essay te leveren - had geschreven: ‘In een bundel representatieve literaire opstellen uit onzen kring mag jij zeker niet ontbreken’, noemde Rijnsdorp de drie vormen van denken in hun verhouding tot de kunst: het populaire denken (onbevangen en Laodiceesch), het systematisch denken (bevangen en exclusief) en het scheppend denken (onbevangen en exclusief). Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 22 mei 1936. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

ingesteld kunstenaar,⁶²⁴ die het genre van het essay in zijn kunstdenken typeerde als 'die tolk van het artistieke denken bij het systematisch denken'. Het 'gedachte-element' was volgens hem in de kunst even onmisbaar als het 'gevoelselement'. Tegenover de leus 'Kunst is gevoel' plaatste hij met evenveel recht de stelling: 'Kunst is denken'. Kunst kende volgens hem 'een eigen wijze van denken', die conform de grondslagen van de *Wijsbegeerte der Wetsidee* onafhankelijk diende te zijn van de theologie.⁶²⁵

In zijn lezing begin september 1936 voor de literaire sectie van de *Calvinistische Studentenbeweging*, die hij op verzoek van het bestuur uitsprak,⁶²⁶ behandelde Rijnsdorp de drie door hem onderscheiden denkvormen: 'het populaire denken van den man op straat', 'het systematisch denken van den man van wetenschap' en 'het artistiek-scheppend denken van den kunstenaar'.⁶²⁷ De mate waarin een kunstwerk een gedachte tot leven kon brengen hing niet alleen af van de kunstenaar met zijn talent en geloof, maar 'ook in hooge mate van de omgeving, waaruit hij putten moet'. Daarom bond Rijnsdorp de aankomende generatie gereformeerde intelligentsia nadrukkelijk op het hart: 'De kunstenaar is veelszins afhankelijk van zijn omgeving. Geen Calvinistische kunst zonder waarachtig Calvinistisch leven'.⁶²⁸ De drie denkcategorieën over kunst werkte hij in het najaar van 1936 op verzoek van de dichter Gerrit Kamphuis verder uit in het essay 'De weg der gedachte in de kunst'.⁶²⁹

Het 'populaire denken' wilde Rijnsdorp niet gelijk stellen aan 'het primitieve denken', omdat het Nederlandse volk geen natuurvolk was, maar een cultuurvolk: 'Al hebben de eenvoudigsten onder ons nauwelijks deel aan cultuur, die is er toch om hen heen, die omgeeft en beïnvloedt hen als een soort atmosfeer.' Hij onderscheidde in het populaire denken twee vormen: het 'volksche denken' dat beïnvloed was 'door - deels christelijke - traditie en verbonden aan de natuur', waarbij hij dacht aan de visser, schaapherder en boerenknecht. Als tweede vorm noemde hij 'het eigenlijke denken van een arbeider uit de groote stad, veelal tamelijk wel losgeslagen van traditie en cultuur'. Vervolgens ging hij na hoe het populaire denken,⁶³⁰ dat 'geen schiftende critiek' kende, en door hem getypeerd werd als: 'niet exclusief - noch ethisch, noch aesthetisch', zich uitsprak over leven en kunst. Het populaire denken over het *leven* vond hij 'slapjes en

⁶²⁴ De essayist en criticus in Rijnsdorp leken te wedijveren met de opvoeder en voorlichter in hem, waarbij de dichter en romancier het pleit dreigden te verliezen. Het denken leek zijn gevoel te overvleugelen, wat eerder zowel door Johan Luijkenaar Francken als door Piet Muller was opgemerkt over Rijnsdorps poëzie. Ook in *Eldert Holier*, waar hij op dat moment al meer dan vijf jaar aan zwoegde, kreeg het redeneren en betogen van de essayist al dan niet bewust steeds meer de overhand boven de verteller.

⁶²⁵ Rijnsdorp stelde in dit verband: 'Alle discussies over kunst in ons land hebben een te grooten theologischen inslag. Over kunst moet je kunnen spreken naar den aard der kunst. (...) De theologen kunnen gerust de kunst theologiseeren, en dat is mooi en goed, mits ze maar niet vergeten, dat de empirie erbij moet komen, evengoed als in de natuurwetenschap. Het zou scholastiek zijn indien men eenvoudig uit een dogmatiek ging deduceeren, zonder zich in het wezen der kunst te verdiepen.' Brief van C. Rijnsdorp aan J.H. de Goede, d.d. 9 mei 1936.

⁶²⁶ Op 3 september 1936 sprak Rijnsdorp tijdens het 19e *Calvinistisch Studentencongres* in Lunteren zijn referaat uit over 'De weg der gedachte in de kunst'. Volgens het krantenverslag stemde het Rijnsdorp 'tot voldoening', dat de studenten 'stemmen uit de practijk over kunstvraagstukken' wilden horen. Een publieke mening over kunst kon namelijk niet gevormd worden 'zonder dat ook de scheppende kunstenaar daarin een stem heeft'. Ook voor het 20e congres in 1937 was Rijnsdorp door calvinistische studentenbeweging de hele week uitgenodigd.

⁶²⁷ Ook gebruikte Rijnsdorp de term 'artistiek-(na)scheppend denken', waarmee hij in de geest van Kuiper het 'na-scheppen' van de mens in de scheppingsorde nadrukkelijk plaatste onder het scheppend alvermogen van God.

⁶²⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 4 september 1936.

⁶²⁹ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 13-25. Volgens Sjoerd Leiker was dit essay kenmerkend voor de culturele ontwikkeling die Rijnsdorp in deze periode doormaakte, 'met name het baanbrekend inzicht in het belang en de betekenis van het denken in de kunst, gelijkwaardig aan die van het gevoel'. Mededeling van Sjoerd Leiker tijdens het telefoongesprek met Anne Schipper op 10 februari 1988.

⁶³⁰ Rijnsdorp gaf in zijn essay een aantal typering van het 'voorkeurloze' populaire denken in relatie tot het volk, 'de massamensch uit de groote stad', zoals: 'Men kan het leuzen en oordelen aanpraten, mits van uiterst eenvoudige structuur. Het populaire denken heeft het vermogen tot echo-vorming. (...) In zijn besten, volkschen vorm is het populaire denken een reproduceeren van volkswijsheid, eventueel Bijbelsche wijsheid, die in de traditie wortelt. Maar het ziet de dingen niet in breder verband, door een zeker lijdelijk, impressionistisch element, door een zekeren weerzin tegen afwachten en opschorten van het oordeel, tegen wikkelen en wegen, tegen alle na-denken.' *Ibidem*, 14.

tolerant, Laodiceesch van karakter'.⁶³¹ Hoe het populaire denken over de *kunst* dacht illustreerde hij met de voorbeelden: 'O ja, kunst is vervelend, of: kunst is voor liefhebbers.'⁶³² Tevens gaf Rijnsdorp aan dat het populaire denken in de amusementskunst 'een bijna adaequaten uitingsvorm' gevonden had.⁶³³

Opmerkelijk noemde Rijnsdorp de rust, waarmee het populaire denken 'dat wonderlijke verschijnsel, dat "kunst" heet, ergens in de buurt weet en het daar laat, zoo nodig tot tijd en wijle'. Met 'grootte gemoedsrust' leefde volgens hem het populaire denken in de buurt van de cultuur en kende 'geen angst voor het verlies, geen zorg voor behoud of vermeerdering'. Door 'instinct en intuïtie' had het volk wel degelijk deel aan cultuur, en gaf 'de cultuur aan de breede massa van het volk een soort ruimtegevoel, ongeveer op dezelfde wijze als de natuurmensch deel heeft aan de atmosfeer'.⁶³⁴ Vanuit zijn dubbele cultuurtaak wees Rijnsdorp op de grote verantwoordelijkheid van zowel de culturele volksopvoeder als de scheppend kunstenaar ten opzichte van deze denkvorm:

Wie het populaire denken aan zichzelf overlaat, werkt mee aan een nivelleering, die leidt tot de dwingelandij van de 'Kitsch' op kunstgebied en de tyrannie van de dwaalleer op godsdienstig-zedelijk gebied. Wie zich van het populaire denken niets aantrekt, d.w.z. wie de volksopvoeding verwaarloost, levert het volk over aan de demagogen.⁶³⁵

Vervolgens ontvouwde hij de kern van zijn cultuurvisie op de verhouding tussen volksopvoeder en kunstenaar, waarbij Rijnsdorp in een fraaie, bijbels-pastorale metaforiek benadrukte dat in zijn opvatting een kunstenaar tegelijkertijd ook een volksopvoeder diende te zijn:

Want de gedachten der massa zijn schapen, die geen herder hebben. Wie ontfermt er zich over? Christus en, op Zijn voetspoor, alle goede herders der gedachten, die het volk leeren na-denken, het opvoeden tot bedachtzaamheid in het oordeel, die het leeren wiken en wegen. Alle ware volksopvoeders kortom, waartoe ook kunstenaars kunnen en moeten behooren.⁶³⁶

Onder het systematisch denken als tweede denkcategorie begreep Rijnsdorp 'alle bewuste denken, dat scheidend en bijeenvoegend te werk gaat en langs dezen, begripsmatig ordenenden weg wil komen tot den opbouw van een of ander wêlsluitend geheel'. Deze manier van denken vertegenwoordigde volgens hem een 'hooger vorm van cultuur', dan het populaire denken. Ten aanzien van kunst en wetenschap had het systematisch denken 'niet de slaperige rust van het populaire denken', maar kende 'een grootte onrust, alsof het element van het onbekende, het nog niet verkende in het leven, en ook in de kunst, ons bedreigt'. Hij noemde het 'wiken en wegen' karakteristiek voor deze onderscheidende, kritische, ondernemende en exclusieve denkvorm, die hij vervolgens typeerde als, 'een zoeklicht, dat een bepaald gebied afvorscht'.⁶³⁷ Ook waren bij het

⁶³¹ Met 'Laodiceesch' verwees Rijnsdorp naar het nieuwtestamentische bijbelboek *Openbaring* 3:15-16, waarin de Laodicezen op grond van hun werken werden getypeerd als lau, in plaats van koud of heet.

⁶³² C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 15.

⁶³³ *Ibidem*, 21.

⁶³⁴ *Ibidem*, 15. Rijnsdorp merkte hier echter wel bij op: 'Hoe verschrikt zou het volk zijn, als de uitingen van cultuur plotseling ophielden', waarbij hij verwees naar emigranten die 'den Bijbel, Bunyan of Cats' meenamen naar hun nieuwe bestemming. 'Want alle groote volksboeken hebben een element van cultuursamenballing, ze zijn bijna samengeperste cultuur, waarvan de kracht zich op vreemden bodem langzaam loswikkelt, het leven doordringt en later tot eigen culturele daden bekwaamt.'

⁶³⁵ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 16. Met 'demagogen' doelde Rijnsdorp op de volksontwikkelingen in Hitler-Duitsland, waarover de kranten vrijwel dagelijks onheilspellende berichten publiceerden.

⁶³⁶ *Ibidem*.

⁶³⁷ Het is in de tijd gezien mogelijk dat Rijnsdorp, toen hij dit essay in 1936 schreef, op de hoogte was van de 'Zoeklichttheorie' van de wetenschapsfilosoof en kritisch-rationalist Karl Popper (1902-1994). Popper gaf aan dat zowel in het gewone leven als in de wetenschap hypothesen worden geformuleerd, die vervolgens empirisch worden getoetst. Een gerichte lichtbundel schijnt als het ware selectief op de werkelijkheid, waarbij de lichtbundel de hypothese vormt. Poppers hoofdwerk *Logik der Forschung* verscheen in 1934.

systematisch denken het geweten en het verstand in hoge mate werkzaam, waarbij geduld, nauwgezetheid, inspanning en zelfverloochening de voorwaarden vormden: 'Want om te komen tot cultuur zijn bepaalde zedelijke eigenschappen noodzakelijk.' Rijnsdorp concludeerde over het systematisch denken: 'Al heeft het veel verstand nodig, het kan toch van een groot gevoel vergezeld gaan, van een diepen hartstocht, een overgegeven liefde.' Speciale aandacht vroeg hij voor het theologisch-dogmatisch denken als een bijzondere vorm van systematisch denken.⁶³⁸

Tot slot behandelde Rijnsdorp de categorie van het artistiek-scheppend denken, dat volgens hem 'steeds gezien moet worden tegen zijn tijdruimtelijken achtergrond van overlevering en volksgemeenschap'. Een uitgebreidere weergave van deze denkvorm is hier van belang, omdat dit denken tegelijk ook als vaandel en wachtwoord diende voor Rijnsdorps eigen denkbeelden over kunst, en - in het verlengde hiervan - zijn opvattingen over de esthetische volksopleiding. Volgens hem was het artistiek-scheppend denken 'ouder, meer algemeen-menselijk, meer herinnerend aan het Paradijs', dan het betrekkelijk jonge, systematische denken met zijn abstraherend karakter, dat hij nauw verbonden zag met de herkomst en ontwikkeling van de Westerse cultuur.⁶³⁹ Hoewel het artistiek-scheppend denken het reproducere van algemeen cultuurbezit en het doorgeven van traditionele waarden deelde met het populaire denken, bewoog het zich echter 'zoowel ethisch, als algemeen-cultureel op een hooger plan'. Het artistiek-scheppend denken kende 'geen spoor van Laodiceesche lauwheid ten aanzien van het leven, maar een hoog besef van verantwoordelijkheid, alsof God de wereld in de handen van den kunstenaar heeft gelegd met de opdracht die mooier te maken'. Deze manier van denken stond volgens Rijnsdorp nooit onverschillig tegenover het leven, 'maar wankelt veeleer tusschen levensverheerlijking en levensverachting. Alles liever dan Laodicea'.

Met het systematisch denken had het artistiek-scheppend denken volgens Rijnsdorp 'de idee van componeren, samenvoegen en ordenen' gemeen, overeenkomstig de aard van het scheppend denken, 'd.w.z. het eind is niet een stelsel, maar een kunstwerk, een organisme met een eigen leven'. Hij stelde vervolgens dat waar het systematisch denken 'kiest en verwerpt op grond van logica', het scheppend denken dit deed 'op grond van smaak', waarna hij ter bewijsvoering het cruciale verschil in werkwijze tussen wetenschapper en kunstenaar opvoerde:

De geleerde haalt uit elkaar en voegt bijeen op gronden, die gelegen zijn in het materiaal, terwijl de kunstenaar desgelijks doet op gronden, waarvan hij voorloopig alleen weet, dat ze gelegen zijn in hemzelf. De geleerde kan rekenschap geven van het waarom van zijn keus, maar bij den kunstenaar is er een schijnbare willekeur, een grilligheid, die geen verantwoording wil afleggen en die, nota bene, daarbij nog wil behagen.⁶⁴⁰

Op zijn vragen: 'Waarop berust dat ongeschreven recht van den kunstenaar, te kiezen en te verwerpen op gronden, die alleen in hemzelf schijnen te liggen? Wie heeft de kunstenaar die souvereiniteit verleend?', antwoordde Rijnsdorp eenvoudigweg: 'God, Wiens bedoeling het is, dat de geleerde dingen maakt, die hij kent, en de kunstenaar dingen, waarvan hij de draagwijdte nooit geheel kan overzien.' Hij voegde er ter verduidelijking aan toe - indirect doelend op zijn eigen verhouding als auteur tot *Eldert Holier*: 'Overigens liggen die gronden, waarover we zoeven spraken, niet in den kunstenaar, maar in het ideale kunstwerk, dat hem zijn leven lang voor den geest zweeft.'

Zijn eigen denkstijl voluit typerend constateerde Rijnsdorp over het artistiek-scheppend denken: 'En al heeft het veel gevoel nodig, het kan zich van een groot verstand bedienen, van

⁶³⁸ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 17. Tegen het verwijt dat 'systematiek' zou wijzen op een 'tekort aan godsdienstig leven' vanuit de romantische misopvatting 'dat men in zake godsdienst en geloof zijn verstand moet afdammen om het peil van het leven te verhoogen', bracht Rijnsdorp de stelling in, dat denken en leven niet gescheiden mochten worden. 'De rijkdom van de openbaring Gods in Schrift en geschiedenis dwingt tot ordening van materiaal.'

⁶³⁹ *Ibidem*, 19.

⁶⁴⁰ *Ibidem*.

een gescherpt oordeel, van gerijpte kennis.’⁶⁴¹ Hij besloot zijn artistieke ‘kentheorie’ met de poëtisch geformuleerde constatering, waarin hij - ook in zijn rol als culturele volksofvoeder - de wederkerige relatie tussen kunst en leven benadrukte:

Zoo wordt kunst op leven geënt. Want de cultuurscheppende kracht, die tot het ontstaan van een kunstwerk leidt, zet haar werking in den voor kunst ontvankelijken mensch voort. De trillingen van het artistiek-scheppend denken kunnen niet sterven. Elk kunstwerk verandert de wereld, zooals de druppel wijn en de vallende appel in Leopolds grootsch en diepzinnig poëem, waarin hij zijn ‘eenzelvig denken’ zelf tot kosmische kunst werd.⁶⁴²

4.7 *Roeping en levensopdracht*

Op tal van plaatsen in zijn werk, briefwisselingen en interviews benadrukte Rijnsdorp - van beginnend auteur met een cultuuropdracht tot een halve eeuw later als hoogbejaard literator in een historisch omzien - dat hij in zijn volksofvoedkundige literaire arbeid zowel een artistieke als pedagogische taak vervulde. Hij deed dit vanuit het op de bijbelse scheppingsopdracht gefundeerde Kuypertiaanse cultuurmandaat. Over deze roeping en cultuuropdracht, die hij zichzelf vanuit een transcendente bron en inspiratie programmatisch tot levenstaak had gesteld, verklaarde hij in zijn *Literair dagboek* op 17 september 1940 kort en bondig: ‘God heeft mij al jong de idee fixe van een “levenstaak” (in cultuur en kunst namelijk) ingeschapen.’⁶⁴³ Rijnsdorp had toen hij deze dagboeknotitie maakte zijn belangrijkste literaire werk als scheppend auteur met *Koningskinderen* (1930) en *Eldert Holier* (1938) geschreven. Als beschouwend auteur had hij de strategische contouren van zijn program van culturele volksofvoeding, in lezingen, voordrachten, artikelen en essays uitgedacht, en gebundeld in *Ter Zijde* (1935). Langs de programlijnen van muziek, voordrachtskunst en literatuur had Rijnsdorp zijn cultureel evangelie via de instrumenten van de Rotterdamse *Christelijke Volks-Universiteit*, N.C.R.V.-radio, protestantse periodieke pers en christelijk-letterkundige organisatie vervolgens in concrete, culturele levenspraktijk gebracht.

Een kleine bloemlezing met citaten uit deze in artistiek-pedagogisch opzicht vruchtbare periode geeft inzicht in Rijnsdorps volksofvoedkundige denkbelden, de ontwikkeling van zijn opvattingen en de urgentie waarmee hij het *wat*: de programlijnen, en het *hoe*: de instrumenten van zijn goddelijke roeping en levenstaak inhoud en vorm gaf. Een klein jaar na zijn romandebuut *Koningskinderen* schreef Rijnsdorp in een van zijn eerste opstellen, ‘Theologische en letterkundige optiek’ uit 1931,⁶⁴⁴ reflecterend op begrippen als volk, typevorming, kunst, theoloog en schrijver in relatie tot ‘onze levensbeschouwing’: ‘Brengt die mee, dat wij gelooven aan een *levenstaak*, dan krijgt onze beroepsoptiek een *roeping* tot achtergrond.’⁶⁴⁵ Over het ontbrekende ‘type’ van de christelijke kunstenaar merkte hij op: ‘En wie de kunst in zijn bloed heeft, raakt haar niet kwijt: voor hem is zij geen theorie, maar een levensnoodzakelijkheid.’⁶⁴⁶ Verwijzend naar de opvatting bij de ‘niet-artistieke mensch’, voor wie kunst slechts ‘een surplus’ was, en de kunstenaar, voor wie de kunst echter ‘een levensvoorwaarde, ja een roeping, dus allerminst een onnut tijdverdrijf’ was, stelde hij met nadruk dat juist de kunstenaar ‘van Godswege geroepen’ was om de werkelijkheid ‘te verrijken’.⁶⁴⁷ Over de urgentie van zijn roeping en de doorwerking ervan op zijn kunstenaarschap merkte Rijnsdorp in 1933 - met een zeker misnoegen naar het massieve wanbegrip bij de gereformeerde mannenbroeders - bijkans cynisch op:

⁶⁴¹ *Ibidem*, 20.

⁶⁴² *Ibidem*, 25. In 1939 schreef Risseeuw over Rijnsdorps bijdrage aan *De Weegschaal*: ‘(...) en ik kan het een ieder aanbevelen, die een van de beste essays van Rijnsdorp wil leren kennen’. P.J. Risseeuw, ‘Kwetsbaar en militant’, deel II, over *Eldert Holier*, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 14 januari 1939.

⁶⁴³ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 33.

⁶⁴⁴ C. Rijnsdorp, ‘Theologische en letterkundige optiek’, *Ter Zijde*, 97-108.

⁶⁴⁵ *Ibidem*, 99.

⁶⁴⁶ *Ibidem*, 101.

⁶⁴⁷ *Ibidem*, 103.

In onze kringen is inzonderheid het woord kunstgenot een cliché. Maar de kunst is meer dan een fijne sigaar, die de Christen 'ook wel hebben mag', mits met (stille) dankzegging genoten zijnde. Wie er niet van weet, dat de culturele en dus ook artistieke taak iemand *als een nood kan zijn opgelegd*, heeft de volle betekenis van het Calvinisme, of juist van de herschepping Gods, nog niet verstaan. De kunstenaar, ook de uitvoerder, die uit zulk een nood zijn kunst beoefent, 'geniet' niet in de schaduw van een slecht begrepen want geïsoleerd Bijbelwoord, maar worstelt en bidt in deze zijn roeping.⁶⁴⁸

Over deze roeping had de kunst- en letterenredacteur H. Burger in zijn interview met Rijnsdorp in *De Standaard* in 1935 opgemerkt: 'Het is hem een levenstaak geworden te strijden voor de ontginning van een terrein, dat al te langen tijd veronachtzaam is gebleven.'⁶⁴⁹ Eind november 1935 schreef Rijnsdorp bemoedigend aan Risseeuw over hun beider niet aflatend pogen het orthodox-protestantse volksdeel cultureel en kunstzinnig op te voeden: 'Vergeet niet dat we een roeping vervullen en dat er veel Christelijkheid als bomijns gaat inzakken. We zijn late bloeiers, een soort culturele herfstasters, maar dat zijn niet de zwakste bloemen. (...) Een volgende generatie zal van ons niet kunnen zeggen dat we geslabt hebben.'⁶⁵⁰ Schrijvend over de kunstenaars onder de auteurs, als 'de aangewezen vertegenwoordigers van het schrijversgilde', stelde Rijnsdorp uit eigen ervaring in dit verband: 'Ook zij kunnen hun roeping slechts volgen door de inzet van een enorme energie.'⁶⁵¹

In zijn literair-pedagogische cultuurtaak stond Rijnsdorp niet alleen. De eveneens gereformeerde Piet Risseeuw uit Den Haag was zijn geboren culturele wapenbroeder en literaire bondgenoot. Als 'David en Jonathan' trokken zij gezamenlijk op in de literair-culturele opvoeding van het calvinistisch volksdeel. Risseeuw had daarin zijn eigen aandeel en inhoudelijke inbreng, samengevat in het tweeledige doel: 'Het volk leren lezen, en de schrijvers voor het volk leren schrijven.' Over de serieboeken met hun hoge oplages onder het publiek, zoals de *Nobel*-reeks van G.F. Callenbach, *Spiegel*-serie van Zomer & Keuning, *Opgang*-serie van Bosch & Keuning, *V.C.L.*-reeks van J.H. Kok en de *Vuurtoren*-reeks van J.H. Voorhoeve schreef Risseeuw als reactie op door intellectuelen gehekelde massale boekverspreiding van de christelijke uitgevers in een terugblik:

Ik beschouw deze boekenseries als nuttige instellingen voor de volksontwikkeling. Zij zijn het a.b.c. om het volk te leren lezen en zij brengen doorgaans de massa liefde bij voor 'het boek'. Ja, ik geloof zelfs dat zij clientèle kweken voor de boekhandel. Niet weinige der intekenaren onderscheiden na enige tijd, het kaf van het koren; vroeg of laat worden zij kritisch. Vergeleken bij de tienduizenden die zich wekelijks stomweg vergapen aan de film is de massa die intekent op een boekenserie als bovengenoemde zeker op de goede weg. Niemand onderschatte de sociale en - in bredere zin - literaire taak van deze leatuurverspreiding en gros.⁶⁵²

In de letterkundige rubriek van het Zondagsblad van *De Rotterdammer* vonden Rijnsdorp en Risseeuw onder anderen de eveneens gereformeerde dichter en letterkundige A. Wapenaar aan hun zijde, 'een van de pioniers voor een eigen protestants-christelijke letterkunde in een tijd dat de calvinistische kleine luyden juist bewust aan hun culturele taak waren toegekomen'.⁶⁵³

⁶⁴⁸ C. Rijnsdorp, 'Over het beschrijven van muziek', *Ter Zijde*, 82.

⁶⁴⁹ H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935.

⁶⁵⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, ongedateerd, (eind november 1935).

⁶⁵¹ Zinspelend op zijn eigen levenssituatie met de ervaring dat kunstproductie ondenkbaar is zonder de inzet van 'een zeer speciale energie, die meer krachten van lichaam, geest en gemoed vergt dan de handel', vervolgde Rijnsdorp, doelend op zijn werk als kantoorbiedende bij de bank: 'De scheppende kunstenaar echter moet alles alleen doen en kan zich in vele gevallen niet eens tot dat ene werk bepalen: de auteur die niets anders te doen heeft dan boeken schrijven is een zeldzaamheid.' C. Rijnsdorp, 'De zin die niemand schrijven kan', *Balkon op de wereld*, 55-56.

⁶⁵² P.J. Risseeuw, in: *Ontmoeting*, jrg. 3, nrs. 10-11, juli/augustus 1949, 517. Risseeuw vulde zijn hartenkreet aan met de opmerking: 'Dat er in deze serie romans van Anne de Vries, Van Eerbeek, Hein de Bruin, Van der Stoep, Rijnsdorp, Kuiper-Van Oordt, Rie van Rossum, Ooms, Jacoba Vreugdenhil, Miedema e.a. in groten getale onder het volk zijn verspreid, kan ik niet anders dan als een credietpost zien.'

⁶⁵³ C. Rijnsdorp, 'Gedachten bij verzenbundel A. Wapenaar *De laatste ronde*', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 24 maart 1962.

Verwijzend naar Risseeuw getuigde Rijnsdorp in zijn programmatische inleiding van het nieuwe kunsttijdschrift *Kunst en Leven* over hun volksopvoedend cultuurstreven begin 1937 in relatie tot het calvinistisch volksdeel: 'Wij zijn principieel en praktische totalisten, maar we hebben achter ons duizenden, met veelszins gesloten monden nog, met harten, waarin verwante dingen leven. De wichelroede in onze handen schokt. Dáár zit water, daar zit ijzer, daar zit goud.'⁶⁵⁴ Hij noemde deze cultuurtaak 'een consciëntie-kwestie': 'Wie de roeping tot cultuur, dat is meê: nationale cultuur, aanvaardt, in het geloof zal door dat geloof onder Gods zegen, zooals de Psalmist zegt, "kloeke dingen doen".' Daarbij bakende de kunstenaar Rijnsdorp als onverschrokken neocalvinist klip en klaar zijn positie af in de stellingname, waarin hij zelfbewust en met overtuiging afstand nam van het minderwaardigheidsgevoel met bijbehorend *manco*-denken, dat onder zijn literaire bentgenoten in de *Opwaartsche Wegen*-groep een leidend beginsel dreigde te worden:

Wij belijden dus hier ons geloof, dat met name het Calvinistisch volksdeel, onder Gods zegen, voor het nationale leven een taak en mogelijkheden heeft op het gebied van kunst en leven. Het gaat hier dus niet over het inhalen van een achterstand, een voorzien in een manco, een dichten van lacunes. Die gedachte veronderstelt het zich afmeten naar een voorbeeld, welk voorbeeld alleen kan zijn de humanistische cultuur van de 19e eeuw.

Strijdbaar vervolgde hij als een eigentijdse Paulus voor het forum van de Jong-Protestanten en hun christelijk-literair Athene: 'Wij willen aansluiten bij wat vandaag-den-dag onze roem mag zijn: de idee der totaliteit, waarmee wij onze tijd vooruit waren en die nu het verbindingspunt met onze tijd moet vormen: het thema van elke, ook van onze, Areopagus-rede.'

Ook in de beginjaren van de *Wederopbouw*, toen de vooroorlogse constellatie in protestants-christelijke letterkundige en culturele kringen definitief gewijzigd bleek, liet Rijnsdorp zich in een interview uit 1950 in vrijwel dezelfde bewoordingen uit over zijn culturele roeping en levenstaak als tijdens het *Interbellum*: 'We werken niet omdat de kansen zo prachtig zijn, maar omdat we niet anders kunnen. Het is niet toevallig, dat er nog mensen zijn die geobsedeerd zijn van de idee van een christelijke cultuur en daarvoor het offer van hun leven brengen.'⁶⁵⁵

In 1954 wees Rijnsdorp voor het algemeen forum van de Nederlandse literatuur op de noodzaak van vrijheid om 'een positief, Christelijk nationaal cultuurideaal na te streven', met name op het minst ontgonnen gebied: de kunst. 'De roeping daartoe komt tot onze groep collectief, zoals als tot ieder van ons persoonlijk.'⁶⁵⁶ Zijn essay sloot hij af - na een verwijzing van het werk van de groep rondom het letterkundig en algemeen-cultureel maandblad *Ontmoeting* met het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* en de jaarlijkse ontmoetingsconferenties tussen schrijvers en lezers - met de veelzeggende kanttekening: 'Al dit streven is misschien slechts voornamelijk als *symptoom* van betekenis. Het zij zo; als de roeping maar roepen blijft.'⁶⁵⁷

Over zichzelf als godvrezend kunstenaar schreef Rijnsdorp in 1955: 'Zo wordt hij of zij, die zich geroepen weet tot beoefening en voortbrenging van kunst, zich ervan bewust, dat deze aandrift ingeschakeld is in een algemene aandrift tot Christelijke cultuurbeoefening, opkomend uit de kring der gelovigen.' Op zichzelf betreffend stelde hij - nog van een zeker optimisme in de culturele opvoedbaarheid van zijn geloofsgenoten vervuld: 'Er is een Christelijk cultuurideaal, dat hen, die er vatbaar voor zijn, in vlam kan zetten; er iets groots te doen ook in deze tijden; het leven heeft zin en inhoud; het is een kostbare gave van God gebleken.'⁶⁵⁸

⁶⁵⁴ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst voor een nieuw letterkundig en algemeen-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937, onder redactie van C. Rijnsdorp en P.J. Risseeuw.

⁶⁵⁵ D. van der Stoep: 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november-december 1950, 57.

⁶⁵⁶ C. Rijnsdorp, 'Vrijheid, waartoe?', in: *Nationale Snipperdag*, het gezamenlijke aprilnummer 1954 van de Nederlandse letterkundige en algemeen-culturele tijdschriften, 47.

⁶⁵⁷ *Ibidem*.

⁶⁵⁸ C. Rijnsdorp, 'De situatie van de scheppende kunstenaar', in: *Bouwen en Bewaren*, 18 maart 1955, 163.

Rijndorps voortdurende bezinning op zijn roeping en levensopdracht had de dichter, en mederedacteur van *Ontmoeting*, Jaap Das de onderkoelde opmerking ontlokt: 'Rijnsdorp peinst niet over zijn werk, maar over zijn taak.'⁶⁵⁹ Dit 'gepeins' vertaalde zich in een niet aflatend streven naar een 'positief, Christelijk-nationaal cultuurideaal' op het in gereformeerde kring 'minst ontgonnen gebied: de kunst'.⁶⁶⁰ Maar behalve peinzen over zijn cultuurtaak als opdracht, dacht hij tegelijk na over de werkwijze en uitvoering van deze cultuurarbeid, en de methoden die hij kon hanteren.⁶⁶¹ De vasthoudendheid waarmee hij zijn levenstaak uitoefende, werpt tevens licht op zijn bijkans bovennatuurlijke werkdrijf, waarmee Rijnsdorp tot aan zijn sterfbed heeft gewerkt. In 1970 verklaarde hij in dit verband: 'Toch wil ik nog graag enige jaren blijven leven om mijn werk af te maken. Ik voel me een geroepene. Dat heeft mij ook gestimuleerd om door te gaan.'⁶⁶²

Over zijn levensopdracht en cultuurtaak zei Rijnsdorp in september 1974 in de programmagids van de *N.C.R.V.*: 'Ik heb altijd het gevoel gehad een levenstaak te hebben. Het werd dan tenslotte de literatuur. Poëzie, roman en essay kun je kiezen als uitingsvorm. Ik heb ontdekt dat ik hooguit een gelegenhedsdichter zou kunnen worden. De roman en het essay liggen mij beter. Ik heb een sterk beschouwelijke inslag.'⁶⁶³ Over zijn volksopvoedend werk voor de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel,⁶⁶⁴ verklaarde hij tijdens een interview ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag in een terugblik op zijn leven en werk: 'Volksopvoeding is mijn programma geweest. Ik had een veel ruimere horizon dan de gemiddelde kerkganger en ik wilde de mensen in mijn omgeving deel laten hebben aan die ruimere horizon. Met als theologische basis de algemene genade, het openen van de belangstelling van de gereformeerde medebroeders in de schatten van de cultuur.'⁶⁶⁵ In een radio-interview uit 1974 vatte Rijnsdorp zijn roeping en levenstaak plastisch samen: 'Het emancipatieproces van het protestantse volksdeel is in mij vlees en bloed geworden.'⁶⁶⁶ Vier jaar later gaf hij voor het laatst een (verdunde) omschrijving van zijn levenstaak: 'Mijn levenswerk (als ik dit woord mag overnemen) is een poging tot integratie van artistiek-culturele belangstelling en werkzaamheid binnen het kader van een positief-christelijke overtuiging op reformatorische basis.'⁶⁶⁷

Als literator en volksopvoeder bleef Rijnsdorp in zijn artistieke en pedagogische werkzaamheden zijn hele leven trouw aan het motto, dat hij reeds in zijn eerste essay uit 1924 in het christelijk-letterkundig tijdschrift *Opgang* op voorspellende wijze onder woorden had gebracht:

⁶⁵⁹ Jaap Das, *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 1, oktober 1946, 270.

⁶⁶⁰ C. Rijnsdorp, 'Vrijheid, waartoe?', in: *Nationale Snipperdag*, 47.

⁶⁶¹ De methoden in het sociaal-cultureel vormingswerk laten zich volgens Lievengoed herleiden tot drie fundamentele werkwijzen: de *mededeling*, het *gesprek* en de *beoefening*. B.C.J. Lievengoed, 'Media en methoden', in T.T. ten Have (red.), *Vorming. Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen*, 142. Rijnsdorp gebruikte de (eenzijdige) *mededeling* om zijn kennis, inzichten, opvattingen, beoordelingen, overtuigingen, gevoelens en waardering over te dragen in woord en geschrift. Hierbij hanteerde hij een uitgekende tactiek en strategie. Het (tweezijdige) *gesprek* benutte hij met name in zijn vele lezingen, voordrachten en causerieën, waar hij in een wederzijdse dialoog met zijn publiek contact en ontmoeting zocht. De *beoefening* betekende voor hem, wanneer eenmaal het cultureel besef gekweekt was, aanzetten door gerichte activering tot culturele werkzaamheid conform de bijbelse opdracht.

⁶⁶² Piet Koenes, 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970.

⁶⁶³ *N.C.R.V.*-programmagids, nr. 37, 14-20 september 1974.

⁶⁶⁴ De term 'culturele emancipatie' dekt weliswaar het hoofddoel van Rijnsdorps volksopvoedend cultuurstreven, maar de verhouding tussen opvoeder en volk bleef - ondanks zijn jarenlange en veelzijdige cultuurpedagogische inspanningen op het levensterrein van de kunst - ongelijkwaardig en a-symmetrisch, zodat het negentiende-eeuwse begrip *verheffen* - mede gezien het resultaat van Rijnsdorps volksopvoedende cultuurarbeid - de meest adequate term blijft.

⁶⁶⁵ Kees Waagmeester, 'Ik ben geen leider maar een opvoeder', in: *Hervormd Nederland*, 25 maart 1978.

⁶⁶⁶ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, *N.C.R.V.*-radioportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, maandag 16 september 1974.

⁶⁶⁷ C. Rijnsdorp, 'Cultuuroverdracht', in: *RO*, maandblad *Reinisten Organisatie Societas Studiosorum Reformatorum*, april 1978, 16. Rijnsdorp vervolgde deze uitspraak met de toelichting: 'Maar dit alles - en dat moet er toch bij - niet met een "closed", maar met een "open mind". En het mooiste is invloed uit te oefenen (als het kan ten goede), zonder je visitekaartje erbij.'

‘Niets zonder geloof, maar ook niets zonder het offer!’⁶⁶⁸ De inzet van zijn totale persoonlijkheid in zijn gevarieerde cultuurarbeid bleek noodzakelijk om zijn levensopdracht op kunstgebied te kunnen vervullen. Met een expliciete verwijzing naar Kuypers denkbeelden over calvinisme, kunst en religie motiveerde Rijnsdorp - als mens in ‘culturele nood’ - in hetzelfde essay zijn bijzondere roeping en levensopdracht, met inbegrip van de aanvaarding van zijn dubbele cultuurtaak op kunstgebied:

Het is echter gelukkig, dat God er voor zorgt, dat steeds weer aan menschen in cultureelen zin ‘de nood wordt opgelegd’ en evenals zaaiing en oogst, koude en hitte, zomer en winter, dag en nacht al de dagen der aarde niet zullen ophouden, zoo zal God zelf, krachtens zijn algemeene genade, er voor zorgen, dat de akker der cultuur telkens weer wordt bearbeid.

In het slotvers van zijn hoorspel *Oudejaarsgesprek*, dat op donderdagavond 29 december 1932 van 20.10 tot 20.45 uur *live* werd uitgezonden door de N.C.R.V.-radio, liet Rijnsdorp de allegorische figuur ‘De Tijd’ niet zonder reden zeggen: ‘God zij gedankt voor taak én werk, voor weg én doel’.⁶⁶⁹ Deze slotzin belichaamde voor hem als scheppend auteur en volksopvoeder in een bondige formulering zijn strategie en program van culturele volksopvoeding. Zijn cultuurtaak was duidelijk, het *werke*veld lag open, de *weg* zou moeilijk zijn, maar het hogere *doel* wenkte.

Het citaat van Rogier over de Nederlandse katholieke, ‘die de taak toevalt’ - in de woorden van Adrien Dansette, de plicht ‘de donner à un message éternel une forme adaptée au monde contemporain’ - laat zich eveneens onverkort toepassen op de neocalvinist Cornelis Rijnsdorp als geroepen kunstenaar en volksopvoeder op het levensterrein van de kunst:

Het aanvaarden van deze taak eist zelfverloochening, een beetje moed en misschien ook een zekere dikhuidigheid; het volbrengen ervan kan bloed en tranen kosten.⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ C. Rijnsdorp, ‘Traditie en persoonlijkheid in de (Dicht)kunst’, in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 144.

⁶⁶⁹ *Omroepgids*, jrg. 8, nr. 52, 24 december 1932, 3272.

⁶⁷⁰ L.J. Rogier, *Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken*, 33.

Wie Rijnsdorp als volksopvoeder tot cultuur wil verstaan, kan *Eldert Holier* niet ongelezen laten. Een allegorisch verhaal uit 1938, dat zowel de literaire verbeelding van zijn christelijk-nationaal cultuurideaal als zijn volksopvoedkundige missie en visie belichaamt: een ‘roman van het cultuurleven’.⁶⁷¹ Het boek, waarin Kuypers esthetiek helder resonanceert, vormde voor hem de metaforische blauwdruk van zijn volksopvoedkundige strategie en fungeerde tevens als literaire opmaat tot zijn actieprogram van culturele volksopvoeding. Hoe ‘achterlijk’ de gereformeerden volgens Rijnsdorp waren op literair-cultureel gebied blijkt uit zijn ‘letterkundige catechismus’, met name bij de toepassing en nabetrachting. In zijn roman paste hij de volksopvoedende principes van zijn praktijktheorie consequent toe, waarmee hij aan zijn strategie, tactiek en programma een nieuwe dimensie toevoegde. Zijn literaire verbeeldingspraktijk bleek echter grotendeels haaks te staan op de inerte, doperse levenspraktijk van het calvinistisch volksdeel op kunstgebied. Het wanbegrip, dat tot Rijnsdorps diepe teleurstelling in de waardering van zijn ‘cultuur-fantasie’ doorklonk bij publiek en pers, spreekt boekdelen.⁶⁷² In een terugblik op de ontvangst van zijn beide vooroorlogse romans constateerde hij berustend: ‘*Koningskinderen* heeft succes gehad; aan *Eldert Holier* is geen recht gedaan.’⁶⁷³

5.1 *Strategie: program als roman*

In het *Geschenke* bij de Boekenweek 1932 zinspeelde Rijnsdorp terloops op de opvolger van zijn romandebut *Koningskinderen* uit 1930: ‘Ik zou graag een werk willen geven, dat, nationaal gezien, loskomt uit het kader van de traditioneele gezins-roman en, Christelijk gezien, de “apologetiek” durft loslaten om de apologetiek te hervinden.’⁶⁷⁴ Het thema van *Eldert Holier* werd: ‘cultuur met of zonder Christus?’.⁶⁷⁵ P.J. Risseeuw had eerder in zijn auteursportret van Rijnsdorp in *Christelijke Schrijvers van dezen tijd* uit 1930 gemeld: ‘Een tweede roman is in bewerking. Rijnsdorps ideaal is het geven van epiek in groteren omvang, die voor het volk niet ontoegankelijk is.’⁶⁷⁶

In dit voor het gereformeerde volksdeel ‘niet ontoegankelijk’ geschreven verhaal van *Eldert Holier* kregen Rijnsdorps literair-esthetische en cultuurpedagogische uitgangspunten een concrete uitwerking in programmatische verhaallijnen. De roman situeerde hij tegen het decor van het nog ongeschonden Rotterdam met zijn oude vooroorlogse buurten, straten, pleinen en het *Park* aan de Maas.⁶⁷⁷ In deze ‘cultuurfantasie’, waarin het vraagstuk van volk en kunst een gedramatiseerde vorm aannam, heeft Rijnsdorp tussen 1931 en 1938 zijn ziel en zaligheid gelegd.⁶⁷⁸ Verwijzend naar de leus van de socialisten uit zijn jeugdjaren: ‘De kunst aan het volk’, vatte Rijnsdorp in 1974 achtergrond en motief van zijn roman kernachtig samen:

Er was dus een kunst in het bezit van de liberale burgerij, maar evengoed als op een goed salaris, had de arbeider recht op het kennen en waarderen van kunstschaten: kunst aan het volk. Ik heb indertijd in mijn jonge jaren eens een opstel geschreven ‘Het volk aan de kunst’. Ik vond het veel belangrijker wanneer het zo zou kunnen zijn, dat alle creatieve krachten die schuilen in het gewone volk - en dat doen ze - om die

⁶⁷¹ C. Rijnsdorp, ‘Hedendaagse Protestantse letterkunde’, in: *Geschenke* 1935, 161.

⁶⁷² Zie hiervoor verderop in dit hoofdstuk, paragraaf 5.4: ‘Zóó’n boek in onze kring!’.

⁶⁷³ D. v.d. Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 12.

⁶⁷⁴ ‘C. Rijnsdorp’, in: *Geschenke* bij de Boekenweek 1932, 119-120.

⁶⁷⁵ Aanbiedingsbrief van C. Rijnsdorp bij het manuscript van *Eldert Holier* aan uitgeverij *Bosch & Kenning*, d.d. 2 mei 1938.

⁶⁷⁶ P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 214.

⁶⁷⁷ ‘Het had hier geënweerd, de lucht was schoongewaaid, een paars stapelwolk rustte op de torens van de stad. De Maas was van gehamerd zilver. Dit was Rotterdam. Hij haalde diep adem. Hier lag zijn werk, zijn taak.’ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, II, 29.

⁶⁷⁸ Dit gold evenzeer voor de vormgever Karel Hoekendijk, die naast de tekening voor de stofomslag van het boek ook het ontwerp voor de boekband verzorgde.

langs creatieve weg tot uitdrukking te brengen. Dat heb ik geprobeerd te doen door een roman te schrijven, *Eldert Holier*.⁶⁷⁹

Voor het realiseren van zijn positief, nationaal cultuurideaal: een samenleving waarin het volk aan de kunst (toe)komt, gebruikte Rijnsdorp - in aanvulling op zijn essays, voordrachtstukken, radiowerk, cursussen en lezingenpraktijk - tactisch en doelgericht de roman als literaire drager van volksopvoedkundige boodschap. Daarbij streefde hij een tweeledige doelstelling na: het kweken van *cultuurbesef* en het bevorderen van *culturele werkzaamheid*. Vanuit het Kuyperiaanse cultuurmandaat legitimeerde hij zijn letterkundig en volksopvoedend optreden met een dubbele opdracht: artistiek en pedagogisch; in deze dubbelrol kon hij de literator en volksopvoeder in hem op organische wijze met elkaar verbinden, 'want de schrijver treedt niet op met een welomschreven, controleerbaar program van actie'.⁶⁸⁰ Een volksopvoeder met een hogere cultuurtaak daarentegen wel.

5.2 *Kuyper en Eldert Holier*

Diverse keren legde Rijnsdorp expliciet een relatie tussen zijn neocalvinistisch geïnspireerde cultuurideaal van 'het volk aan de kunst' en *Eldert Holier* als literair vehikel van zijn strategie en program van culturele volksopvoeding. De eerste keer deed hij dit tijdens het diepgravende interview dat H. Burger, de kunst- en letterenredacteur van *De Standaard*, hem in het najaar van 1935 afnam in de serie 'Gesprekken met Kunstenaars' voor het antirevolutionaire dagblad.⁶⁸¹ In het vraaggesprek had Rijnsdorp beredeneerd, dat in de kunstopvoeding van het volk het zwaartepunt van het *geven* moest worden verlegd naar het *roepen* tot kunst: 'Hoe dat kan gebeuren en wat er dan alzoo voor den dag kan komen ... dat vormt juist meê een onderwerp van den roman, waaraan ik bezig ben.' Over de tactiek om zijn cultuurvisie voor het volk verstaanbaar te maken, verklaarde Rijnsdorp in 1938: 'En nu heb ik daar de fictie voor gebruikt, dat men al fantaseerende plotseling een nieuwe muziek- en kunstbeoefening ontdekte. Is die fictie zóó ver van de werkelijkheid verwijderd?'⁶⁸² In het verlengde van deze vraag merkte hij in 1952 over het essay 'Het volk aan de kunst' in dit verband op: 'Wat ik in dat artikel als ideaal zag, heb ik mij als werkelijkheid gedroomd in mijn roman "Eldert Holier", waarin inderdaad het volk aan de kunst (toe)komt'.⁶⁸³ De laatste keer dat de inmiddels hoogbejaarde Rijnsdorp zijn strategie en program van culturele volksopvoeding in relatie bracht tot *Eldert Holier*, vond in 1974 plaats. In het jubileumboek van de N.C.R.V., waarin hij de programma's van de vijftigjarige radiovereniging behandelde, schreef hij in een terugblik op de Jong-Protestantse letterkundigen en hun literaire halfuurtjes voor de christelijke radio-oproep: 'Uit die tijd stamt een lezing - niet voor de radio - van mijzelf onder de titel 'Het volk aan de kunst' (thema ook van mijn roman *Eldert Holier*, Baarn 1938), omkering van de ook in socialistische kringen sinds het eeuwbegin levende leus: 'De kunst aan het volk'.⁶⁸⁴

Als dramatische uitwerking van zijn praktijktheorie over volk, kunst en cultuur hanteerde Rijnsdorps in zijn tweede roman het onderwerp *bezieling* als verbindend thema,⁶⁸⁵ een in

⁶⁷⁹ Jan Pieter Visser, 'Mijn leven heeft een kalme pols', T.V.-portret gewijd aan dr. C. Rijnsdorp, 16 september 1974.

⁶⁸⁰ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 106.

⁶⁸¹ H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935 en 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935. In *Eldert Holier*, V, 62-63, keert dit interview met Rijnsdorp in verbeelde vorm terug. 'Toen een verslaggever van een dagblad, dat onder het hoofd "Geestelijke Stromingen" een reeks vraaggesprekken afdruckte, Holier om inlichtingen vroeg, legde deze de nadruk op geschooldheid, ontwikkeling, oefening en op het planmatige van hun werk.'

⁶⁸² C. Rijnsdorp, 'Wat is mijn bedoeling met Eldert Holier?', in: *De Standaard* (Boekennummer), 18 november 1938.

⁶⁸³ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 132.

⁶⁸⁴ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: H. Algra, C. Rijnsdorp en B. van Kaam (red.), *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV*, 62.

⁶⁸⁵ Voor Rijnsdorps was deze *bezieling* als inspiratiebron en drijfveer de vrucht van het geloof waaraan hij twee zijden onderscheidde: 'Hoe kan ik mij bezieling denken zonder de werking van Gods geest? Elke vorm van bezieling is

christelijk-letterkundige kring ongebruikelijke thematiek. Zijn allegorische cultuurroman week in veel opzichten af van de bekeringsroman *Koningskinderen* uit 1930. Aan Piet Risseeuw schreef hij hierover: 't Wordt tijd dat *ik* die Koningskinderen vergeet en 't *publiek* mij; tot ik een volgend maal kom met een dunner, maar sterker boek, waarin een beetje ellende, een beetje geloof, een beetje geduld en een beetje levensheerlijkheid moge zitten.'⁶⁸⁶ In het kunstenaarsverhaal *Eldert Holier* uitte Rijnsdorp eveneens kritiek op de voortdurende bezinning bij de Jong-Protestantse auteurs op wezen en aard van christelijke kunst; in de woorden van Ries Kruzeman, een van de hoofdpersonages in de roman: 'Die grote cultuurvraag, waarover ze in christelijke kringen zo hebben zitten pietepeuteren, is hier in beginsel opgelost.'⁶⁸⁷

In *Eldert Holier* bouwde Rijnsdorp nadrukkelijk voort op de theologisch-esthetische opvattingen van Abraham Kuiper. Met name aan de volgende kernpassages uit Kuipers vijfde *Stone*-lezing gaf Rijnsdorp een literaire vertolking:

Erkent ge daarentegen, dat de wereld eerst schoon *was*, door de vloek *ontredderd* wierd, maar eens door de eindcatastrophe in een heerlijkheid zal ingaan, die nog hooger staat dan het oorspronkelijke paradijsschoon, dan heeft de kunst de mystieke taak, om door het heimwee naar het verloren schoon tot de vooruitgenieting der komende heerlijkheid op te klimmen.⁶⁸⁸

Vervolgens had Kuiper beklemtoond: 'Wel nu, dit laatste is metterdaad de Calvinistische belijdenis', waarbij hij vanuit de Schrift formuleerde dat de kunst niets anders kon zijn 'dan een gave van den Heilige Geest' aan de mensheid, 'om ons in en achter het ingezonken leven een rijken, heerlijken achtergrond te doen ontdekken', met als ultieme functie:

Staande bij den bouwval van de eens zoo wonderschoone schepping, toont dan de kunst ons én de lijnen van het oorspronkelijk bestek, én wat de Opperste Kunstenaar en Bouwmeester ons eenmaal nieuw uit dien bouwval zal scheppen.⁶⁸⁹

Vanuit deze calvinistische (kunst)belijdenis bracht Rijnsdorp in *Eldert Holier* een literaire synthese aan tussen Kuipers veelzijdige cultuurwerk en zijn eigen denkbeelden over de culturele opvoeding en esthetische vorming van het calvinistisch volksdeel. 'Maar dit wordt een opnieuw ontdekken van Kuiper, een veelszins opnieuw interpreteren van zijn grondgedachten',⁶⁹⁰ realiseerde hij zich. Zijn creatieve heil zocht hij daarbij niet in 'beschouwingen, die stijf staan van citaten ter adstructie van belezenheid en beginseltrouw', maar 'in een óók intuïtief tasten naar de kern' van Kuipers bedoeling. Kunst betekende voor Rijnsdorp zowel een legitiem aards doel in zichzelf, als een middel tot de eer van Gods in de voorafschaduw van 'een realiteit, waarin eens alle gevolg van zonde en volk zal overwonnen zijn'.⁶⁹¹

Rijnsdorp was drieënveertig jaar oud toen hij in maart 1938 zijn tweede roman voltooide. Met *Eldert Holier* wilde hij een 'grote roman' geven: 'Wie naar invloeden zoekt, kan hier indirecte

waaien van die Geest, in godsdienst, wetenschap en kunst. Maar, dit is het huiveringwekkende, God laat dit toe dat er soms een leugenachtige bezieling bij mensen vaardig wordt.' C. Rijnsdorp, lezing over eigen werk (circa 1943).

⁶⁸⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 2 februari 1931.

⁶⁸⁷ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VII, 75.

⁶⁸⁸ A. Kuiper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 140.

⁶⁸⁹ *Ibidem*. Dit 'bouwen', naar analogie van Gods bouwen in de schepping, vormde in Rijnsdorps tactiek en methode als cultuurbouwer een belangrijk aspect van zijn neocalvinistische cultuurstrategie. De basis vormde het werk van de christen-kunstenaars uit de literaire, muzikale en plastische kunsten: 'Wat we in eerste instantie beoordelen zijn werkstukken. Alle materiaal, dat ons voor onze bouw geschikt voorkomt, kan een plaats vinden.' Over het bouwen zelf in het perspectief van groei schreef hij vervolgens: 'Zoo God ons groei wil schenken: echte groeikracht drukt de belemmering bouw. Daarom zien we onze arbeid liever als een bouwen (wie ziet op het détail, spreekt van bouwen; eerst wie het geheel overziet, gewaagt van groei) dan als een strijden. Alleen wie, recht of links, mocht twifelen aan deze overjarige, deze "todesernste Liebe", zal ons, als 't God belijft, tot de tanden gewapend vinden.' C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst ter inleiding van het nieuwe kunsttijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937.

⁶⁹⁰ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 161.

⁶⁹¹ A. Kuiper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 140.

inspiratie van Nietzsche en Ortega y Gasset vinden.⁶⁹² De essayist Kees Ouboter kenschetste het kunstzinnige klimaat aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog als een periode, waarin ‘de strijd omtrent de verhouding tussen christendom en cultuur in volle, theoretische, felheid werd gevoerd, in een klimaat van ijlheid en eenzaamheid, met de donderkoppen van de komende nazi-oorlog aan de kim’.⁶⁹³ Over *Eldert Holier* schreef Ouboter vervolgens:

Rijnsdorp heeft in die tijd van zwaar geladen onwezenlijkheid, een poging tot dichterlijke concretisering gedaan. Als Calvinist wetend van de antithese, die speurend in vlees en bloed, in zichzelf en niet in anderen die zich in schapen en bokken scheiden, heeft hij zijn meest strijdbare, meest lyrische, meest bewogen boek geschreven.

5.3 ‘Kort Begrip’ van Eldert Holier

Van jongs af aan vertrouwd met de literaire vorm van de bijbelse gelijkenissen kende Rijnsdorp de zeggingskracht van de parabel op het eenvoudige kerkvolk. Het verhaal als drager van een religieus of didactisch idee, waarbij in de interpretatie ervan de toepassing zich openbaart in een herkenbare boodschap of verstaanbare moraal. Met *Eldert Holier* volgde de volksofvoeder Rijnsdorp in zijn kwaliteit als schrijver hetzelfde literaire procedé van de allegorie met twee bewuste betekenisniveaus om zijn idee van een christelijke cultuurijsdeaal ‘in den vorm van een uitvoerige gelijkenis’ te vertolken.⁶⁹⁴ In een lezing, uitgesproken op 14 november 1936 voor de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag, sprak Rijnsdorp over zijn nog niet voltooide tweede roman.⁶⁹⁵ ‘Mijn boek speelt zich niet af in de werkelijkheid, zooals die nu is, maar in *een* werkelijkheid, die mogelijk is, in een van de talloos vele werkelijkheden. Het zweeft zoo’n beetje op manshoogte boven onze werkelijkheid. Men zou het dus deels een fantastische roman kunnen noemen.’ Volgens hem zou in de gedurfde, fantastische roman een ‘gezonde werkelijkheidskern’ aanwezig moeten zijn, waarbij hij de dialectiek van Hegel en Marx transposeerde naar de literatuur: ‘De werkelijkheid vormt de onderbouw,⁶⁹⁶ de fantasie de bovenbouw.’⁶⁹⁷

De beoogde overeenkomst tussen allegorisch romanverhaal en concrete toepassing werd door het volk en vooral door zijn leidsmannen niet of nauwelijks begrepen. Publiek en pers liepen vast op de eerste laag van het (te) literair opgetuigde verhaal, waarbij aan de toepassing van Rijnsdorps artistiek-theologische parabel – een enkele lezer of criticus niet te na gesproken – grotendeels voorbij werd gegaan. Aan een ‘discursief betoog’ over zijn volksofvoedende culturele

⁶⁹² G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 202. In dit interview uit 1969 gaf Rijnsdorp tevens aan: ‘Over dit boek was Jaap Das [*Eldert Holier*] beter te spreken; hij vond het althans een proefschrift waard. Ik keek vreemd op toen bij hem het woord “esthetisme” viel, maar nu geef ik hem volkomen gelijk. Wie mijn dromen en idealen uit mijn esthetische periode wil leren kennen, kan hier terecht.’

⁶⁹³ Kees Ouboter, ‘C. Rijnsdorp, 70 jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 364.

⁶⁹⁴ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935.

⁶⁹⁵ *De Brug*, jrg. 4, nr. 4, september 1937, 7.

⁶⁹⁶ In zijn lezing van 14 november 1936 voor de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag stelde Rijnsdorp, tegenover de opvatting van de massapsychologie, waarin de ‘menigte redelijk beneden de enkelingen staat’, het wonder van de gemeenschap der heiligen: ‘dat de enkeling, die in dit verband is opgenomen, niet daalt, maar stijgt.’ In *De Brug* noteerde de redacteur: ‘Als regel staat een gemeenschap lager dan de individuen die met elkander deze gemeenschap uitmaken. Alleen in de gemeenschap der heiligen stijgt de enkeling.’ Rijnsdorp noemde dit thema: ‘het wonder van de gemeenschap der heiligen’, de onderbouw van zijn boek. ‘De duivel die dit alles nabootst, ‘der Affe Gottes’ volgens Luthersch woord, wil ook deze gemeenschap en dit stijgen nabootsen.’

⁶⁹⁷ In zijn typologie van ‘fantastische romans’, die in zijn ogen doorgaans ‘toekomstromans’ waren, onderscheidde Rijnsdorp vier types, 1. het technisch-wetenschappelijke type: *De reis naar de maan* van Jules Verne; 2. het sociaal-utopische type: *In de dagen der komeet* van H.G. Wells; 3. het theologisch-dogmatische type: *De God der Wereld* van James Benson, en als laatste: 4. het artistiek-theologische type, waarmee Rijnsdorp zijn eigen *Eldert Holier* typeerde. Elke type had zijn eigen kenmerkende onder- en bovenbouw. Hij hield vervolgens zijn gehoor voor: ‘Wanneer ik nu na deze namen genoemd te hebben mij wend tot mijn eigen werk, wilt U dan wel van me aannemen, dat ik niet bedoel te zeggen: je hebt Jules Verne en je hebt Wells en je hebt Benson, maar nu heb je nog een zekere meneer Rijnsdorp. Het gaat me niet om namen, maar om typen en ik kan ’t ook niet helpen, dat onze jonge Chr. literatuur nog geen fantastische roman heeft voorgebracht.’

denkbeelden heeft Rijnsdorp na de teleurstellende ontvangst van *Eldert Holier* in de protestantse periodieke pers zich niet meer gewaagd, op zijn oratio pro domo in *De Standaard* na.⁶⁹⁸

5.3.1 *Korte les over Rijnsdorps Letterkundige Catechismus*

Rijnsdorp maakte in zijn literaire praktijk dankbaar gebruik van de in kerkelijk-didactische kring overbekende theologische uitgave: *Kort Begrip*. Daarmee doelde hij op de voor het volk vereenvoudigde en beknopte weergave van de *Heidelbergse Catechismus*, met zijn methodiek van vraag en antwoord.⁶⁹⁹ Hij hanteerde deze geloofsmethodiek als metafoor voor de behandeling van zijn cultuurleerstuk. Rijnsdorp projecteerde - vrij gewaagd, want profaan in gereformeerde kring - het beeld van het 'Kort Begrip' vergelijkenderwijs op zijn 'letterkundige catechismus' voor de verspreiding van zijn evangelie tot cultuur. In een lezing uit 1937 voor de *Nederlandse Christen Vrouwenbond* zei hij over dit *nog* ongeschreven volksboek:⁷⁰⁰ 'Ik behandel dus vanavond een afdeling van de ongeschreven, Christelijk-letterkundige catechismus en wel bepaaldelijk dat gedeelte waarboven staat ... Van de dankbaarheid misschien? Nu ja, de geheele Chr. letterkundige catechismus valt onder het stuk van de dankbaarheid. Neen, een belangrijke afdeling, waarboven geschreven staat: "*Van de waarheid*". Daar wordt ongeveer als volgt gevraagd en geantwoord.' (...)

1. *Mag men wel een gebeurtenis verzinnen en vertellen, die niet werkelijk zich zóó heeft toegedragen?*⁷⁰¹
2. *Mag dus de verteller van de hem omringende werkelijkheid een vrij gebruik maken?*⁷⁰²
3. *Wat is de zin van die vertellende, scheppende fantasie? Wat heeft zulke veranderen en toebereiden voor zijn?*⁷⁰³

Rijnsdorp besloot zijn lezing met de slotvraag: 'Hoe dan met de Christelijke strekking? Mogen we dan nu niet meer naar waarheid vragen?' Hij antwoordde conform het 'vraag en antwoord'-format van de *Heidelbergse Catechismus*: 'Ja zeker, maar naar de aard van de kunst. We vragen hier naar

⁶⁹⁸ C. Rijnsdorp, 'Wat is mijn bedoeling met Eldert Holier?', in: *De Standaard* (Boekennummer), 18 november 1938.

⁶⁹⁹ In 1611 voltooide ds. Hermanus Faukelius (Herman Faukeel) zijn 'Kort Begrip' van de *Heidelberger Catechismus*, die in 1563 door Zacharias Ursinus Casper Olevianus was opgesteld. De H.C. kent een opbouw in drie geloofstukken: ellende, verlossing en dankbaarheid. *Kort Begrip* werkt deze driedeling in vraag en antwoord verder uit: 1. Van des menschen ellendigheid, 2. Van de verlossing, en 3. Van de dankbaarheid, die als reformatiorische leerstukken respectievelijk in Zondag 1-4, Zondag 5-31 en Zondag 32-52 een theologisch-dogmatische uitwerking krijgen. Rijnsdorp voegde als kunstenaar aan deze trits als vierde leerstuk toe: 'Van de waarheid'.

⁷⁰⁰ C. Rijnsdorp, 'Over en Uit Eigen Werk', lezing uit 1937 voor de *Nederlandse Christen Vrouwenbond*, zeer waarschijnlijk voor de afdeling Delft op 7 oktober 1937.

⁷⁰¹ Uit zijn schooltijd herinnerde Rijnsdorp zich de uitspraak van de hoofdonderwijzer dat 'een roman gelijk stond met de leugen'. In zijn lezingenpraktijk maakte hij zijn publiek deelgenoot van zijn worsteling met deze ervaring: 'Het ligt ook zoo voor de hand. Wij zijn van kindsbeen af onderwezen in de leer der *waarheid*. Elke zondag hooren we in de kerk voorlezen: "Gij zult geen valsche getuigenis geven." (...) En wil men nu ook al van Christelijke zijde meedoen aan een kunst, die verzint, en datgene wat niet gebeurd is, vertelt alsof het werkelijk zoo is? Is dat niet Satanswerk, een beoefenen van de liegkunst? Dreigen hier geen zedelijke gevaren voor de letterkundige leugenaar en zijn lezers?'

⁷⁰² Op deze tweede vraag antwoordde Rijnsdorp: 'Ja, hij toch.' Volgens hem was de werkelijkheid met het 'dogma van de ware gebeurtenis' niet zonder meer geschikt voor de kunst, waarbij hij benadrukte, dat 'zonder verandering van het geschapene, zonder ingrijpen van de mensch in de schepping' geen kunst mogelijk zou zijn: 'Het is een levensvoorwaarde voor de kunst, dat zij het recht heeft de werkelijkheid te veranderen, te bewerken en te bereiden.' Want als dat niet zo was dan zou 'dromen zonde' zijn, want volgens hem doen mensen in onze dromen 'wat aan het maken van kunst' verwant is. Rijnsdorp gaf tevens aan dat er een vermogen in de mens leeft, 'om opzettelijk te droomen, of liever om wakende iets te doen, dat op droomen lijkt, waarin de werkelijkheid vlottend wordt, als een luchtspiegeling', waarin allerlei beelden verschuiven, zaken uit de werkelijkheid terugkomen en 'heel diepe, mysterieuze stemmen en echo's' zouden worden vernomen. 'God geeft het zijn beminden als in de slaap. In deze wonderbare bedauwing worden vragen opgelost.'

⁷⁰³ Op de derde vraag reageerde Rijnsdorp vrij cryptisch: 'Die zin is tweeledig. In de eerste plaats om de mensch een gevoel van vrijheid te geven. In de tweede plaats om hem een gevoel van rust te geven. Vrijheid van tijd-ruimtelijke gebondenheid; rust in de chaos van verschijnselen. Levenselixir zoowel als levens-medicament.' In handschrift had hij in het typoscript van zijn lezing bij deze passage geschreven: 'Uitleggen'.

waarachtigheid, naar echtheid. Hier komen we op het groote grondbeginsel van de litteraire critiek en meteen ook op de basis van het Christelijk karakter van de letterkundige kunst.⁷

Rijnsdorps neocalvinistische kunstbeschouwing, zijn letterkundige catechismus, zijn christelijk-nationaal cultuurijsdeaal, zijn bijbelse esthetica, zijn actieprogram van culturele volksopvoeding, zijn poëtica waarin verbondenheid met het volk voorwaarde was om kunst te kunnen scheppen met het grootse ideaal: kunst die het volk zelf voortbracht - al deze elementen wilde hij vanuit zijn dubbelrol als romancier en volksopvoeder synthetiseren in een roman: een literair kunstproject van ruim zeven jaar, waarvan de voltooiing hem geregeld tot wanhoop dreef.⁷⁰⁴

5.3.2 *Het leerstuk ‘Van de waarheid’: toepassing*

In het prospectus bij *Eldert Holier* was een samenvatting van de roman opgenomen, die tevens een toelichting op het boek vormde en waarin eveneens de bedoeling van de schrijver was samengevat met de strekking van het boek. Rijnsdorp had deze tekst op verzoek van de uitgever, *Bosch & Kenning* N.V. te Baarn, zelf geschreven. De fabel en het sujet lopen in deze tekst door elkaar heen, en met het beeld dat Rijnsdorp opriep van *Eldert Holier*, deed hij de literaire verbeelding en dramatiek van zijn roman geen recht, hoewel de tekst wervend afsloot: ‘Nu de Christelijke romanproductie in jeugd- en streekbeschrijving dreigt vast te lopen, kan dit werk met zijn gedurfde opzet wellicht tonen, dat er nog veel onbeproeefde mogelijkheden zijn en dat die gevonden kunnen worden, wanneer men zijn tijd tracht te verstaan in het licht van Gods Woord.’

Wie na kennisname van het prospectus zelf het boek ter hand nam, zal - zeker de lezer die de lezing van de roman voltooid had - ongetwijfeld hebben ervaren, dat de roman meer bood dan het door Rijnsdorp opgestelde ‘résumé Eldert Holier’ deed vermoeden. De onderstaande plot volgt samenvattend de gehele verhaallijn van de roman, van het eerste begin via diverse verwickelingen en intriges naar het merkwaardig open einde van *Eldert Holier*.

De componist Eldert Holier wordt op zijn veertigste verjaardag plotseling aangegrepen door een stuwende macht, die zijn leven opheft uit de sleur van zijn bestaan als kunstenaar. Een groep musicerende vrienden met uiteenlopende en botsende karakters: Ries Kruzeman op dwarsfluit en zijn vrouw Leni op piano, de gezette Waldemar Deutschmann op trombone, Fanny Johnson eerst met een paar fruitmesjes trommelend en later spelend op de viool, en Lekeu met zijn spreektrechter, komen na aflow van het verjaarsdiner onder Holiers leiding improviserend tot de ontdekking dat ze een eenheid in extase vormen. Muziek is voor hen niet langer het herscheppen van notenreeksen in partituren, maar het zich gezamenlijk in harmonie laten leiden door de geest, die in dirigent en leden van de groep doorwerkt. Niet het dode muziekstuk, maar de levende improvisatie, niet de leer, maar de bezieling, vormt het nieuwe uitgangspunt. De musicus Stevens breekt met de groep: ‘Met muziek heeft dit alles niets te maken. Het is diletantisme en krankzinnigheid.’⁷⁰⁵

Deze existentiële kunstervaring betekent voor Holier een grote omslag in zijn bestaan. Hij breekt met zijn oude leven, heft zich op uit zijn lusteloosheid, werkt aan een nieuwe compositie, stopt met drinken en verbreekt zijn relatie met de begaafde celliste Fanny Johnson, die hem hees nariet: ‘Je bent gek, je maakt er een eind aan of je wordt Christelijk.’⁷⁰⁶ Begeesterd door een ongekende geestdrift die in hem doorbreekt volgt hij zijn nieuwe roeping en ideaal. Holier schrijft een nieuwe compositie, een stuk voor acht blaasinstrumenten, waarbij wordt gedeclameerd. ‘Plotseling had de bezieling, die in Holier woelde, hen allen aangegrepen. Al het bedachte achter zich latend, speelden ze verder; hachelijk vrij, wonderlijk één. Minder gekunsteld, vrijer, maar ontegenzeggelijk in de stijl, trad ieders instrumentale stem naar voren of terug, zette in of rustte, onder de leiding van Holiers ogen en handen.’⁷⁰⁷ Een grote angst overvalt Holier, hij vlucht de zaal uit, springt op een tram die de Coolsingel opzwenkte en pakt thuis zijn koffer in. Lekeu, Van Manen en Kruzeman rijden hem achterna en pakken Holier al vechtend op. Eldert Holier realiseert zich dat vluchten geen zin heeft: ‘Muziek uit zijn binnenste had niet slechts stemmen, maar mensen in beweging gebracht.’⁷⁰⁸ Kruzeman herinnert aan de oprichting van de club, vijf jaar geleden, ’s avonds in een tweedeklas treincoupé,

⁷⁰⁴ In Rijnsdorps correspondentie met P.J. Risseeuw over *Eldert Holier* duiken termen als ‘Holieren’ en ‘Holirium’ op, die de veelzeggende metaforen vormden van zijn worsteling met het boek.

⁷⁰⁵ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, III, 33.

⁷⁰⁶ *Ibidem*, I, 17.

⁷⁰⁷ *Ibidem*, II, 22.

⁷⁰⁸ *Ibidem*, 24.

na een Amsterdams muziekfeest: 'We moeten naar ons uitgangspunt terug!' Ze gaan terug naar het restaurant, waarbij Holier zich realiseert: 'Hier was een onsterfelijke opvoeding begonnen, waarvan de echo door de eeuwen zou gaan. Het drinkglas had hij aan scherven gesmeten, een vrouw zich van het hart gescheurd. Toen was dit grote op hen overgesprongen.'⁷⁰⁹

Holier moet rust houden op dokters advies en vertrekt naar Rockanje aan de kust. In de duinen denkt hij na. 'Vertegenwoordig ik werkelijk een gedachte, die nog niet uitgesproken is, laat ik eenvoudig verder leven.'⁷¹⁰ Hij ontmoet Annie, de nicht van Ries Kruzeman, die hem van naam kent en van zijn compositie bij *Steingraber Verlag*. Met haar begint hij een nieuwe relatie. Eldert Holier bezint zich op zijn werk, zijn taak. Thuis in Rotterdam verbrandt hij 'het laatste wat hem met de oude wereld bond': het pak met schetsen en ontwerpen van composities. Hij zet de radio aan en hoort het celloconcert van Wilkens in de *Doelen*. Ademloos luistert hij naar de nieuwe vertolking. De omroeper deelt mee dat de cellist wegens ziekte is vervangen door de jonge Haagse celliste Fanny Johnson.

De oude kunst en de oude cultuuruitingen hebben afgedaan. Met soevereine minachting wordt het in de loop der eeuwen moeizaam opgebouwde cultuurbezit geproclameerd tot 'oude wereld'. De vrienden stichten in Rotterdam geestdriftig een nieuwe godsdienstig-culturele beweging, *Yana* genaamd,⁷¹¹ waarvan Holier als medium de bezielende kracht en onbetwiste leider is. Het samen zoeken en scheppen, het zich als groep overgeven in zuivere geestgemeenschap aan de nieuwe hoogst denkbare alles in zich sluitende harmonie, krijgt een religieuze dimensie als symptoom van het naderend wereldeinde. *Yana* wil als cultuurgemeente het christelijke en het nieuw-christelijke omvatten. De nieuwe, scheppende en cultuuroordringende geest, wint in steeds bredere lagen van de Rotterdamse samenleving veld en brengt mensen uit allerlei stand samen in *Yana*. Terug in Rotterdam ontdekt Holier dat de nieuwe kunstvorm zich ook manifesteert in andere volksgroepen.⁷¹² Zoals bij de charismatische kapper Toledo, die voor mensen uit de onontwikkelde lagen van het volk schilderijen exposeert en voordrachten organiseert in zijn salon. Holier hoort ongeletterden, waarin latente krachten en sluimerende artistieke vermogens schuilgaan, met onderscheidingsvermogen praten over uitingen van deze nieuwe kunst. Volksmensen maken spontaan kunst in eenvoudige en primitieve vormen. De ober Jef van Manen schildert in trance een portret van Holiers vroegere hospita, dat voor een Amsterdamse tentoonstelling wordt aanvaard. De bekende museumdirecteur vraagt zich af hoe de mensen van de Toledogroep aan 'die kijk op het werk' komen: 'Het was me te moede of de kerels en wijven van de genrestukken uit mijn museum uit hun lijst waren gestapt en in nieuwerwetse kleren naar zichzelf kwamen kijken.'⁷¹³ De beweging van Holier krijgt zoveel bekendheid dat Klarebeek, de directeur van een groot orkest, komt kijken; hij wil weten wat *Yana* beweegt. Spoedig hierna sluit hij zich bij de beweging aan en probeert het bestuur van de muziekacademie ertoe over te halen de *Yanabeweging* tot een afdeling van de academie te maken.

Volgens Ries Kruzeman brengt God een nieuwe spraakverwarring, 'maar nu in cultureel opzicht: de nieuwe cultuur begrijpt de oude niet en omgekeerd.'⁷¹⁴ Ondanks de conflicten met de oude cultuurwereld grijpt de nieuwe schoonheidsbeweging steeds meer om zich heen. Er ontstaat een opbloei van artistieke werkzaamheid, een 'driftige lente van kunstproductie', met als opvallend kenmerk in deze korte hevige scheppingsperiode dat niet de enkeling schept, maar de gemeenschap. In heel Rotterdam

⁷⁰⁹ *Ibidem*.

⁷¹⁰ *Ibidem*, 28.

⁷¹¹ De term *Yana* ontleende Rijnsdorp aan *La rebelión de las masas* van de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset uit 1929, dat hij in een Duitse vertaling had gelezen. 'Het wóórd Yana heb ik ontleend aan het bekende boek van den cultuurfilosoof Ortega y Gasset: De opstand der horden.' Hij voegde hier aan toe: 'Het woord is maar bijzaak, het komt op de beweging zelf aan.' Hierin had Rijnsdorp kennis genomen van de leer van het Boeddhisme, dat uit twee onderscheiden godsdiensten bestaat: 'De ene is streng en moeilijk na te leven, de andere is slapper en meer bestemd voor de grote hoop: de *Mahayana* - "het grote voertuig of het hoofdpad" - en de *Hinayana* - "het kleine voertuig of het kleine pad"'. - Waar het nu op aankomt is de levensreis ondernemen in het ene of het andere voertuig, met het hoogste aantal eisen aan ons zelf of het kleinste aantal.' (José Ortega y Gasset, *De opstand der horden*, vertaald door Johan Brouwer, 57). Tijdens een lezing over *Eldert Holier* zei Rijnsdorp over de leer van Boeddha met zijn grote wagen of weg, en kleine wagen of weg: 'Zooiets als Luthers groote en kleine catechismus.' C. Rijnsdorp, 'Over Eldert Holier', ongepubliceerde lezing, uitgesproken op 14 november 1936 voor de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag.

⁷¹² Rijnsdorp maakte bij het 'volk' een onderscheid tussen *massa* (tegenover de enkelingen die haar voorbijgaand vormen) en *menigte* (als een toevallige verzameling, dan wel 'een of andere blijvende, organische groepeerings'). Juist de menigte wist volgens hem te kiezen en te verwerpen, te bewaren en te variëren. Zij kiest niet alleen haar straatlied en modebeeld, maar schept ook bepaalde typen en de literaire vormen waarin de menigte schept zijn de anecdote (kiem voor een novelle) en het lied (kiem voor een epos). C. Rijnsdorp, *Theologische en letterkundige optiek*, *Ter Zijde*, 97-98.

⁷¹³ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VI, 65.

⁷¹⁴ *Ibidem*, 71.

wordt bekend dat er een godsdienstig-culturele beweging is ontstaan, die aanstuurt op samenwerking van standen, 'een nieuw soort socialisme'.⁷¹⁵ *Yana* onderscheidt zich als cultuurgemeente van de sterk van de oude cultuurwereld door een sfeer van spontane uiting,⁷¹⁶ zoals de jamsessies, door besloten en openbare bijeenkomsten, door tentoonstellingen met oorspronkelijke *Yanawerken*, en door haar plan tot de bouw van een eigen huis: het *Yanahuis*, waarin de hoogste harmonie zich zal uitdrukken. 'De tijd is rijp voor een nieuwe cultuurbeweging. Alles wacht op een nieuwe muziek, die het zal aangrijpen op een nieuwe orde. Waarheen het leidt, we zien het niet.'⁷¹⁷ In deze bezieling spreekt Holier zijn volgelingen toe. Er ontstaat verwijdering tussen de beide mannen van het eerste uur. 'Wat ons doel?' vraagt Ries Kruzeman, de trouwste vriend van Holier. 'De vorm is nieuw, maar het wezen is oud wat we brengen.' Het staat voor Kruzeman vast, dat al de mensen die met heftig verlangen uitkijken naar het *Yanahuis*, in wezen zoeken naar het Godsrijk. In de hoofdpersonen Holier en Kruzeman komt de tegenstelling cultuur en christendom tot uiting. Op den duur blijkt, dat de *Yanabeweging* meer en meer een anti-christelijk karakter aanneemt.

Er wordt binnen *Yana* verschillend gedacht over kunst en religie. Holier zoekt het meer in het improviseren zonder concreet doel, Kruzeman wil de beweging een doel geven. Dat leidt tot verschillende conflicten. De mannen brengen een oriënterend bezoek bij een parallelle beweging, die geleid wordt door de voormalige kapper Toledo. Wat hen bij de mensen van Toledo treft is de oerkracht en de zekerheid van de fantasie. Als *Yana* de huur wordt opgezegd, gaat voorlopig ieder zijns weegs. Holier merkt de innerlijke tweestrijd van Ries en neemt zich voor desnoods met geweld te voorkomen dat de beweging uiteen groeit. Het bestuur van de muziekacademie krijgt tijdens een publieke avond te zien hoe *Yana* gezamenlijk musiceert en dicht. Ries en Eldert vinden elkaar dan opnieuw. Als Toledo de zaal zijn verleden toont, met zijn demonische trekken, loopt de bijeenkomst uit de hand. De kapper slingert Ries in een hoek van het toneel, en hij moet in de gevangenis boeten voor zijn opgebeichte misdaden.

Naarmate de beweging groeit, wordt de behoefte aan een huis waar *Yana* kan zetelen groter. Ries vindt een architect voor dit *Yanahuis*. Holier droomt het huis met de zijnen bij elkaar, opdat elke vierkante meter beziel raakt. Als hij van een lid van de vereniging hoort, dat Ries alleen gelooft in het 'Huis van God', krijgt Holier een driftaanval en slaat hij Ries tegen de grond. Daarna trekt hij zich tijdelijk uit de beweging terug. Tijdens een vergadering die door Ries bijeen is geroepen blijkt dat het grootste deel van de leden de voorkeur geeft aan Holier als leider. Door middel van een massale, muzikale uiting wordt het Ries aanvankelijk onmogelijk gemaakt te spreken. Kruzeman verwijt de beweging dat ze oeverloos is, dat ze wil zijn als God. Ook noemt hij het *Yanahuis* een 'vermomde kerk'.⁷¹⁸ Ries Kruzeman en de zijnen scheiden zich af. Klarebeek onvalt de beweging door de dood. Tijdens zijn begrafenis ervaart Holier een nieuwe kracht om tegen alcohol en seks te strijden. De volgende bijeenkomst wordt echter geen succes. Holier geeft *Yana* nog een week de tijd. Een uitvoering van de negende symfonie van Beethoven in de *Doelen* leidt tot een nieuwe demonstratie. *Yanaïsten* verstoren met spreekkoren en 'Yana- en ho-ho geroep' het concert. Zij maken het dirigent en orkest onmogelijk om door te spelen, waarna de opstand zich verplaatst naar de Coolsingel. Er ontstaat een massale oploop, die het verkeer verstopt. De bereden politie voert enkele charges uit, slaat met gummistokken in op de *Yanamensen* die een kring vormen, 'de vrouwen binnen, de mannen buiten', waarna de inspecteur Holier, Deutschmann en Franssen arresteert. Na hun vrijlating overspoelt een wonderlijke geestdrift een deel van de oude binnenstad; aanhangers zingen overal op straat liederen van de *Yanabeweging*. Eldert Holier beseft: 'Wij krijgen in ieder geval greep op het volk. En we weten niet hoe groot de baan is die we beschrijven.'⁷¹⁹

Annie Kruzeman verzwakt en sterft. Uit een onvoltooide afscheidsbrief kan Holier opmaken, dat hij niet meer de eerste plaats innam in haar leven. Leni Kruzeman, de vrouw van Ries, dringt zich met succes aan Holier op. *Yana* blijft zich als beweging verder ontwikkelen. Op een van de bijeenkomsten beeldt Holier zijn twijfel en angst uit in de figuur van koning Saul, de verworpene. Hij vervreemdt zich steeds meer van zijn medeleiders. Lekeu wijst hem erop, dat hij de man van het eerste uur is, maar dat anderen het werk moeten voltooien. Holier begint een verbeten gevecht voor het behoud van zijn leiderschap. Als Leni hem ook laat vallen grijpt hij opnieuw naar de sterke drank. Dan ontmoet hij Fanny weer. Holier komt erachter dat zij hem schuld wil laten bekennen.

Fanny neemt Eldert Holier mee naar Arcadië,⁷²⁰ het trefpunt van de christelijke groep van Ries Kruzeman. Holier stort opnieuw mentaal in en wordt in de Arcadische broedergemeente verpleegd. In een

⁷¹⁵ *Ibidem*, XI, 128.

⁷¹⁶ In dit verband bedacht en gebruikte Rijsdorp het neologisme 'Yanaïzeren': 'Door de zaal golfde het Yanaïzeren, waarin nog nawerkte de wonderlijke Aprilhumor van straks.' C. Rijsdorp, *Eldert Holier*, XVII, 204.

⁷¹⁷ *Ibidem*, XI, 128.

⁷¹⁸ *Ibidem*, XIV, 173.

⁷¹⁹ *Ibidem*, XX, 232.

⁷²⁰ Tegenover het opkomend cultuurpessimisme, zoals Rijsdorp dat kende uit de werken van Friedrich Nietzsche, Oswald Spengler en José Ortega y Gasset, stelde hij in 1933 op bezwerende toon: 'Cultuurpessimisme is van huis uit Germaansch-heidsch. Het is de aloude "godenschmerings"-gedachte. Christelijke werk is altijd en overal aan zijn

visioen ziet hij het *Yanhuis* voltooid en volbracht: 'Nu zag hij huiverend, hoe kunst en leven, eeuwige kunst en eeuwig leven, ineen schoven, letterlijk.'⁷²¹ Het is het Nieuwe Jeruzalem uit de Apocalyps, de *Una Sancta*, waarin de eer en heerlijkheid der volken gedragen wordt. Dit is voor hem het begin van het einde. Tussen Holier en Christus is een onoverbrugbare kloof: Hij is 'rakelings langs het Christendom gegaan'. De aanwezigheid van Fanny met haar diabolische karakter in deze groep ervaart Holier als 'een felle fout'. Tijdens een maaltijd noemt hij haar in tegenwoordigheid van de andere leden een huichelares. Hierna volgt het demasqué en de ondergang van Eldert Holier: 'Een nieuwe wereld, een nieuwe cultuur kan alleen worden opgebouwd uit nieuwe *mensen*. *Yana* bracht nieuwe dingen, maar maakte geen nieuwe mensen. Het nieuwe in *Yana* was gestolen goed en diefstal is oude-wereld. Maar de oude wereld moet eerst voleindigd worden.'⁷²² Als Holier weigert Fanny opnieuw te aanvaarden: 'Zie je, Fanny, ieder mens vraagt tenslotte een prijs voor zijn ziel. En die prijs wordt betaald. Ik had mijn ziel bijna aan de bezieling verkocht',⁷²³ achtervolgt ze hem in het nachtelijk duister. 'En ik was de prijs', zegt ze toonloos waarna ze hem opnieuw probeert te verleiden. Wanneer hij struikelt over een losliggende kei op de kade, grijpt Fanny hem bij de keel, en stort hij ruggelings met haar de Maas in.

5.3.3 *Strategie, tactiek en program: nabetrachting*

In het opstel 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding' uit 1933 had Rijnsdorp vanuit zijn *Letterkundige Catechismus* vier noodzakelijke randvoorwaarden geformuleerd om de 'litteraire volksopvoeding' van het calvinistisch volksdeel 'steentje voor steentje' te kunnen opbouwen.⁷²⁴ Als volksopvoedkundige voorwaarden tot cultuurbesef en culturele werkzaamheid onderscheidde hij achtereenvolgens: fantasie, popularisatie, eigen karakter en publiek. Deze vier elementen verwerkte hij vanuit zijn literaire praktijk als hoofdbestanddelen in zijn tweede roman. Als opmaat tot de nabetrachting volgen vier typische citaten uit *Eldert Holier*, mede ter adstructie van zijn strategie en leiderschap, waarin hij de vier kritische voorwaarden als programmatische verhaallijnen weefde door de *onderbouw* van zijn allegorische roman.

I *Fantasie*

"'Ons' volk moet leren verstaan, wat *fantasie* is',⁷²⁵ stelde Rijnsdorp als eerste voorwaarde. Eldert Holier sprak in hoofdstuk VIII de eenvoudige aanhang van de Toledo-groep toe bij een bijeenkomst en verwees naar het sluimerende kunstvermogen onder het volk: 'Hier is een dieper kunnen opengeboren, een gemeenschappelijke kunstdrift is hier opgestaan', waarbij hij het bijbelse beeld van het brandend braambos gebruikte.⁷²⁶

En nu ... wat dat vuur betreft, het brandt, ja, maar het verteert niet ... En, wij zijn niet weggevloden, maar we komen toelopen op het gerucht en op de schittering van het vuur. Hier slaan vlammen op van culturele passie, uit een brandend braambos ... wat betekenen die laagjes cultuur van ons, beter opgeleiden, bevoorrecht, tegenover jullie oerkracht, onmiddellijkheid en zekerheid en fantasie, die ontwaakt is na eeuwenlang in jullie voorouders te hebben geslapen?⁷²⁷

II *Popularisatie*

In de tweede plaats moest volgens Rijnsdorp 'intensiever nog dan tot nu toe, goede kunst worden gepopulariseerd'.⁷²⁸ Hij plaatste daar meteen de kritische kanttekening bij: 'Het volk laat zich inpalmen door behaagziek simplisme, maar het wendt zich dadelijk en gegriefd af van

doel, ook al zou voor de kunst nog slechts zijn weggelegd een laatst Arcadië tegen de donderkoppen van het eindgericht. -' C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 174.

⁷²¹ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, XXIV, 274.

⁷²² *Ibidem*, III, 281.

⁷²³ *Ibidem*, XXIV, 285.

⁷²⁴ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 168-169. Zie ook hoofdstuk 3 *Volksopvoeding tot cultuur*, paragraaf 3.3.1: 'Bezwarende factoren en randvoorwaarden'.

⁷²⁵ *Ibidem*, 168.

⁷²⁶ 'Chr. kunst is een brandend braambosch - 't verteert je, denk je, "en ziet ... wij leven!"'. Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 6 januari 1935.

⁷²⁷ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VIII, 90.

⁷²⁸ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 168-169.

moraliserende of uitleggende neerbuigendheid.⁷²⁹ In deze geest schreef hij de openingszinnen van hoofdstuk XIII:

Want weer sloeg de vlam in de jonge gemeente, voor welke kunst en leven één machtige ervaring geworden was. Hier was een bron opengebarsten in de wildernis van een materialistische werkstad in een tijd van twist, moeite en dreigende vooruitzichten. (...) De menigte, dat was de grote minnares en alle theorieën ten spijt ervoer men het tegendeel van een gelijkmaking en verlaging.⁷³⁰

III *Eigen karakter*

Als derde element noemde Rijnsdorp, dat het calvinistisch volksdeel moest 'leeren verstaan, dat "Christelijke kunst" een *eigen* karakter heeft'.⁷³¹ De opvatting die zich had gevormd over vragen als: 'wat is een kunstenaar, wat is een schrijver, hoe gedragen zij zich, wat geven zij, welke thema's stellen zij aan de orde, hoe dragen zij die voor enz.', mogen volgens hem 'niet zonder meer van de "wereld" worden overgenomen, ook niet in het Christelijke vertaald', waarbij hij onomwonden aangaf: 'het *ideaal* moet ons duidelijk voor oogen staan'.⁷³² Dit inzicht verwerkte hij letterlijk in het romanfragment uit hoofdstuk VII, waarin hij Holier in gesprek met Ries Kruzeman liet zeggen:

Nee, want dat godsdienstig element is niet een kwestie van stemming, maar van toekomst. Ik sta hier in de heftigste twijfel. Enerzijds lees ik in de Christelijke bladen, voorzover die aan ons artikelen wijden, critiek, omdat ze bang zijn voor een doorvloeien naar het wereldgelijkvormige; aan de andere kant zitten ze op de loer, om van onze resultaten mee te profiteren, drukken ze het vers van het prospectus af enzovoort. Het is als altijd: vooraf verketteren, achteraf annexeren. Alleen van principieel-kerkelijke kant komt het verwijt, dat jullie vrijbuiten.⁷³³

IV *Publiek*

Tot slot gaf Rijnsdorp aan dat 'ons volk' zich hechter en intensiever dan tot nu toe moest 'formeeren tot een "publiek", in de goede zin van het woord, dat ook zijn artistieke leiders erkent en welbewust inschakelt in het levensproces'.⁷³⁴ De letterkundige kunst was volgens hem 'nog te veel een speciale *rubriek* van het leven', en het publiek, 'waarmee we contact hebben, nog te zeer verspreid en verstrooid'. In hoofdstuk VIII werkte hij deze gedachte beeldend uit wanneer de beide hoofdpersonages een bijeenkomst van de Toledogroep bijwoonden:

Ries keek Holier aan. Was dit geen bestiering? Waren ze niet op de juiste avond gekomen? Moesten deze mensen ook niet op een bepaald ogenblik vastlopen (en was het niet hun grote verdienste dat ze het zagen en uitspraken?) door hun gebrek aan algemene cultuur, waardoor ze voelden leiding nodig te hebben voor de hen aangrijpende scheppingsdrang, waarmede ze geen weg wisten? Ze voelden het, in welk een gevaarlijke toestand deze mensen op den duur moesten geraken, als die opgehoopte krachten geen uitweg vonden en zich niet vrij konden ontladen. Nooit had Holier zo goed als op dit ogenblik volksbewegingen, opstanden, moorden en uitspattingen begrepen als nu.⁷³⁵

Rijnsdorps *Eldert Holier* kende als 'artistiek-theologisch' romantype, naast de *onderbouw* van het feitelijke romanverhaal - waarin Rijnsdorp plastisch beschreef 'hoe het volk aan de kunst (toe)komt' - ook een *bovenbouw*, die meer theologisch-dogmatisch van opzet was. Op deze bovenbouw van *Eldert Holier* richtte de nabetrachting zich. Zelf had Rijnsdorp in het prospectus bij *Eldert Holier* al iets van de bovenbouw onthuld:

Wat wil de schrijver met dit boek zeggen? Dat religie en cultuur ten nauwste verbonden zijn; dat de wereldgeschiedenis een proces is en dat, hoe meer het einde nadert, zich dat ook des te meer in de cultuur

⁷²⁹ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 146.

⁷³⁰ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, XIII, 149.

⁷³¹ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 168.

⁷³² *Ibidem*, 169.

⁷³³ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VII, 75.

⁷³⁴ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 169.

⁷³⁵ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, VIII, 89.

zal openbaren. Dat de verleiding misschien op dit terrein nog wel eens met ongekende kracht het hoofd kan opsteken. Maar ook positief: dat in de gemeenschap der heiligen latent de bouwvordes van het nieuwe Jeruzalem leeft en dat ook vernieuwing van de kunst alleen mogelijk is, wanneer ze daaraan waarden ontleent, al zou ze die ook tegen Christus gebruiken.

Wanneer Rijsdorp in lezingen of interviews over *Eldert Holier* sprak, ging hij met name in op de bovenbouw van het boek. Over het *doel* van zijn allegorische roman stelde Rijsdorp begin 1939: 'Het is geschreven om de menschen waakzaam te maken ten opzichte van de waarheid en de leugen en hen te waarschuwen, zich niet over te geven aan de bezieling, waarvan ze het doel niet kennen, want er zullen tijden komen, dat de duivel zal probeeren de Christelijke heilsfeiten na te bootsen.'⁷³⁶ Het *thema* van *Eldert Holier* omschreef Rijsdorp in 1954 als: 'Verleiding impliceert ook list en dubbelzinnigheid bij de verleidende machten en krachten. En dat dit tijdperk der verleiding uitloopt op de openbaring van de *verleider*, is een gedachte, die aan de Schriftgelovige vertrouwd is. Maar over dat einde spreek ik niet. Dan zijn de maskers afgeworpen.' Vervolgens gaf hij een uitwerking aan zijn denken over deze thematiek, een opvatting die Rijsdorps cultuurdenken ten voeten uit typeerde: 'De gevaarlijkste tijd krijgt de kerk en in haar gevolg de christelijke cultuur, als zij actueel wordt, aan bod komt. De nieuwe religie zal van een dergelijk raffinement zijn, dat "zo het mogelijk ware, ook de uitverkorenen zouden worden verleid". Dat kan allen door gelijkenis, overeenkomst. Het geestelijk leven in zijn breedste zin zal bloeien als nooit tevoren, maar alle uitingen daarvan, ook de kunst, zullen van verleiding doortrokken zijn (het thema van Eldert Holier).'⁷³⁷ Over de *strekking* van de roman noteerde de verslaggever die Rijsdorps lezing op 29 maart 1938 voor de Christelijk-Letterkundige Kring Gorkum in *Tavenu* aan de Krabsteeg over 'Eldert Holier, een fantasie' bijwoonde: 'De strekking van het boek is aan te geven, dat alles wat geschiedt tot verleiding van de uitverkorenen, tenslotte ook nog moet bijdragen tot hun zielenheil.'⁷³⁸

In een omzien in zijn *In drie etappen* uit 1952 verduidelijkte Rijsdorp samenvattend doel, thema en strekking van zijn allegorische cultuurroman: 'Maar in dit boek wordt deze collectieve scheppingsactie in verband gebracht met toekomstverwachtingen, zoals die in Bijbelgelovige kringen leven, speciaal in de vorm, waarin die verwachtingen in Calvinistische kringen uitgewerkt zijn, nl. de dramatische botsing tussen Christus en de antichrist en de imitatie door deze laatste van de heilsfeiten, in casu van Pinksteren: de uitstorting van de Geest. Yana is in wezen een antichristelijk Pinksteren, vermomd als artistiek revival. Holier is hier o.a. de slaapwandelaar, die niet weten wil waar hij uitkomt, en Kruzeman degene die bewustheid, bezinning en critiek in het collectieve scheppingsproces wil toelaten.'⁷³⁹

Eldert Holier is als roman doortrokken van bijbelse, theologische en zelfs dogmatische gedachten, maar nergens heeft Rijsdorp gegevens uit de bijbel 'zoomaar overgeplant in de sfeer van de bellettrie' - dat leek hem 'onbijbelsch'. Wel heeft hij zich van de openbaringsgegevens 'op organische wijze' trachten te bedienen. Hij stelde nadrukkelijk dat hij geen 'antichrist' en 'einde der dagen' beschreef of 'twee getuigen' opvoerde, maar hij wilde laten zien 'hoe één wonder van de antichrist eruit zou kunnen zien, en dat wel dat in een nieuw verband met een zeer bepaald gebied, namelijk dat van kunst en cultuur'.⁷⁴⁰

5.4 'Zóó'n boek in onze kring!'

Benieuwd naar de ontangst en waardering van zijn tweede roman in de pers, van scribenten van kerkbodes tot en met de critici van de protestantse en overige persorganen, bestelde Rijsdorp bij

⁷³⁶ C. Rijsdorp, (ongepubliceerde) lezing voor de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, gehouden op zaterdag 4 februari 1939.

⁷³⁷ C. Rijsdorp, 'De weg uit de robot-cultuur', *Op zoek naar het geheim*, 43.

⁷³⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 30 maart 1938.

⁷³⁹ C. Rijsdorp, *In drie etappen*, 132-133.

⁷⁴⁰ C. Rijsdorp, (ongepubliceerde) lezing voor de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag, gehouden op zaterdag 14 november 1936.

het persbureau *Vaz Dias* op 23 oktober 1938 bij de verschijning *Eldert Holier* ‘een abonnement op courantenknipsels betreffende Uw roman “Eldert Holier”, zulks tegen den prijs van f. 10.-’. Een half jaar eerder had uitgever C.C. Callenbach in zijn afwijzingsbrief van de roman Rijnsdorp reeds gewaarschuwd voor mogelijk onbegrip in de perskritieken:

Naar den inhoud echter achten wij dit werk niet geschikt voor uitgave in ‘De Nobelreeks’. Daarvoor is ELDERT HOLIER te weinig een boek voor het volk, teveel een ‘idee’ nastrevend, teveel een ‘fantasie’, welke, wanneer men niet al te zeer thuis is in de wereld der kunsten en met name in de wereld der muziek, moeilijk te verstaan is in al haar excentrieke en vreemde vertakkingen.⁷⁴¹

Wie de recensies over *Eldert Holier* leest en de kritieken overziet, kan niet zeggen dat de uitgever Callenbach er ver naast zat in de glasheldere motivering van zijn besluit. Op 2 mei 1938, een dag na de ontvangst van de afwijzingsbrief van uitgeverij *G.F. Callenbach*, stuurde Rijnsdorp het manuscript door naar uitgeverij *Bosch & Keuning* N.V. te Baarn: ‘Ingevolgde het verzoek van den heer K.C. van Spronsen zend ik U hierbij mijn nieuwen roman “Eldert Holier” ter inzage.’ Ter toelichting schreef hij dat het zijn streven was ‘een boeiend verhaal voor zooveel mogelijk lezers’ te hebben geschreven, ‘terwijl het boek voor meer ontwikkelden voldoende achtergrond bezit’. Opvallend was Rijnsdorps toevoeging in de aanbiedingsbrief: ‘Ik heb door proefneming in mijn omgeving kunnen vaststellen, dat ook meer eenvoudige lezers, die geen vreemdeling zijn in den Bijbel, het boek kunnen waardeeren.’

Aan de lezerslijst kon Rijnsdorp een jaar later de naam van de dichteres Francine Poley-Scheele uit Goes toevoegen. Op 29 juni 1939 schreef deze geestelijke vriendin van de dichter Willem de Mérode hem: ‘Ik las uw boek: Eldert Holier en was verrast. Ik verbaasde mij over uw moed. Zóó’n boek in onze kring! Natuurlijk wordt het voor de helft niet begrepen. Het einde bevredigde mij niet, maar ik heb er diep, diep van genoten. Die opzet, dat heldere klinken als van kristal, van de nieuw levenstoon! Gesmuld heb ik er van met oogen, hart en gemoed.’

5.4.1 *Kerkbodekritiek*

Het archief van Rijnsdorp bevat tal van ongelijksoortige knipsels uit kerkbodes en -bladen, veelal anoniem of met slechts met initialen geduid, ongedateerd en zonder vindplaats.⁷⁴² Ze bevatten echter juweeltjes van citaten, die de teleurstellende ontvangst van *Eldert Holier* in de kerkelijke pers pregnant weergeven. De meeste kerkbodekritieken, zoals de gereformeerde *Leidsche Kerkbode*, begonnen met de waarschuwing - verwijzend naar Rijnsdorps ‘in zeer breeden kring met zóóveel genot gelezen’ romandebuut *Koningskinderen*: ‘Wanneer men echter soortgelijk boek als het eerste verwacht, vergist men zich zeer.’ Rijnsdorps tweede roman werd veelal verwelkomd als het boek, ‘waarnaar door velen reeds met ongeduld wordt uitgezien’.

Waar de critici in de neutrale pers zich dikwijls onthielden van een oordeel over de godsdienstige waarde en betekenis van een roman, klonk in de kerkelijke pers dit oordeel onbekommerd door. Instemmend werd uit het prospectus van *Eldert Holier* geciteerd, waarin gewaagd werd van ‘een gedurfd opzet’; een enkele scribent of predikant stipte ietwat schuchter de letterkundige verdienste of culturele waarde van de roman aan, zoals in het *Gereformeerd Mannenblad*: ‘Grootsch van opzet staat de verwerkte stof wel wat buiten ’t gewone leven. Zoo geheel anders dan zijn “Koningskinderen”, dat bij ’t lezen direct den lezer pakte en tot ’t einde

⁷⁴¹ Brief van C.C. Callenbach aan C. Rijnsdorp, d.d. 30 april 1938. De uitgever gaf vervolgens aan: ‘Deze nieuwe roman van U is wel een radicaal ander boek dan KONINGSKINDEREN. De realistiek in HOLIER is van een ander gehalte dan die uit KONINGSKINDEREN en naar onze meening zal het realisme uit dit laatste boek het volksche publiek in zijn breedste geledingen meer pakken dan het o.i. wat gewilde realisme uit Uw nieuwe werk, dat dikwijls alleen vanuit de droomfantasie te verklaren valt.’ Het speelt de uitgever buitengewoon dat hij de roman niet kon aannemen, ‘want eerlijk gezegd hadden wij ons al verheugd op deze uitgave, juist omdat er talent uit spreekt, juist omdat er op zeer bijzondere wijze gebroken zou worden met het alledaagsche uit de standaardroman van christelijken huize’.

⁷⁴² Waar mogelijk zijn vindplaats, auteur en datum achterhaald en vermeld.

vasthield. Toch is 't een boek, dat - 'k zou haast zeggen - de bestudeering overwaard is, omdat 't ons een kijk geeft op een levensterrein, waarvan de doorsnee-Gereformeerde weinig weet.'

De voor de kerkbodes meest kenmerkende kritiek werd geleverd door de gereformeerde *Amsterdamsche Kerkbode* op 27 november 1938. De auteur, verborgen achter het initiaal 'W', vond de roman moeilijk te beoordelen 'als aankleding van een idee: reformatie in de Christelijke kunst'. Hij stelde onomwonden: 'Van de noodzakelijkheid eener reformatie zullen wij allen wel overtuigd zijn, ook zonder preek (of referaat) in romanvorm. Wij weten dat en kunstenaar en volk geroepen worden op het gebied der kunst vruchten voort te brengen der bekeering waardig.' Hij noemde Rijnsdorp 'een van de meest bevoegde predikers', want hij schonk immers een 'schoon voorbeeld van bekeeringsvrucht in zijn: *Koningskinderen*. Maar dit boek?' De scribent sprak de vrees uit, dat het volk er niet heel veel van zou begrijpen, ook niet na de toelichting die Rijnsdorp in zijn *Standaard*-artikel had gegeven,⁷⁴³ waarna hij denkend aan Rijnsdorps eersteling constateerde: 'Broeder Rijnsdorp, de beste reformatie is niet zeggen (of laten zeggen door romanfiguren) hoe het moet of niet moet, maar *doen* ... gelijk gij zelf reeds gedaan hebt.'

Volgens ds. P. de Haas in het hervormd *Utrechtsch Predikblad* van 19 november 1938 had Rijnsdorp in zijn eersteling *Koningskinderen* indertijd 'veel eer ingelegd', en zijn novellenbundel *Kostgangers Gods* 'deed hem kennen als een man van veel kennis en rijke verbeeldingskracht', maar *Eldert Holier* stelde hem ronduit teleur: 'Reeds het feit, dat er een folder is toegevoegd met 4 bladzijden deels exegese, deels apologie van en voor het boek, is zoo verdacht.' Steeds moest De Haas aan het woord van de historicus Johan Huizinga denken: 'We leven in een bezeten wereld, en we weten het',⁷⁴⁴ waarna hij de conclusie trok: 'De wereld van dit boek is ook bezeten, en het boek, ondanks dat men voortdurend de nabijheid van een kundig schrijver bespeurt, is ongaar.'

Hoofdredacteur J.F. Beerens maakte in het hervormd maandblad *Kerkopbouw* van zijn hart geen moordkuil. Hij noemde *Eldert Holier* een 'vreemd, een zonderling boek!', en na een korte kenschets van de inhoud schreef hij met onverholen afschuw: 'Wij hebben voortdurend 't gevoel omringd te zijn door een paar psychopathen. 't Christelijke in dit boek bepaalt zich tot enkele bijbelwoorden, die te pas of te onpas worden aangehaald, en tot een paar zinspelingen op de belijdenissen van Augustinus en Bunyan's Pelgrimsreis. Ik vond dit boek onuitsprekelijk vervelend, zonder eenige handeling, een aaneenrijging van dwaas geraas.' Beerens eindigde zijn kritiek met de diepe verzuchting: 'Het is mij een raadsel, hoe de schrijver van "Koningskinderen" ertoe gekomen is, dit miserabele boek te produceeren.'⁷⁴⁵

De scribent 'v. S.' eindigde zijn korte bespreking in de hervormde *Zondagsbode* van 10 december 1938 met een persoonlijke vraag: 'Ik zou vragen, geachte Heer Rijnsdorp, waarom hebt U Uw onmisbare talenten besteed om een machtig onderwerp als dit te beschrijven op een wijze, zoo vreemd en bijzonder, dat het "noch voor de kinderkens noch voor de wijze en verstandige" een winst is?' De anonieme auteur in de *Friesche Kerkbode* van 17 maart 1939 stelde daarentegen, dat over dit boek heel veel en heel weinig gezegd kon worden: 'Ik kies de laatste weg. Als ik het goed begrepen heb, wil Rijnsdorp ons zeggen dat z'n ziel verteerd wordt door een brandend verlangen naar de nieuwe aarde, en wil hij die brand doen uitslaan. Althans zóó heb ik het gelezen en is het hem gelukt. Als het bij meerderen lukt is dit boek z'n gewicht aan goud waard.'

Mevrouw 'F.P.-S.' [F. Poley-Scheele] uit Goes begreep het 'zeer oorspronkelijk en gedurfd thema' van de roman: 'n.l. een massale, culturele beweging'. Bondig vatte zij de strekking van het boek samen: 'De idealist Eldert Holier, zelf verloren in een muzikale extase, weet eerst in een kleinen kring, later een heele massa mensen volkomen onder den ban van de begeestering te brengen, zoodat latente krachten en vermogens onder hen ontwaken en een spirituele dynamiek hem aanblaast tot een geheel uit de werkelijkheid opgetild geestelijk leven.' Ook de psychologische en godsdienstige dimensie van het boek had zij welwillend verstaan:

⁷⁴³ Zie hiervoor verderop in dit hoofdstuk, paragraaf 5.5: 'Oratio pro domo'.

⁷⁴⁴ 'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het.' J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen*. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd, 1935, I, 'Ondergangsstemmingen', 1.

⁷⁴⁵ J.F. Beerens, *Kerkopbouw*, november/december 1938.

‘Visionair ziet de schrijver welk een opperste macht de kunst is voor mensch en massa. Een enkele uit de beweging komt tot het inzicht dat het zonder God niet gaat, God, die boven alle kunst moet staan.’

In een niet nader te duiden kerkbeurtenblad concludeerde een zekere ds. ‘H.B.’ over de roman: ‘t is te weinig leven; te veel maakwerk’. Aansluitend op het gevoel van ‘maakwerk’, schreef de gereformeerde *Rotterdamsche Kerkbode* op 3 december 1938: ‘Men voelt intuïtief dat het schema eerst opgezet is, en de dramatis personae daarna pas zijn gecreëerd, om de compositie te dienen. Toch zou ik niet gaarne beweren dat de auteur niet heel zijn rijken geest en al zijn kunnen voor dit boek heeft ingezet. Ik kan me indenken dat het voor hemzelf een bevrijding betekende, dat hij het schrijven kon.’ De Rotterdamse scribe vatte de teneur in menig kerkbode en het gevoelen van veel lezers ten opzichte van Rijnsdorps hooggestemde literaire ambities ontvullend samen: ‘Maar ik geloof dat men de auteur geen onrecht aandoet als men beweert: en toch blijft hij de Rijnsdorp van Koningskinderen.’ Rijnsdorps ietwat overmoedige voorspelling uit september 1931 aan zijn vriend Risseuw: ‘De menschen zullen de schrijver van Koningskinderen niet herkennen’,⁷⁴⁶ kreeg met deze kwalificatie: ‘en toch blijft hij de Rijnsdorp van Koningskinderen’, een geheel andere uitkomst dan hij zich indertijd had voorgesteld.

5.4.2 *Christelijk-letterkundige kritiek*

Ook in de protestantse periodieke pers, van dag-, week- tot maandblad, oogste *Eldert Holier* meer verbazing en wanbegrip, dan de massale bijval die Rijnsdorps romandebuut *Koningskinderen* acht jaar eerder ten deel viel. Na de eerste, lovende bespreking van de roman door H. Burger op 29 oktober 1938 in *De Standaard*, nam de verlegenheid in de geestverwante letterkundige kritiek - op een enkele uitzondering na - pijnlijk toe. Burger greep in zijn recensie in *De Standaard* terug op het onderhoud dat hij met Rijnsdorp had gevoerd in de serie ‘Gesprekken met Kunstenaars’ voor deze krant.⁷⁴⁷ Als opmaat tot zijn recensie citeerde Burger uitvoerig uit het bewuste interview, wat Risseuw tegen Rijnsdorp deed mopperen: ‘Wat een onbetekende recensie schreef Burger over je boek. Vooral hij, die toch weet, hoelang en met welk een overgave je aan dit werk hebt gewerkt moet zich (ter wille misschien van de actualiteit) niet met een korte recensie tevreden stellen.’⁷⁴⁸

De kunst- en letterenredacteur van *De Standaard* plaatste *Eldert Holier* in de context van Rijnsdorps ontwikkeling en thematiek. Hij wees op het feit, ‘dat eerst de theorieën er waren en pas later de roman. Er zijn oogenblikken, dat dit boek meer een academisch betoog dan een roman is’. Hij noemde het opmerkelijk, dat het boek ‘literair het best geslaagd’ was op de laatste vijftig bladzijden: ‘Daar komt ruimte, frischheid, de groote artistieke vonk. Dan is ook de stijl niet zoo glad meer en vinden we ‘t werkelijke leven terug.’ Rijnsdorp had volgens hem ‘zijn geest een fantastisch spel laten spelen, figuren geschapen, die theorieën vertegenwoordigden, deze een volkomen logischen ontwikkelingsgang laten volgen tot een punt dat ‘t ons schemerig voor de oogen’ werd. Verwijzend naar Rijnsdorps streven de geloofsverdediging los te laten en pas later te hervinden, constateerde hij: ‘Hij begint niet met de apologetiek, maar levert als ‘t ware een bewijs uit het ongerijmd; door volkomen logische denkwetten doet hij zijn lezers begrijpen tot welke consequenties dit alles moet leiden. Om het anders te zeggen: hij begint niet met den Bijbel, maar hij komt er vanzelf bij terecht.’ Burger sloot zijn recensie af met de conclusie: ‘We durven zelfs zeggen, dat we dit boek van Europeesch niveau achten. Het spreekt een geheel eigen taal. En verdient vooral onze belangstelling, omdat het komt van een der eminenten onder onze Christen-prozateurs.’ Met het citaat ‘Een boek van Europeesch niveau’ opende *Bosch & Keuning* spoorsslags de begeleidende advertentiecampagne van *Eldert Holier* in de protestantse pers.

Die positieve publiciteit kon de roman goed gebruiken, want de uitvoerige bespreking van Q.A. de Ridder op vrijdag 4 november 1938 in *De Nederlander* kende een totaal andere

⁷⁴⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseuw, d.d. 29 september 1931.

⁷⁴⁷ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935, en H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935.

⁷⁴⁸ Brief van P.J. Risseuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 november 1938.

toonsetting. Met deze criticus en secretaris van de 'Hoofredactie van het Christelijk-Historisch Dagblad voor Nederland' had Rijnsdorp overigens altijd een uitstekende verstandhouding gehad. Niet alleen had De Ridder in 1931 Rijnsdorps romandebuut uitbundig geprezen en verdedigd,⁷⁴⁹ maar hij had Rijnsdorp eind 1936 zelfs uitgenodigd 'van tijd tot tijd ook een boek voor mij te bespreken' in *De Nederlander*.⁷⁵⁰ Verwijzend naar de 'uitnemenden indruk' die *Koningskinderen* indertijd op hem gemaakt had en in de wetenschap, dat de stof van Rijnsdorps tweede roman afweek van zijn eerste, 'zoals het Westen verwijderd is van het Oosten', stelde De Ridder plompverloren: 'Wij begonnen dus met den besten moed, maar och arme, wat is die kennismaking ons tegengevallen.'

De vergelijking tussen Rijnsdorps oude en nieuwe roman viel in alle opzichten in het voordeel van de 'succesrijken eersteling' van 'den ex-ouderling-auteur' uit. Na zijn korte typering: 'Holier en zijn vrienden zijn lieden van een wereldsche gezindheid, schoon veredeld door hun passie voor een zuivere kunst', suggereerde De Ridder zelfs: 'wij mogen, kennende de goede reputatie van de kerkelijke vrienden des auteurs, gerustelijk aannemen, dat persoonlijk contact dier gereformeerden met Holier's vriendschaar hun het schaamrood op de kaken zou drijven'. Overigens toonde de criticus enig begrip voor het feit dat Rijnsdorp het milieu van zijn *Koningskinderen* had laten varen 'om weg te duiken in de altijd wat frivoler bent der toonkunstenaars'. Hij stelde na de verklaring: 'Voor wie het verhaal als geheel volgt, wat, wij zeggen het zonder reserve, ons hier en daar uitermate veel moeite heeft gekost', dat het calvinisme altijd 'arm aan kunstenaars was geweest en dus ook aan toonkunstenaars', zodat Rijnsdorp ze wel in andere regionen 'waar hij zijn lezers nu binnenvoert', moest ontdekken.⁷⁵¹

Met het personage Eldert Holier toonde De Ridder geen enkele compassie of affiniteit. Nadat hij suggestief het drinkgelag van de muzikanten op pagina 6 van de roman bloemrijk had weergegeven, schreef hij zonder omwegen:

Op die bladzijde weten we dus reeds, dat we met een onuitstaanbaren kwast te doen hebben en als wij dan even naar de nummering der laatste pagina zien, weten wij dat we niet minder dan 287 bladzijden moeten optrekken met dezen koninkrijk-weggever, die nog niet eens op dat moment toe is aan het zoeken naar de ezelinnen zijns vaders, zich nog alleen maar, nietsnuttig die hij is, overschat. En deze Eldert Holier zal nog wel de drager van het thema van dit boek blijken te zijn.

Zijn met veel romancitaten gekleurde beschrijving van de inhoud onderbrak De Ridder geregeld voor een persoonlijke opmerking of conclusie, zoals bij de improviserende muzikanten: 'Het hoge woord moet eruit. De auteur past hier een trucje toe. Wat begonnen was in een stemming van après-boire, gaat hij hier reliëf geven', waarna hij constateerde: 'Hier hebben we echter niet met op hun tijd nuchtere musici te doen, maar met uit hun evenwicht getuimelde.' Ook Rijnsdorps woonplaats als decor van de roman maakte deel uit van De Ridders stijgende verbazing: 'De Yana-beweging breidt zich uit en zet Rotterdam - ja waarlijk: Rotterdam, in beweging.' De Ridder repte vervolgens 'van een openbare biecht van een sexueel misdrijf',

⁷⁴⁹ Q.A. de Ridder, 'Een nieuwe christelijke roman', in: *De Nederlander*, 29 januari 1931. Deze verdediging van *Koningskinderen* tegen de kritiek van Albert van Waasdijk vond plaats in de N.R.C. van 22 maart 1931.

⁷⁵⁰ Brief van Q.A. de Ridder aan C. Rijnsdorp, d.d. 12 november 1936. Daarin bedankte De Ridder hem voor zijn 'vriendelijke gelukwensch, vooral omdat deze zoo'n karakteristiek van mijn journalistieke opvattingen bevat.' Rijnsdorp schreef deze brief, omdat hij door ziekte verhinderd was het feest van Q.A. de Ridder op 7 november 1936 ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als christelijk-letterkundig criticus bij te wonen.

⁷⁵¹ De Ridder verwees met deze aanname over de culturele en kunstzinnige armoede van het calvinisme naar dr. A. Kuiper, die in zijn *Stone-lectures* de Amerikaanse toehoorders had verzekerd, 'dat, waar de geniale Goudimel in den Bartholomeusnacht vermoord werd, de roomschen, die het Calvinisme van aesthetischen botheid beschuldigen, het recht hadden verbeurd over de stilheid in het woud te klagen, waar zij met eigen hand den nachtegaal hadden vermoord'. De hervormde recensent vervolgde echter - na Kuypers verwijzing naar de Parijse bloedbruiloft met de massale moordpartij op de Franse protestanten in de nacht van 23 op 24 augustus 1572 - kritisch: 'Dit is weer echt op z'n Kuypersch gezegd: in den eleganten vorm wordt een aanvechtbare gedachte gewrongen, en door den vorm vergeet men, dat ze wellicht niet geheel tegen de critiek bestand zal zijn.'

‘handtastelijkheden’, en ‘een opdoffer’. De romanfiguren waren desondanks geen ‘levenden mensen’ geworden, maar ‘lachwekkende mensen’, omdat Rijnsdorp er volgens hem niet in was geslaagd ‘ook maar iets van hun psychisch leven aan ons, zijn lezers, te doen verstaan’. Hij vroeg zich retorisch af: ‘Maar wie is er ook in staat om de diepe verrukkingen te doen verstaan van mensen, die meenen de eerste Christengemeente in het rijk der tonen te kunnen nadoen? Wie dat probeert, loopt kans slechts gekken uit te beelden. En Holier, de hoofdpersoon, en blijkbaar de door den auteur om zijn grootheid bewonderde, is nog niet eens een sympathieke gek.’

De criticus van *De Nederlander* kreeg het steeds moeilijker met Rijnsdorps cultuurroman: ‘We staan hier voor het raadsel, hoe het komt, dat de scherpzinnige Rijnsdorp niet heeft beseft in dezen Holier een uitermate antipathieke figuur te hebben geschetst, terwijl hij toch enkel bedoeld kan hebben een edel, hooggestemd kunstenaar te beelden.’ Als mogelijkheid opperde De Ridder: ‘Heeft hij te weinig afstand genomen en heeft hij wellicht te veel eigen gevoelens in hem gelegd, waardoor deze Holier zulk een hybridisch wezen werd, dat het onmogelijk wordt hem te waardeeren?’ Hoewel hij het antwoord schuldig moest blijven, suggereerde hij:

Intusschen is er o.i. alle reden voor onze veronderstelling, dat in dezen Holier veel van Rijnsdorp zelf terug te vinden is; wij hebben zelfs gelezen dat zij een muzikaal werkje bij denzelfden Duitschen uitgever Steingraber hebben gepubliceerd.⁷⁵² Wat Holier tracht te verwerkelijken, is blijkbaar de droom van den auteur in vroeger jaren geweest, toen hij, evenals Holier, niets vuriger begeerde dan componist te worden. Hij is dit niet geworden, maar nu keert zijn verlangen, belichaamd in Holier, terug. Wanneer wij ons met psycho-analyse bezig hielden, zou zoo iets heel gewichtig te verklaren zijn. Maar zóó ver gaan wij dat hier niet uitzoeken.

De Ridders eindconclusie liet geen misverstand bestaan over zijn grote teleurstelling in *Eldert Holier*: ‘Ons is het om mensen, levende mensen te doen, mensen van vleesch en bloed. Zulke mensen gaf Rijnsdorp in zijn “Koningskinderen”, in dezen nieuwen roman gaf hij ze niet. Hij heeft in dit nieuwe boek boven zijn macht gegrepen.’⁷⁵³

Nauwelijks twee weken later opende Jan H. de Groot zijn bespreking van *Eldert Holier* in *De Stuwdam*, het ‘Familie-Weekblad voor Christelijk Nederland’, met een overduidelijke verwijzing naar de kritiek van Q.A. de Ridder. Daarbij deed hij de voorspelling dat ‘enkele generaties jongeren oud moet worden eer het merkwaardige en bijzondere boek “Eldert Holier” door ons publiek zal verstaan en aanvaard zal worden’.⁷⁵⁴ Met deze uitspraak gaf De Groot geen ‘diskwalificatie van ons publiek’, maar doelde hij op een bepaalde criticaster: ‘Deze voorspelling is gegrond op een enkele bespreking, die ik onder oogen kreeg. Een recensie in een onzer groote bladen, waaruit zooveel wanbegrip bleek, dat ik mij met eenige schrik afvroeg: indien de letterkundige voorlichters reeds zóó reageren, hoe zal de massa dan oordeelen.’ Hij was ervan overtuigd, ‘dat de doorsnee krantenrecensent geen weg met dit boek weet, en aan zijn beschouwing een schoone krul zal draaien, of het, om de middelpuntige geaardheid zal afwijzen’. De Groot noemde *Eldert Holier* ‘als verschijning onder de Nederlandsche letteren in het algemeen en onder de Christelijke in het bijzonder, buitengewoon belangrijk; belangrijker als zoodanig, dan als geslaagde prestatie’. Hij vond het boek ‘fantastisch van opzet’, waarbij hij ‘fantastisch’ bedoelde ‘in de rijke, scheppende beteekenis van het woord’, waarna hij min of meer tot zijn eigen verbazing over de auteur ervan constateerde:

En het wonderlijke is, dat Rijnsdorp heelemaal geen type van den fantastischen artist is. Hij is een nuchter en reëel man. Van een accountant-achtige secuurheid. Hij bezit de gedegenheid van een lid der Gereformeerde Jongelingsvereniging in zijn ijver om een bekwaam lid te worden van kerk, staat en maatschappij. En toch, het valt niet te ontkennen, dit boek *Eldert Holier* is fantastisch van opzet. En het is

⁷⁵² C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, II, 29. ‘Ze kende Holier van naam en noemde een muziekkuitgaafje van jaren geleden bij Steingraber.’ *Eldert Holier* staat vol met autobiografische verwijzingen die het vermoeden van Q.A. de Ridder meer rechtvaardigen dan weerleggen.

⁷⁵³ Q.A. de Ridder, ‘Een nieuwe roman van Rijnsdorp’, in: *De Nederlander*, 4 november 1938.

⁷⁵⁴ Jan H. de Groot, ‘Van onze boekentafel: *Eldert Holier*’, in: *De Stuwdam*, 19 november 1938.

voor mijn gevoel alleen maar jammer, dat de auteur van zijn eigen fantasie geschrokken blijkt na zijn vliegende start, tempo verliest, stopt, uitstapt, aan het redeneren, beschouwen, en ontleden gaat en tenslotte weer doorrijdt om in een prachtige stijl over de eindstreep te jagen.

Begeesterd concludeerde hij dat het Rijnsdorp gelukt was 'iets onwerkelijks tot een volmaakte werkelijkheid om te scheppen'. Jan H. de Groot vatte aan het eind van zijn bespreking de bedoeling van Rijnsdorps roman samen in de gedachte, dat in elk leven, in het persoonlijke of in het gemeenschapsleven, en ook in het christelijk leven, vernieuwing nodig is: 'Het heeft telkens vernieuwing nodig, elken dag, elk uur opnieuw, de vernieuwing van den Heiligen Geest'.

In *Elckerlyc*, het jonge 'Tijdschrift voor Christelijke Letterkunde', legde dr. J. van Ham in zijn bespreking van de roman - evenals Q.A. de Ridder in *De Nederlander* eerder deed - een relatie tussen het personage Eldert Holier en de auteur C. Rijnsdorp.⁷⁵⁵ De gewezen eindredacteur van zowel *Opwaartsche Wegen* als van *De Werkplaats* opende zijn bespreking met een verwijzing naar een winterlezing van zeven jaar eerder, waarin hij Rijnsdorp hoorde spreken over en lezen uit *Eldert Holier*.⁷⁵⁶

Wie Rijnsdorp wel eens heeft gehoord, met een stem, die geringe heffingen en dalingen kent en in een betoogtrant die meer van het conventioneel-programmatische dan van het avontuurlijk-intuïtieve heeft, kan licht bevroeden, dat zijn hoorders van toen niet goed het verband wisten te leggen tussen zijn ietwat stroeve en al te overdachte optreden en een roman over de extatische massa-improvisatie, over een geestelijke beweging die opbloeien zou uit een zonder overleg gelegd contact, over een aanval op het programmatische en conventionele, een pleidooi voor het intuïtieve. Ongeveer in dezelfde tijd hoorde ik Rijnsdorp spreken voor het Christelijk Letterkundig Verbond over de mogelijkheden om tussen cultuurarme mensen te gaan en daar de latente scheppende krachten los te maken met onze door de cultuur geordende bezieling (gepubliceerd in *Ter Zijde*), een poging dat hij niet alleen vormgevend, maar ook geestelijk bedoelde. Een bewijs, dat de band tussen Rijnsdorp en Eldert Holier toch wel degelijk bestond.

Na zijn commentaar op het 'ongewone' in de roman, zoals de 'muzikale massa-improvisatie' en de verbreding van de vernieuwing naar de andere kunsten, wat hij 'meer stoutmoedig dan dwaas' noemde, stelde Van Ham dat Rijnsdorp, met zijn goede schrijverskwaliteiten, het tempo miste om de extase en vervoering 'anders dan nauwkeurig te beschrijven', en dat hij in de tekening van de mens Holier ernstig tekort schoot: 'Dit zijn twee eigenschappen van zijn werk die corresponderen met het stroeve uiterlijk gebaar, dat tijdens de voordracht naar het publiek toegewend was en dat ons verhindert het visionaire en profetische karakter, dat Rijnsdorp en zijn werk ontegenzeggelijk bezit, naar waarde te schatten.' Hij noemde als belangrijkste grief dat Rijnsdorp van zijn boek een 'probleem-roman' had gemaakt, met de vraag of een beweging als *Yana* 'niet als een nieuwe religieuze vorm mag worden aanvaard', waarbij hij Rijnsdorps antwoord, 'dat alleen Christus ons behoud is', overigens volkomen onderschreef. Van Ham vond het christendom in *Yana* 'weinig imponerend, zonder bezieling', en stelde tegenover het *Yanagelooft* de boodschap van de Reformatie, met als constatering: 'Het is niet de *schijn*heiligheid van Fanny die Holier van het Christendom vervreemd houdt, maar het slappe Christendom, dat zijn roeping in de wereld miskent en tegenover het massale geestelijke gebeuren slechts weet te spreken van het *individuele* vinden van het Vaderhuis.' Daarom luidde zijn oordeel over *Eldert Holier*: 'Maar dit is het zwakste antwoord, als men spreekt over de culturele roeping van het

⁷⁵⁵ J. van Ham, 'Een experiment', in: *Elckerlyc*, jrg. 3, nr. 9, december 1939, 10-12.

⁷⁵⁶ Van Ham vergiste zich in de tijd, want in 1931 had Rijnsdorp weinig tot niets op papier staan van zijn tweede roman *Eldert Holier*. Rijnsdorp sprak echter wel op woensdagavond 22 november 1933 in de *Openbare Nutsaal* te Leiden - op uitnodiging van dr. J. van Ham in zijn functie als voorzitter van de Christelijk-Letterkundige Kring Leiden - de winterlezing 'Mansfiguren uit eigen werk' uit. Dit stemt ook overeen met de datering van Rijnsdorps tweede lezing, waar Van Ham naar verwijst. Rijnsdorp hield de lezing 'Het volk aan de kunst' op maandagmorgen 21 mei 1934 tijdens de Pinksterconferentie van het *Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen in Nederland op Woodschoten* in Zeist (en dus niet de rechtsvoorganger uit 1900 en fusiepartner uit 1926: het *Christelijk Letterkundig Verbond*), waarbij Jo van Ham als vertegenwoordiger van de redactie van *Opwaartsche Wegen* eveneens aanwezig was.

Christendom. En omdat de cultuurwaarden in het boek van Rijnsdorp aan de orde gesteld worden, is zijn antwoord een vlucht voor de concrete vragen, die hieraan vastzitten.⁷⁵⁷

Toen de eerste christelijk-letterkundige kruiddampen waren opgetrokken rond *Eldert Holier* trachtte P.J. Risseeuw begin januari 1939 in een uitvoerig artikel, dat in twee delen verscheen in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* en de overige bladen van het Diemerconcern,⁷⁵⁸ de tweede roman van Rijnsdorp publicitair te redden. Ruim twee maanden eerder had hij Rijnsdorp geschreven, na zijn kritiek op de in zijn ogen onbetekenende recensie van Burger: 'Ik zal in elk geval proberen wat dieper te graven en zeker de schoonheid van dit werk in zijn evenwicht tussen sentiment en intellect aan te tonen.'⁷⁵⁹ Dat de recensie van Risseeuw lang op zich liet wachten had te maken met de dominante invloed van hoofdredacteur-directeur H. Diemer van *De Rotterdammer* op zijn krant. Op 1 januari 1939 informeerde Rijnsdorp terloops naar de recensie: 'Het is alweer stilte als des grafs om Holier heen. In onze kerkbode had een onzer predikanten nog een meer waarderend dan helder stukje over het boek. De Rotterdammer heeft je stuk nog niet afgedrukt. Eerst was het zeker te kort, toen was de dooi het groote feit van de dag en daarna kwamen de necrologieën.' Over het uitblijven van zijn bespreking antwoordde Risseeuw met onverholen kritiek op de culturele koers van het dagblad: 'Met mijn artikelen over Eldert H. zit de heer Diemer in zijn maag, geloof ik. Prins schreef mij dat hij ze "nog niet gelezen had", maar dat het boek z.i. niet voor een groot publiek is. Wel van grote allure. Afwachten dus maar. De Rotterdammer vliegt achteruit op literair gebied.'⁷⁶⁰

Onder de kop 'Een fantasie. Gelukkig evenwicht tussen sentiment en intellect', opende Risseeuw op 7 januari 1939 zijn bespreking - alsof de roman nog niet eerder in de protestantse periodieke pers besproken was: 'Zo is dan eindelijk Eldert Holier verschenen.' Meteen pakte hij de eerste criticasters aan: 'Wie, na het succes van Rijnsdorps eerste roman "Koningskinderen", nu acht jaar geleden, had gedacht dat de schrijver zeker wel ijverig zou voortborduren op dat gelukkige stramien', vergiste zich deerlijk. Volgens Risseeuw was *Koningskinderen*, net als de novelle 'Chauffeur Binigaart' en het spreekkoor *Eens Christens Reis* 'evenzeer een experiment' geweest. Hij stelde ter verduidelijking: 'Rijnsdorp is als kunstenaar een onrustige geest, die gaarne de weg van de méeste weerstand kiest voor zijn scheppend werk.' Na een kenschets van Rijnsdorps ontwikkeling als mens en auteur, roemde hij de grote inzet van zijn vriend voor de protestantse letteren, die 'een dagtaak zou kunnen zijn'. Vervolgens stelde hij: 'Wanneer later de geschiedenis der protestants-christelijke letteren na 1900 zal worden geschreven, zal, meen ik, bij de beoordeling der tweede generatie genoegzaam blijken dat er door de jongeren van 1930 schier op alle fronten is gewoekerd onder voortdurende hoogspanning'.

Over Rijnsdorps cultuurroman bracht Piet Risseeuw - daarbij rijkelijk gevoed door zijn persoonlijke correspondentie met de auteur - aanvullende informatie in. Op 14 december 1938 had hij zijn vriend zelfs de mogelijkheid tot tekstredactie aangeboden: 'Ik had nog niet de gelegenheid deze artikelen naar behoren te corrigeren. Je kunt er dus naar believen in schrappen. Heb je nog wensen, hou die dan *niet* voor je. Ik spreek in de krant voor velen, dus is het van belang, dat ik er niet al te zeer naast ben.' Om de achtergrond van de roman te begrijpen verwees Risseeuw naar Rijnsdorps cultuurleus: 'Het volk aan de kunst', met de bijbehorende opvatting dat het eenvoudige volk actief geroepen moet worden om sluimerende vermogens tot kunst op te wekken, met de christelijke auteur als de mond van dit volk: 'Van deze gedachte is de cultuurgemeente Yana van Eldert Holier, vol.' Risseeuw noemde de roman 'een uitzonderlijk boek in de protestants-christelijke letteren', waarbij hij aangaf dat er wellicht geruime tijd

⁷⁵⁷ J. van Ham, 'Een experiment', in: *Elokerlyc*, jrg. 3, nr. 9, december 1939, 11.

⁷⁵⁸ P.J. Risseeuw, 'Een fantasie. Gelukkig evenwicht tussen sentiment en intellect', deel I, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 7 januari 1939; P.J. Risseeuw, 'kwetsbaar en militant', deel II, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 14 januari 1939.

⁷⁵⁹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 november 1938. Op 2 oktober 1938 had Risseeuw nog geschreven over *Eldert Holier*, waar hij in spanning op wachtte: 'Ik hoop er over te schrijven in 't Zondagsblad al ben ik er van overtuigd dat ik te kort zal schieten in 't geen ik er over zou willen zeggen. Artikelen vallen mij zwaar.'

⁷⁶⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 januari 1939.

overheer zou gaan, 'voor het boek de waardeering krijgt, die het verdient'. Het zou immers niet de eerste keer zijn dat een kunstenaar zijn tijd, 'dus ook zijn lezers', vooruit was.

Volgens Risseeuw waren in *Eldert Holier* de romanschrijver Rijnsdorp en de essayist Rijnsdorp verenigd in een 'gelukkig evenwicht van sentiment en intellect', waarbij hij met het 'intellect' verwees naar Ter Braak en Vestdijk, en met het 'sentiment' naar *Bartje* van Anne de Vries. Tevens poneerde hij dat Rijnsdorps tweede roman weliswaar 'onder de tucht der nieuwe zakelijkheid' was doorgestaan, maar toch 'met geestdrift en bewogenheid' was geschreven. Dat Rijnsdorp de kunst van het denken niet versmaadde, was in het licht van zijn opstel uit 1937, 'De weg der gedachte in de kunst', volgens hem begrijpelijk.⁷⁶¹ Vervolgens ging Risseeuw dieper in op het feit dat Rijnsdorp de eerste protestantse auteur was, die een cultureel onderwerp had aangedurfd. Hij had zich daarmee doelbewust losgemaakt van het genre van de streek- en familieromans, en ook van de sociale roman. Met zijn 'toekomst-roman' gaf Rijnsdorp niet een verhaal, 'dat wij, zoals vaak met onze chr. romans, "controleeren" kunnen'. Na de opmerking dat 'menig eerzaam criticus' zodanig was geschrokken dat de auteur zelfs vereenzelvigd werd met 'de figuren en woorden in het boek, waarmee we geen weg weten', leek het hem raadzaam 'het boek evenals alle andere "verhalen" met een zuiver literaire maatstaf te meten'.

Een week later, in het tweede deel van zijn bespreking, ging Risseeuw onder de kop 'kwetsbaar en militant',⁷⁶² dieper in op de literaire vormgeving van *Eldert Holier* en Rijnsdorps plastisch vermogen om krachtige beelden en poëtische sferen te evoceren: 'Onder de dreigende avondhemel ontstak de stad haar lichten.' (...) 'Lichtreclames verspringen, vlamvend nieuws schoof langs een dakrand.' (...) 'De asters waren door de jongste regens uiteengeranseld en verwilderd. De lucht was een natte verfdoo.' Risseeuw herhaalde wat hij Rijnsdorp eerder persoonlijk geschreven had, namelijk, dat het boek doortrokken was 'van een huiver-wekkende bezieling', waarna hij over Rijnsdorps literaire stijl de conclusie trok: 'Proza, dat stróómt. Waarin de steriliteit der nieuwe zakelijkheid is overwonnen, niet door nieuwe woord-wellust, doch door een beheerste, vrije teugel.' Na zijn opmerking dat in bepaalde fragmenten 'de romanschrijver en de dramaturg' om voorrang streden, concludeerde Risseeuw dat de roman alle elementen bevat om gedramatiseerd te worden. Hij sloot zijn bespreking af met een open einde: 'Er zijn boeken, die de gemoederen langer bezig houden dan enige maanden. De toekomst zal nl. uitwijzen dat Eldert Holier tot deze categorie behoort.'

Dr. J. Karsemeijer, bij uitstek ter zake kundig over de invloed van het calvinisme op de Nederlandse literatuur,⁷⁶³ concludeerde eind november 1938 in het *Calvinistisch Weekblad*, dat Rijnsdorp gegrepen was door 'de chaotische vermoedheidsverschijnselen der hedendaagse cultuur; door de onbestemde begeerten, die zich overal openbaren naar vernieuwing en verlossing'. Hij vatte na een grondige analyse het boek in een volzin samen: 'In een grootse fantastische samenvatting wil hij de kunststrevingen van deze tijd plaatsen in het licht van het Godsbestuur der wereld.'⁷⁶⁴ Voor een 'dergelijk verheven pogen' kwam Rijnsdorp volgens hem van de christelijke schrijvers in de 'allereerste plaats' in aanmerking. Zijn 'alzijdige culturele

⁷⁶¹ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*. Essays van Protestantsche Letterkundigen, bijeengebracht onder redactie van Bert Bakker, Barend de Goede en G. Kamphuis, 13-25.

⁷⁶² Risseeuw verwees met deze titel naar het beeld van een Grieks strijder, 'kwetsbaar en militant, gehelmd en naakt', dat Rijnsdorp eerder in *Eldert Holier* had opgevoerd (hoofdstuk XVII, 196), en vervolgens het eerste gedeelte ervan als motto had gekozen voor zijn toespraak voor de 'Manifestatie van Christelijke kunstenaars' op 20 april 1938 in het *A.M.V.J.*-gebouw te Amsterdam.

⁷⁶³ In het Zondagsblad van *De Rotterdammer* en verwante bladen schreef Karsemeijer het vierdelige artikel 'Calvinistische invloed in de Nederlandsche literatuur', respectievelijk op 13, 20 en 27 juni, en 4 juli 1936, gevolgd door een aanvullende tweedelige beschouwing over 'Calvinisme en Roman' op 7 en 14 november 1936.

⁷⁶⁴ Dr. J. Karsemeijer, 'Eldert Holier door C. Rijnsdorp', in: *Calvinistisch Weekblad*, jrg. 4, nr. 8, 25 november 1938. Opmerkelijk was de verontschuldiging die Karsemeijer aan het slot van de bespreking aanbood voor zijn kritiek op de roman, want 'het ondernemen was zo koen en de opzet biedt zoveel aantlokkelijks', dat hij niets liever had gedaan dan een 'onvoorwaardelijke aanprijzing' geschreven. 'Maar de oprechtheid gebiedt mij mijn oordeel naar waarheid te geven'. Hij eindigde met de opmerkelijke wens: 'Nog één wens koester ik en wel deze, dat de uitkomst niet Rijnsdorp maar mij beschame en dat blijken zal dat ik de blijvende betekenis van dit boek ver en ver heb onderschat.'

ontwikkeling, kennis en smaak', 'taalbeheersing', 'geduldige en volhardende werkwijze', stelden hem in staat deze 'Herculestaak', die hij zichzelf gesteld had - volgens de recensent: 'een daad van de grootste vermetelheid' - te voltooien. Ook toonde de criticus zich onder de indruk van Rijnsdorp, 'de grondige Schriftenner', met zijn 'uitgebreide kennis van muziek in haar veelsoortige openbaringen'.

Karsemeijer betwijfelde echter 'ten zeerste' of *Eldert Holier* een omkeer in de christelijke romankunst teweeg zou brengen, waarbij hij zich eveneens afvroeg: 'Zal deze roman de mensen grijpen en zo aan zijn veelzijdig doel beantwoorden?' Met tegenzin concludeerde hij dat het boek de lezer niet pakte, omdat het boek 'veel te weinig verhaal' was. Ook bemerkte de recensent dat wanneer Rijnsdorps hoofdfiguren aan het woord waren, hij nooit de auteur kwijtraakte: 'het is altijd weer Rijnsdorp, die ik voor mij zie, ijverig en nauwgezet, passend en metend, schavend en condenserend, en met zeker welgevallen blikkend naar de uitkomst van zijn pogen'. De roman vormde voor Karsemeijer 'een keurige legpuzzel, die na uren van moeizaam zwoegen behoorlijk in elkaar' stak, maar waarbij hij niet in bewondering raakte 'voor het geniale van de compositie die de meesterhand verraadt'. Hij wees op het dualistische karakter van het boek, dat naar twee zijden deed afschrikken: 'de minnaar van romans vindt er te veel betoog en hem ontgaat de diepere strekking, de speurder naar kennis der tegenwoordige stromingen wenst een vollediger uiteenzetting, waarin de gewraakte stromingen precies en met name worden aangeduid'.

Ook voor de N.R.C.V.-microfoon kreeg *Eldert Holier* aandacht. Dr. K. Fokkema besprak de roman op vrijdag 10 maart 1939 tijdens het 'literair halfuurtje' van kwart over zeven tot kwart voor acht.⁷⁶⁵ In de toelichtende tekst bij zijn radiolezing in de *Omroepgids* schreef hij dat Rijnsdorp het publiek had verrast met een nieuw werk: 'Gaf de eerste roman weer het leven van het eenvoudige Gereformeerde volk aan den Haven, zoo een dertig jaar geleden, in zijn nieuwe werk heeft hij een heel ander milieu en een heel ander onderwerp gekozen', waarna hij de verhaallijn van *Eldert Holier* kort samenvatte. Fokkema constateerde: 'En met dit gegeven heeft de schrijver een grootsche taak ondernomen. Hij blijkt afkeerig te zijn van platgetreden paden en nieuwe, klimmende wegen te zoeken. Daarbij is hij getrouw aan de roeping die hij zichzelf en anderen eens voorhield: "Zal men het eindelijk verstaan; kan er weer wat heroïsme gedijen achter den dijk? Want onze Christelijke literatuur is heusch niet uitgepraat met beschavings- en fatsoensvraagjes in verhaalvorm; puberteitsprobleempjes, vermoed als poëzie; streekbeschrijving en wat dies meer zij. Er moet meer verticale lijn komen in onze productie, waarbij ik heusch niet enkel denk aan individuele bekeeringen of antibekeeringen".'⁷⁶⁶ Fokkema eindigde zijn korte aankondiging: 'De roman is verschillend beoordeeld; mijn mening kunt ge Vrijdagavond vernemen.'⁷⁶⁷

De opvallend late recensie van mevrouw H. Kuiper-Van Oordt in de 'Leestafel' van *De Heraut* op 9 april 1939 toonde meer haar hoogachting en vriendschappelijke waardering voor Rijnsdorp als mens en auteur, dan van begrip voor zijn nieuwe romanexperiment. Verwijzend naar een hoogleraarsvrouw, die het kerkelijke milieu van de Kuypers *kleine luyden* niet kende en voor wie Rijnsdorps *Koningskinderen* een 'schimmenspel' was gebleken, bekende ze: 'Doch zie, daar sta ik zelf voor een schimmenspel bij het jongste boek van mijn hooggeschatten vriend C. Rijnsdorp. Ik begrijp van "Eldert Holier" niets.'⁷⁶⁸ Desondanks schreef ze een 'stamelende bespreking', want: 'Evenwel, een zóó rijkbegaafd, zóó diepzinnig en superieur mensch als Rijnsdorp heeft er 't volste recht op dat men ten minste *poogt* te begrijpen. 't Zou een onvergeeflijke plompheid wezen om een roman, waaraan een onzer beste Christen-letterkundigen zeven jaren van zijn leven besteed heeft, met een "t is me zou klaar als koffiedik" voorbij te

⁷⁶⁵ *Omroepgids*, jrg. 15, nr. 9, 24 maart 1939, 727.

⁷⁶⁶ *Ibidem*, 662. Fokkema citeerde hier uit Rijnsdorps essay 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 164.

⁷⁶⁷ Helaas is geen enkel vooroorlogs literair radioprogramma van de N.C.R.V. bewaard gebleven, en valt het aangekondigde oordeel van de oud-voorzitter van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* niet meer te achterhalen.

⁷⁶⁸ Hendrika Kuiper-Van Oordt, 'Eldert Holier', in: *De Heraut*, 9 april 1939.

lopen.’ In haar bespreking tastte ze - op het spoor gezet door de bespreking van dr. J. van Ham in *Elkerlyc* - vanuit het vet gedrukte woord ‘improvisatie’ aan de hand van enkele citaten het romanverhaal af, waarna ze opperde: ‘Met dat al, wie weet welk een diepe bron Rijnsdorp heeft geraakt met zijn raadselachtig boek. ’t Kan best het begin van een nieuwe richting wezen.’ Alleen vroeg zij zich bij het geboorterecht ervan af: ‘Is nu juist Rijnsdorp par droit de naissance een wichelroede-looper? Hij is, m.i., in de eerste plaats een bekwaam essayist, van evenveel belesenheid als geest, wiens puntige pen echter nimmer uitschiet omdat een gezegend gevoel voor maat en evenwicht hem ten deel viel. Doch ’t is moeilijk te oordeelen over een zoo gecompliceerde natuur als de zijne. Misschien ook ligt het edelsmeedwerk van een doorwrocht essay niet eens zoo ver uit de buurt van schimmenspielen en fantasmagoriën.’

Opvallend was overigens haar opmerking over Rijnsdorps ‘zoo gecompliceerde natuur’. Beide gereformeerde Rotterdamse auteurs kenden elkaar van de vergaderingen van de *Christelijke Auteurskring*, en uit het christelijk-letterkundig en kerkelijk leven in de Maasstad. Ondanks het verschil in maatschappelijke stand en status voelden zij elkaar goed aan. Rijnsdorps houding was echter - gevoelig als hij was voor geestelijke en maatschappelijke aristocratie: de schoondochter van dr. Abraham Kuiper kwam uit een voornaam oud-Kralings geslacht van suikerbaronnen - te bescheiden, zelfs ietwat nederig.⁷⁶⁹ Risseeuw schreef onverbloemd aan zijn vriend op 26 april 1939: ‘Wat viel die recensie van H.K.V.O. mij tegen over E.H. Las die nu eerst. Jannie zei: zeg dan liever niets.’ Rijnsdorp antwoordde Risseeuw op 29 april 1939: ‘Ja, de recensie van Mevr. K. heeft me er weer eens aan herinnerd, dat je niet ongestraft kunt probeeren een nieuw genre te introduceeren. Ik ben nu heelemaal los van dat boek en probeer het voorlopig te vergeten.’

5.4.3 *Forum van overige literaire kritiek*

De kritiek buiten de protestantse pers richtte zich niet alleen op de literaire waarde van *Eldert Holier*, maar ook op Rijnsdorps denkbeelden over religie en cultuur. De belangstelling die zijn tweede roman ten deel viel, was vergelijkbaar met de aandacht die *Koningskinderen* eerder trok in de algemene en katholieke pers, maar de kritiek kreeg dit keer meer literair reliëf. Hoewel de anonieme criticus van het algemeen opinieweekblad de *Haagsche Post* niet op ‘theologisch of religieus terrein’ wilde treden met een standpunt over de *Yanabeweging*: ‘Dit zij anderen overgelaten’, resoneerde in de literaire ontvangst wel degelijk een oordeel door over Rijnsdorps godsdienstige uitgangspunt en de daaruit voortvloeiende cultuuropvatting. De recensent van de *Haagsche Post* poogde weliswaar ‘dezen roman als roman te bezien’, maar zijn waardering reikte verder dan louter een literair oordeel. De criticus gaf aan dat wie buiten de kring van protestantse lezers ‘nog denken mocht, dat “Christelijke letterkunde” tractaatjesgeest ademt, hij leze - om van deze dwaling zijn weegs terug te keeren - na Van Eerbeek dezen Rijnsdorp en dezen roman van zijn hand’. Hij noemde *Eldert Holier* een ‘sterk boek in zijn stijl en in zijn beginselverklaring’, en zelfs een boek ‘van oorspronkelijke allure en knapheid: een pleidooi vóór het onvergankelijke Christendom en tegen de nieuwe wereld’.⁷⁷⁰ De roman verdiende tevens aandacht, ‘omdat het ver uitgaat boven het persoonlijke, al wordt dit symbool en drager van schrijvers overtuigingen’. Kritiek had de recensent op Rijnsdorp als auteur, vooral ‘op zijn psychologisch waar-maken van sommige zijner figuren’. Omdat het boek ook ‘ernstige inzinkingen’ kende, behoorde de roman niet tot de ‘enkele hoogtepunten’ van het jaar, maar volgens de criticus wel ‘tot zijn zeer respectabele verschijningen’. Die opvatting deelde ‘L.Th.’ in de Haagse *Residentiebode* op 25 november 1938 in het geheel niet. Na de beschrijving van de geboorte van de *Yanabeweging*, die

⁷⁶⁹ Dit blijkt bijvoorbeeld uit Rijnsdorps terugblikken op het leven en werk van de schrijfster, die op 8 maart 1941 plotseling overleed: het ‘In memoriam’ in *Standaard* van 11 maart 1941 en het ‘In memoriam’, dat Rijnsdorp op zaterdagmiddag 5 april 1941 uitsprak tijdens de vergadering van de inmiddels illegaal verklaarde *Christelijke Auteurskring* in Wassenaar ten huize van Piet Korthuys.

⁷⁷⁰ N.N. in: *Haagsche Post*, ongedateerd. Risseeuw merkte op, dat de recensent van de *Haagsche Post* geloofde dat de *Yanabeweging* werkelijk bestond en stelde: ‘De lof in deze recensie wordt er des te waardevoller door.’ P.J. Risseeuw, in: *De Rotterdammer*, 7 januari 1939.

hij ‘een losbarsting noemde van een nieuwen geest ...’, schreef hij: ‘Allemaal zijn we wel eens ziek geweest. Deze hallucinaties van een zieke of althans nog in zijn puberteits-droomen gewikkelde fantast, zullen de wereld wel niet zoo dadelijk redden. De pathetische taal, waarin de schrijver ons een kleine driehonderd bladzijden wentelen laat, is reeds lang “überholt”.’ Volgens de criticus werd het christendom er ‘op een vage manier’ bij betrokken, ‘maar iets gezond is in de heele zaak niet te vinden, behalve dat men met genoeg constateert, dat ook de schrijver er geen weg mee weet en tenslotte (na de noodige “afscheidingen” van groepjes, die het met de zuiverheid op de graat niet eens zijn) in een semi-zelfmoord van den fantast het geval in het water gooit.’ Hij eindigde zijn kritiek met de verzuchting: ‘Onbegrijpelijk, waar iemand de nonsens vandaan haalt ...’

Roel Houwink, eindredacteur van *Opwaartsche Wegen*, poneerde vanuit zijn rol als liberaal criticus in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, dat Rijnsdorps *Eldert Holier* met *Gesloten Grenzen* van J.K. van Eerbeek ‘tot de meest geavanceerde werken’ behoorde, die ‘de letterkunde der Protestantsche Jongeren’ tot dan toe had voortgebracht.⁷⁷¹ Beide boeken openden volgens hem nieuwe perspectieven, die afweken van ‘de gebruikelijken ontwikkelingsgang der Protestantsche letterkunde’. Het ‘eigenlijke onderwerp’ van Rijnsdorps roman was in de visie van Houwink niet de uitwerking van ‘een individueel psychologisch proces’, maar van ‘een massale culturele beweging’, met Holier als ‘tragisch middelpunt’. Houwink noemde het boek met ‘vaart en durf’ geschreven, al vond hij het soms, zoals in de uitbeelding van Holiers ‘aandoeningsleven’ opvallend ernstig te kort schieten. *Eldert Holier* was in de visie van Houwink ook belangrijk, omdat Rijnsdorp, in afwijking van wat gewoonlijk in de ‘Protestantsche prozaletterkunde’ gebeurde, sterk de nadruk legde ‘op de wereld-beteekenis en het dynamisch karakter van het Christendom’, dat hier *niet* geconfronteerd werd met ‘de verborgenheden van het menselijke zieleleven’, maar met ‘de nieuwe wereld van de Anti-christ, die bezig is op de rookende puinhopen der oude wereld te ontstaan’. Volgens de recensent tekende Rijnsdorp deze wereld niet karikaturaal, maar ‘in haar volle, demonische verleidelijkheid’, waarbij hij de strijd tussen het rijk van de Antichrist en het komend Godsrijk hoofdzakelijk ‘in de sfeer van het aesthetische en geestelijke had gelocaliseerd’. Dat de auteur er ‘desalniettemin’ in geslaagd was ‘de Yana-beweging in haar woelige en spiritueele dynamiek’ te tekenen als een ‘voor de hand liggende toekomstmogelijkheid’, bewees niet alleen ‘zijn scherp tijdgevoel en zijn grondige kennis van de moderne kunstuitingen, maar ook de suggestieve kracht van zijn raak en helder beeldend talent’. Risseeuw uitte aan Rijnsdorp zijn blijdschap over deze positieve recensie: ‘Een goede recensie van Holier in de N.R.Crt! Deed me veel genoeg en na de zéér burgerlijke van De Ridder (kort-zicht)!’⁷⁷²

Pierre van Valkenhoff, die eerder in *De Gemeenschap* Rijnsdorps essaybundel *Ter Zijde* had geprezen,⁷⁷³ besprak *Eldert Holier* enkele maanden later in een ‘romantrio’ met *De Wereld een Dansfeest* van Arthur van Schendel en *Karakter* van F. Bordewijk in het Vlaamse literaire tijdschrift *Dietsche Warande en Belfort*.⁷⁷⁴ Het verbaasde de rooms-katholieke criticus niet, dat er nog niet veel aandacht besteed was aan ‘de zeer opmerkelijke roman van den vooraanstaanden protestantschen letterkundige C. Rijnsdorp’, mede ook omdat dergelijke ‘ideeën-romans’ doorgaans weinig belangstelling genoten, en ‘wanneer de schrijver dan ook nog met zoo een boek bepaalde dingen zeggen wil, dan heeft men de tendenz-stok bij de hand’. Nadat hij op de gedurfde opzet van het boek had gewezen, ‘maar welke zonderlinge paden bewandelt deze man! Is dat een Hollander? Is dat een roman, die - ook! - in Rotterdam spelen wil? Neen, geef mij dan maar Bordewijk!’, vroeg Van Valkenhoff zich af wat de schrijver met het boek wilde zeggen. Na een korte uiteenzetting van Rijnsdorps denkbelden over religie, cultuur en de nog onbeproefde mogelijkheden voor de

⁷⁷¹ Roel Houwink, ‘C. Rijnsdorp, Eldert Holier’, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 8 november 1938.

⁷⁷² Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 11 november 1938.

⁷⁷³ Pierre van Valkenhoff, ‘De Essayist C. Rijnsdorp’, in: *De Gemeenschap*, jrg. 12, nr. 4, april 1936, 209-216.

⁷⁷⁴ Pierre van Valkenhoff, ‘Romantrio’: Arthur van Schendel: *De wereld een dansfeest*; F. Bordewijk: *Karakter* en C. Rijnsdorp: *Eldert Holier*, in: *Dietsche Warande en Belfort*, Kroniek uit Nederland, maart 1939, 225-233.

toekomst van de christelijke roman oordeelde hij: 'Het is een niet geringe verdienste van C. Rijnsdorp - ook een voornaam essayist - daarop niet alleen in theorie maar eveneens in de praktijk te hebben gewezen.' Nadat hij Rijnsdorps boek 'bijzonder en oorspronkelijk, krachtig en spannend, kortom ook *Eldert Holier* vormt een verschijning van uitzonderlijke betekenis' had genoemd, scherpte Van Valkenhoff vervolgens zijn waardering vergelijkenderwijs aan:

Nochtans, het werk is meer pogen dan slagen; de bloesem werd niet overal vrucht. Kort, zakelijk en weinig poëtisch in taal, is het eerder filmisch en hoekig hard. Zijn stijl komt weinig met die van Bordewijk overeen, doch als de auteur van *Karakter* huldigt ook Rijnsdorp het principe van het directe. Hij is oorspronkelijker dan Bordewijk, en al verloochent zich evenmin in deze fantasieschepping de Hollandsche realist, toch heeft Rijnsdorp met dit werk een bijzonder boek gebracht.⁷⁷⁵

Hij typeerde *Eldert Holier* tot slot als een 'in alle opzichten' protestants boek en 'bovendien werk van een musicus', waarna hij afrondend concludeerde: 'Het boek is aller aandacht waard, zijn auteur waardig, en tegelijkertijd andermaal een proeve voor de huidige opbloei der protestantsch-christelijke literatuur in Nederland.'⁷⁷⁶

Wouter Paap, de veelzijdige componist, musicus, criticus en schrijver, die een concert of boek soms meermalen placht te bespreken, besteedde in het rooms-katholieke letterkundig tijdschrift *Roeping* uitgebreid aandacht aan *Eldert Holier*,⁷⁷⁷ nadat hij de roman eerder - gematigd-positief - had besproken in *De Nieuwe Eeuw*.⁷⁷⁸ In dit katholieke weekblad noemde hij Rijnsdorp 'een bescheiden figuur onder de Protestantsche schrijvers, die echter wat begaafdheid betreft in hun voorste rijen staat', waarbij Paap de roman, ondanks 'vele zwakke plekken en psychologische hiaten' een 'curieus boek' noemde dat van 'een oorspronkelijken en consequenten geest' getuigde. Nadat Paap de godsdienstig-culturele geestdrijverij van de *Yanabeweging*, die in Rotterdam steeds verder om zich heen greep, met rake citaten ingekleurd had, concludeerde hij dat Rijnsdorp in zijn beschrijving van de massale volksbeweging 'zulk een suggestieve kracht ontwikkelt, dat men al lezend over de verstandelijke bezwaren heenstapt en met klimmende belangstelling den groei van deze wonderlinge beweging' volgde. Hij vond 'deze prestatie des te knapper', omdat Rijnsdorp 'zelf niet aan den diepere zin van deze beweging blijkt te gelooven', en 'nu en dan een duidelijk, veelzeggend, Christelijk correctief' plaatste. Rijnsdorps verzuim *Eldert Holier* in zijn 'individueel-psychologische' tekening en ontwikkeling aannemelijk te maken, bleef zich volgens Paap door het hele boek heen wreken, waardoor de roman 'iets onbestemds, iets luchtledigs' kreeg. Desondanks waardeerde de criticus de roman als 'een poging, om de christelijke romankunst aan de huiskamer-sfeer te onttrekken en ruimer perspectieven te openen'. Met nadruk stelde hij dat Rijnsdorps literaire bentgenoten hem dankbaar mochten zijn voor 'dit gedurfde en in menig opzicht baanbrekende boek', dat hem veel belangrijker voorkwam dan de eveneens 'pas-verschenen roman van den erkenden leider der Protestantsch-Christelijke literaire beweging': *Een man zonder karakter* van Roel Houwink.

In zijn kroniek in *Roeping* handhaafde Wouter Paap zijn kritiek op Rijnsdorps tweede roman, evenals zijn lofprijzingen, weliswaar in andere bewoordingen, maar met gelijke strekking. Hij typeerde *Eldert Holier* als 'een boek, dat waarschijnlijk moeizaam en na langdurig overleg tot stand gekomen is', waarbij Rijnsdorps streven was 'de Christelijke gedachte, zooals hij deze ervaart, tot uiting te brengen in een breed cultureel-verband'. Afgemeten aan Rijnsdorps plan 'een meer omvangrijk, architectonisch opgebouwd, zingend geheel van taal' te schrijven,⁷⁷⁹ was de verwerkelijking ervan in *Eldert Holier* volgens Paap niet geslaagd. 'Doch dat hij in de beschrijving van "Yana", - een culturele massabeweging, welke men een in zekere zin gesublimeerde, althans

⁷⁷⁵ *Ibidem*, 232.

⁷⁷⁶ *Ibidem*, 233.

⁷⁷⁷ Wouter Paap, 'Kroniek van het proza', H.M. van Randwijk: *Een zoon begraaft zijn vader*, C. Rijnsdorp: *Eldert Holier*, Roel Houwink: *Een man zonder karakter*, in: *Roeping*, jrg. 17, mei 1939, 493-502.

⁷⁷⁸ Wouter Paap, 'De nieuwe roman van C. Rijnsdorp', in: *De Nieuwe Eeuw*, 8 december 1938.

⁷⁷⁹ 'C. Rijnsdorp', in: *Geschenke* bij de Boekenweek 1932, 119.

minder oppervlakkige en minder simplistische Buchman-beweging zou kunnen noemen, - dikwijls een suggestieve kracht ontwikkelt, is een van de verdiensten van dit onalledaagsche boek'. Na een korte typering van een *Yanabijeenkomst* concludeerde Paap - ditmaal niet over zijn 'verstandelijke bezwaren' heenstappend:

Hij is tegen de wonderlijke psychologie van het geval niet opgewassen, het verhaal verliest zich alras in divagaties, waarmede de auteur zelf geen raad meer weet. Wanneer hij zich tot de beschrijving van een artistieke wedergeboorte had bepaald, zou hij het onderwerp misschien in de hand gehouden hebben. Doch thans verliest het zich in het luchtledige. De demonie van deze Yanabeweging komt juist door deze verstrooidheid te weinig tot haar recht, dan dat het christelijk correctief het juiste effect verkrijgen kan. Het komt mij voor, dat Rijnsdorp dit werk toch nog te vroeg heeft afgesloten.

Belangrijker echter voor Rijnsdorp en zijn schrijverschap was de slotconclusie die Wouter Paap in zijn tweede bespreking van *Eldert Holier* trok:

Hiermede heeft hij een groote kans, wellicht de kans van zijn gansche schrijverschap, verspeeld. Doch zelfs in deze gebrekkig gebleven gestalte is dit boek als een opmerkelijke verschijning in de Protestantische romankunst te waardeeren; het opent nieuwe perspectieven en al kan Rijnsdorp zelf moeilijk meer terugkomen op dit onderwerp, - toch is het niet onmogelijk, dat door dit boek krachten worden los gemaakt, welke voor de ontwikkeling der Protestantische romankunst van ioniserende beteekenis blijken te zijn.⁷⁸⁰

Ben Stroman, de Rotterdamse auteur en criticus van het *Algemeen Handelsblad*, had in het *Critisch Bulletin* weinig op met het personage Eldert Holier, die onder 'de waarachtig wel toegewijde handen van C. Rijnsdorp' een 'arme, slappe stumper' was geworden, die 'zijn erbarmelijkheid' verontschuldigde door te zeggen, dat hij 'geen vrije wil' bezat: 'En daarmee is deze heele "roman van het cultuurleven" geoordeeld.'⁷⁸¹ Het enige waarvoor Stroman 'wat smartelijke genegenheid' overhield na lezing van het lijvige boek was 'de toewijding waarmede er aan gewerkt moet zijn, de goede bedoeling, waaruit zooveel werkkraft werd geput'. De recensent verwees vervolgens naar bijbelse term van 'de wonderen van den antichrist', die hij in het 'vouwblaadje van den uitgever' had gelezen,⁷⁸² waarna hij de stelling aandurfde: 'Als Yana waarlijk volgens het inzicht van den auteur identiek is met de "wonderen van den antichrist", dan bewijst Rijnsdorp het Christendom een slechten dienst. (...) Als Yana een waarlijk positief en levend Christendom kan ondermijnen, dan is het goed dat zulk een Christendom verdwijne.'⁷⁸³ Hij gaf daarbij meteen aan dat Rijnsdorp deze conclusie niet gewild kon hebben, maar de 'wat pijnlijke vraag' die bij hem na lezing achterbleef was: 'wat wil deze schrijver?'

Stroman concludeerde dat het Rijnsdorp blijkbaar allereerst aan 'apologetische kracht' had ontbroken en 'bovenal, dat hij het culturele leven van zijn tijd misverstaat'. Hij vroeg zich af of 'dit een protestantsch-christelijk misverstand' was, of een 'privé-misverstand van C. Rijnsdorp', waarbij hij uitging van het laatste, wat hij 'al ernstig genoeg' vond, 'want men mag dezen auteur rekenen tot een van de gezaghebbende mannen uit zijn - protestantsch-christelijken - kring'. Na de opmerking dat de naam *Yana* niets te maken had met wat 'de Boedisten onder dezen naam aanduiden: den extatischen toestand van overpeinzing', vond Stroman dat *Yana* er niet geheel vreemd aan was. Klaarblijkelijk goed op de hoogte van de eigentijdse religieuze en godsdienstige stromingen verwees hij - na de extase van de *Yana*-aanhangers getypeerd te hebben als 'de extase van de Leger-des-Heils-tent, primitief, onbeheerst, onbegrepen' - naar enkele 'schemerige parallellen' die Rijnsdorp in zijn roman opvoerde:

⁷⁸⁰ Wouter Paap, 'Kroniek van het proza', H.M. van Randwijk: *Een zoon begraaft zijn vader*, C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, Roel Houwink, *Een man zonder karakter*, in: *Roeping*, jrg. 17, mei 1939, 501.

⁷⁸¹ B. Stroman, 'Yana, een protestantsche misvatting', in: *Critisch Bulletin*, april 1939, 106-109.

⁷⁸² Ingestoken als 'vouwblaadje' in *Eldert Holier* bevond zich het prospectus van de uitgever met informatie over de roman en de bedoeling van de auteur.

⁷⁸³ B. Stroman, 'Yana, een protestantsche misvatting', in: *Critisch Bulletin*, april 1939, 106.

In de biechtwoede en het openhartigheidsdelirium der Yana-menschen is een overeenkomst denkbaar met de Oxford-beweging en haar ultramontaanschen concurrent den Bond Zonder Naam. Zoo voort fantaseerend herkent men desnoods zoowel den man met singuliere gaven als den 'universeelen' Soefist; den nobelen zoeker, zoo goed als den naïef-verheugden vinder; den Vrijzinnigen Protestant met litterair-wijsgeerige aandoeningen en den Vrij-Katholieken aestheet evenzeer als den dogmatischen atheïst. Er blijken desnoods afdwalingen mogelijk te zijn naar dadaïsme, surrealisme, simultaneïsme, naar een ongebonden madrigaalcultuur die haar gebondenheid zoekt in volkomen vrije improvisatie.⁷⁸⁴

Na deze opsomming van 'bleeke herinneringen aan voorbijge manifestaties' opperde Stroman dat Rijnsdorp weliswaar zocht, maar dat bij hem de behoefte ontbrak om te vinden: 'Hij immers heeft voor zichzelf al sinds lang gevonden. Maar nu hij zonder noodzaak zoekt, blijkt, dat hij de techniek van het zoeken niet kent. Hij houdt het licht achter zich en nu vreest hij in zijn eigen schaduw het spook der verschrikking. Een monsterachtig groot spook, dat de uitweg die Rijnsdorp terdege kent, schijnt te willen versperren.' Na het 'onbedoeld kluchtig einde' van de hoofdpersonen: 'Ze vallen ruggelings in het water, alsof het het einde van een ouderwetsche twee-acter filmklucht betrof', bleef Rijnsdorp apathisch aan de kant staan: 'Hij lacht niet, maar hij steekt geen hand tot redding uit.'

Stroman concludeerde enerzijds dat Rijnsdorp 'de verdoling' van deze mensen getoond heeft, maar verweet hem anderzijds dat hij naliet te zeggen 'wat hen naar zijn overtuiging zou kunnen redden'. Rijnsdorp wilde volgens hem kennelijk 'deze groep uit het lood geslagenen' als een synthese voorstellen van de tijdgeest: 'Daarin schuilt de onbegrijpelijke misvatting waarop dit boek is gebouwd.' Indirect verwijzend naar Francisco Franco en de *Spaanse Burgeroorlog*, die vanaf 1936 in alle hevigheid woedde, stelde hij: 'Dat het Christendom wordt bedreigd, zal niemand ontkennen, maar in een tijd waarin Christelijke generaals de satanische gedachte om een Kerst-offensief te beginnen tot uitvoering brengen, is het onverantwoordelijk om een clubje cultuurbeunhazen tot de belagers van het Christendom te verheffen.' Die misvatting van Rijnsdorp wortelde - aldus Stroman - in het feit dat de auteur van *Eldert Holier* de dingen waarover hij schreef, 'blijkbaar slechts van hooren zeggen' kende: 'Hij heeft de problemen onder oogen gehad, hij heeft ze echter niet bevochten. Hij heeft er kennis van genomen, maar zonder er zich kennis er over verworven te hebben is hij ze gaan verwerken tot Yana', waarna hij constateerde: 'Zoo moge de werkmethode van Eldert Holier en de zijnen geweest zijn; zo had de werkmethode van Rijnsdorp niet mogen zijn.' Deze werkwijze kwam volgens Stroman bovendien tot uiting in Rijnsdorps schrijfwijze: 'Het boek speelt in Rotterdam, maar Rotterdam blijft een leege klank.'⁷⁸⁵ Dat verwijt gold evenzeer Rijnsdorps 'zoo moedwillig en onverantwoord' noemen van 'grootte namen', zoals Goethe, Vincent van Gogh, Rembrandt, Breitner, Mondriaan, waardoor 'alleen een schijn van cultuur gewekt' werd.⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ *Ibidem*, 107.

⁷⁸⁵ Ook de recensent van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was deze opvatting toegedaan in zijn 'Boekenschouw' van 15 november 1938: 'Dit boek heeft Rotterdam als tastbaar décor, het staat vol aanduidingen op het cultureel en muzikaal leven van deze stad, doch voor wie Rotterdam goed kent, blijft het boek er juist des te onwezenlijker om'. Verwijzend naar het kernthema 'het volk aan de kunst' van de roman vervolgde hij: 'Men kan zich hier - en bovendien nergens! - zulke staaltjes van gemeenschappelijke muzikale improvisaties voorstellen, evenmin als men zich kan indenken in een stad, waar een Museum Boymans een lokmiddel is voor de V.V.V. dat 's winters door akelige leege zalen het gemis aan contact met de bevolking zelf verraadt, dat de geheele klandizie van een volkskapper opgewonden besprekingen voert over een schilderij, dat een kellner onder invloed van de Yana-beweging heeft vervaardigd.' Zie voor deze passage: C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, IV, 43-46.

⁷⁸⁶ Overigens had deze al dan niet terechte kritiek van Stroman geen invloed op de persoonlijke verhouding tussen beide mannen. Op 18 februari 1940 ontving Rijnsdorp een brief van Ben Stroman, waarin hij meedeelde, dat hij en M.J. Brusse gevraagd waren te spreken over 40 jaar litteratuur in Rotterdam. 'De bedoeling is te spreken over "litterair leven", maar al naarstig zoekende hebben wij geen van beiden een waar literair leven in onze stad gevonden. Mijn hoop is nu eigenlijk een beetje op U gevestigd: is er een protestantsch-christelijk litterair leven in Rotterdam? Zoo ja, wilt u mij daar over inlichten? Zoo niet, dan vervliegt ook deze hoop. P.S. Ik zou u zeer dankbaar zijn voor eenige gegevens. Met de meeste hoogachting, Uw B. Stroman.'

5.5 *Oratio pro domo*

‘Wat is mijn bedoeling met Eldert Holier?’, luidde de cursief gezette kop boven Rijnsdorps openingsartikel in het Boekennummer van *De Standaard* op vrijdag 18 november 1938. Een paginagroot artikel ter promotie van Rijnsdorp tweede roman, dat de volgende dag ook prijkte op de voorpagina van het Boekennummer van *De Amsterdammer*.⁷⁸⁷ Naast de vet gezette titel was een portretfoto van C. Rijnsdorp opgenomen. Deze ‘preek voor eigen parochie’ - meer in het bijzonder: zijn bezielde pleidooi voor *Eldert Holier* - leidde Rijnsdorp als een eigentijdse Cicero vakkundig in: ‘Het komt wel eens voor, dat een auteur aan zijn roman een woord vooraf doet gaan. Het lijkt me toe, dat een roman voor zichzelf moet kunnen spreken en daarom heb ik er ook naar gestreefd mijn boek zoo te schrijven, dat wie het goed leest, op zijn vragen in het werk zelf antwoord vindt.’ Iets anders vond Rijnsdorp het verzoek van *De Standaard* ‘iets in het algemeen’ over zijn geesteskind te zeggen.⁷⁸⁸ Een verzoek, dat hij uiteraard op prijs stelde en hem de gelegenheid bood dieper in te gaan op de strekking en betekenis van zijn tweede roman. Dat had uitgeverij *Bosch & Keuning* eerder eveneens van belang gevonden,⁷⁸⁹ want in elk exemplaar van *Eldert Holier* had de uitgever een prospectus ingestoken met een samenvatting van de roman, aangevuld met een toelichting op de thematiek en een uitleg van de bedoeling van de auteur.

Het was overigens niet de eerste keer dat Rijnsdorp zijn eigen werk van een toelichting voorzag.⁷⁹⁰ Was het opnieuw de volksoepvoeder die de lezer bij de hand nam en de lectorator buiten het boek om liet spreken? In een verantwoording naar het gereformeerde lezerspubliek van *De Standaard* over de bedoeling van zijn roman, die in de (geestverwante) pers kennelijk niet werd begrepen, gaf Rijnsdorp inzicht in zijn doel en motieven. Klaarblijkelijk zag hij zich - weliswaar op verzoek of op aanraden van *De Standaard*-redacteur H. Burger en mede gezien de teneur van wanbegrip bij publiek en pers - ook gedwongen tot deze exercitie, die hij ondervinding door iets ‘in het algemeen’ over zijn roman te zeggen, waarbij vooral het hogere doel voor hem van belang was: de boodschap van volk en kunst.

Rijnsdorp motiveerde het schrijven van zijn boek uit een diep verlangen naar een ‘schoonere samenleving’, waarbij hij een van zijn personages uit *Eldert Holier* citeerde: ‘We hebben jarenlang (cultureel) op hongerrantsoenen geleefd.’⁷⁹¹ Opnieuw uit zijn tweede roman citerend gaf hij aan dat wie oppervlakkig kijkt weliswaar ziet dat de maatschappij vol kunst is, ‘maar wiens dorst dieper brandt (pag. 6), die ziet hoezeer dit alles, gemeten aan het ideaal, nog stukwerk is (pag. 153)’. Nadat hij zich had afgevraagd: ‘aan hoevelen gaat de kunst niet voorbij, die toch ook mensch zijn. En hoeveel in den mensch gaat niet aan de kunst voorbij’, constateerde Rijnsdorp: ‘Hoe weinig is nog de samenleving in schoonheid gegrond en van schoonheid doorademd?’ Daarbij gaf hij meteen aan dat de bijbel de mens ‘het natuurlijk recht’ op het verlangen naar schoonheid niet ontzegde, maar dat aan ‘deze zijde van het graf’ door de zondeval

⁷⁸⁷ C. Rijnsdorp, ‘Wat is mijn bedoeling met Eldert Holier?’, in: *De Standaard*, (Boekennummer), 18 november 1938, en in het Boekennummer van het Christelijk Sociaal Weekblad voor Nederland *De Amsterdammer*, 19 november 1938.

⁷⁸⁸ Rijnsdorp refereerde hier aan de brief van H. Burger. De kunstredacteur van *De Standaard* had hem op 12 oktober 1938 gevraagd - zeven jaar na de verschijning van het eerste Boekennummer in zijn dagblad, waaraan Rijnsdorp ook zijn medewerking had verleend - opnieuw een bijdrage te leveren: ‘Misschien zoudt ge in overweging willen nemen ons een artikel te schrijven over het onderwerp: “Inleiding tot mijn nieuwen roman” of “Het boek als beleving”.’

⁷⁸⁹ Op 16 mei 1938 had Rijnsdorp het verzoek gekregen van de afdeling Exploitatie van B&K voor het schrijven van een resumé voor het prospectus van de roman. Behalve een contract voor *Eldert Holier* kreeg Rijnsdorp ook een contract voor de (zevende) herdruk *Koningskinderen* toegezonden, die ook bij B&K verscheen.

⁷⁹⁰ Eerder had hij over zijn romandebuut *Koningskinderen* het artikel ‘Het standpunt van de schrijver’ gepubliceerd: C. Rijnsdorp, ‘Het standpunt van de schrijver’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 105-114, eveneens opgenomen in: *Ter Zijde*, 121-132. Over zijn novellenbundel *Kostgangers Gods* schreef hij in 1935 - weliswaar op verzoek van hoofdredacteur K. Schilder - een uitvoerig artikel: C. Rijnsdorp, ‘Over “Kostgangers Gods”’, in: *De Reformatie*, 7 juni 1935, 291-293. Aan de voorpublicatie van een fragment uit *Eldert Holier* in de eerste lustrumbundel *Het Heerlijke Ambacht* van de *Christelijke Auteurskring* ging eveneens een korte toelichting vooraf: ‘Tot goed begrip moet de lezer het volgende weten’, C. Rijnsdorp, ‘Eldert Holier, in: *Het Heerlijke Ambacht*, 160.

⁷⁹¹ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, XX, 231.

de volmaaktheid niet zal worden bereikt. Hij benadrukte dat de mens niet in 'de leelijkheid van leven' hoeft te rusten, 'wanneer we zien op Christus' werk'.

Vervolgens voerde Rijnsdorp de kunstenaar ten tonele, voor wie het verlangen naar schoonheid 'een stuk van het leven' vormde: 'Zij, wij, ondergaan het fragmentarische in alle kunst als een pijn en het isolement van den kunstenaar in de maatschappij als een straf, waarna hij het vervolg van het artikel toespitte op zijn eigen rol als auteur in relatie tot de uitleg van zijn roman. Hij gaf aan in zijn boek zich een kunst te hebben ingedacht, 'die boeien verbreekt en opbloeit op een geheel nieuwe wijze: in nauw verband met het leven, en: collectief.' Hij stelde zich daarbij in relatie tot de thematiek van *Eldert Holier* de cruciale vraag: 'Gebeurt dit door een opbloeien van het geloofsleven van de Christelijke kerk?' Vervolgens antwoordde hij: 'Och, de werkelijkheid is er zoo heel ver vandaan', waarna hij meteen plastisch de *fantasie* opvoerde die de verbinding leggen moest: 'De fantasie is een boot, die wel "zee" kan kiezen, maar nooit de kust van die werkelijkheid uit het oog verliezen mag. Ze onderhoudt kustvaart langs de werkelijkheid.'

In zijn *oratio pro domo* reageerde Rijnsdorp bij zijn bespreking van het romanpersonage Eldert Holier ook op de psychologische aanname van Q.A. de Ridder in *De Nederlander*: 'En hoe een overigens hooggeacht en sympathiek recensent kon meenen, dat ik in Holier mijzelf heb willen teekenen, is mij een raadsel.' Hij voegde er aan toe: 'Als ik werkelijk meende, dat er een of andere beweging aan den gang moest worden gebracht, zou ik er geen boek over schrijven, maar practisch aan het werk gaan.' De enige verwantschap die Rijnsdorp volgens eigen zeggen met Holier voelde was 'het diepe heimwee naar een schoonere samenleving, waarin aesthetischen zin "niets verloren gaat", een maatschappij van efficiënte schoonheid'. Hij rondde zijn artikel af, waarschijnlijk meer vragen oproepend dan beantwoord te hebben:

Vergeef mij, lezer, indien ik den schijn op mij laad een oratio pro domo te houden. Ik heb mij bij het schrijven van mijn boek op misverstand voorbereid. De uitkomst heeft mij ten deele beschaamd. Maar hoe het zij, het ligt niet op den weg van een auteur zich tusschen zijn werk en de lezers te dringen. Het boek moet zichzelf een weg banen en zich, zoo noodig, zelf verdedigen.⁷⁹²

De scribent van de *Vrije Westfries* begreep - los van Rijnsdorps eigen resumé in het prospectus bij de roman en nog voor de publicatie van zijn *oratio pro domo* in *De Standaard* - waarom in *Eldert Holier* eenvoudige mensen, zoals een kelner, een barbier, een typograaf, een krantenloper, 'vele duizenden in Rotterdam en straks daarbuiten' door kunst werden gegrepen en meegesleept. Dat een eenvoudige man die nooit gestudeerd had zo kon schilderen dat het een menigte ontroerde, dat mensen die nooit spraken grote redenaars werden. Hij stelde dat Rijnsdorp hier 'maar niet in 't wilde weg' fantaseerde, maar juist betoogd had dat kunst in sterke mate vakwerk was geworden, en dat er weinig was overgebleven van de primitieve, 'aan het innerlijk ontgroeide' volkskunst. De scribent vroeg zich tot slot wel af, of het boek niet meer een diepzinnig betoog was dan een roman, waarbij hij zowel de romancier als de volksopvoeder in Rijnsdorp kritisch aansprak:

We weten het wel: Rijnsdorp meent dat de kunstenaar niet tot het publiek moet afdalen, doch het volk tot de hoogte van den kunstenaar moet worden opgetrokken. Maar we stellen ons de vraag of de auteur de rekstok niet te hoog hangen heeft.⁷⁹³

5.6 'Met twee benen in één kous'

Met de voltooiing van *Eldert Holier* had Rijnsdorp een belangrijke levensfase afgerond, zowel als mens als auteur. Ook in zijn denken over christelijke kunst en literatuur was hij tot nieuwe

⁷⁹² Rijnsdorp voegde er nog aan toe: 'Doet het dit niet, dan is er niets aan verloren. Doet het dit wel, dan kan de schrijver rustig verder leven, wetende, dat het leven, en vooral het leven van onzen tijd, zoo rijk is, dat hij zich ook weer in *dit* genre niet hoeft vast te leggen.' Met een indirecte verwijzing naar de actuele situatie in Hitler-Duitsland eindigde Rijnsdorp: 'En voortsoverheerst de dankbaarheid, dat wij in ons land nog mogen schrijven wat wij meenen te moeten schrijven.'

⁷⁹³ N.N., *Vrije Westfries*, 15 november 1938.

inzichten gekomen. Aan Piet Risseeuw, die vanaf de eerste bladzijden jarenlang trouw en bemoedigend had meegeleefd met de grillige en moeizame groei van het manuscript, kon hij begin maart 1938 eindelijk schrijven: ‘Wat een dag der dagen vandaag niet? En ik ben zo innig dankbaar dat het boek af is. Zeven jaar liggen tussen de eerste conceptie en de voltooiing. Ik kon vanavond in de kerk haast niet meezingen.’⁷⁹⁴ Met Pasen 1938 beschreef zijn vriend hem, recht uit het hart,⁷⁹⁵ zijn eerste indrukken: ‘Drie dagen heb ik mij gebed in de Yanabeweging. Nu, Paaschmaandagmorgen, wil ik je even mijn voorlopige indruk melden.’⁷⁹⁶ Risseeuw, wellicht even blij en opgelucht als Rijnsdorp zelf met de afronding van de roman, noemde het verhaal ‘een suggestieve, dichterlijke droom’:

Een ‘fantasie’, jawel, maar wat voor een! Ik moet grinniken als ik denk aan de humor, dat je ook nog bank-employé bent. Een voorzichtig kantoomannetje, wie vermoedt iets van vuur?⁷⁹⁷ En het brandt diep in Holier. Het boek is doortrokken van een huiver-wekkende bezieling. Vooral tegen het slot is de tragiek voelbaar, tastbaar. Ik geloof dat je jezelf hebt overtroffen. Het is iets volkomen anders dan we gewend zijn. ‘Zo kan het dus ook’. Al was het alleen maar voor je collega’s geschreven (wat ik niet geloof) dan zou het zijn doel niet missen.⁷⁹⁸

Na enkele vragen, zoals: ‘Is Holier’s breuk met Fanny (in het begin) gemotiveerd?’, blikte Risseeuw vooruit op de kritieken. ‘Wat ik verwacht is: kritiek op de vele “beschrijvingen” der Yanabeweging. Lange dialogen, die ongetwijfeld vermoeien, en de aandacht verslappen. Maar je zult bang zijn dat dan de “droom” te zeer wordt geschonden door concessies aan het “verhaal”? In elk geval zou ik je aanraden, dit nog eens te overwegen.’ Hij sloot zijn brief af met de voorspelling: ‘Ik ben er van overtuigd, dat het boek van links tot rechts de aandacht zal trekken en dat het voor de christelijk literaire beweging de eerste jaren een voorpost zal blijken.’

De werkelijkheid bleek zich echter anders te ontvouwen dan Risseeuw zich gedacht had. De eveneens gereformeerde criticus van *De Rotterdammer*, de dichter en hoofdonderwijzer A. Wapenaar - met wie Rijnsdorp al jarenlang op vertrouwelijke voet stond - wenste hem op 28 november 1938 geluk met de verschijning van zijn boek. ‘Ik kan me zo levendig indenken dat het een pak van ’t hart is, en (paradox) als een dierbaar pak nog altoos je hart niet met rust laat.’ Arie Wapenaar had *Eldert Holier* zowel voor *De School met den Bijbel* besproken,⁷⁹⁹ als voor *Bouwen en Bewaren*.⁸⁰⁰ Tegelijkertijd maakte hij Rijnsdorp deelgenoot van zijn persoonlijke twijfels bij het boek en de moeite die de beoordeling van de roman hem kostte: ‘Je hebt niets voor niets *jaren* lang met het ontwerp en de uitwerking geleefd, gespannen tot het je wel eens te veel moet geweest zijn, juist omdat je je zo’n uitzonderlijk zware opgave hebt gesteld. En die opgave bleef je trouw; daar ben je Rijnsdorp voor. Je hebt willen *verhalen*, ja, maar bovenal heb je willen *schouwen*, zoals je Siem ’t Hoen hebt doen schouwen in “Koningskinderen”. Maar nu - anders, nu in veel wijder en intellectueel-gespannen, mystisch-geladen verband. En je schouwen via Eldert Holier werd een getuigen.’

Dat laatste had Wapenaar geboeid, ‘meer nog dan die topprestatie’s der improvisatie-avonden, door jouw beschrijvende *zingende taal*, m.i. de pièces de résistance van je boek’. Nadat

⁷⁹⁴ Briefkaart van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 7 maart 1938.

⁷⁹⁵ In het P.S. merkte Risseeuw tot slot op: ‘Wat ik hier schreef is zéér onvolledig. Je begrijpt dat!’

⁷⁹⁶ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 18 april 1938.

⁷⁹⁷ Zowel in de figuur van Siem ’t Hoen uit *Koningskinderen* als in zijn romanpersonage Eldert Holier moet Rijnsdorp de diepere lagen van zijn persoonlijkheid hebben aangesproken. In fictie - als een letterkundig moratorium - kunnen verlangens, denkbeelden en opvattingen nu eenmaal vrijer en zonder kerkelijke of maatschappelijke sancties worden beleefd en uitgeleefd, dan in de dogmatisch belijnde gereformeerde wereld ten tijde van het *Interbellum*.

⁷⁹⁸ Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp eerder in dit verband over de Jong-Protestantse schrijversbent: ‘We hebben te weinig mensen en die hebben te weinig (of te veel, wat op ’t zelfde neerkomt) te vertellen. Bovendien hebben de meesten geen juiste kijk op de verhouding van kunstenaar tot kerk en volk.’ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 3 januari 1931.

⁷⁹⁹ A. Wapenaar, ‘Eldert Holier’, in: *De School met den Bijbel*, 15 december 1938.

⁸⁰⁰ A. Wapenaar, ‘Eldert Holier’, deel I, in: *Bouwen en Bewaren*, jrg. 19, nr. 43, 17 februari 1939, 815, en: ‘Eldert Holier’, deel II, in: *Bouwen en Bewaren*, jrg. 19, nr. 44, 24 februari 1939, 840.

Wapenaar dieper was ingegaan op enkele romanfiguren en hun karaktersketching, waarin hij bijbelfiguren zoals Saul, Bileam en Judas herkende, stelde hij de kwestie: 'De "puzzle" waarvoor je ons zet is juist die *nieuwe* vormgeving, zo naar de inhoud als naar ... de vorm, m.a.w. elke lezer, criticus, staat eerst erg onwennig te kijken, ondanks de uitroepen van wel-gemeende bewondering om zoveel schoons, in je boek bereikt.' Zijn twijfels bij het boek vatte hij samen in de cruciale vraag: 'Voor een dichterlijke droom is het bouwwerk van je kunst te - Rotterdams, zal ik maar zeggen. Voor een roman is het te - ongrijpbaar naar zijn heel gewoon menselijke, d.i. psychologisch-realistische kant. Mag ik wat zeggen: raakte je niet met twee benen in één kous?'

Wapenaar formuleerde vervolgens zijn daadwerkelijk oordeel over *Eldert Holier*: 'Ik heb je boek vooral genoten als een zang-van-verlangen, als het mystieke lied, afgestemd op de extase der apocalyptische visioenen op Patmos.' Daarbij legde hij als persoonlijke kanttekening een buitenliteraire vraag aan Rijnsdorp voor: 'Alleen maar: Arcadië verdwijnt aan 't eind in de schaduw van Holier's ondergang, waarom mocht de vlam niet naar onze kerken overslaan, desnoods zonder nader adres: kerken? Ik had zo graag gezien dat je boek niet alleen literair maar ook als getuigenis een teken ware geworden dat weersproken wordt, overal waar "vernieuwing" gevreesd wordt. (...) Ik eindig: Ik hoef je niet te zeggen, uit welke sfeer dit schrijven stamt; dat je de kerk in het midden liet, zullen de "hoog-kerkelijken" je wel niet ten goede houden; je schrijft er slechts terloops over.'

Wapenaar onthulde in zijn brief, dat J.K. van Eerbeek van plan was geweest een boek te schrijven 'waarin hij de Calvinistische lieden recht-uit wou zeggen, hetgeen hem zwaar lag in zijn geestelijke maag'. Direct op de man af deed de geestverwante criticus een dringend appel op zijn vriend: 'Rijnsdorp, jij zou dat ook kunnen, *recht-uit*, maar langs de omwegen der schone fantasieën, dus: heel bezonnen, wel-overwogen. Ik heb veel de laatste tijd gehoord in mijn kerken, dat me bedroeft, en benauwt: de "beeldendienst van het verbond" b.v.; het totaal anders-gerichte denken en belijden dan waarbij Siem 't Hoen c.s. het leven konden houden.'

In een uitvoerig antwoord aan Wapenaar liet Rijnsdorp zich eind december 1938 diep in zijn schrijversziel kijken.⁸⁰¹ Hoewel hij in zijn *Standaard*-artikel van 18 november 1938 had geschreven dat hij op 'misverstand' was voorbereid, viel de meeste kritiek in de kerkelijke en christelijk-letterkundige pers hem rauw op het dak. Met een zeker onbegrip reageerde hij gekrenkt op de recensies die hem onder ogen waren gekomen. Rijnsdorp noemde het 'typisch', dat hij juist van de jongeren 'de meest opgewekte reacties' had ontvangen; over de reacties in de pers was hij minder te spreken:

Aan de krantenrecensies heb je zoo bedroefd-weinig. Wat de een stelt, ontkent de ander. Het resultaat is, dat je een beetje onverschillig voor de dagbladpers wordt. Er zijn maar weinig mensen die een nieuw genre kunnen beoordeelen, met de maatstaf, die daarvoor gelden moet. De meesten komen niet verder dan een min of meer gelukkig opereeren met de maatstaf, die ze de romans van het gebruikelijke type aanleggen. Ook voor mij staat het vast, dat het boek door zijn scherp 'profiel' ook scherpe fouten moet hebben, *maar waar die zitten, heeft nog niemand mij overtuigend kunnen aanwijzen.*

Rijnsdorp ging uitgebreid in op de opmerkingen van Arie Wapenaar. 'Dat de figuren niet de gebruikelijke individuele uitdieping hebben gekregen, is het gevolg van het feit, dat ik in het boek een "totaalziel" heb uitgebeeld, de collectiviteit, die op een ongekende wijze openbloeide. Het was mij eenvoudig onmogelijk in ieder het individuele anders dan "en bas-relief" te zien.'⁸⁰² Dat hij de vlam niet in de kerken had laten overslaan, kwam uit vrees voor profanie: 'Bovendien zou het zéér goedkoop zijn in die richting te idealiseeren en ieder zou zeggen: wat heb je aan die fantasie, als de werkelijkheid er zoover beneden blijft. Trouwens, ik geloof niet dat de kerk in

⁸⁰¹ Brief van C. Rijnsdorp aan A. Wapenaar, d.d. 21 december 1938. Hierin schreef hij als hartenkreet van een gepijnigd auteur over *Eldert Holier*: 'Het kan best dat het mislukt is (maar alles in me verzet zich er tegen, een boek van zoveel "tranen en gebeden" kan niet mislukt zijn ...).'

⁸⁰² Rijnsdorp doelde hier op de beeldhouwmethode, waarbij de weergegeven figuren vrij ondiep worden uitgewerkt, zoals bij een afbeelding op een munt.

cultureel opzicht zulk een schitterend figuur zal slaan, wel een schijnkerk, zooals Yana.' Op besliste toon stelde hij vervolgens: 'Ik kan eigenlijk op alle critiek maar één ding antwoorden en dat is dit: ik heb dit boek zoo *moeten schrijven*.' In een uitvoerige toelichting verdedigde Rijnsdorp zich met hart en ziel tegen de critiek die hij op *Eldert Holier* kreeg:

Het kan best dat het mislukt is (maar alles in me verzet zich er tegen, een boek van zooveel 'tranen en gebeden' kan niet mislukt zijn ...), maar waar kwam in de loop van die zeven jaren, dan de kracht vandaan soms maandenlang te wachten, voorstudies, aantekeningen, aforismen, te verzamelen, een geheel dagboek aan te leggen om toch maar vooral de fantasie op een doorwrochte basis te zetten. En waar kwam de kracht vandaan, telkens weer door te zetten, in jaren, waarin ik veel ziekten in mijn gezin heb gehad, een kindje verloor, in de naaste omgeving verschillende sterfgevallen meemaakte, waarin ik hard heb moeten werken voor mijn brood en met doodelijk vermoeide geest toch niet anders kon dan maar weer verder gaan, waarin ik zeker wel honderdmaal gewanhoopt heb aan de voltooiing, waarin ik verraad van zeer nabijstaande vrienden (op geheel ander gebied dan de literatuur) die een stuk van het boek hadden zien mee-ontstaan, heb ondervonden enz.

Rijnsdorp vervolgde zijn schrijversrelaas, waarbij hij dieper inging op zijn ontwikkeling als auteur, zijn plannen voor de toekomst, waarbij hij terloops zinspeelde op zijn 'eigenlijke taak':

Voor mij is Holier het eind van mijn jeugd en leer-periode, ik heb het boek opgebouwd met al het radicalisme, dat in me is, uit gegevens op het gebied van gevoel, geloof en gedachte. Nu is alle behoefte aan gepieker, aan bespiegelingen, alle wurmen en worstelen en zoeken overwonnen, nu ga ik gemakkelijker schrijven. (zoo zijn ook mijn muziekrecensies te zien) en keer mij meer en meer tot mijn eigenlijke taak. Innerlijk heb ik voor de problemen, die mij bezig houden een 'houding' gevonden. Zooals mijn bekering in 1912 mij voorgoed een levenshouding heeft gegeven, zooals de liefde tot mijn vrouw mij een jaar later overviel en dwong tot positiekiezen in het maatschappelijke, zoo heb ik met E.H. een phase afgesloten, waaraan ik nog geen naam kan geven, maar die voor mij van groot belang is. En omdat ik mensch ben onder de menschen, en Christen onder talloze andere Christenen, heb ik de overtuiging, dat mijn boek voor anderen kan zijn wat het voor mezelf is geweest. Dat nu toevallig nog weinig begrip voor en van muziek in onze kringen wordt gevonden, dat men nog niet gewoon is de verschijnselen in de verschillende kunsten onder één gezichtspunt te zien, kan mij niet te laste worden gelegd. Het boek moet zóó geschreven zijn dat het in die richting dwingend werkt. Of het dat zal doen, weet ik niet. In tien jaar kan veel veranderen en dan behoeft mijn boek nog niet verouderd te zijn.

Op de vraag van Wapenaar, waarom hij niet een concrete roman schreef over het gereformeerde leven, antwoordde hij: 'Wat is Gereformeerd op het oogenblik? De richting-Kuyper, die me heeft gevormd, de richting-Schilder of Vollenhoven, eventueel Hepp en/of anderen? Moeten we prijzen of moeten we laken? Beleven we verval of opbloei?' Rijnsdorp gaf aan zich nog te jong en te onervaren te vinden, en het gereformeerde leven te weinig in zijn 'volle, landelijke breedte en in alle lagen' te kennen: 'Wat weten wij van het diepere zieleleven van studenten en profs b.v., zelfs van dominees?'⁸⁰³

Kunst was geen journalistiek in Rijnsdorps opvatting en daarom moesten het leven en de vragen van de dag niet in de eerste plaats in de kunst behandeld worden, maar in de daarvoor aangewezen en bestemde organen. 'De kunst veralgemeent, spiegelt, verzinnebeeldt, onttrekt aan het toevallige, styleert, ziet het blijvende. Dát heb ik gedaan. Dat idioom moet men leeren verstaan. Conclusie: we zitten te vast in de literatuur aan de erfenis van vader 1910 en grootvader 1880.' Rijnsdorp bekende tevens geen flauw idee te hebben in welke richting zijn werk zich verder zou bewegen. 'Ik leef maar bij den dag en probeer mij verder nog wat te ontwikkelen en op alle manieren te leeren schrijven. "Leef" zei Holier ten afscheid.'

Pas op 25 februari 1939 reageerde Wapenaar op Rijnsdorps 'uitvoerige, intieme brief', waarbij hij zakelijk opmerkte: 'Enkele punten wou ik nog graag even met je bespreken; ik voel dat we, hòe ook aan elkaar verwant, èn in aestheticis èn in kerkelijk opzicht, niet dezelfde instelling hebben en ik mag zo graag eens daarover met je bomen.' Hij gaf aan direct te geloven dat

⁸⁰³ In 1946 verscheen Rijnsdorps derde grote roman *Mijn Vader, Mijn Vader...*, waarin hij onder meer deze vragen over studenten, dominees en professoren binnen de kerkelijk-gereformeerde wereld als *factie* verder uitwerkte.

Rijnsdorp zijn boek ‘zóó’ had moeten schrijven, maar verwijzend naar de tweedelige recensie van Risseeuw, die in *De Rotterdammer* op de twee kanten van Holier, de essayist en de romancier had gewezen, stelde hij: ‘m.i. overweegt te veel de eerste en bleef de laatste te gebonden aan de droom van de eerste; vandaar dat ik schreef: Rijnsdorp zit met twee benen in één kous.’

Tot slot schreef Arie Wapenaar over de recensie van ds. D.J. Couvée: ‘Ds. Couvée werd, geloof ik, gedreven door het ressentiment van den intellectueelen dominé-burger, die blij is als de artist z.i. faalt; hij vloog op je boek af als de stier op de irriterende rode lap’.⁸⁰⁴ Hij eindigde zijn brief: ‘Maar dát we je boek in zijn *vorm-geving* langzamerhand (het gaat niet zo gauw; dat pleit voor je boek) gaan door-zien, dat moet je zelf, ik weet het, een voldoening zijn, daar je zelf zo eerlijk bekent: een boek met zo scherp profiel moet scherpe fouten hebben. Ik hoop dat ik me niet tevergeefs de vraag in ernst en uit grote achting voor je werk stelde: Zoek de fout(en); ook het kostelijk-mooie.’

5.7 *Het noodlottige tweede boek*

Rijnsdorp reageerde kort na zijn correspondentie met Wapenaar over *Eldert Holier* in een literaire reflectie op de metafoor van ‘twee benen in één kous’. Tijdens een poëtische kerstmijmering in *Opwaartsche Wegen* eind 1938 blikte Rijnsdorp terug op de geboorte en ontvangst van zijn tweede roman, waarbij de verhouding tussen ‘het belletteristische en het bespiegelende werk afzonderlijk’ zijn aandacht had.⁸⁰⁵ In Holier zijn die beide elementen, in mijn zoeken naar eenheid des levens, op elkaar gebotst. Hoe het verder zal gaan weet ik niet.⁸⁰⁶ Daarbij plaatste hij de opmerking dat hij het betreurde dat in de kritiek op *Eldert Holier* het boek te veel gemeten werd met de maatstaf van ‘een roman van het meer gebruikelijke, min of meer realistische type’. Rijnsdorp stelde dat hij bewust zijn romanfiguren ‘in bas-reliëf’ had gehouden, met als doel ‘ze als groep beter te doen uitkomen’, en dat hij Holier bewust alleen in verhouding tot *Yana* had gezien. Hij sloot zijn reactie af met de opmerking: ‘Ik wacht nog op de recensie over mijn boek, die het afmeet naar zijn eigen ideaal en die mijzelf overtuigend aantoont, waar de gebreken zitten.’⁸⁰⁷ Het broederlijk-letterkundige vermaan van Wapenaar ten spijt liet Rijnsdorp *Eldert Holier* zijn eigen verdediging voeren en richtte hij zich vanuit een bemiddelende functie tussen kunst en publiek op nieuwe volksoepvoedende cultuurtaken met een emancipatoir oogmerk: muziekcriticus van *De Standaard* (1938), en redacteur van zowel *Opwaartsche Wegen* (1939) als van *Organist en Eeredienst* (1939).

Rijnsdorps methodisch-planmatige, bijna boekhoudkundige, werkwijze bij de conceptie en compositie van *Eldert Holier*, aangevuld met systematische reflecties op de verwickelingen in het verhaal, tonen onmiskenbaar zijn geworstel met de roman. Deze korte notities, die Rijnsdorp vanaf april 1931 secuur bijhield, ordende hij in een aantal rubrieken.⁸⁰⁸ Bovendien lieten zijn eigen beperkende levensomstandigheden hem weinig vrije tijd voor scheppend werk. Op den duur kreeg hij het gevoel verhinderd te worden om - bijbels gesproken - ‘in de wijngaard’ te werken: ‘Met de “moed” der vertwijfeling maar weer aan de roman!’, beklaagde hij zich bij Risseeuw.⁸⁰⁹

⁸⁰⁴ Ds. D.J. Couvée, ‘Eldert Holier’, in: *Herleving*, jrg. 10, nr. 21, deel 1, 12 november 1938, en vervolgd in: nr. 22, deel II, 26 november 1938.

⁸⁰⁵ Tegenover Puchinger bekende Rijnsdorp in 1969: ‘De essayist en de romanschrijver Rijnsdorp liggen in dit boek nogal eens met elkaar overhoop.’ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 202.

⁸⁰⁶ C. Rijnsdorp, ‘Kerstmis 1938’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1939, 4.

⁸⁰⁷ *Ibidem*, 3. Die recensie zou door Harmen van der Leek geschreven worden in *Opwaartsche Wegen*. Kees Ouboter verklaarde later waarom deze recensie nooit geschreven is: ‘Van der Leek gevoelig juist voor deze problematiek, die als Barthiaan Rijnsdorp in zijn laatste consequenties niet helemaal volgen wilde, maar de ernst en drang gevoeld moet hebben, is niet tot schrijven gekomen. Hij viel voor het vuurpeloton (wij dan hebben altijd goede moed, stond boven de advertentie) en trok het gesprek over Eldert Holier met zich mee over de grens. Is dat mede beschikking van óver die grens?’ Kees Ouboter, ‘C. Rijnsdorp, 70 jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 364.

⁸⁰⁸ Hierin rubriceerde Rijnsdorp per thema of onderwerp zijn vondsten, ideeën, gedachten en opvattingen, met trefwoorden als: daemonie, liefde, leiderschap, conservatisme, intellectueelen, de kunstenaars, *Yana* en de kerken, *Yana* Anti-Christelijk, *Yana* en de gezondheid, *Yana* en de sexe, het *Yanahuis*.

⁸⁰⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 17 april 1935. In zijn correspondentie met P.J. Risseeuw over *Eldert Holier* duiken termen op als ‘Holieren’ en ‘Holirium’, die als metaforen zijn worsteling met het boek verbeelden.

Uit de correspondentie met Piet Risseeuw bleek de voortdurende strijd en afmattende pijn die het schrijven van het boek hem zeven jaar lang letterlijk kwelde. Daarnaast hield hij nauwelijks tijd over voor andere literaire bezigheden; reden waarom hij het aanbod om redacteur van *Opwaartsche Wegen* te worden - zowel eind december 1931 als in het najaar van 1935 - afsloeg, met als belangrijkste argument het ononderbroken kunnen doorwerken aan zijn cultuurroman.

Eldert Holier ontstond niet vanuit een 'stromende bezieling', zoals hij eerder *Koningskinderen* had geschreven. Zijn tweede roman concipieerde hij radicaal anders. Moeizaam groeide als een doorwrocht resultaat van een systematisch doordachte architectuur de roman, waarbij hij het verhaal grotendeels woord voor woord, gedachte na gedachte, opbouwde.⁸¹⁰ Kunstig construerend en psychologisch elk detail doordenkend, werkte Rijnsdorp in de late avonduren aan de roman, die hij later met een verwijzing naar de uitspraak van Nietzsche als: 'das verhängnisvolle zweite Buch' betitelde: 'het noodlottige tweede boek'.⁸¹¹ Een roman die in architectuur, monumentaliteit en synthese vanuit een verinnerlijkte Kuypertiaanse theologie en cultuurbeschouwing steeds meer stem gaf aan zijn denkbeelden over volk, kunst en cultuur, toegespitst op muziek en literatuur.

Rijnsdorp wilde in zijn nieuwe roman ook de eigentijdse experimentele muziek in een nieuw betekenisvol 'totaliteitsverband' brengen met stromingen op andere levensgebieden van kunst, cultuur, geloof en religie.⁸¹² Rijnsdorp kende het werk van de 'cultuurpessimisten' Oswald Spengler, José Ortega y Gasset en Johan Huizinga. Op de vraag van de redactie van het Boekenweekgeschenk 1932, wat hij van de moderne tijd dacht, had hij geantwoord: 'Die vraag wordt juist in mijn nieuw plan, naar de aard van de epiek behandeld', waaraan hij met een apocalyptische zinspeling toevoegde: 'Laat ik maar kort antwoorden: ik houd onze tijd voor enkele maten uit de finale'.⁸¹³

Voor zijn tweede roman had Rijnsdorp aanvankelijk de titel *Yana is iets Ernstigs* in gedachte.⁸¹⁴ Op 9 mei 1932 schreef hij Risseeuw de opmerkelijke zinsnede: 'Onze Chr. literatuur schijnt zoo'n beetje van grensgevallen te moeten leven. Ik lach in mijn vuistje als ik bedenk hoe later de lui zullen opkijken als ze het boek over "Yana" eens in handen krijgen. Christelijke lectuur...' ⁸¹⁵ Kennelijk was hij er stellig van overtuigd dat zijn nieuwe roman binnen de Jong- Protestantse letteren voor enige ophef en beroering zou zorgen, gezien de experimentele opzet en zijn ongebruikelijke stilering van de cultureel-religieuze thematiek.⁸¹⁶

Rijnsdorp wilde zijn hoofdpersoon Eldert Holier zo levensecht mogelijk opvoeren. Daarbij probeerde hij alle menselijke aspecten van zijn romanheld psychologisch te doordenken,

⁸¹⁰ In het Archief C. Rijnsdorp bevindt zich de papieren erfenis van *Eldert Holier*, zorgvuldig in vier aparte mappen opgeborgen en gewikkeld in bruin kaftpapier, die met plakband stevig waren dichtgeplakt. Daaromheen had hij met vliegertouw nog een keer de mappen afzonderlijk dichtgeknoopt. De mappen bevatten onder meer het typoscript; ongeordende recensies over *Eldert Holier* (al dan niet van datum en vindplaats voorzien); 'klad en snipperwerk' met twee versies van het uitgetypte manuscript op A5-vellen, waarop de getypte zinnen met pen zijn doorgehaald, aangepast of verbeterd, of waarop stroken met nieuwe zinnen over eerdere versies van zinnen zijn geplakt; een collage van tekstfragmenten, zorgvuldig opgebouwd en uitgewerkt; het 'letterkundig dagboek' bij *Eldert Holier*, en tot slot een map met diverse voorstudies van het boek. Deze archivalia geven een beeld van het wordingsproces van de roman, en de daarbij gehanteerde schrijf- en onderzoeksmethodiek van Rijnsdorp in de jaren tussen 1931 en 1938.

⁸¹¹ C. Rijnsdorp, 'Doodslaan op donderdag', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 januari 1963. Rijnsdorp schreef verder: 'Een tweede boek openbaart doorgaans of de auteur zichzelf gaat herhalen, of dat hij het ook nog anders kan.'

⁸¹² Over de moderne muziek, met name over atonaliteit en polytonaliteit, correspondeerde Rijnsdorp met de componist en directeur van het Rotterdams conservatorium, Willem Pijper. Met het werk aan Pijpers leerlingen, zoals Henk Badings, Guillaume Landré en Oscar Hemel toonde Rijnsdorp in zijn recensies veel affiniteit.

⁸¹³ 'C. Rijnsdorp', in: *Geschenke* bij de Boekenweek 1932, 120.

⁸¹⁴ Opgave van C. Rijnsdorp voor de bibliografie 1931/1932, in het: 'Tweejaarlijksch Rapport, 1931-1932, Christelijke Auteurskring' onder redactie van Jan H. de Groot en G. Kamphuis. Archief G. Kamphuis, Literatuurmuseum, Den Haag.

⁸¹⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 9 mei 1932.

⁸¹⁶ Over de literaire toonzetting had Rijnsdorp eerder aan Risseeuw op 14 april 1931 geschreven: 'Ik weet zeker, dat het publiek er zoo niets aan heeft, omdat het niet litterair genoeg geschoold is, om het alleen qua stijl te verorberen.'

ook het seksuele aspect.⁸¹⁷ Preutsheid in denken valt Rijnsdorp niet te verwijten, maar erotiek anders dan in de vorm van een terloopse verwijzing of subtiële suggestie zou in *Eldert Holier* als gevolg van zijn verinnerlijkte denkoefeningen in de gereformeerde zede geen plaats van betekenis krijgen.

Rijnsdorp's tweede roman in wording betekende veel voor hem als auteur. Zijn jongste dochter Ulrica herinnerde zich dat haar vader het typoscript van *Eldert Holier* voor het slapen gaan in de stenen kom van een lampet naast het echtelijk bed stopte. Vervolgens plaatste hij er nog een tweede kom overheen. Rijnsdorp veronderstelde met deze bijkans dwangmatige handeling, dat in geval van brand het manuscript geen vlam zou vatten en bij calamiteiten gered kon worden.⁸¹⁸ Ook de zorgvuldige wijze waarop Rijnsdorp later het manuscript en de bijbehorende archivalia heeft bewaard, toont de speciale plaats van dit boek in zijn schrijvershart. In zijn *Literair dagboek* verklaarde hij 24 december 1944 in dit verband:

Rilke schreef aan een jonge dichter: 'Een kunstwerk is goed, wanneer het uit noodzaak ontstond. In dit karakter van zijn oorsprong ligt zijn oordeel: een ander is er niet.' Onder dit oordeel buigt men het hoofd; hier is al het bijkomstige op de achtergrond gehouden. Een esthetisch evangelie: één ding is nodig. Aan deze maatstaf gemeten zou alleen *Eldert Holier* goed zijn: hier heeft het moeten het sterkst gesproken.⁸¹⁹

Over de teleurstellende ontvangst van *Eldert Holier* in de protestantse periodieke pers schreef Rijnsdorp op 7 oktober 1944 aan Risseeuw: 'Het is mijn vaste overtuiging dat er een dag zal komen waarop Holier zal worden ontdekt en dat men zich zal verbazen dat men in die jaren dit boek zo achteloos is voorbijgegaan.' In zijn *Literair dagboek* schreef hij op 26 mei 1946: '*Eldert Holier* is nog nooit in een meer of uitvoerig artikel besproken.' In het interview met Dingeman van der Stoep uit 1950 in *Ontmoeting* zei Rijnsdorp over *Eldert Holier* in vergelijking tot *Koningskinderen*: 'Bij "Koningskinderen" putte ik inspiratie uit het verleden, mijn eigen verleden n.l., bij "Eldert Holier" uit gevaren en mogelijkheden in de toekomst. Koningskinderen heeft succes gehad; aan Eldert Holier is geen recht gedaan. Maar het ligt niet aan mij om over eventuele waarde van mijn werk te spreken en het gaat hier over de aanleiding tot het schrijven daarvan.'⁸²⁰ Aan Kees Klap zei Rijnsdorp over zijn miskende roman: 'Ik heb over een artistieke bezieling, ook over de gevaren er van, in mijn boek "Eldert Holier" geschreven. Jammer dat dit boek vaak is misverstaan. Ik acht het mijn beste werk.'⁸²¹ In 1958 typeerde Rijnsdorp zijn tweede roman met een eigentijdse metafoor als een 'mislukte kunstmaan'.⁸²²

Rijnsdorp kende met zijn 'cultuurfantasie' ook zijn *congenialen*; zij vormden echter een 'kleine wolk, als eens mans hand', die zich ophief boven de zeeën van kritiek en onbegrip. Risseeuw benadrukte het literaire experiment van Rijnsdorp in de Jong-Protestantse letteren. "Eldert Holier" is een roman, waarin het probleem van een christelijke cultuur in de vorm van de geschiedenis van een fantastische culturele beweging, die zich op een conflict tussen christen en niet-christen toespitst, wordt geschilderd. Deze roman mag dan ook heden nog gelden als één der eerste experimentele werkstukken, die ooit uit de kring der protestants-christelijke literatoren

⁸¹⁷ In zijn aantekeningen bij het thema 'Yana en de sexe', schreef Rijnsdorp onder meer aan invallen en inzichten: 'De tarra is voor de puber: de oudere man vraagt de liefde netto, zonder veel pourparlers en lyrische omslag. Ja "omslag", emballage. De usantiële tarra der sexualiteit in mindering brengen.' En de opvallende notitie: 'Yana maakt ook het seksuele leven gezond. Tegen Freud: een beetje verdringing is noodzakelijk. De ware exploitatie van de krachtbron der sexuele potentie. Geen ascetisme en ook geen extase des vleesches. (Dit is een factor, die Holier tot een huwelijk drijft en daarin naar het begin van zijn val).'

⁸¹⁸ Mededeling van Ulrica Rijnsdorp tijdens het interview met Anne Schipper op 30 mei 1987 te Leiden.

⁸¹⁹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 80. In zijn dagboekantekening op 14 januari 1945 mijmerde Rijnsdorp over de vraag: 'Mijn eigen ideaal van kunst; onderwerp van *Eldert Holier* en, in rustiger vorm, van een nieuwe roman?' C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 99. Aan het thema 'volk en kunst' heeft Rijnsdorp zich in romanvorm niet meer gewaagd.

⁸²⁰ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr.1, oktober 1950, 12.

⁸²¹ Kees Klap, 'Gesprek met Rijnsdorp', in: *Op den Uitkijk*, december 1951, 112.

⁸²² C. Rijnsdorp, 'Het getuigenis in de roman', opgenomen in: C. Rijnsdorp, *Aan de driesprong*, 105.

zijn voortgekomen.⁸²³ De classicus Jaap Das oordeelde over de statuur van de roman: ‘Een boek als *Eldert Holier*, dat juist aan het feit, dat een tot dan toe individueel behandeld probleem op een collectief plan werd gebracht, een eigenaardige grootheid ontleent.’⁸²⁴

In 1959 schreef de dichter en literatuurcriticus van *Trouw*, Koos van Doorne, na de constatering dat de roman ‘zoals zovele andere goede literatuur, tengevolge van de oorlog al te spoedig tot literatuur van een vorige periode werd’, over de *Eldert Holier*: ‘De roman is, zeker voor de tijd waarin hij verscheen, bijzonder merkwaardig te noemen en het is volgens ons dan ook verwonderlijk, dat hij niet meer de aandacht getrokken heeft dan het geval is. (...) Rijnsdorp’s bedoeling is duidelijk: elke cultuur, hoe goed en zuiver op zichzelf, wordt anti-christelijk, indien de mens zijn ganse hart niet op God richt. Hier op aarde is de strijd tussen goed en kwaad en die strijd is nog niet afgelopen. Niemand kan het paradijs stichten, niemand kan buiten God om iets waardevols-cultureels doen.’⁸²⁵

In de N.R.C. had de Rotterdamse boekhandelaar en essayist Kees Ouboter in 1964 geschreven: ‘Met Eldert Holier heeft Rijnsdorp een poging gedaan de spanning tussen geloof en cultuur gestalte te geven. Van dit zorgenkind, deze heimelijk gekoesterde Benjamin. (...) Maar Eldert Holier draagt duidelijk essayistische elementen in zich. Het is een essay van lange adem omgebouwd tot een roman. De Civitas Dei en de Civitas Terrena van Augustinus hebben in Eldert Holier een late nakomeling gevonden.’⁸²⁶ Ouboter gaf als redacteur van *Ontmoeting* tevens aan, dat Rijnsdorp geen vrede heeft gehad ‘met de opvatting van Schilder die de cultuur in de kerk trok, in zijn beroemde opstel in de bundel Jezus Christus en het menselijk leven, waarin hij de cultuurarbeid laat culminerend in de ouderling die goed huisbezoek doet’. Volgens hem heeft Rijnsdorp ‘aan de andere kant niet de kerk in de cultuur willen laten trekken’. Hij constateerde afsluitend: ‘Zo heeft hij de ontwikkeling die in de jaren dertig begonnen is, gezien en ook daarvoor heeft hij gepast. Daardoor is hij zichzelf gebleven, daar tegelijk “er tussen in”.’⁸²⁷

Ter gelegenheid van het afscheid van dr. C.A. van Peursen als buitengewoon hoogleraar Kennis- en Wetenschapsleer aan de *Vrije Universiteit* op 27 september 1985 werd een speciale Van Peursen-editie uitgebracht van *Kladschrift*. Hierin publiceerde de veelzijdige wijsgeer zijn ‘Boeken Top Vijf’. Als vierde boek noemde hij: ‘Een “klassieker”, de vooroorlogse roman *Eldert Holier* van Rijnsdorp. Alhier niet vermeld omdat hij ere-doctor van de VU werd, maar vanwege de bijzondere combinatie van literaire stijl en merkwaardige motieven van creativiteit, Pinksteren, utopie, marginale kunst, impasse van deze motieven binnen alledaagse werkelijkheid.’⁸²⁸

5.8 *Toepassing en nabetrachting*

Wat Rijnsdorp werkelijk wilde bereiken vanuit zijn roeping en levenstaak op het levensterrein van de kunst, heeft hij getracht te verbeelden in *Eldert Holier*. De verschijning van de roman was volgens eigen zeggen tijdens een openhartige lezing over zijn werk uit 1943: ‘laten we het maar eerlijk zeggen, voor het gros van de lezers een teleurstelling geweest. Men wist en men weet er nog steeds geen raad mee.’⁸²⁹ De algemene opvatting was dat Rijnsdorp, na een boek te hebben geschreven ‘dat er in ging als koek’, eerst veel te lang had gezweven en daarna zich heeft vertild aan een inhoud die veel te zwaar voor hem was.

⁸²³ Addendum bij de aanvraag d.d. 16 juli 1954 van een koninklijke onderscheiding voor C. Rijnsdorp aan de Burgemeester van Rotterdam, ondertekend door Bert Bakker, dr. E. Diemer en P.J. Risseeuw.

⁸²⁴ Jaap Das, ‘C. Rijnsdorp, *Mijn Vader, Mijn Vader...*’, in: *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 8, mei 1947, 271.

⁸²⁵ J. van Doorne, ‘Kees Rijnsdorp 65 jaar’, in: *Trouw*, 19 september 1959.

⁸²⁶ C. Ouboter, ‘Criticus en romanschrijver C. Rijnsdorp zeventig jaar. Calvinisme als uitgangspunt’, in: N.R.C., 18 september 1964.

⁸²⁷ Kees Ouboter, ‘C. Rijnsdorp, 70 jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 363.

⁸²⁸ C.A. van Peursen, ‘Boeken Top Vijf’, in: *Kladschrift* Van Peursen, fakulteitskrant van de Centrale Interfakulteit, *Vrije Universiteit*, Amsterdam, Cursus 1984/85, nr. 5, tweede, gecorrigeerde en vermeerderde druk: september 1985, 48-49.

⁸²⁹ C. Rijnsdorp, ongepubliceerde en ongedateerde lezing over eigen werk (circa 1943).

Rijnsdorp heeft nooit ontkend dat *Eldert Holier* een moeilijk boek was, zoals hij in zijn lezing over eigen werk verder verduidelijkte: 'Moeilijk vanwege het onderwerp, moeilijk vanwege de gedrongenheid van de stijl.' Hij noemde het zelfs misleidend om van *het* onderwerp te spreken: 'Er is hier een veelheid van aspecten, die de meeste lezers wel moet verwarren. Bovendien veronderstelt het bij den lezer een tamelijk aanzienlijke kennis van muziek, literatuur, schilderkunst en van een behoorlijke belezenheid op het gebied van culturele beschouwingen.' Maar bij die veronderstelde kennis van muziek en kunst bleef het niet, aldus Rijnsdorp: 'Als het dat alleen was, dan zou het misschien nog wel gaan. Maar boven dit alles is het eigenlijke gebeuren in dit boek, het verhaal, de gang van zaken, de ontwikkeling der gebeurtenissen, de fabel hoe zal ik het noemen, heel ongewoon en heel vreemd. Vreemd in de opzet, nog vreemder in de afwikkeling.'⁸³⁰ Jaren later, tijdens een lezing over *Eldert Holier* voor de Protestantse Kunstkring Leeuwarden op 10 oktober 1957, herhaalde Rijnsdorp dit oordeel over zijn tweede roman: 'Eldert Holier is geen gezellig, maar een on-populair en een moeilijk boek.' Hij voegde er nog de volgende typering aan toe: 'Het is meer een tijdprek in de vorm van een verhaal.'⁸³¹

In een bijdrage uit 1940 voor *Organist en Eeredienst* schreef Rijnsdorp - verwijzend naar het thema van *Eldert Holier* - bij de aanhef van het artikel gekscherend: 'Nee, lezer, dit heeft nu eens niets te maken met "kunst aan het volk" of de duizelig-makende omkering "het volk aan de kunst" waaraan ik me wel eens heb bezondigd.'⁸³² Deze koketterie was maar schijn; de roman betekende immers veel voor hem in zijn dubbelrol als kunstenaar en volksopvoeder. Op het typoscript van *Eldert Holier* had hij in zijn precieze miniatuurhandschrift de veelzeggende overweging genoteerd: 'Nu zal het nog zoover komen, dat de kunst mijn geestelijk leven vernieuwt en redt.'⁸³³ Aan den lijve ondervond Rijnsdorp dat niet zozeer de *kerk*, maar de *kunst* als goddelijke inspiratiebron zijn geloofsleven bezielde en versterkte.⁸³⁴

⁸³⁰ *Ibidem*.

⁸³¹ 'C. Rijnsdorp sprak voor Kunstkring', in: *Trouw*, 12 oktober 1957.

⁸³² C. Rijnsdorp, 'Muziek als geestelijk allemansland' (I), *Organist en Eeredienst*, jrg. 9, nr. 91, januari 1940, 3.

⁸³³ In *Eldert Holier*, VII, 75, liet Rijnsdorp Ries Kruzeman tegen Holier zeggen: 'Heb jij het geloof aesthetisch leren waarderen, ik heb in de aesthetiek geloofsvragen aan het werk gezien.'

⁸³⁴ Aan P.J. Risseeuw uitte Rijnsdorp zich in soortgelijke bewoordingen: 'En nu het omgekeerde: mijn werk draagt en vernieuwt mijn geestelijk leven.' Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 31 december 1935.

6 Aanvoerder zonder leger

Volgens Koos van Doorne, literair criticus van *Trouw*, zou over Rijnsdorp gezegd zijn dat hij een ‘aanvoerder zonder leger’ was.⁸³⁵ ‘Hij is dat gebleven’, vervolgde Van Doorne instemmend, waarbij hij in 1959 over doel en opbrengst van het ‘cultureel middelaarschap’ van zijn bevriende collega-criticus van het *Rotterdammer-Kwartet* opmerkte: ‘Zeker is, dat hij velen bezielt heeft, maar toch kan niet gesproken worden van een duidelijke literaire bloei.’ In Rijnsdorps volksopvoedkundig cultureel handelingsrepertoire is een vijftal initiatieven te vinden, waarin hij als culturele aanvoerder theoretisch en praktisch het voortouw nam, maar waarbij het leger van cultuurdragers in zijn gereformeerde achterban - in alle rangen en standen - niet geheel of geheel niet uit de stellingen kwam. Door geen of nauwelijks gehoor te geven aan de bijbelse cultuuropdracht liet zijn achterban Rijnsdorp als aanvoerder in artistiek en bijbels opzicht in de steek. Deze ‘culturele desertie’ op kunstgebied betreft niet zozeer het eenvoudige vrome volk als wel de eigen leidsmannen, de ‘cultuurdragers’ - van uitgevers en journalisten tot predikanten, van hoogleraren en politici tot magistraten - die als publieke opiniemakers vanuit hun bijbelse cultuuropdracht een bemiddelende taak en functie behoorden te vervullen tussen kunst en volk. De casussen betreffen het letterkundig en algemeen-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* (tussen 1936 en 1938, met Piet Risseeuw en de gereformeerde uitgever J.H. Kok uit Kampen), de *A.M.V.J.*-soos te Amsterdam (van 1937 tot 1939, met H. Burger, redacteur kunst en letteren van *De Standaard*), de Boekenweek van 1953, en het daaruit volgend ‘calvinistisch cultureel congres’ (tussen 1953 en 1954, met dr. E. Diemer, hoofdredacteur van het *Rotterdammer-Kwartet* en een deel van de gereformeerde intelligentsia), en tot slot het plan om Rijnsdorp aan te stellen als ‘leider culturele vorming’ voor calvinistische studenten aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam en aan de *Theologische Hogeschool* in Kampen (van 1953 tot 1954, met P.J. Risseeuw, Jaap Das en E. Diemer). In deze uitgewerkte casuïstiek bracht Rijnsdorp consequent zijn opvatting over leiderschap in de volksopvoedende cultuurpraktijk - namelijk als: ‘iemand, die *allen* dient’.⁸³⁶

6.1 *Opgedrongen leiderschap*

Wijzend op de culturele staat en situatie van het calvinistisch volksdeel eind jaren vijftig van de vorige eeuw citeerde Koos van Doorne ter verklaring van het ‘nijpende cultuurvraagstuk’ in gereformeerde kring een eerdere opmerking van Rijnsdorp: ‘Het Calvinisme is nog zo jong’, waarna hij over het cultuurideaal van de vijfenzestigjarige literator en volksopvoeder begripvol schreef: ‘Dat geeft hem moed voor de toekomst, want hij is ervan overtuigd, dat het Calvinistische volksdeel volwaardig kan en ook moet worden op het gebied van de kunst.’⁸³⁷ Van Doorne doelde met de beeldspraak ‘aanvoerder zonder leger’ op het ontbreken van (groot) literair talent om Rijnsdorp heen: ‘Als literator heeft hij binnen de kring van de orthodox-protestantse letteren helaas geen gelijken.’ De metafoor reikte echter verder en raakte voluit Rijnsdorps gereformeerde achterban. Zijn eigen literair-cultureel leiderschap was daarbij niet zozeer in het geding, maar de a-culturele houding en mentaliteit van het calvinistisch volksdeel, waaraan hij - vanuit zijn dubbele cultuurtaak als schrijver en volksopvoeder - in kunstzinnig en pedagogisch opzicht leiding moest geven om gehoor te kunnen geven aan zijn goddelijk geïnspireerde levenstaak. Hoewel velen in gereformeerd-culturele kringen, van kunstenaar tot kunstlievende, in Rijnsdorp hun leider zagen op letterkundig en cultureel gebied, ambieerde hij deze positie niet. Voor hem als neocalvinist in hart en nieren was zijn werk op het levensterrein van de kunst niet alleen ‘cultuurplicht’, maar vooral ‘geloofsdaad’, voortvloeiend vanuit zijn cultuuropdracht. Daarbij stelde hij bescheiden het werk en niet de man centraal.

⁸³⁵ J. van Doorne, ‘Kees Rijnsdorp 65 jaar’, in: *Trouw*, 19 september 1959. In het herdenkingsartikel bij de honderdste geboortedag van dr. C. Rijnsdorp, ‘Rijnsdorp, criticus die nooit bitter werd’, in: *Trouw*, 19 september 1994, werd de metafoor aan Van Doorne toegeschreven en ‘aanvoerder’ veranderd in ‘generaal’.

⁸³⁶ C. Rijnsdorp, ‘Theologische en letterkundige optiek’, *Ter Zijde*, 103.

⁸³⁷ J. van Doorne, ‘Kees Rijnsdorp 65 jaar’, in: *Trouw*, 19 september 1959.

Leiding gaf Rijnsdorp in zijn denken en werk - zowel scheppend als beschouwend, zoals hij dit eerder in 1931 had verwoord: 'Zóó kan de schrijver volksleider zijn: door 't Evangelie minder te formuleren, dan wel 't in zijn doorgaande werking te *toon*en.'⁸³⁸ Dit deed hij bijvoorbeeld in zijn bijdrage aan *De Rotterdammer* van 4 mei 1935 over 'Het volk aan de Kunst', een half jaar later gevolgd door het tweedelige, opiniërende vraaggesprek over hetzelfde thema, dat kunstredacteur H. Burger van *De Standaard* hem afnam.⁸³⁹ In dit interview ontvouwde hij voor het hoofdzakelijk gereformeerde lezerspubliek de hoofdlijnen van zijn strategie en program van volksopvoeding. In zijn strategie met de tactiek van het *roepen* toonde Rijnsdorp bij zijn cultureel beschavingsoffensief eveneens onmiskenbaar leiderschap, waarbij hij aangaf met 'gereedliggende organisatieschema's' niets te kunnen beginnen. Verwijzend naar de mannenbroeders in de schoolstrijd, *Doleantie* en sociale beweging, die bij hun gezamenlijk emancipatiestreven helder omschreven doeleinden voor ogen hadden, werd volgens hem toch 'de actie op elk dezer terreinen naar zijn aard' gevoerd. Bij zijn cultuuropvoedend streven op het levensterrein van de kunst stelde Rijnsdorp over zijn rol, taak en functie - conform zijn eerdere opmerking dat de schrijver niet optreedt 'met een welomschreven, controleerbaar program van actie',⁸⁴⁰ dan ook met de nodige tact:

Hoeveel te meer nu op het gebied van cultuur en kunst, waar men met programma's heel voorzichtig moet zijn. Eerst moest er immers ruimte worden geschapen, een minimum aan bewegingsvrijheid, dat noodig is om het volksdeel invloed te verschaffen op den gang van zaken. Die bewegingsvrijheid hebben we ... nog. Meê om haar te behouden, meê om haar te bevestigen, mogen we niet in een kleinmoedig defensief worden teruggedrongen.⁸⁴¹

Aan Risseeuw had Rijnsdorp in zijn brief van 20 november 1935 terloops gevraagd: 'Las je het interview in *De Standaard* met onderget.[ekende]?' Zijn vriend antwoordde hem enkele dagen later opgetogen: 'Ja het artikel en het interview van Burger heb ik gelezen, ik was er een paar dagen mee vervuld. Als ik dergelijke dingen van jou lees, is het alsof ik automatisch "ingeschakeld" word. Dit gevoel van contact is toch ondefinieerbaar.'⁸⁴² Met de eveneens sterk didactisch ingestelde, organisatorisch begaafde schrijver, redacteur en animator op christelijk-letterkundig gebied, P.J. Risseeuw uit Den Haag, deelde Rijnsdorp het idealistisch streven om het calvinistisch volksdeel kunstzinnig op te voeden en literair-cultureel te verheffen. Daarbij beschouwde Risseeuw zijn Rotterdamse vriend als de ideale leider van het gereformeerde volk op kunstgebied. In zijn optiek was Rijnsdorp naast zijn kunstenaarschap ook een essayist die programmatisch kon denken en schrijven. Doordat hij beide kwaliteiten in zich wist te verenigen, was Rijnsdorp volgens Piet Risseeuw de aangewezen man om als aanvoerder en theoreticus naar buiten te treden in hun gemeenschappelijke culturele beschavingsmissie.

Zelf wees Rijnsdorp deze leidende rol en positie - mede met het oog op schrijven en voltooien van zijn cultuurroman *Eldert Holier* in die jaren - nadrukkelijk af.⁸⁴³ Op zaterdag 20 april 1935 vanaf kantoor bij het Agentschap Rotterdam, waar hij vanwege de grote drukte bij de bank moest overwerken, reageerde hij nuchter en praktisch op het aandrigen van Risseeuw:

Wat is leiding geven? Voordoen hoe het moet, niet enkel zeggen hoe het moet. Want de literatuur is toch geen sociale beweging of iets dergelijks, met een vast program, uiterlijke org. middelen, enz. Wel voel ik

⁸³⁸ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 106. In dit essay werkte Rijnsdorp tevens zijn opvattingen over leiderschap verder uit in een voor die tijd gewaagde vergelijking tussen theoloog en schrijver.

⁸³⁹ H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', in: *De Standaard*, 13 november 1935 (deel I) en 14 november 1935 (deel II).

⁸⁴⁰ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 106

⁸⁴¹ H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel II in: *De Standaard*, donderdag 14 november 1935.

⁸⁴² Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa 23 november 1935).

⁸⁴³ Deze afwijzende houding ten opzichte van leiderschap op het levensterrein van de kunst huldigde Rijnsdorp zijn leven lang, zoals hij zich als hoogbejaarde in een interview uit 1978 met Kees Waagmeester uitsprak: 'Ik ben geen leider maar een opvoeder', in: *Hervormd Nederland*, 25 maart 1978.

roeping telkens weer tegen de lui te zeggen: zie de boel toch gróót. Loop toch niet vast in een sectarisch slopje, of een aesthetisch conventikelje. Maar hêt middel om de boel groot te laten zien is groot werk te leveren. En de manier om dat te doen is om er aan te beginnen.

Dat deed Rijnsdorp in zijn artistiek-scheppend en pedagogisch-beschouwend werk bij de strategische uitvoering en tactische vormgeving van zijn program van culturele volksopvoeding aan de hand van de programmalijnen op het gebied van muziek, voordrachtskunst en literatuur. Daarbij hij zette hij als instrumenten de *Christelijke Volks-Universiteit*, de *N.C.R.V.*-radio, de protestantse periodieke pers en de christelijk-literaire organisatie naar vermogen in om het volksopvoedkundig beoogd effect van zijn culturele beschavingsmissie te maximaliseren.

6.2 Kunst en Leven

Plannen voor een alternatief christelijk-letterkundig tijdschrift naast *Opwaartsche Wegen* doken geregeld op in de vooroorlogse correspondentie tussen Rijnsdorp en Risseeuw. Zij wilden een letterkundig en algemeen-cultureel maandblad, dat qua leiding en redactieformule zich meer zou richten op het brede publiek dan op de kleine kring van vakgenoten, om kunst en cultuur voor het calvinistisch volksdeel toegankelijker te maken. Naast literatuur zou het blad ook aandacht moeten besteden aan muziek, beeldende kunst, architectuur, binnenhuiskunst, fotografie en film. Op 30 oktober 1934 schreef Rijnsdorp, mede naar aanleiding van het redactieconflict in *Opwaartsche Wegen* aan zijn vriend:⁸⁴⁴ ‘Het is geen tijd om een tegentijdschrift op te richten, al zal dat wel geprobeerd worden. Ik zou trouwens ook nu voor een redactiepost moeten bedanken tot mijn boek af is. Maar mijn vingers jeuken. Als ik zonder werk was, deed ik het zeker.’⁸⁴⁵ Enkele maanden later schreef Risseeuw zijn vriend, nadat Rijnsdorp hem uitvoerig had bericht dat hij het verzoek van prof. dr. K. Schilder om redacteur ‘Litteratuur en muziek’ te worden bij het invloedrijke kerkelijk weekblad *De Reformatie* had afgewezen: ‘Je brief is een teleurstelling voor me. Ik bewonder de hardnekkigheid waarmee je je vrijheid verdedigt, doch vergeet niet dat jij onze leider zou kunnen zijn. Die we nodig hebben. Je weet hoe we staan t.o. van Opw. W. Als einddoel zie ik het ideaal: een flink chr. tijdschrift voor Letteren en Kunst onder jouw persoonlijke leiding.’⁸⁴⁶

Risseeuw vervolgde zijn indringend appel met een voor Rijnsdorp ingrijpend voorstel: ‘Zie je geen kans om in het strijdperk te treden voor Holier is afgeschreven, doe dan dit jaar niets anders dan dát. Want het mag niet zoover komen dat Holier je de nek breekt.’ Hij tekende de situatie en het probleem zonder omwegen: ‘Wij staan op een keerpunt wat de beweging betreft: meerdere jonge auteurs zijn aan publicatie toe. De leider ontbreekt...’ Aansluitend gaf hij Rijnsdorp het welgemeende advies: ‘Denk er eens over na. De maatschappelijke positie is ons kruis. Ik weet bij ervaring wat het is dit kruis te slepen in plaats van te dragen.’⁸⁴⁷ Op 25 januari 1936 schreef Risseeuw, als reactie op het eerste nummer van het door de opgestapte *Opwaartsche Wegen*-redacteuren opgerichte ‘Christelijk Letterkundig Maandblad’ *De Werkplaats*,⁸⁴⁸ aan Rijnsdorp: ‘De Werkplaats viel mij niet mee. Neen, “ons blad” moet nog komen en zal wel komen ook. Maar dan goed. En liefst niet beperkt tot de letteren. Ik denk aan een tijdschrift voor een breder publiek. Een blad waarin ook alle reformatorische kunstenaars elkaar zullen kunnen vinden.’⁸⁴⁹ De “literaire” kring is mij altijd al iets te benauwd geweest. Maar dat plan houden we voor ons, tot de tijd rijp is.’

Tien maanden later leek het moment voor het nieuwe tijdschrift te zijn aangebroken. Begeesterd schreef Risseeuw een lange brief aan Rijnsdorp. ‘Na ons gesprek van Zaterdag j.l. heb

⁸⁴⁴ Zie: Schrijversprentenboek 28, *Opwaartsche Wegen*, 68.

⁸⁴⁵ Rijnsdorp gaf voorrang aan *Eldert Holier*, en bedankte eind 1935 voor het redacteurschap van *Opwaartsche Wegen*.

⁸⁴⁶ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 18 april 1935.

⁸⁴⁷ *Ibidem*. Risseeuw als Rijnsdorp hadden beiden een volledige kantoorbaan in het bankwezen, respectievelijk bij de *Twentsche Bank* en de *N.H.M.* De literaire kunstenaar kwam ‘om den brode’ noodgedwongen op de tweede plaats.

⁸⁴⁸ Zie: Schrijversprentenboek 28, *Opwaartsche Wegen*, 86.

⁸⁴⁹ Met ‘reformatorische kunstenaars’ doelde Risseeuw op gelovige kunstenaars uit alle protestantse denominaties.

ik nog eens rijpelijk nagedacht over de mogelijkheid van een tijdschrift onder onze leiding. Ik ben tot de voorlopige conclusie gekomen, dat het beter zou zijn een geheel nieuwe periodiek te stichten, tenzij een bestaande zonder veel omslag ons wordt aangeboden. De nieuwe periodiek die ik mij al jaren heb voorgesteld, zou kunnen heten: *Kunst en Leven*.⁸⁵⁰ Na deze opmaat schetste hij meteen concrete perspectieven. 'Wij stellen ons dan direct al op een veel ruimer vlak op. Een speciaal "letterkundig tijdschrift" heeft zijn begrenzingsen en, op dit tijdstip, is deze begrenzing mij, eerlijk gezegd, te nauw.'⁸⁵¹ Volgens Risseeuw ontbeerde het calvinistisch volksdeel een 'blad van eerste rang', dat alle kunstgebieden bestreek. 'In die richting zie ik kans om iets op te bouwen. Maar dan met medewerking van onze beste architecten, musici, schilders, fotografen en cineasten.' Met Rijnsdorp wilde hij het redacteurschap van het nieuwe tijdschrift delen: 'Zulk een blad zou evengoed onder ons beider leiding kunnen worden uitgegeven. Het zijn nu eenmaal de schrijvers die het meest contact met het volk hebben.' Wel achtte hij het noodzakelijk een aantal bekwame mensen, zoals Cor Alons, Jan Zwart, G. van Ravenszwaaij, Gerrit Kamphuis en Roeland Koning als vaste medewerkers aan het blad te verbinden, met wie zij als redactie op gezette tijden konden overleggen.

Over een uitgever voor het nieuwe tijdschrift had Piet Risseeuw, die vanaf 1935 geen zakelijke banden meer als adviseur en redacteur met uitgeverij *G.F. Callenbach* te Nijkerk onderhield, eveneens nagedacht: 'Een blad als "Kunst en Leven" zou uitstekend door Kok kunnen worden gelanceerd, omdat het gereformeerde volksdeel allerminst verwend is op dit gebied.'⁸⁵² Hij betoogde enerzijds dat de meeste periodieken zich te zeer richtten op 'een bepaald damesgebied', waarbij de literaire bladen anderzijds 'binnen een heel klein kringetje' bleven. Bovendien zou de nieuwe opzet de redactie behoeden 'voor het schoolmeesterwerk van schetsjes en versjes beoordelen'. Daarvoor zijn dan immers de 'speciale letterkundige tijdschriften', stelde hij. De literatuur bleef voor hem wel de belangrijkste discipline: 'Evengoed ruimen wij een grote plaats in aan literair werk, doch bepalen ons tot het beste. Elk jaar een complete roman van een bekend auteur o.m.'

Het formaat van het nieuwe maandblad mocht met het oog op de 'onmisbare reproducties' niet te klein zijn. Risseeuw dacht aan een bladspiegel als *Opwaartsche Wegen*: 'op zijn minst', en een omvang van minimaal achtenveertig pagina's per maand, 'buiten de illustraties'. Door de opname van reproducties van schilders en architecten verwachtte hij onmiddellijk de belangstelling te krijgen 'van een groter kring', waarbij hij eveneens opperde 'ter wille van het contact' op het omslag berichten uit alle christelijke organisaties op te nemen, die werkzaam waren 'binnen de grenzen van kunst en leven'. Risseeuw motiveerde deze optie met de gedachte: 'Het blad zou dan niet alleen leiding willen geven aan het gehele orthodoxe publiek, doch tegelijk alle krachten verenigen.'

Voor de inhoud van *Kunst en Leven* gaf Risseeuw als voorzet een rubriek 'Literatuur', verdeeld over a: belletrie, b: poëzie (ballade, drama, spreekkoor, etc.) en c: essay. Een tweede rubriek 'Plastische kunsten', verdeeld over a: oude en moderne schilderkunst, b: beeldhouwkunst, c: architectuur (waarbij hij als onderwerpen noemde: 'kerken, gebouwen, N.C.R.V.-studio!'), d:

⁸⁵⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 november 1936. Onder de samenvattende titel 'Kunst en Religie' waren eerder tijdens de zesde zomerconferentie tijdens het Pinksterweekend 1930 van het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen* op kasteel *Hardenbroek* over het thema 'Kunst en Leven' drie lezingen uitgesproken, die elk een aspect van deze hoofdtitel uitwerkten: 'Kunst en Religie' (Roel Houwink), 'Kunst en Verantwoordelijkheid' (H. van der Leek), en 'Kunst en Gemeenschap' (J.C. van Dijk), zie: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 4/5, juni-juli 1930. De begrippen 'kunst' en 'leven' werden in christelijk-letterkundige kringen beschouwd als ondeelbaar en onlosmakelijk met elkaar verbonden: 'Kan er kunst bestaan, die niet wortelt in het leven?', en 'Brengt leven niet op eenigerlei wijze schoonheid met zich mee?', vroeg Houwink zich in bovengenoemd artikel af. Met grote instemming citeerde Piet Risseeuw dan ook in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* op 6 februari 1937 in het artikel 'Auteur en volk', onder het tussenkopje *Kunst en leven één*, de dichter Martinus Nijhoff, die zich in een interview had afgevraagd: 'Is het leven tijdelijk niet belangrijker dan de kunst geworden? Moet men daarom de kunst niet in de eerste plaats als levensuiting beschouwen en eerst in de tweede plaats keuren op haar volmaaktheid van vorm?'

⁸⁵¹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 november 1936.

⁸⁵² Risseeuw doelde hier op de gereformeerde uitgever J.H. Kok uit Kampen.

binnenhuiskunst, e: moderne fotografie (met kleinbeeld camera etc.), f: film (met de toevoeging: speciaal de films in onze kring, ook critisch), en g: toegepaste kunst. Als laatste hoofdrubriek noemde Risseeuw 'Muziek', verdeeld in a: kroniek, b: grammofoon en radio, en c: kerkelijke muziek. Tot slot wilde hij 'een algemene critische revue en een goed verzorgde boekenrevue, in de geest zoals De Stem een aanhangsel heeft'.⁸⁵³

Over de vormgeving van het blad koesterde Risseeuw eveneens duidelijke opvattingen: 'Het blad moet dus ook uiterlijk elke maand een staal zijn van het beste op typografisch gebied.' Over de uitvoering ervan schreef hij: 'Elke maand een ander omslag. Speciaal ontwerp of foto/afbeelding uit een artikel. Typografie: Cor Alons. Van de 64 pag. zullen ongeveer 16 bladz. op goed illustratiepapier moeten. De rest gewoon opdikkend papier. Het blad moet voor elk ontwikkeld mens genietbaar zijn.' Tevens realiseerde hij zich dat - behalve voor de literaire rubriek - het 'natuurlijk ondoenlijk' zou zijn elke maand 'alle bovengenoemde rubrieken' goed te verzorgen: 'Dat is ook absoluut niet nodig. Hier volgen wij het leven op de voet zou ik zeggen.'

De zakelijke kant van het periodiek had Piet Risseeuw vanuit zijn bedenkelijke ervaringen met christelijke uitgevers en auteurs zorgvuldig overwogen: 'Met een groots opgezette reclame zou Kok er een blad met "standing" van kunnen maken. Hij heeft nu zoveel gedaan voor de theologie en de bellettrie (volkslectuur), nu is de beurt aan de opvoeding tot schoonheid van ons volk.'⁸⁵⁴ Het blad mocht niet duurder zijn dan f. 1.50,- per kwartaal, waarbij hij de mogelijkheid opperde *Kunst en Leven* te combineren met een abonnement op de bekende *V.C.L.*-serie van Kok: 'Wanneer deze groep een korting wordt toegestaan, zou dat de kern kunnen vormen waarop het blad drijft. De zaak moet in geen geval kreterig worden aangepakt, dan wordt het niets.' Risseeuw gaf tevens aan meer aantekeningen in petto te hebben, vooral wat onderwerpen en medewerkers betrof, 'doch volsta nu hier mee, als eerste torpedo. Misschien buk je tijdig en gaat hij over je hoofd heen. Misschien is het een treffer. Dan zou (om in het beeld door te gaan) er kans zijn dat je "verloren" was. Maar ik weet beter!' Tot slot wees hij op de noodzaak van een goed contract. 'Ik heb er reeds heel wat opgezet, waarvan een ander de vruchten plukt. Dat weet je, dat is van later zorg. Hoofdzaak is nu: zijn wij het eens of kunnen wij het eens worden. Zo ja, dan zouden we een onderhoud met Kok kunnen aanvragen, na tevoren de zaak grondig te hebben uitgestippeld.'

Twee dagen later schreef Rijnsdorp als reactie op het voorwerk van zijn vriend: 'Met je brief ga ik in beginsel accoord. In antwoord een paar notities van mijn kant', waarna hij in twaalf punten zijn perspectieven op *Kunst en Leven* schetste en enkele aanvullingen voorstelde, waarin zijn enthousiasme voor het nieuwe tijdschrift duidelijk doorklonk.⁸⁵⁵ Bij het achtste punt ging Rijnsdorp gretig in op de voorzet van Risseeuw een 'complete roman van een bekend auteur' te publiceren: 'Holier in fragmenten. Maar ik moet het boek eerst naar mijn zin afhebben! Dan zou er telkens een vel van in kunnen. Twintig maanden lang, wordt dat niet vervelend?'

Bij het laatste punt twaalf ging Rijnsdorp dieper in op de overwegingen voor 'een woord vooraf'. Daarin toonde hij zijn gerijpte opvattingen over de christelijke dimensie van kunst en literatuur, met zijn eigen positie en ontwikkeling daarin. Na de veelzeggende eerste zin: '... Eindelijk kunnen we ademen. Het werd tijd. Niet alsof wij meenen, dat er nu pas met werken begonnen wordt. Dankbaar erkennen we te bouwen op grond die bouwrijp is gemaakt', ging hij vervolgens in op twee nieuwe elementen. 'Het eerste is: een bewust bouwen op Calvinistische

⁸⁵³ Het literaire tijdschrift *Critisch Bulletin* onder redactie van Anthonie Donker, dat vanaf 1930 verscheen als aanhangsel bij het tijdschrift *De Stem* van Dirk Coster en Just Havelaar.

⁸⁵⁴ Risseeuw verwees met zijn opmerking over 'opvoeding tot schoonheid van ons volk' naar het beleid van de gereformeerde boekhandelaar en uitgever J.H. Kok, die in 1901 voor het eerst een boek uitgaf van de gereformeerde voorman dr. A. Kuiper. In 1906 wist Kok tijdens een veiling vrijwel het gehele Kuiperfonds over te nemen van uitgeverij J.A. Wormser (die in 1907 failliet ging), evenals de uitgaven van de 'Vereeniging voor Christelijke Lectuur', de bekende *V.C.L.*-serie. Na theologie en volkslectuur werd het volgens Piet Risseeuw tijd voor kunst en literatuur in het fonds van deze prominente uitgever van en voor het gereformeerde volksdeel.

⁸⁵⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 23 november 1936.

grondgedachten (niet-theologisch begrensd of geformuleerd),⁸⁵⁶ en een bewust ons richten tot een veel bredere groep geestverwanten in de ruimste zin van het woord, dan tot nu toe geschiedde.’ Verwijzend naar de door hem voorgestelde nieuwe rubriek: de ‘vergelijkende kunstbehandeling’, vervolgde Rijnsdorp vanuit zijn behoefte aan synthese: ‘Het tweede is: een bewust in één hand nemen van de verscheidene kunstuitingen, die zien als verwant, die zien als cultuur, die zien als leven, die zien als Gods-dienst.’

Aan het slot van zijn antwoord had Rijnsdorp in de ondermarge van de brief de overweging genoteerd: ‘Onze basis is smal, ons hart ruim.’ De achterliggende opvatting van dit tot aforisme samengebalde idee had hij eerder in zijn brief aan Risseeuw: ‘eenerzijds eng, anderzijds ruim’ genoemd. Als toelichting op deze cryptische overweging formuleerde hij - vanuit hun weliswaar gereformeerd initiatief - het ruimhartige redactiebeginsel: ‘We vragen niet van onze medewerkers het met onze theorieën eens te zijn. Als wij oordeelen, dat hun werk helpt meebouwen, dan nemen ’t, al waren ze, bij wijze van spreken, theoretische Mohammedanen. Het *werk* beslist, niet de officieele richting van de maker.’ Tussen haakjes plaatste hij de overduidelijke afwijzing van de invloed van theologie op kunst, indachtig de eigenwettigheid van de kunst: ‘(Dat is tusschen haakjes *de* manier om van de theologische doem af te raken. De theologie oordeelt belijdenissen. Wij oordeelen werkstukken). In verband hiermee: geen gezwam.’⁸⁵⁷

Op 25 november 1936 reageerde Risseeuw vol vuur: ‘Je brief bezorgde mij een kleur. Ik heb dat meer als ik plotselinge perspectieven zie. Veel van wat ik denk en voel formuleer jij zo maar...’ Daarbij refereerde hij aan de slotwoorden van Rijnsdorps brief:

We willen dus een zekere richting aangeven. Niet van te voren theoretisch uitkauwen. Voor een deel zweeft die ons nog voor de geest. Eer een voordeel dan een nadeel. We zijn geen partij, die met een klaar programma moet optreden. Vergeet niet dat we de fantasie dienen. Maar ook wij willen meebouwen aan het Godsrijk.

Risseeuw vervolgde bescheiden: ‘Ik ben er dankbaar voor en benijd je tegelijk. En ik vraag me af: ben ik wel de man, die aan dit plan kan meewerken en er zelfs leiding aan zal geven?’ Vervolgens formuleerde hij opnieuw de onderlinge verhouding en taakverdeling tussen beide vrienden: ‘Je weet, hoezeer ik het van belang acht, dat jij leiding zult nemen in onze kringen. Er zit spanning in je perspectieven. Aan de andere kant zie ik ook dat je niet de man bent om daarnaast te “organiseren”. Weet echter wat je doet, als je met mij in zee gaat. Ik ben geen theoreticus. Ik drijf op mijn intuïtie, bij wijze van spreken.’ Na dit voorbehoud schreef hij uiterst loyaal: ‘Maar als je denkt dat ik, om praktische redenen, te gebruiken ben, dan waag ik het er op. Het zal echter nodig zijn, dat ik eens een avond rustig met je kom praten over het kort begrip van kunst en leven, dat je me zond.’⁸⁵⁸

In wat hijzelf een ‘rommelig overzicht’ vond: ‘Wij praten nu nog maar wat’, reageerde Risseeuw vervolgens puntsgewijs op Rijnsdorps ‘Kort Begrip’. Om niet in vaste rubrieken te verzanden stelde hij voor om naast het ‘vaste kwantum literatuur’ telkens afwisseling te geven door te variëren met onderwerpen uit de door hem genoemde rubrieken. Over de rubriek ‘moderne muziek’ schreef hij nuchter: ‘Ik heb daar geen verstand van en geen gehoor voor.’ Wel wilde hij graag een kroniek van het christelijk proza bijhouden. Terloops plaatste Risseeuw nog een belangrijke kanttekening bij de considerans, waarin Rijnsdorp als redactioneel uitgangspunt

⁸⁵⁶ In de kantlijn van zijn brief had Rijnsdorp de aantekening gemaakt: ‘Voelen ons echter niet geroepen om bepaalde theologische slagwoorden artistiek te belichten.’

⁸⁵⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 23 november 1936.

⁸⁵⁸ Risseeuw verwees met ‘kort begrip van kunst en leven’ naar Rijnsdorps brief van 23 november 1936, waarmee hij zinspeelde op het in kerkelijke kring overbekende ‘Kort Begrip (der christelijke religie, voor hen die zich willen begeven tot het Heilig Avondmaal des Heeren)’, een theologische uitgave, die in vereenvoudigde vorm een verkorte versie van de *Heidelberge Catechismus* bevat. Zie ook hoofdstuk 5 *Eldert Holier*, paragraaf: 5.3.1: ‘Korte les over Rijnsdorps *Letterkundige Catechismus*’.

had geformuleerd, dat alleen ‘het *werk* beslist’: ‘Beslissen wij alleen over het werkstuk?’, wijzend op de doorwerking van de geloofsleer op het leven. ‘Ik voel wel, dat we hoog nodig uit de theologische begrenzing moeten komen met ons werk en ben dus geneigd je opvatting te delen.’

Over Rijnsdorps aanbod om zijn tweede roman in afleveringen te publiceren in *Kunst en Leven*, schreef hij: ‘Van Holier zouden we elke maand twee vel moeten geven, anders duurt het te lang. Kok zou het zetsel kunnen gebruiken voor het boek (waarmee de exploitatie van het eerste jaar al weer wordt gedrukt).’ Diverse ideeën en namen passeerden de revue, zoals de karikaturen van Herman Dijkstra in *Op den Uitkijk*, en aandacht voor de psalmberijming van ds. H. Hasper. De praktisch ingestelde Risseeuw eindigde concreet met het voorstel samen te komen tot een ‘verantwoording’ voor het prospectus van *Kunst en Leven*. Ook wilde hij ‘tegelijk een schema geven van de richting’, waarin zij wilden werken. Daarna konden ze de zaak aan Kok voorleggen: ‘Wat denk je er van?’

Enkele maanden later, op 10 april 1937, informeerde Risseeuw zijn vriend over het uitblijven van de reactie van de gereformeerde uitgever uit Kampen: ‘Van Kok niets vernomen. Geschrokken? Afwachten maar. Wij staan of vallen niet met “Kunst in leven”. Maar hij zou er de man voor zijn, dacht ik.’ Twee maanden later berichtte Risseeuw aan Rijnsdorp: ‘Kok zwijgt in alle talen. Hij is niet meer zo actief sinds zijn gezondheid hapert. Ik dacht: we moeten maar rustig afwachten en niets forceren. Sterkte.’⁸⁵⁹ Op 17 juli 1937 meldde Risseeuw terloops: ‘Ook is Kok nog geweest. Een rapport van Steunenberg over het tijdschriftplan liet hij achter, doch bedoelde niet de zaak daarmee te ketsen. Steunenberg ziet ons plan teveel als een copie van Opw. W. en Werkplaats en bovendien heeft hij niets begrepen van de opzet. Hij praat bijv. over *chr.* film, *chr.* interieurkunst, etc.! Enfin, dit bekijken we samen eens. Kok is genegen de zaak mondeling eens met jou en mij te bespreken in Kampen. We zullen wel eens zien.’ Op 19 oktober 1937 schreef Risseeuw over de letterkundige concurrent van *Opwaartsche Wegen* aan Rijnsdorp: ‘Heb je ook gehoord dat de Werkpl[aa]ts. per 1 Jan. verdwijnt?’ Hij vervolgde, danig teleurgesteld in het literair-culturele inzicht van de redacteur Jan Steunenberg: ‘Hierbij nog dat stukje van Steunenberg. Wat heeft hij er weinig van begrepen! Wij moeten een groot blad hebben, dat minstens f. 10,- per jaar kost. En dan niet zo burgerlijk bekeken! (Chr. meubelkunst!).’

Eind oktober 1937 stuurde Risseeuw zijn reactie aan uitgever Kok ter afstemming door aan Rijnsdorp: ‘Het zijn zeer persoonlijke denkbeelden. Mocht je een gezamenlijk antwoord prefereren, dan krijg ik dit schrijven wel van je terug, met concept voor een ander?’ Hij voegde er aan toe: ‘Het is niet de eerste maal dat Kok Sr. zich terugtrekt na een aanvankelijk (mondeling) enthousiasme. Bovendien... men moet jong zijn om zo iets nog aan te pakken. Waar zal Kok zich nog druk voor maken?’ Risseeuw eindigde met de constatering: ‘Jammer is het, want hij zou er de man voor zijn. Blijft nu eigenlijk alleen Zomer en Keuning over. Dat zijn wel eerste klas mensen voor een modern tijdschrift, want aan Vada zijn heel goede krachten verbonden. En via de radiobode stampst men daar alles erin. Doch er zijn ook bezwaren...’ Begin november 1937 zond Risseeuw de reactie van de uitgever aan zijn vriend door: ‘Hierbij het antwoord van Kok. Dit is gelukkig zonder omwegen afwijzend. Zijn voorstel lijkt me natuurlijk niet. Een uitgever moet er iets in *zien*, dan gaat het. En anders ... wij hebben de tijd en zitten er niet om verlegen.’⁸⁶⁰

In het schrijven van de gereformeerde uitgever van 1 november 1937 klonk het realisme van de zakenman door: ‘Uw beider schrijven heb ik met groote belangstelling gelezen. En rijpelijk overwogen. Ik heb alles nog eens in de weegschaal gelegd. Maar ik kan werkelijk tot geen andere conclusie komen, dan deze: ik zie in dit plan geen licht.’ Volgens Kok zou, als de zaak goed werd aangepakt, de uitgave veel geld kosten, waarbij hij de inschatting maakte dat er onvoldoende abonnees zouden komen om de kosten van de uitgave te dekken. ‘U schrijft nu wel dat U bij een abonnements-prijs van f. 10,- per jaargang een 1.000-tal intekenaren reeds voor het eerste jaar mogelijk acht, maar de ervaring geeft mij recht om te zeggen dat ik dit getal veel te idealistisch acht. Ik geloof er niets van dat dit getal bereikt zou kunnen worden. Ik geloof dat U de zaak van

⁸⁵⁹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 juni 1937.

⁸⁶⁰ Ongedateerde brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp (circa 2 november 1937).

een te lichte kant beziet.’ De gereformeerde uitgever verwees vervolgens naar de brief van Risseeuw en Rijnsdorp, waarin zij verwezen hadden naar de vergadering van de *Christelijke Auteurskring* op zaterdagmiddag 6 november 1937: ‘Laat de vergadering van 6 Nov. ook dit plan eens met ernst bespreken en laat deze vergadering eens een soort waarborgsom bij elkaar brengen, waaruit een eventueel tekort, zoo al niet geheel dan voor een groot deel gedekt zou kunnen worden. Misschien wordt er dan een begin van een grondslag gelegd waarop verder zou kunnen worden voortgebouwd.’

Kunst en Leven is nooit verschenen. Het literaire tijdschrift *De Werkplaats* werd eind december 1937 opgeheven, en Rijnsdorp trad - na de voltooiing van *Eldert Holier* - bij het begin van de nieuwe jaargang in maart 1939 toe tot de vierkoppige redactie van *Opwaartsche Wegen*, waarvan de uitgave in augustus 1940 werd gestaakt door uitgever J. van Ulzen van *U.M. Holland*. Het ‘Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad’ *Ontmoeting*, dat na de oorlog in 1946 het licht zag onder redactie van het driemanschap P.J. Risseeuw, C. Rijnsdorp en D. van der Stoep, ademde de eerste jaargangen in opzet en redactioneel program voluit de geest van *Kunst en Leven*, waarmee Rijnsdorp en Risseeuw het calvinistisch volksdeel literair en kunstzinnig wilden verheffen, gericht op ‘de opvoeding tot schoonheid van ons volk’.

Koos van Doorne schreef over Rijnsdorps leiderschap in de naoorlogse periode van *Ontmoeting*: ‘Hij is, zeker na de oorlog, de onbetwiste leider van de protestantse letteren geweest voor zover het de “Ontmoetings-groep” betreft’. Daarbij vermeldde hij tevens dat Rijnsdorp zich in 1957 uit de leiding van het tijdschrift had teruggetrokken, ‘omdat hij, en een aantal andere auteurs met hem, meende, dat jongeren de leiding moesten overnemen’.⁸⁶¹

6.3 A.M.J.V.-soos

Kunst- en letterenredacteur H. Burger van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* nam op 28 september 1937 het initiatief voor maandelijks te houden bijeenkomsten van christelijke kunstenaars in het *A.M.V.J.*-restaurant aan het Leidscheboschje te Amsterdam. In zijn invitatie voor de eerste bijeenkomst op zaterdagmiddag 9 oktober 1937, gaf hij aan geen propagandist te zijn van de *Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen* (*A.M.V.J.*) of van haar restaurant; in een gereserveerd gedeelte van deze lokaliteit, het zogenaamde ‘roefje’, wilde hij christelijke kunstenaars bijeen brengen. ‘Niet in een plechtige vergadering, noch op een deftige conferentie, doch in een ongedwongen samen-zijn aan een cafétafel’. Geregeld hadden hem klachten bereikt van kunstenaars, die geestverwante contacten zochten ‘om met elkander van gedachten te wisselen over de vragen, die zoowel den dichter, als den proza-schrijver, den schilder als den musicus, den essayist als den dagbladcriticus bezig houden; zij werken te veel geïsoleerd, wel elkaars moeilijkheden vermoedend zonder ze nochtans te kennen’. Hij sloot zijn oproep af met de vraag: ‘Zou er een Werkgemeenschap uit kunnen groeien?’⁸⁶² - Tot 9 oktober!’

Burger werkte als kunstredacteur niet bepaald in een cultuurstimulerende werkomgeving. Gerrit Kamphuis schreef eind november 1936 in zijn dagboek, nadat hij Burger voor het eerst had ontmoet: ‘Hij was nog al openhartig in zijn mededeelingen over *De Standaard*. Er schijnt daar absoluut geen culturele belangstelling bij de directie (De Vlucht) te bestaan, waardoor Burger zelf er met verdriet werkt en niet kan doen wat hij zou willen doen. ’k Heb met hem afgesproken om op de vergadering van de *Auteurskring* voor te stellen namens den Kring een brief naar de directie te sturen om op verbetering aan te dringen.’⁸⁶³

⁸⁶¹ J. van Doorne, ‘Kees Rijnsdorp 65 jaar’, in: *Trouw*, 19 september 1959.

⁸⁶² De term ‘Werkgemeenschap’ klonk eerder als programmatisch streven eveneens door in het eerste redactioneel van *De Werkplaats*, jrg. 1, nr. 1, januari 1936, 3: ‘Wij willen een werkplaats bouwen, een werkgemeenschap stichten.’

⁸⁶³ Gerrit Kamphuis, aantekening op 24 november 1936 in zijn dagboek (26 juni 1936-14 januari 1937). Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag. Van 1937 tot 1939 was Kamphuis als recensent voor beeldende kunst, met name voor de tentoonstellingen, aan *De Standaard* verbonden. Hij had het verzoek van Burger aanvaard omdat het hem bedroefde, dat er in deze krant wel veel aandacht was voor kerk en politiek, maar nauwelijks voor kunst en letteren. ‘Ik voelde me een soort zendeling “in partibus fidelium”.’

6.3.1 *Rijnsdorp en ‘het breede terrein van allerlei kunstuiting’*

Op 1 oktober 1937 vroeg Risseeuw in zijn brief aan Rijnsdorp: ‘Heb je ook zo’n convocatie van Burger gekregen? Ik voel er wel iets voor. Amsterdam ken ik te weinig. Daarom alleen al. En het idee is niet slecht. Mocht je ook gaan dan zien we elkaar nog?’ Tijdens deze eerste bijeenkomst van ‘Christen-literatoren, -musici, -schilders, -architecten en -essayisten’ waren ongeveer dertig kunstenaars aanwezig. ‘Zij besloten eens in de maand bijeen te komen, altijd op de eersten Zaterdagmiddag van de maand, en in het A.M.V.J.-gebouw.’⁸⁶⁴ Tevens was aan ‘de verschillende tafeltjes’ het plan ontstaan voor een ‘Manifestatie voor de Christelijke Kunst’. Een werkcomité had zich inmiddels gevormd; een schema voor een Kunstweek in 1938 was vervolgens opgezet: ‘Gedurende een week in Maart of April wordt Nederland gemobiliseerd voor de Christelijke Kunst.’

Tijdens deze kunstweek zou het publiek een grote tentoonstelling van het werk van christelijke kunstenaars in Amsterdam kunnen bezoeken. In het conceptprogramma was de maandagavond gewijd aan de rijkdom van het kerkelijk lied, met aandacht voor de zangdiensten van ds. H. Hasper; op dinsdagavond stond de positie van de ‘Christen-literator in dezen tijd’ centraal; architecten en binnenhuisarchitecten vroegen op woensdagavond belangstelling voor hun werk, met speciale aandacht voor ‘den wansmaak van het publiek’; de donderdagavond was aan de schilders, eventueel gecombineerd met een excursie naar het Rijksmuseum bij avondverlichting, en de vrijdagavond stond in het teken van de moderne muziek. Tijdens de afsluitende zaterdag konden de deelnemende kunstenaars zich gezamenlijk bezinnen op de vraag: ‘Wat heeft deze week ons geleerd?’⁸⁶⁵

Op zaterdagmiddag 6 november 1937 zouden enkele subcommissies, na het fiat van het conceptprogramma door de aanwezigen, met de plannen aan de slag gaan. Burger vroeg Rijnsdorp op 25 oktober 1937: ‘Hebt Ge er bezwaar tegen, als ze doorgaan althans, zitting te nemen in het werkcomité, d.w.z. om van advies te dienen over de samenstelling der programma’s, enz.?’ Met de organisatie en de uitvoering ‘en wat dies meer zij’, zouden Burger en de directeur van de A.M.V.J., de heer H. de Jong, zich belasten. Rijnsdorp trad toe tot het werkcomité, waarin naast mr. Roel Houwink en Jan H. de Groot tevens organist Jac. Kort, kunstschilder Roeland Koning, architect Arnold Ingwersen, A.M.V.J.-directeur H. de Jong en initiatiefnemer H. Burger zitting namen.

Het ambitieuze plan voor een kunstweek werd al snel bijgesteld tot een kunstavond. Op 8 november 1937 had Rijnsdorp aan Burger voorgesteld te beginnen met het organiseren van een avond, die niet een demonstrerend, maar een getuigend karakter zou krijgen. ‘Eén getuigenis-avond voor Christelijke Kunst. Onder het (niet te publiceren) motto van Luther: “Trete frisch auf, Tue’s Maul auf, Höre bald auf.” Slaagt die eene avond, dan kunnen we altijd nog verder zien.’ Vervolgens ontvouwde hij een inhoudelijke voorzet voor deze avond, met tien ‘vijfminuten-toespraken’, muziek, onderling contact en een tentoonstelling, waarna Rijnsdorp het karakter van zijn plan samenvatte in de term: ‘Culturele evangelisatie-avond’. Daarachter had hij tactisch tussen haakjes de toevoeging geplaatst: ‘(stilletjes denken, maar niet hardop zeggen)’. Het ‘plan-Rijnsdorp’ werd door H. Burger vervolgens voorgelegd aan het comité. Alleen Jan H. de Groot had bezwaren tegen Rijnsdorps plan: ‘Het programma wordt een rommelzootje, een mallemolen, waarin niets van deze verscheidenheid tot haar recht zal komen. Van 5-minuten-sprekers heb ik een heilige afkeer.’ Bovendien zouden volgens hem de sprekers ongetwijfeld in herhalingen vervallen: ‘Het gaat niet om een persoonlijk getuigen, maar om een getuigenis als groep en dat kan er één doen.’ De Groot stelde tevens voor het programma te versoberen: ‘Je maakt het serieuzer en de bezoeker gaan niet met *verhooging* naar huis.’⁸⁶⁶

⁸⁶⁴ Circulaire van H. Burger op het briefpapier van *De Standaard*, ‘Contact tussen Christen-Kunstenaars’, d.d. 25 oktober 1937.

⁸⁶⁵ *Ibidem*.

⁸⁶⁶ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 16 november 1937, met een door Burger opgestelde samenvatting van de reacties van de leden van het werkcomité.

Omdat de eerste zaterdag van de maand december 1937 op 4 december viel, ‘een dag, waarop St. Nicolaas hoogstwaarschijnlijk in vele gezinnen zal verschijnen’, werd de maandelijkse bijeenkomst een week uitgesteld. Opgetogen vervolgde Burger zijn brief aan Rijnsdorp: ‘Toen we deze zaak aanvatten, hadden we niet verwacht, dat zij algemeen zoo geapprecieerd zou worden. In October waren ongeveer 30 literatoren, musici, schilders en architecten bijeen; in November was dit getal reeds uitgroeid tot 50. Dit is reden geweest naar een andere lokaliteit uit te zien.’⁸⁶⁷ De bijeenkomsten ‘van hen, die in onzen kring op eenigerlei wijze de kunst beoefenen’ vonden voortaan plaats in een van de bovenzalen van het *A.M.V.J.*-restaurant. Op de nieuwe datum van 11 december 1937, waarna Burger aansluitend om half zes met het werkcomité wilde vergaderen over de kunstavond,⁸⁶⁸ was Rijnsdorp vanwege de dertiende verjaardag van zijn zoon Sake verhinderd. In een uitvoerig verslag informeerde Burger hem twee dagen later over de uitkomsten van het overleg: ‘Besloten is de voorbereiding voor den *Kunstavond* omstreeks Paaschen ter hand te nemen. De *Kunstweek* wordt uitgesteld tot volgend seizoen. (...) De *kunstavond* mag slechts twee sprekers hebben, ieder 20 à 25 minuten. Eén namens literatoren en musici, voor welke spreekbeurt ik den heer Rijnsdorp zou uitnodigen; en één namens schilders en architecten voor wie de architect De Geus of Ingwersen spreken zal.’⁸⁶⁹

Het werkcomité had conform Rijnsdorps voorstel besloten in de pauze van de kunstavond een tentoonstelling over het werk de *Christelijke Auteurskring* te organiseren.⁸⁷⁰ Het nieuwe comitélid Cor Alons nam deze taak op zich. Er kwam geen radio-uitzending van de kunstavond, ‘omdat deze demonstratie slechts een aanloop is op de *kunstweek*’. Vervolgens gaf Burger aan dat er moeilijkheden waren: ‘Er blijken in de “Soos” twee stroomingen te zijn; de eerste wil alleen “Soos”, de tweede wil er een soort Chr. Kunstverbond van maken. Een “Soos” kan niet demonstreeren, wèl een Vereeniging.’ Burger nam zich voor het programma voor de kunstavond per circulaire te verspreiden, zodat de aanwezigen zich in de volgende vergadering duidelijk konden uitspreken: ‘Alleen een Soos of meer? Als er nu al tweedracht komt, waarheen moet dit alles dan in de toekomst?’ Hij stelde gedicteerd dat de tijd rijp was: ‘nu moeten we aanpakken’. Tevens deelde Burger aan Rijnsdorp mee, dat prof. dr. J. de Zwaan ‘ietwat beledigd is, omdat we het blijkbaar nog steeds niet officieel overleden Kunstverbond passeren’. Hij was echter niet van plan De Zwaan te dwarsbomen: ‘Laat hij maar eens komen praten.’

Het initiatief van Burger met de *A.M.V.J.*-bijeenkomsten kende een enigszins beladen voorgeschiedenis. Op 29 oktober 1931 was in *American Hotel* te Amsterdam na een bijna tweejarige voorbereiding het *Christelijk Kunstverbond* opgericht. Volgens het verslag in *Opwaartsche Wegen* stelde dit *Kunstverbond* zich ten doel ‘eenerzijds de Prot. Chr. Kunstenaars en anderzijds de Prot. Chr. belangstellenden in één verbond te vereenigen’. De taak van dit *Kunstverbond* kon worden samengevat als: ‘Kunstzending onder protestanten’.⁸⁷¹ Naar analogie van het federatieve organisatiemodel van het landelijk *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen* met de plaatselijke aangesloten kringen werden vanuit het *Christelijk Kunstverbond* eveneens lokale afdelingen opgericht, onder meer in Amsterdam, Groningen, Den Haag, Rotterdam en Utrecht. Het bestuur van het *Christelijk Kunstverbond* stond onder voorzitterschap van prof. dr. J. de Zwaan uit Leiden. Naast de musicus G. van Ravenszwaaij als secretaris maakte onder anderen ook de dichter Jan H. de Groot deel uit van dit Verbondsbestuur. Dr. J.Th. de Visser, de inmiddels tot Minister van Staat gepromoveerde oud-minister van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, was erevoorzitter geworden - een functie die hij eveneens bekleedde bij het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland*. Op 23 november 1932 had het *Christelijke Kunstverbond* in *American Hotel* te

⁸⁶⁷ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 24 november 1937.

⁸⁶⁸ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 25 november 1937.

⁸⁶⁹ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 13 december 1937.

⁸⁷⁰ Deze tentoonstelling over de bij de *Christelijke Auteurskring* aangesloten schrijvers en dichters was succesvol uitgerold door het hele land tijdens het eerste lustrum in 1934, in combinatie met een literair programma waarin de protestantse auteurs uit eigen werk voordroegen en in contact met het publiek traden.

⁸⁷¹ ‘Christelijk Kunst-Verbond’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 1, maart 1931, 39.

Amsterdam een avond over 'bouw- en muziekcultuur' georganiseerd.⁸⁷² Eerder dat jaar was een conferentieweekend gehouden van 30 april tot 2 mei 1932 in *De Burcht* te Den Dolder, waar vanuit christelijk perspectief diverse lezingen waren gehouden over architectuur, schilderkunst, muziek en literatuur. P.H. Muller verzorgde de lezing over 'Perspectieven in de Christelijke Literatuurbeweging'.⁸⁷³ Het *Christelijk Kunstverbond* verwierf echter in tegenstelling tot het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* nauwelijks draagvlak onder de protestants-christelijke achterban. In 1936 trad het Kunstverbond voor het laatst in de publiciteit als medeorganisator van een conferentie over 'Muziek en Religie'.⁸⁷⁴

Op 3 januari 1938 zond Burger per circulaire het vastgestelde programma van de kunstavond rond, waarbij hij twee punten in overweging gaf voor de bijeenkomst van 15 januari 1938. Ten eerste wilde Burger een uitgebreider werkcomité samenstellen, 'dat alle zaken onder de oogen kan zien'. In de tweede plaats stelde hij voor ook eens in Den Haag, Rotterdam en Utrecht te vergaderen. De 'Soos' van 19 februari 1938 vond vervolgens plaats in Den Haag, waar het 'Koor der Vereniging voor Protestantsche Kerkmuziek' een optreden verzorgde, dat 'algemeen sympathie' geogst bleek te hebben.⁸⁷⁵ De sociëteitsmiddagen kregen inhoudelijk steeds meer variatie. Op zaterdagmiddag 19 maart 1938 kwam het gezelschap om drie uur in de *Tuinzaal* van het *Stedelijk Museum* te Amsterdam bijeen, waar Marius Richters, lid van de *A.M.V.J.*-soos, een schilderijtentoonstelling had.⁸⁷⁶ De Rotterdamse kunstschilder had zich bereid verklaard de leden 'langs zijn doeken en tekeningen rond te leiden'. Na afloop togen de christelijke kunstenaars gezamenlijk naar de bovenzaal van het *A.M.V.J.*, waar Richters om half vijf aansluitend op de rondleiding een korte toelichting over zijn werk zou geven. Tot slot kondigde Burger aan, dat de Kunstavond definitief was vastgesteld op woensdag 20 april 1938.

Omdat het voor Rijnsdorp ondoenlijk was voor elke vergadering van het werkcomité naar Amsterdam af te reizen, voerde Burger over het programma schriftelijk overleg met hem. Hij feliciteerde zijn Rotterdamse kunstbroeder op 21 maart 1938 met 'het zetten van de eindstreep' onder zijn roman *Eldert Holier*,⁸⁷⁷ en informeerde hem vervolgens over de discussie in het werkcomité of de uitvoerenden en sprekers tijdens de Kunstavond een pak, smoking of rokkostuum moesten dragen. De avond zou anders dan gebruikelijk in christelijke kring niet geopend worden met gebed en een officieel openingswoord, maar slechts met een korte schriftlezing. De afsluiting vond plaats in de vorm van declamatie van poëzie van enkele Jong-Protestantse dichters. De speech van Rijnsdorp wilde Burger graag uiterlijk 28 maart 1938 in zijn bezit hebben. De *N.C.R.V.*-radio zou namelijk toch een gedeelte van de avond uitzenden.⁸⁷⁸ Op 28 maart 1938 bedankte Burger hem voor de speech, die hij 'zeer geslaagd' vond: 'Misschien mag ik haar later eens in *De Standaard* afdrukken?' De kaartverkoop voor de kunstavond liep bevredigend; er waren inmiddels ruim 200 kaarten verkocht.

In het definitieve programma van de kunstavond was Rijnsdorp - na de toespraak van de componist Jan Felderhof en de uitvoering van enkele van zijn composities - de tweede spreker, waarna de pauze volgde. 'Je hoeft niet bang te zijn, dat jouw toespraak niet uitgezonden wordt, want we hebben zendtijd tot 21.30 uur', stelde Burger hem gerust. Over het 'tenue' was besloten, dat Felderhof en de musicerende dames in avondtoilet zouden opkomen. 'De overige sprekers gewoon in het zwart, dus jacquet of anderszins.' In de convocatie van 5 april 1938 voor de laatste

⁸⁷² *Algemeen Handelsblad*, d.d. 19 november 1932.

⁸⁷³ *Nieuwe Leidsche Courant*, d.d. 29 maart 1932.

⁸⁷⁴ *Het Vaderland*, 10 juli 1936.

⁸⁷⁵ Convocatie van H. Burger voor de bijeenkomst van christelijke kunstenaars op 19 april 1938.

⁸⁷⁶ Onduidelijk is of Rijnsdorp aanwezig was bij deze bijeenkomst. Hij had de datum wel genoteerd in zijn agenda.

⁸⁷⁷ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 maart 1938.

⁸⁷⁸ Op 20 april 1938 vond volgens het 'Christelijk Tijdschrift voor Radio' van 20.00 tot 20.15 uur een 'Gedeeltelijke Uitzending van den Manifestatie-avond door Christen-Kunstenaars' plaats. In de tekst werd 'C. Rijnsdorp te Rotterdam' als 'romancier en essayist' aangekondigd. In het programma werd de toespraak 'Kwetsbaar en militant' van Rijnsdorp als laatste punt 8 opgevoerd. Onduidelijk blijft of Rijnsdorps speech daadwerkelijk is uitgezonden door de *N.C.R.V.*-radio.

‘Soos’ van het seizoen 1938, die op zaterdagmiddag 7 mei om half 4 zou plaatsvinden, bood H. Burger de sprekers van de Kunstavond op 20 april 1938, voorafgaand aan de manifestatie, een maaltijd aan in het *A.M.V.J.*-restaurant.

6.3.2 *Manifestatie door Christen-kunstenaars*

In de aanloop naar de ‘culturele evangelisatieavond’ in Amsterdam had Rijnsdorp in nauw overleg met H. Burger in *De Standaard* twee artikelen gepubliceerd, waarin de culturele volksopvoeder in hem - naast de kunstenaar - zich eveneens prominent manifesteerde. In het Kunstnummer van *De Standaard* op dinsdag 30 november 1937 publiceerde Rijnsdorp het artikel: ‘Columbus en Nathan’, waarin hij aangaf dat zowel de ontdekkingsreiziger Columbus als de oudtestamentische profeet Nathan ‘ontdekkend werk’ hadden verricht. ‘Columbus gaf den stoot tot de ontdekking van een nieuwe wereld en ontsloot daarmee een nieuw tijdperk in de geschiedenis. Nathan ontdekte David aan een oude wereld van verzwegen en verdrongen schuld en sloot daarmee als profeet een donker hoofdstuk in het leven van den koning af.’⁸⁷⁹ Rijnsdorp trok vervolgens de vergelijking van de nieuwe en oude wereld door naar het beeld van ‘buitenwereld’ en ‘binnenwereld’: ‘Hier ligt de waarde van de *kunst*, die deelen van de wereld voor ons ontsluit, maar altijd in verbinding met menschenharten. Volgens Rijnsdorp maakte de kunst ‘met haar gezegende subjectiviteit’, altijd van ‘buitenwereld binnenwereld’, en ‘annexeert haar tot zielsbezit, slaat een brug van wereld naar hart’, waarbij hij erkende dat ook ‘de niet-Christelijke kunst’ dit deed, met als toevoeging: ‘Het evangelie heeft de kunst niet gebracht, wel veranderd.’

Vervolgens vroeg Rijnsdorp zich af: ‘Maar is dit nu niet het voorrecht van Christelijke kunst, dat zij geestelijk van Columbus tot Nathan kan voortschrijden? Dat zij, door haar vermogen de ziel der menschen te bespelen, onder de werking van Gods Geest tot zelfontdekking brengt in dien bijzonderen, evangelischen zin?’ De ‘ontdekkende’ werking van de kunst mocht echter niet ‘in deeltjes’ worden gesplitst, ‘waarbij op doopersche manier de godsdienstige zelfontdekking het eenig-belangrijke wordt gevonden en de ontdekking van deelen buitenwereld slechts wordt toegevoegd als een beetje nu eenmaal noodzakelijke alliege, zonder welke goud of zilver niet als munt kan circuleeren’. Volgens hem speelde die doperse opvatting ‘nog een te groote rol bij onze zienswijze van de kunst’, waarbij hij waarschuwde voor antinomianisme.⁸⁸⁰ Rijnsdorp stelde onomwonden tegen deze culturele dwaling in eigen kring:

Hoe het zij, wie den geheelen Bijbel wil aanvaarden is blij, dat een woord als ‘ontdekken’ zulke ver uiteenlopende beteekenissen verbindt en het is hem lief, dat in de litteratuur de mogelijkheid is gegeven wereld-‘deelen’ aan menschenharten, en anderer harten aan het eigene te verbinden; dat het mogelijk is tegelijk Uw inzicht in het leven te verrijken en Uzelf te leeren kennen. De hand van Columbus boven de oogen om scherp uit te zien naar het land en de uitgestrekte wijsvinger van Nathan om David te doen verbleeken, aan *beide* gebaren is de Christelijke schrijfkunst *tegelijk* verwant.

⁸⁷⁹ Rijnsdorp vervolgde: ‘Wat deed Nathan anders dan David een litteraire fictie voorhouden? Hij vertelde den koning een novelle. Wat hij zei was niet werkelijk gebeurd, en toch loog Nathan niet, want het was “waar” gebeurd.’ Vervolgens maakte hij zijn punt als literaire volksopvoeder: ‘Nathan behoorde niet tot die al te christelijke werkelijkheidsmaniakken, die de fantasie onmiddellijk voor leugen houden (om zelf hun armoede aan fantasie voor hoogere waarheidsliefde te kunnen doen doorgaan?). Hij maakt er een gepast, ja als profeet een geheiligd gebruik van. Hij hield den koning een stukje Christelijke litteratuur voor.’

⁸⁸⁰ Het begrip ‘Antinomianisme’ verwijst naar de vermeende tegenspraak tussen het ‘sola gratia’ (alleen uit genade) en het ‘sola fide’ (alleen door het geloof). Want als de zaligheid ‘alleen uit genade’ is, welke rol speelt het ‘sola fide’ dan in het ontvangen van het heil? Volgens de antinomianen zou het geloof als daad van de mens geen voorwaarde zijn om gerechtvaardigd te worden. De mens is geheel lijdelijk in de vereniging met Christus. Tussen de ‘verwerving’ en de ‘toepassing’ van de zaligheid maken zij geen onderscheid, omdat Christus de rechtvaardiging al tot stand heeft gebracht. De mens voegt daar, ondanks de bijbelse oproep tot geloof en bekering en het leven naar Gods wet, zelf niets aan toe. Geloof wordt dan een zaak van mystiek beleven. Rijnsdorp, die de godsdienstige lijdelijkheid van huis uit kende, trok de vorm van deze passieve geloofshouding door naar verwerving en toepassing van de christelijke kunst, waarbij hij binnen de gereformeerde wereld dezelfde lijdelijkheid bespeurde. Rijnsdorp verzette zich fel tegen deze - mede door theologen gevoede - culturele indifferentie in eigen kring en paste actief als geloofsdaad de bijbelse cultuuropdracht toe in zijn scheppend en beschouwend werk vanuit zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder.

Hij eindigde zijn artikel met de vraag: 'Is het *ontdekkend* karakter van de kunst, buiten alle mode om, niet voor ons een belangrijk aanknooppunt? Columbus en Nathan.'⁸⁸¹ Zijn moreel-godsdienstig en cultureel appel vervolgde hij in *De Standaard* op maandag 14 maart 1938 met het artikel: 'De smaak van het publiek'. De titel was in kapitalen gezet en de ondertitel klonk als een heuse slagzin: *voórgaan - niet volgen*. In het artikel prijkte de opvallende opdracht als uitnodiging, waarin Rijnsdorp als volksopvoeder het gereformeerde volk cultureel-educatief in stelling bracht:

Dan zult ge de taak eener volks-voorlichting; eener volks-opvoeding, eener leiding den publieken smaak op het breede terrein van allerlei kunstuiting, op u kunnen nemen. Dan zult gij ook slagen.

Op zaterdag 19 maart 1938 verscheen in *De Standaard* de vooraankondiging: 'Manifestatie door Chr. Kunstenaars. Kunstavond op woensdag 20 april.'⁸⁸² Het artikel opende met de feitelijke constatering, die recht deed aan de ontwikkelingen in de Jong-Protestantse letterkunde:

We mogen de laatste jaren spreken van een opbloei der Christelijke literatuur; vijftien, twintig jaar geleden hadden we nog niet durven hopen, dat onder ons schrijvers zouden opstaan, wier werk den toets der literaire kritiek zou kunnen doorstaan. Het schrijven en dichten wordt door verschillenden onder ons niet meer als een ontspanning of tijdverdrijf, maar als een ambacht bedreven. De kunstenaar kreeg onder ons weer reden van bestaan.

De tekst, waarin de penvoering van kunstredacteur H. Burger te herkennen valt, vervolgde: 'Met deze meerdere en betere waardeering van de kunst door het publiek, gaat parallel een nauwer contact-zoeken van de Christen-kunstenaars. De literator heeft zijn kring, de musicus zijn vereniging, de schilder zijn genootschap en de architect zijn bond. Maar onderling contact was er tot voor kort nog niet.' Vervolgens werd nadrukkelijk de wens van de christelijke kunstenaars onder woorden gebracht om meer contact te krijgen met het publiek, gevolgd door een korte beschrijving van het programma. Hierin werd onder andere vermeld, dat 'de heer C. Rijnsdorp, de bekende essayist en romancier, zal spreken over literatuur'. De aankondiging besloot met de conclusie: 'We staan hier voor een daad, die getuigt van nieuw leven en van den ernst, waarmede dit nieuwe stadium wordt binnengetreden. Wanneer de kunstenaars een avond zelf temidden van het publiek gaan staan, om te spreken over hun werk, verdient dit aller belangstelling. Kunst, ingeleid door den kunstenaar zelf, opent perspectieven.'⁸⁸³

6.3.3 *Kwetsbaar en militant*

In zijn toespraak 'Kwetsbaar en militant' tijdens de kunstmanifestatie profileerde Rijnsdorp zich opnieuw in zijn dubbelrol als literator en culturele volksopvoeder.⁸⁸⁴ Hij opende zijn speech met een typering van de economische situatie en de maatschappelijke malaise eind jaren dertig van de vorige eeuw, die volgens hem begrepen kon worden als metafoor voor de crisissituatie, waarin de protestantse kunstenaar zich binnen zijn eigen volksdeel bevond: 'De toestand, waarin wij ons tegenwoordig bevinden, kan niet beter worden uitgedrukt dan met de klassieke woorden van Paulus: "Van buiten strijd, van binnen vrees".' Hij wees daarbij, ondanks de kwetsbare positie van velen, op de neiging tot vluchtgedrag uit deze situatie van onmacht: 'Ademloos, verlamd

⁸⁸¹ Rijnsdorp merkte in dit verband relativerend op: 'Men zoekt wel eens naar het beste aanknooppunt voor onze menschen bij de kunst. Natuurlijk zijn er allerlei aspecten mogelijk. Kunst heeft zooveel kanten, dat het wel nooit zal gelukken ze alle recht te doen wedervaren.'

⁸⁸² Deze aankondiging werd niet alleen in de protestants-christelijke dagbladen afgedrukt, maar ook in de nationale pers, van *Het Vaderland* op 19 maart 1938 (en - bij de definitieve vaststelling van het programma - op 16 april 1938) en *De Telegraaf* op 26 maart 1938 tot *De Tijd* op 17 april 1938 en het *Utrechtsch Volksblad* op 19 april 1938.

⁸⁸³ In de *Nieuwe Leidsche Courant* luidde de kop van de gelijklopende vooraankondiging in de rubriek 'Kunst en Letteren' op 17 maart 1938: 'Christelijke kunst in nieuw stadium. Ontwaakte belangstelling.'

⁸⁸⁴ De merkwaardige titel ontleende Rijnsdorp aan zijn cultuurroman, waarin hij het volgende beeld opvoerde van een Grieks krijger: 'kwetsbaar en militant, gehelmd en naakt'. C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, XVII, 196.

soms zien we toe', ook op de sociale drang tot leven: 'De koopman wil zaken doen, de fabrikant wil voortbrengen, de arbeider wil werken. (...) Zij voelen zich *verantwoordelijk*, voor hun gezin, voor hun omgeving. En zij zetten zich schrap, Kwetsbaar zijn ze, maar militant.' Vervolgens constateerde Rijnsdorp, verwijzend naar 'hooger goederen' dan het dagelijks brood: 'Waar menschen een samenleving vormen, is drang tot cultuur'. Over de cultuuropdracht van de christelijke kunstenaars merkte hij vervolgens uit eigen ervaring op: 'Het is niet overdreven, als ik zeg: *de nood is hen opgelegd*. Zij kunnen niet anders; zij moeten zich bezighouden met vraagstukken van cultuur.'

Over de protestantse auteurs, namens wie hij het woord voerde, kon Rijnsdorp eveneens vanuit eigen beleving zeggen: 'Ook in hen werkt dat culturele geweten. In hen werkt de drang om te voldoen aan die eeuwige oerbehoefte van de mensch een nieuw lied, een nieuwe geschiedenis te hooren. Want aan die oerbehoefte danken alle literaturen het leven en ook alle vormen van literatuur, van straatlied tot heldendicht, van anecdote tot vizioen.' Evenals voor burgers gold voor literatoren: '*ook in de literatuur is de vlucht in de zyn van ontvluchten niet meer mogelijk*', want: 'Het onweer van het wereldgebeuren is *te* hevig, de donderslagen volgen elkaar *te* snel op dan dat men in een literaire koepel nog rustig thee zou kunnen drinken.' Daarna analyseerde hij in een meeslepend betoog de gevolgen van de tijdgeest op het werk van dichters en prozaïsten, de vermeende redding van een '*militant dichterschap*', en de noodzakelijkheid van prozaschrijvers om weerbaar te zijn.⁸⁸⁵ Over de voor hem onlosmakelijke relatie tussen *literatuur* en *leven* - centraal punt in zijn poëtica - stelde Rijnsdorp, ruimhartig inzicht gevend in zijn eigen schrijversziel: 'De kunst behoeft niet, måg niet met het groote leven concurreeren. Het dagelijksch leven toont ons dikwijls den gemaskeerden, althans *gesloten* mensch; de literatuur geeft ons den doorzichtigen, den *glazen* mensch, waarin we met name de werking van het *hart* duidelijk kunnen waarnemen. (...) In een vers, of in een boek kunnen we die innerlijke bewegingen van het hart te weten komen; in poëzie kunnen we die zelfs zóó angstig van dichtbij ervaren, alsof haar harteklop onze harteklop was.' Hij sloot zijn rede gloedvol af met een lonkend vergezicht over de taak en functie van de protestantse letterkunde en haar betekenis, niet alleen voor het calvinistisch volksdeel, maar voor het gehele Nederlandse volk:

De literatuur helpt ons het leven verstaan. Vooral wanneer de literatuur ook de *godsdienst* in haar gezichtsveld betreft en de mensch teekent in zijn worsteling met geloofsvragen. Het is nu eenmaal een feit, dat die vragen voor vele menschen van eminent belang zijn en een letterkunde, die dit feit zou miskennen, zou ons op de voornaamste punten in de steek laten. Wat dan ook vaak gebeurt. Hier ligt het punt, waar de auteur zichzelf kan en moet zijn, waar hij zich weerbaar kan toonen. Hier kan hij zich verdienstelijk maken en onze jonge literatuur zoo mogelijk naar alle kanten helpen uitbouwen, opdat die onder Gods zegen een factor worde in het geestesleven van ons Nederlandsche volk.

Met zijn *A.M.V.J.*-lezing versterkte Rijnsdorp zijn cultureel gezag in eigen kring.⁸⁸⁶ Ook trok hij het belang van christelijke kunst - in de lijn van zijn cultuurvisie zoals hij die in *Eldert Holier* had verbeeld - breder dan alleen de protestantse letterkunde. De dag na de kunstmanifestatie schreef *De Standaard*, geheel in de geest van de organisatoren: 'Een avond als deze heeft groote betekenis voor de kunstwaardeering in onzen kring gehad. Bewezen is niet alleen, dat een contact tusschen de kunstenaar onderling gelegd is, hetwelk een groote stimulans zijn kan voor den verderen bloei van de kunst, maar ook dat de kwaliteit van het werk van Christen-kunstenaars niet langer het stempel van "tweederangs" behoeft te dragen.'⁸⁸⁷ Ook de *Nieuwe Leidsche Courant*, als een van de

⁸⁸⁵ Rijnsdorp doelde hier niet op de tijdsomstandigheden, maar waarschuwde in zijn rede voor het gilde van de christelijke uitgevers: 'Het gevaar dreigt, dat onze auteurs voor goede honoraria en om te voldoen aan aanvragen van onze zeer actieve uitgevers, er toe zouden komen onrijp werk af te staan. Het schrijven van romans zou dan tot een soort huisindustrie verlagen.'

⁸⁸⁶ Rijnsdorps *A.M.V.J.*-lezing 'Kwetsbaar en militant', werd gepubliceerd in *Het Korenland*, jrg. 15, nr. 5, mei 1938, 133-134.

⁸⁸⁷ 'Manifestatie door Christen-Kunstenaars. Een druk bezette bijeenkomst te Amsterdam', in: *De Standaard*, 21 april 1938.

kopbladen van *De Rotterdammer*, besteedde uitgebreid aandacht aan de bijeenkomst.⁸⁸⁸ De lezing van Rijnsdorp werd in de diverse geestverwante kranten en periodieken uitgebreid geciteerd. In *De Brug*, het mededelingenorgaan van het *Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen in Nederland*, schreef de dichter Hein de Bruin in zijn hoedanigheid als redacteur over het geslaagde initiatief van de Kunstmanifestatie in Amsterdam:

Het ging niet van de Kring uit. Dat is geen verwijt, dat is maar ter geruststelling. Wat is namelijk het geval. 'Buiten alles om (*alles* dat wil op lit. terrein zeggen 'Het Verbond', 'Auteurskring', 'De Essayistenkring') is er in de hoofdstad des lands een *Manifestatie* geweest van Christen-Kunstenaars. (Over een 'woord' zullen we niet twisten.) Het besluit hiertoe werd genomen op een ontmoetingsmiddag (men zegt: de sociëteit) van 'lui-in-de-kunst', waaronder, vergeet het niet, ook thuis horen: musici, architecten, schilders en andere beeldende artiesten. We mogen hier met vreugde gewag maken van dit 'optreden', dat toch ook mede reliëf had tegen die achtergrond van reeds jarenlang georganiseerd literair leven, dat hier in, bescheiden maar waarneembare bloei, verscheen. Dat de literatoren nu gelegenheid hebben om zich te onderhouden met verwanten, die voor de meesten hunner 'vreemde familie' waren, kan voor het beheren van de culturele erfenis niets anders dan goed zijn. Ze zullen over het verdelen ervan niet zo spoedig ruzie krijgen, want ieder weet nog nauwelijks wat hem wel ter schikking staat.⁸⁸⁹

Begin mei 1938 meldde Burger aan Rijnsdorp, dat de kunstavond met een klein tekort was afgesloten. 'Er is echter een vriendelijke mijnheer, die uit dankbaarheid voor den avond het nadeelig saldo voor zijn rekening wil nemen.'⁸⁹⁰ Daardoor was het mogelijk om het volgende seizoen weer verder te kunnen gaan met de sociëteitsmiddagen.⁸⁹¹ 'Over het algemeen mogen we van succes bij het publiek spreken. Mijn hartelijken dank dat je daarom hebt willen medewerken.'

In januari 1939 vond de *A.M.V.J.*-soos plaats in Den Haag, waar in Huize *Kleykamp* de tentoonstelling van de Rotterdamse kunstschilder Roeland Koning werd bezocht. Op 18 februari 1939 deelde H. Burger in zijn convocatie voor de bijeenkomsten van christelijke kunstenaars mee, dat van verschillende zijden aandrang op hem was uitgeoefend om een 'attractie' te verbinden aan de sociëteitsmiddagen. Na de bijeenkomst van 3 februari 1939 had hij voor de volgende drie bijeenkomsten de daad bij het woord had gevoegd: op 4 maart 1939 pianospel van mevrouw Jac. Kort-Voortman, op 8 april 1939 een lezing van drs. P.J. Meertens over het werk van de dialectencommissie van de *K.N.A.W.*, en voor de laatste koos van het seizoen op 6 mei 1939 een lezing door D.J. Wolbers, beeldhouwer en tevens bestuurslid van Schilderkundig Genootschap *Pulchri Studio* in Den Haag.

In navolging van de *A.M.V.J.*-sociëteitsmiddagen in Amsterdam werden in Den Haag eveneens culturele ontmoetingsmiddagen gehouden. De middagen beoogden een nauwer contact tussen christelijke publicisten, schilders, architecten en musici uit Den Haag en omgeving te bewerkstelligen. Mede namens Piet Korthuys en Piet Risseeuw organiseerde de dichter en uitgever Bert Bakker, met als correspondentieadres *D.A. Daamen's* uitgeversmaatschappij aan de Koninginnegracht 26 in de Hofstad, deze bijeenkomsten in restaurant *Tivoli* aan de Heerengracht. De eerste Haagse sociëteitsmiddag werd gehouden op 17 december 1938, waar Rijnsdorp op uitdrukkelijk verzoek van Risseeuw aanwezig was.⁸⁹² Onbekend is of hij de tweede bijeenkomst op zaterdag 11 maart 1939 en latere bijeenkomsten heeft bijgewoond.⁸⁹³

⁸⁸⁸ 'Belangstelling voor de Christelijke kunst. Manifestatie van Chr. kunstenaars in Amsterdam', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 21 april 1938.

⁸⁸⁹ H. de Bruin, in: *De Brug*, jrg. 5, nrs. 2 en 3, april-mei 1938, 26-27.

⁸⁹⁰ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 3 mei 1938.

⁸⁹¹ De vervolgbijeenkomsten van de *A.M.V.J.*-Soos vonden plaats op zaterdagmiddag 7 mei 1938 en in het nieuwe seizoen op de zaterdagen 1 oktober, 5 november en 3 december 1938 te Amsterdam.

⁸⁹² Uitgenodigd waren naast Rijnsdorp en de organisatoren: Cor Alons, mevr. Leentje M. Bakker-Hagen, B. Claus, J. Claus, dr. E. Diemer, H.A. Gerretsen, dr. J. van Ham, dr. K. Heeroma, B. van Heyingen, Roeland Koning, O. de Moor, G.J. Peelen, Q.A. de Ridder, Dingeman van der Stoep, en Niek Verhaagen.

⁸⁹³ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 maart 1940. Rijnsdorp was in ieder geval op verzoek van Risseeuw wel in *Tivoli* aanwezig op 9 maart 1940, waar onder meer over de plagiaatkwestie van H. Burger, en de toekomst van *De Brug* en *Opwaartsche Wegen* werd vergaderd.

Rijnsdorps betrokkenheid bij het werk van de *A.M.V.J.* werd breed gewaardeerd. Op 18 april 1939 nodigde directeur H. de Jong van de *A.M.V.J.* hem uit om de 'Literaire week' van 21 tot 26 augustus 1939 op het buitenverblijf *Lands-Zegen* te Doorn bij te wonen en een lezing te verzorgen. 'Desnoods komt U slechts een paar dagen of één dag, maar we willen U daar "hebben". (...) Jan H. de Groot zal wel weer voorzitteren. Hij is daartoe althans bereid.'⁸⁹⁴ Waarschijnlijk is Rijnsdorp niet in 1939 op *Lands-Zegen* geweest. Wel het jaar erop, toen onder auspiciën van het *A.M.V.J.* achtereenvolgens een literaire week, van 19 tot 24 augustus 1940, en een Muziekweek, van 26 tot 31 augustus 1940, werden georganiseerd.⁸⁹⁵ Rijnsdorp was voor de tweede week gevraagd, waar hij in zijn kwaliteit als muziekcriticus van *De Standaard* op dinsdagmiddag 27 augustus 1940 de lezing 'Muziek als ervaring' uitsprak.⁸⁹⁶ De schoonheid van de kunst liet zich volgens Rijnsdorp niet door oorlog en bombardement, dood en verderf, muilkorven of onttronen.

6.4 *Boekenweek en volksopvoeding*

In de *Nieuwe Leidsche Courant* van vrijdag 27 februari 1953 hield Rijnsdorp in het kader van de jaarlijkse Boekenweek over de betekenis van het boek in gereformeerde kring een belangrijk volksopvoedend pleidooi: 'Daarom brengt de gelegenheid van de Boekenweek ons opnieuw op de oude vraag naar de **volksopvoeding**, met name de opvoeding van ons Protestants-Christelijke Volksdeel **tot cultureel besef en tot culturele werkzaamheid**.'⁸⁹⁷ Hij gebruikte het paginagrote artikel, getooid met de passende titel: 'Boeken en volksopvoeding', om de lezersgeest in zijn calvinistische achterban rijp te maken voor de in zijn ogen noodzakelijke culturele actie. Had het artikel in het Diemer-kopblad als ondertitel 'Pleidooi voor een Calvinistisch cultureel congres' meegekregen, de versie van Rijnsdorps artikel een dag later in het hoofdblad *De Rotterdammer* droeg als aansprekende kop de in kapitalen gezette programmatische titel: 'De weg tot ontwakning en opbouw: een Calvinistisch cultureel congres',⁸⁹⁸ gevolgd door de ondertitel in kleiner corps: 'Grote en kleine leiders moeten het spoedig eens worden'.⁸⁹⁹

Naar aanleiding van de Boekenweek 1953 schetste Rijnsdorp over de literaire gezindheid van het calvinistisch volksdeel een weinig rooskleurig beeld: 'Ons volk kent als geheel geen werkelijke, levende verhouding tot het boek; het heeft z'n boekenliefhebbers, maar het heeft het boek niet lief; het heeft geen werkelijke, levende verhouding tot zijn auteurs en nog minder tot zijn dichters onder die auteurs. Het heeft, als geheel, weinig onderscheidingsvermogen ten aanzien van het boek, zodat de slagzin "koop een boek" in de praktijk betekent: "sta ons toe dat we U een boek verkopen".' Voor hem was de vraag naar de opvoeding tot cultuur van het calvinistisch volksdeel opnieuw urgent. Eerder had hij - halverwege de jaren dertig van de vorige eeuw in het veelgelezen Zondagblad van *De Rotterdammer* - opgeroepen tot literatuurbevordering en culturele volksopvoeding in eigen kring.⁹⁰⁰ 'Sindsdien heeft niets meer of minder een soort

⁸⁹⁴ Brief van H. de Jong aan C. Rijnsdorp, d.d. 18 april 1939.

⁸⁹⁵ *De Standaard*, 8 mei 1940. Ook prof. dr. G. van der Leeuw (over: 'Muziek en eeredienst') en Jac. Kort (over: 'Improvisatie') traden als sprekers op tijdens deze muziekweek.

⁸⁹⁶ 'Muziekweek op Lands-Zegen. C. Rijnsdorp over "Muziek als ervaring"', *De Standaard*, 30 augustus 1940. Deze recensie bevat tevens een uitgebreide samenvatting van Rijnsdorps inleiding.

⁸⁹⁷ Rijnsdorp had eerder het fenomeen van de Boekenweek aangegrepen in het artikel 'Schrijver, Publiek en volk' (Nabetrachting bij de Boekenweek), gepubliceerd in *De Reformatie* van 5 april 1935, om zijn opvattingen over kunst, opvoeding en volk uit te dragen.

⁸⁹⁸ De titel 'Calvinistisch cultureel congres' kende in het proces van voorbereiding en uitwerking verschillende varianten, van calvinistisch tot (protestants-)christelijk en reformatisch.

⁸⁹⁹ In zijn 'Ontwerp Christelijk Cultureel Congres', had Rijnsdorp voortschrijdend inzicht verwerkt op basis van zijn teleurstellende ervaringen als volkopvoeder ten tijde van het *Interbellum*. Ditmaal wilde hij niet langer zijn strijd voor meer kunstbesef en culturele actie als individu met een eigen strategie voeren, maar vanuit een 'algemene strategie'. Hieronder verstond hij een 'strategie, die niet door één of enkele mensen, maar over de gehele linie wordt aanvaard'.

⁹⁰⁰ C. Rijnsdorp, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 'Naar nieuwe centra, (I) Wat is nu eigenlijk Litteratuur?', 23 april 1932; 'Naar nieuwe centra, (II)', 30 april 1932; 'Opwaartsche Wegen I', 28 juli 1934; 'Opwaartsche Wegen II', 4 augustus 1934; 'Schrijfles van Nietzsche', 24 november 1934, en 'Het volk aan de kunst', 4 mei 1935.

dijkdoorbraak plaatsgevonden', waarbij hij doelde op de razendsnelle ontwikkeling van radio, film en televisie. Volgens hem hadden die 'snelle en intense' ontwikkelingen het christelijk volksdeel 'overrompeld en aangetast' in zijn zwakste zijde: 'We vormden een veelszins gesloten groep en leefden veelszins ons eigen leven. Maar de vloedgolf is gekomen en heeft ons niet paraat gevonden. Huiskamer, gezin, familie, kerk, groep, partij vormen in dit opzicht geen bescherming meer.' Rijnsdorp karakteriseerde de algemene culturele situatie 'of wat daarvoor doorgaat' als een 'naoorlogse, gedesillusioneerde, eerlijke maar cynische ontledigde, aan alle geloof en vertrouwen voorbijgedreven cultuur, welke schoonheidsverlangen zich uit in wanhoop aan een soort cultus van het lelijke en ordeloze heeft overgegeven en waartegen we weinig meer dan negatief verweer hebben'. Onder het tussenkopje: 'Wij faalden', stelde hij dat het nog erger had kunnen zijn. 'We hebben nog onze radio en onze Christelijke pers. Het is niet in tekort aan organisatie dat we hebben gefaald, maar in de vorming van de Christelijke persoonlijkheid, in het leren dragen van persoonlijke verantwoordelijkheid, in het onderscheiden van het essentiële en het bijkomstige.'⁹⁰¹

Volgens Rijnsdorp was de gereformeerde levensstijl te veel op het *collectieve* en te weinig op het *persoonlijke* gericht geweest: 'We hebben meer uit de traditioneel aanvaarde levensvormen dan waarlijk uit de beginselen geleefd; we hebben de cultuurtaak te zeer pro memorie opgevat en met peroraties afgedaan. Het overdreven organiseren en hartstochtelijk theologiseren (een twist om de gist, waardoor het niet in het brood terecht kwam) heeft bijna alle krachten opgeteerd.'⁹⁰² Hij vatte zijn cultuuranalyse samen in een rake metaforiek, waarmee hij tegelijkertijd een opvallend stijlkenmerk van de gereformeerde geloofscultuur ten voeten uit typeerde:

En nu is de vloedgolf van het moderne leven over onze slaperdijken heengespoeld en heeft onze vastigheden losgerukt. Er is al veel onherstelbaars verloren. Ons volk, zonder geoeffende smaak, zonder aesthetisch onderscheidingsvermogen, zonder veel innerlijke cultuur, dat theologisch wel de muggen vermocht te ziften, loopt gevaar de kemelen van de moderne levensvormen door te zwelgen.⁹⁰³

Rijnsdorp vervolgde zijn artikel met de vraag: 'Hebben we een eigen, positieve kijk op de cultuurtaak?', die hij vanuit de urgentie van het vraagstuk met een beslist: 'Ja', beantwoordde. Vervolgens ontvouwde hij als discursieve reactie op de culturele indifferentie in gereformeerde kring - cursief afgedrukt - een blauwdruk voor een strategische interventie, gericht op een radicale koersverandering in de volksvoorlichting en opvoeding tot cultuur in gereformeerde kring:

*Wat nodig is, maar wat helaas ontbreekt - en dit is de spits, waartoe dit artikel leidt - is een bewuste, overwogen, duidelijke en eensgezinde strategie achter alle culturele volksopvoeding. **Hierover moesten alle grote en kleine leiders onder ons het eigenlijk op korte termijn eens worden.** Wil er nog iets van zulke een volksopvoeding terechtkomen, wil men niet op alle terrein voor doorbraken komen te staan, dan is een op de Schrift gegronde en op de practijk van vandaag berekende opvoedingsstrategie onmiddellijke eis.*

⁹⁰¹ C. Rijnsdorp, 'Boekenweek en volksopvoeding. De weg tot ontwakning en opbouw: een Calvinistisch cultureel congres. Grote en kleine leiders moeten het spoedig eens worden', in: *De Rotterdammer*, 28 februari 1953.

⁹⁰² Aanvullend in de geest van zijn militaire metaforiek vervolgde Rijnsdorp: 'We missen een zekere "common sense", waardoor we te spoedig zware artillerie laten aanrukken om op kleine doelen te schieten.'

⁹⁰³ Een jaar later zou Rijnsdorp in bijna gelijke bewoordingen dit citaat opvoeren in het essay 'Vrijheid, waartoe?', opgenomen in: *Nationale Snipperdag*, het gezamenlijke aprilnummer 1954 van de Nederlandse letterkundige en algemeen-culturele tijdschriften, 46. Met het oog op de pluriforme opzet van dit nationale tijdschrift stelde hij daarin vrijmoedig: 'Ik meen deze dingen voor het forum van een breed Nederlands lezerspubliek over en tegen mijn naaste geestverwanten te mogen zeggen, omdat ik er mijn specialiteit van heb gemaakt, al sinds dertig jaar, in dezelfde geest voor eigen kring te spreken en te schrijven, waarin ik overigens gelukkig niet alleen sta.' Hij herhaalde zijn pleidooi: 'Vrijheid dus, waartoe? Om een positief, Christelijk-nationaal cultuurideaal na te streven, vooral op het minst ontgonnen gebied: de kunst. De roeping daartoe komt onze groep collectief, zowel tot een ieder van ons persoonlijk. De collectieve zijde sluit de mogelijkheid en dus de wenselijkheid in van gemeenschappelijk optreden.' *Ibidem*, 47.

Om die reden wilde Rijnsdorp niet wachten op theoretische bezinning totdat de vraagstukken in de studeerkamer waren opgelost, want 'er is geen wetenschappelijke Jozua, die de zon te Gibeon en de maan in het dal van Ajalon kan laten stilstaan tot dit alles is geschied'. Dat wilde volgens hem niet zeggen, dat 'zulk een bezinning in de academische sfeer' achterwege kon blijven. Daarom agendeerde hij in het dagbladartikel concreet het voorstel voor een calvinistisch cultureel congres, 'van een zich over een aantal dagen uitstreckende bijeenkomst over de vraag naar een algemene gedragslijn in zake de culturele voorlichting en opvoeding van "onze mensen"'. Een congres, '*niet uit een verlangen naar een isolement van twijfelachtige splendeur, maar uit de praktische overweging, dat men het eerst in kleinere kring eens moet worden, voor men een zaak in een grotere kring aan de orde stelt. Een congres, dat diep genoeg ziet om te weten, dat geen gedragslijn in de praktijk kan worden overeengekomen, zonder dat men 't over zekere principiële en dus theoretische vooronderstellingen eens geworden is*'. Een congres dus, '*dat zich toespunt op de **praktijk** en dat grotendeels door mensen, die in de praktijk staan van de volksvoorlichting en opvoeding tot cultuur, moet worden gedragen*'.

Rijnsdorp nam in zijn cultureel pleidooi alvast publiekelijk een voorschot op de inhoud en vormgeving van het programma. Er moesten drie achtereenvolgende afdelingen komen: 'een theoretische, historisch-principiële afdeling, waar de Christelijke volksopvoeding tot cultuur als een samenhangend geheel van vraagstukken wordt gezien en besproken, en waar in de eerste plaats aan het woord zijn de academisch gevormden, de geschoolden, die de achtergrond van de te volgen strategie bespreken en zo mogelijk bepalen'. Vervolgens had hij een tweede afdeling bedacht, 'op de eerste volgend en daarbij aansluitend, waar mensen uit de praktijk, zoals leraars, bepaalde onderwijzers, bibliotheek-beambten, kunstcritici en journalisten in 't algemeen, jeugd-leiders, studenten, kunstenaars, boekverkopers, uitgevers, cineasten, studenten-predikanten, dagblad-directeuren, omroepleiders en zo voort hun ervaringen, wensen en inzichten kunnen uitwisselen', waarna 'in een alle deelnemers omvattende, derde afdeling naar het vaststellen van een algemene strategie zou kunnen worden getracht'. Volgens hem was het dan verder 'de persoonlijke taak van alle betrokkenen, uit de gevonden strategie de tactische toepassingen voor de praktische gevallen af te leiden'.

Zich bewust van de mogelijke tegenvraag: 'Dus toch weer organisatie, dus toch weer een collectieve gedragslijn?', antwoordde Rijnsdorp adrem: 'Ja, omdat dit hier op zijn plaats en onmisbaar is en omdat er geen twijfel aan is, of onder ons zijn de bekwaamheid en het vermogen een dergelijk congres tot stand te brengen als de urgentie ervan maar bij allen die het aangaat wordt ingezien.' Hij sprak vervolgens zijn lezers rechtstreeks aan: 'Eerlijk gezegd reken ik op Uw medewerking om de hier geopperde gedachten in Uw omgeving aan hen door te geven, bij wie belangstelling verwacht mag worden', waarna hij - wederom in een cursief gezette tekstpassage - benadrukte:

Het gaat hier trouwens niet over een liefhebberij; het gaat om een roeping. Het komt velen met mij wel eens voor, alsof het Nederlandse Calvinisme ten aanzien van het cultuurvraagstuk op de tweesprong staat. Officieel kan het zijn onder Kuypers opnieuw geformuleerde pretentie: de eer van God op alle terreinen van het leven, niet verloochenen.

Rijnsdorp noemde de verleiding groot om in de huidige, moeilijke situatie terug te vallen 'op elementen van wereldmijding of cultureel indifferentisme, op doperse, piëtistische of Puriteinse denkbelden, die te allen tijde door het Nederlandse Calvinisme in de praktijk verweven hebben gezeten'. Volgens hem zou alleen al het bijeenroepen van een cultureel congres de lucht klaren. 'Men is gedwongen duidelijk positie te kiezen. Men is Calvinist of men is het niet.' Op de bewering dat in de praktijk al veel cultuurarbeid werd verricht, stelde hij gevat: 'O, er wordt al veel gedaan. Maar men werkt los van elkaar, langs elkaar heen, soms tegen elkaar in. De bundeling ontbreekt.' Wanneer dit cultureel congres eenmaal had plaatsgevonden kon men in gereformeerde kring 'niet meer verder gaan alsof er niets gebeurd was', aldus Rijnsdorps publiek geuite tactische wens, die de vader van zijn volksopvoedkundige gedachte vormde.

Na de strategisch-praktische vraag: 'Lost een congres zoals hier wordt voorgesteld de vraagstukken op en is de zaak na afloop in orde?', stelde Rijnsdorp de persoonlijk geadresseerde vervolgvraag: 'Bent U alleen op die voorwaarde tot deelneming bereid en stelt U deze eis ook in alle andere gevallen?' Zijn eigen antwoord op beide vragen vormde een beredeneerde anticlimax: 'Er wordt niets opgelost, er wordt alleen gepoogd wat orde in een chaos te scheppen, wat helderheid te verkrijgen in het streven van alledag', waarna hij in vraag- en antwoordvorm een belangrijk methodisch aspect van zijn volksoopvoedkundige aanpak ontvouwde: '*Ligt hier niet een taak voor allerlei bestaande organisaties? Voor die organisaties als zodanig niet, wel in zover dat via die organisaties, mensen kunnen worden bereikt.*'

Als voorwaarde voor het welslagen van het calvinistisch cultureel congres eindigde Rijnsdorp zijn publiek appel met de overweging: 'Nodig zijn hier vóór alle dingen wat de Bijbel noemt "mensen Gods", mensen dus, die hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de culturele volksoopvoeding zien, aanvaarden en willen dragen: zonder bijbedoelingen, zonder persoonlijke eierzucht, in goede team-geest.' Tot besluit stelde hij, de gereformeerde volksgeest licht bespelend: 'Het bijeenroepen van zulk een congres kan een goede proefsteen zijn of in het kader van ons volk de idealen van het Calvinisme nog waarlijk leven, of dat het merg er uit is. Maar dan... doch neen.' Met de slotzin: 'Ik hoop dat God Zijn zegen er op geeft', eindigde hij zijn hartekreet als culturele volksopvoeder. Rijnsdorps indringend pleidooi voor culturele actie in de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet*,⁹⁰⁴ in die jaren goed voor ruim 90.000 abonnees,⁹⁰⁵ gericht op een gezamenlijk opgezette en collectief gevoerde strategie onder aanvoering van 'grote en kleine leiders', vond aanvankelijk gehoor bij zijn calvinistische achterban.

6.5 Calvinistisch cultureel congres

Naar aanleiding van zijn volksoopvoedkundig cultureel appel in de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet* werd Rijnsdorp uitgenodigd voor een eerste bespreking op zaterdag 7 maart 1953 ten kantore van *De Rotterdammer* bij hoofdredacteur dr. E. Diemer. Hij had ter voorbereiding een agendaontwerp voor het 'Christelijk Cultureel Congres' gemaakt, met de volgende zeventien bespreekpunten: 1. *Aanleiding*; 2. *Overwegingen vooraf*; 3. *Bedoeling*; 4. *Nieuwe Koers*; 5. *Begrippen*; 6. *Karakter*; 7. *Opzet*; 8. *Figuren*; 9. *Structuur*; 10. *Werkwijze*; 11. *Grondslag*; 12. *Naam*; 13. *Duur*; 14. *Aura*; 15. *Interne voorbereiding*; 16. *Organisatie*, en 17. *Archief*. Dit doordacht geordende overzicht illustreert hoe consciëntieus Rijnsdorp zich had voorbereid op zijn gesprek met de gereformeerde Rotterdamse courantiër. Na een tweede bijeenkomst met de hoofdredacteur van *De Rotterdammer* op 25 maart 1953, werd besloten dat hij zijn denkbeelden verder kon uitwerken.

Op het briefpapier van N.V. Dagblad *De Rotterdammer* had Rijnsdorp een uitnodiging opgesteld voor de bijeenkomst met sleutelfiguren uit 'kunst, wetenschap en religie', die op maandag 27 april 1953 in hotel-restaurant *Terminus* aan het Stationsplein te Utrecht, 's avonds om 20.00 uur, zou plaatsvinden. In de door Diemer ondertekende brief verwees de hoofdredacteur van *De Rotterdammer* naar het bewuste artikel van Rijnsdorp in zijn krant, en stelde ter versterking van het daarin gevoerde pleidooi voor een calvinistisch cultureel congres: 'Temeer daar ons blad dit jaar 50 jaar bestaat, hebben wij ons na lezing van het artikel afgevraagd, of het mogelijk op de weg van ons blad lag, het houden van zulk een Congres te bevorderen.' Hij gaf tevens aan dat het hem raadzaam leek 'alvorens eventuele verdere stappen te ondernemen, een groep personen te raadplegen, van wie wij mogen aannemen, dat zij de moeilijkheden, welke hier liggen, onderkennen en bereid zijn ons te dezen aanzien van advies te dienen.' De uitnodiging werd

⁹⁰⁴ Tot de bladen van het Diemer-concern behoorden naast het hoofdblad *De Rotterdammer*, de volgende drie kopbladen: de *Nieuwe Haagse Courant*, de *Nieuwe Leidsche Courant* en het *Dortsch Dagblad*, samen het zogenaamde *Rotterdammer-Kwartet*. Voor de oorlog bestond deze gereformeerde krantencombinatie van H. Diemer uit de 'Sterke vijf', toen nog met de *Nieuwe Utrechtse Courant* erbij, die echter na de oorlog wegens transportproblemen niet meer terug kon komen.

⁹⁰⁵ E. Diemer, 'De Rotterdammer-kwartetbladen', in: *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, B. van der Ros (red.), 203. Diemer gaf hier tevens aan dat tien jaar later bij *Het Kwartet* het aantal abonnees 93.300 bedroeg, tegenover het dagblad *Trouw*, dat door een dalend abonneestand in 1964 circa 113.000 abonnees telde.

begin april 1953 verzonden aan een groep geestverwante voormannen en cultuurdragers op diverse levensterreinen, die als 'leidsmannen' of opiniemakers deel uitmaakten van de toenmalige culturele elite in protestants-christelijke kring.⁹⁰⁶

6.5.1 *Algemene strategie inzake volksopvoeding tot cultuur*

Aan de uitnodiging was het gedetailleerde 'Ontwerp Christelijk Cultureel Congres' van Rijnsdorp toegevoegd, waarin hij de zeventien bespreekpunten nader had uitgewerkt. Zijn ontwerp uit 1953 toont vanuit volksopvoedkundig standpunt voor het eerst een coherent en consistent totaaloverzicht van Rijnsdorps culturele praktijktheorie, in samenhang met de door hem daarbij bedachte strategie en tactiek, middelen en methodieken. Het 'ontwerp' vertolkte in hoofdlijnen de uitwerking van zijn missie en visie, en de wijze waarop hij zijn levensroeping en cultuurtaak programmatisch inhoud en vorm wilde geven. Voor de door hem noodzakelijk geachte volksopvoeding tot cultuur deed hij expliciet een publiek beroep op de 'grote en kleine leiders', om gezamenlijk met een breed cultureel-maatschappelijk draagvlak uitvoering te geven aan zijn strijdplan tot culturele 'ontwaking en opbouw'.

Hoewel het eigenlijke jubileum van *De Rotterdammer* in mei 1953 viel, werd besloten het cultureel congres in oktober 1953 te laten plaatsvinden. De krant van Diemer, volgens het briefpapier aangeprezen als een 'vooraanstaand christelijk dagblad met vijftigjarige reputatie, meer gelezen dan ooit tevoren', zou het congres organiseren en financieren. Als hoofddoelstelling van het congres beoogde Rijnsdorp 'een duidelijke communis opinio' te vormen, zowel over de culturele staat en situatie van het calvinistisch volksdeel, als over de acties die uitgevoerd moesten worden om te kunnen komen tot een 'algemene strategie inzake de volksopvoeding tot cultuur'.⁹⁰⁷ Een - niet onbelangrijke - nevendoelstelling noemde hij: 'de niet-positieve groep te overtuigen en mee te krijgen'. Over de 'nieuwe koers' vroeg hij zich nadrukkelijk af, 'of er tot nu toe op cultureel gebied onder ons over het geheel wel een bepaalde koers gevaren' was. Nieuw aan de koersbepaling diende te zijn, dat deze gevolgd moest worden 'op grond van een in de *praktijk* ondubbelzinnig aanvaarde roeping tot algemene culturele werkzaamheid', en dat het bestek van de koers zich zou baseren op de 'gegevens van *vandaag*'.

Daarmee bedoelde Rijnsdorp dat 'de moderne geest in de cultuur, resp. de kunst, kloekmoedig moet worden beproefd en de moderne experimenten in de kunst rechtvaardig moeten worden beoordeeld. Geen snobisme (alles mooi vinden), geen reactie (alles demonisch noemen wat men niet begrijpt), maar oog hebben voor de vervlechting van decadentie en belofte. "Het heden der genade" vraagt activiteit in het genadig geschonken *heden*'. Om eenduidigheid in denken, doen en durven te bevorderen gaf Rijnsdorp vooraf tevens een begripsexplicatie van de terminologie die hij hanteerde in zijn ontwerp. Over het begrip *cultuur* merkte hij op:

⁹⁰⁶ Uitgenodigd werden voor de bijeenkomst in hotel *Terminus*: prof. dr. G.C. Berkhouwer, dr. W.J.C. Buitendijk, prof. dr. I.A. Diepenhorst, J. van Doorne, prof. dr. A.H. Edelkoorts, ds. H.J. Groenewegen, prof. dr. K. Heeroma, G. Hoek, dr. G.P. van Ifferzon, ing. J. de Jong Czn., dr. C. Kalsbeek, prof. dr. W.J. Kooiman, prof. dr. G. Kuiper (Rijnsdorps latere erepromotor), dr. H.J. Langman, ds. J.C. Maris, prof. dr. C.A. van Peursen, ds. S.J. Popma, ds. Joh. Prins, dr. S. Ridderbos, H.R. Rookmaaker, A. van Roon, M. Ruppert, N.G.J. van Schouwenburg, prof. dr. A. Sizoo, prof. dr. W.A.P. Smit, ing. P. Tjeerdsma, prof. dr. W.C. van Unnik, ds. G. van Veldhuizen, prof. dr. J. Waterink, dr. J. Wytzes en prof. dr. J. de Zwaan. Niet alle genodigden gaven gehoor aan deze uitnodiging voor de expertmeeting.

⁹⁰⁷ Rijnsdorps 'strategie tot cultuur' heeft een geheel andere opzet en uitwerking dan het in 1970 verschenen boek *Strategie van de cultuur* van de filosoof prof. dr. C.A. van Peursen, dat Rijnsdorp eind november waarderend besprak in het *Rotterdammer-Kwartet*: 'Een visie op de cultuur van de theologie is veel meer dramatisch bewogen, heeft een oproepend en getuigend karakter; zij begint waar het boek van Van Peursen eindigt.' Rijnsdorp gaf hier tevens aan dat een conceptie van de cultuur vanuit de kunst er ook anders uit zou zien, waarbij hij zijn eigen cultuurkritiek, zoals hij dit in *Christendom en cultuur in bloei en crisis* uit 1976 verder uitwerkte: 'Dan komt de concrete wereld van de kunst veel dichterbij, in een panorama van kunst- en levensstijlen in hun opeenvolging. Dan ziet men de specifiek-Europese cultuur in afbraak en constateert men een diep ingrijpende overgangsfase naar wat een mondiale cultuur zou kunnen heten. Dan wordt het overgeleverde cultuurbegrip een vraag en de term eveneens.' C. Rijnsdorp, 'Strategie van de cultuur', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 21 november 1970.

Afgezien moet worden van elke poging dit begrip en volgende hier nauwkeurig te omschrijven of over woorden te strijden. Dit congres streeft niet in de eerste plaats naar preciese omschrijving van begrip, maar naar een houding in de praktijk. Het werk van het congres wordt bovendien, zoals straks zal blijken, gebaseerd op de in de praktijk voorkomende culturele strevingen en werkzaamheden. En het signaleren daarvan levert geen moeilijkheden op.

Daarbij stelde Rijnsdorp, met een verwijzing naar de terminologie van Oswald Spengler, dat cultuur voor hem meer omvatte dan alleen civilisatie: 'Dat meerdere kan men een zeker creatief element noemen, ook buiten de kunst.'⁹⁰⁸ Over *opvoeding tot cultuur* schreef hij geheel in de geest van Kuypers esthetica: 'Hieronder kan worden verstaan de versterking van dat creatieve element, zowel in rechtstreeks scheppende als in na-scheppende zin. Ook als vermogen tot het ondergaan en genieten van cultuurproducten, door het doen overspringen van de vonk van mens op mens.'

Vervolgens definieerde hij het begrip *volksopvoeding tot cultuur* als opvoeding tot cultuur, maar dan 'van mens op groep van mensen, op een collectiviteit, op "onze mensen", met als uitstralingsgebied het gehele Nederlandse volk'. In de lijn met zijn behoefte niet langer als individueel volkopvoeder op te treden en te komen tot gemeenschappelijk gedragen culturele slagvaardigheid gaf Rijnsdorp bij het 'karakter' van het cultureel congres in relatie tot de 'strategie' en 'tactiek' aan: 'Het congres is de *krijgsraad*, om te komen tot een *krijgsplan*', met als toelichting: 'De strategie overziet het geheel, de tactiek is voor de afzonderlijke situaties.' De '*algemene strategie*' omschreef hij als: 'Een strategie, die niet maar door één man of enkele mensen, maar over de gehele linie wordt aanvaard', met de subtiële toevoeging: 'In de oorlog zijn dit orders; hier natuurlijk niet.' Het was volgens hem ondenkbaar deze culturele strijd onder een centrale leiding te kunnen voeren: 'Onder Kuiper heeft het er wel even op geleken. Het kan ook zonder zulk een figuur, als men maar "één van hart en één van zin" is.'

Voor de praktische opzet van het cultureel congres baseerde Rijnsdorp zich op de feitelijke toestand, 'de *maatschappelijke* status quo' in eigen kring anno 1953, die hij in het perspectief van de 'opvoeding tot cultuur' onderscheidde in drie hoofdgroepen:

1. *Organen voor het geestelijke verkeer*: pers, radio, film, alles met cultuur-paedagogische nevenwerking.
2. *Paedagogische organen*: het onderwijs in al zijn geledingen.
3. *Organen op cultureel gebied* met min of meer cultuur-paedagogische strekking, alles met nevenwerking t.a.v. het geestelijk verkeer.

Hij gaf daarbij uitdrukkelijk aan het congres 'geen onderbouw' te willen geven van een 'complex van bestaande organisaties'. Organisaties waren in zijn optiek 'onpersoonlijk en traag, maar van betekenis als verzameling van adressen'. Rijnsdorp wilde het congres samenstellen uit 'grotere en kleinere *figuren*', waarbij hij aangaf dat veel personen 'in meer dan één organisatie' zouden figureren. Vervolgens werkte hij in zijn ontwerp van het cultureel congres de driedeling van hoofdgroepen verder uit in relatie tot de bijbehorende figuren (personen of beroepsgroepen):

I *Organen voor het geestelijke verkeer.*

I a. *Het gedrukte woord* (dag- en weekbladen, periodieken, afzonderlijke uitgaven), met als figuren:

auteurs, bibliothecarissen, bibliotheekbeambten, boekverkopers, dagbladdirecties, grafische kunstenaars en verluchters, journalisten, publicisten en uitgevers.

I b. *Het gesproken woord*, met als figuren: declamatoren, lekenspelers, omroepers, omroepeliders, radiosprekers, resp. docenten over culturele onderwerpen, regisseurs en toneelspelers.

I c. *Het beeld en de menselijke verschijning*, met als figuren: beeldhouwers, cineasten of andere filmedeskundigen, kunstfotografen, schilders, tekenlars, televisiemedewerkers, volksdanspaedagogen, modedeskundigen.

I d. *Bouwen en inrichten*, met als figuren: architecten, binnenhuisarchitecten, nijverheidskunstenaars, sierkunstenaars.

I e. *Musiek*, met als figuren: componisten, critici, docenten, uitvoerende musici.

⁹⁰⁸ Zie hiervoor: J. Huizinga, *Geschiedenis der wereld*, 15-19.

II *Paedagische organen:*

Onderwijsmensen, voor wie onderwijs meer is dan dressaat voor een civilisatie en die bewust aansturen op persoonlijkheidsvorming; leraars, singulier begaafde onderwijzers, professoren wie de cultuur ter harte gaat, resp. die hiervan studie hebben gemaakt.

III *Georganiseerde culturele activiteit:*

Zekere organisaties of liever figuren daaruit.

Het christelijk cultureel congres diende volgens Rijnsdorp vanuit een structuur van kleinere onderdelen te worden opgebouwd: de secties, waartoe volgens hem de volgende figuren behoorden:

1. Sectie van het gedrukte woord
2. Sectie van het gesproken woord
3. Ssectie van de muziek
4. Sectie van het beeld en de menselijke verschijning
5. Sectie van bouwen en inrichten
6. Sectie van de georganiseerde culturele activiteit
7. Sectie van het onderwijs

Daarbij stelde Rijnsdorp als mogelijkheid ook combinaties van secties voor, waarbij hij - gepikt en gemazeld met het organisatievermogen uit zijn J.V.-tijd - creatief zijn ontwerp uitbouwde tot een voor hem werkbaar strijdplan voor culturele actie. Met potlood had hij in zijn eigen versie van het ontwerp de namen van sectieleiders geschreven. Bij de 'duur' van het cultureel congres dacht hij aan een opzet van drie dagen, beginnend om 10.00 uur en eindigend om 20.00 uur met respectievelijk een filmvoorstelling en een concert in samenwerking met de *N.C.R.V.*, waarbij de slotdag om 17.00 uur met een 'kernachtige samenvatting van de sectiearbeid' werd afgesloten in een 'poging tot synthese'. Met de term 'aura' doelde Rijnsdorp op 'alles wat om het congres eventueel zal worden georganiseerd, zoals tentoonstellingen, concerten, filmvoorstellingen enz.'. Zelfs de archieffunctie vergat hij niet, 'zo nodig ter raadpleging in de toekomst'.

6.5.2 *Bespreking in Terminus*

Op 24 april 1953 liet Risseeuw aan Rijnsdorp weten dat hij nog steeds niets gehoord had van Diemer: 'Gaat de vergadering in Utrecht nog wel door? We hebben de wind wel tegen door dat congres van R. Miedema c.s. De Barthianen zijn ons voor. Misschien is het een voordeel? Ik weet niet hoe Diemer er op heeft gereageerd.' Risseeuw doelde op het congres 'Wegen en grenzen' uit 1953, genoemd naar de gelijknamige uitgave uit 1932 van de hervormde prof. dr. G. van der Leeuw, voormalig minister van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, waar het thema 'kerk en kunst' geagendeerd stond.⁹⁰⁹ Ondanks het feit dat enkele genodigden verhinderd waren,⁹¹⁰ ging de bijeenkomst in Utrecht gewoon door. Op het actieplan bij zijn ontwerp voor het cultureel congres kreeg Rijnsdorp van diverse deskundigen fundamentele kritiek. Hoewel hij in zijn 'overwegingen vooraf' nadrukkelijk had gesteld, dat zijn congresontwerp op onderdelen vatbaar

⁹⁰⁹ Het congres 'Wegen en grenzen' vond plaats in maart 1953 te Amsterdam en was georganiseerd door de Barthiaans geïnspireerde 'Doorbraakgroep', met als doel de kloof te dichten tussen protestantisme en de kunst. Het congres stond aan de wieg van de *Van der Leeuwstichting*, die in 1954 werd opgericht.

⁹¹⁰ Op de uitnodiging voor het christelijk cultureel congres deelde K. Heeroma op 2 april 1953 mee, dat hij niet aan de voorbereiding kon deelnemen, en de bijeenkomst van 27 april evenmin kon bijwonen vanwege zijn benoeming als hoogleraar op een 'geheel nieuwe leerstoel' te Groningen. Op 10 april 1953 schreef hij aan Diemer desgevraagd: 'Ik sta natuurlijk welwillend tegenover iedere poging tot culturele activering van "het Christelijk volksdeel". Of het Christelijk Cultureel Congres, zoals U dat wilt organiseren, de zaak werkelijk verder zal brengen, kan ik echter onmogelijk overzien.' Om daarvan overtuigd te raken wilde hij Rijnsdorp zelf eens aan het woord horen, waarna Heeroma aangaf: 'U gelieve mij dus te beschouwen als een welwillend waarnemer, niet als een deelnemer.'

was 'voor discussie en eventuele amendering', had hij eveneens opgemerkt: 'maar ondergetekende vertrouwt toch, dat het grondpatroon en de grote lijnen gehandhaafd zullen blijven. Wordt er teveel in het plan veranderd, dan verliest het zijn karakter'. Daarbij had Rijnsdorp als kanttekening de toevoeging geplaatst: 'Beter geen congres dan een stijlloos congres.'

De kritiek van de aanwezigen richtte zich met name op de naamgeving van het congres, de kwestie zelf en het aansturen op algemene conclusies. De benaming 'Christelijk' werd te weinig onderscheidend en uitdagend bevonden naar het rooms-katholieke volksdeel, waarop als alternatief 'reformatorisch' werd voorgesteld door Buitendijk. Volgens Sizoo werd te veel aan kunst gedacht en te weinig aan wetenschap. Edelkoorts en Waterink maakten bezwaar tegen de overwegend praktische tendens van het ontwerp. Het begrip 'volksopvoeding tot cultuur' werd onduidelijk bevonden door Smit en Sizoo. In zijn eigen verslag van de bijeenkomst d.d. 6 mei 1953 noteerde Rijnsdorp op de vraag wat hij geleerd had: 'Er zijn niet op zo korte termijn als ik gehoopt had resultaten te verwachten. Ik heb misschien te veel tegelijk gewild. De instelling van de kunstenaar (v. Doorne, de emotie primair) wijkt te sterk af van die van de geleerde (Waterink, het bewustzijn primair). Onder de geleerden een tamelijk opvallend onderscheid tussen overwegend theoretisch en overwegend praktisch op het plan reagerende figuren.'

Op de vraag: 'wat nu?', realiseerde Rijnsdorp zich dat als het actieplan in volle omvang werd doorgezet, de voorbereidingstijd te kort zou zijn. De geesten waren bovendien te verdeeld om over de theoretische onderbouw op korte termijn tot overeenstemming te komen. Daarom leek het hem wijs het streven naar algemene conclusies op te schorten en aan de gehele bijeenkomst het karakter te geven van een 'oriëntering', met de minder ambitieuze term 'conferentie' in plaats van 'congres'. Deze conferentie zou voor de helft gewijd moeten zijn aan 'principiële overdenking', en voor de andere helft aan een uitwisseling van 'ervaringen, inzichten en verlangens, de praktijk dus'. Ter overweging stelde hij voor op korte termijn een werkcomité in te stellen en daarvoor 'alle of sommige van die mensen te vragen die in *Terminus* vruchtbare gedachten lanceerden'.⁹¹¹

In het voorstel 'Enkele voorlopige en vrijblijvende notities voor de eerste samenspreking van het werkcomité ter voorbereiding van een cultuurconferentie najaar 1953 te Rotterdam' van 16 juni 1953, ontvouwde Rijnsdorp in elf punten een bijgesteld plan voor een 'Reformatorische Cultuur Conferentie'. Hierin benadrukte hij 'een zo veelzijdig mogelijk *oriëntering*, zowel 'theoretisch als praktisch', met als grote kern: 'de moderne kunst en de moderne wetenschap tegen de achtergrond van het moderne levensgevoel', te bezien 'vanuit het reformatorisch Christendom', omdat de benaming christelijk 'geen monopolie is van de Protestantse christenen'. De titel 'congres' zou dan bewaard kunnen blijven voor een volgende gelegenheid. Rijnsdorp vroeg zich vervolgens af of het niet goed zou zijn, dat de leden van het werkcomité uitvoerig ingelicht moesten worden over het eerder in Amsterdam gehouden congres 'Wegen en grenzen' over religieuze kunst: 'Ik hoor dat in de pers fouten in de organisatie zijn opgesomd. Wij kunnen hiervan leren.' Tot slot deed hij de suggestie, dat als *De Rotterdammer* van de referaten geen boek zou maken met de redactie van *Ontmoeting* contact kon worden opgenomen over het afdrukken ervan, 'misschien in een speciaal nummer'.

In het nieuwe plan werd met geen woord meer gerept over de oorspronkelijk doelstelling en opzet van het calvinistisch cultureel congres: het komen tot een *algemene strategie inzake de volksopvoeding tot cultuur*. Volgens het bijgestelde plan was het de bedoeling dat - ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan in 1953 - het dagblad *De Rotterdammer* voornemens was in mei 1954 een 'Reformatorische Cultuur-Conferentie' te organiseren in Rotterdam, die het karakter zou dragen van 'een zo veelzijdig mogelijke verkenning van de in het geding zijnde vraagstukken, in de hoop daarmee de weg te banen voor een - bijvoorbeeld in 1955 te houden - eigenlijk gezegd congres, waarbij dan op conclusies zou moeten worden aangestuurd'. Een nieuw werkcomité

⁹¹¹ In zijn persoonlijke aantekeningen had Rijnsdorp genoteerd, dat de vruchtbaarste opmerkingen volgens hem waren gemaakt door: dr. H.J. Langman, dr. W.J.C. Buitendijk, J. de Jong Czn. (N.C.R.V.), ds. S.J. Popma, en de professoren G. Kuiper, A. Sizoo en I.A. Diepenhorst.

werd samengesteld met als leden: prof. dr. J. de Zwaan (voorzitter), dr. E. Diemer (secretaris), prof. dr. I. Diepenhorst en C. Rijnsdorp. Daarna werd het stil. Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp op 30 juli 1953: 'Ik heb nog een paar snipperdagen, doordat door het talmen van Prof. De Zwaan de cultuurconferentie van 't jaar niet meer kan plaatsvinden. Misschien is het voor alles beter om 't voorjaar te nemen.'

Begin november 1953 formuleerde Rijnsdorp een voor zijn doen pittige brief aan dr. E. Diemer, waarin hij meteen zijn ongenoegen ter sprake bracht: 'Sinds ons jongste gesprek op straat in September, meen ik, mocht ik niets meer van u horen over het conferentie-plan. Moet ik uit Uw zwijgen afleiden, dat deze zaak niet doorgaat? Zo ja, d.w.z. dat de zaak niet doorgaat, vind ik het, na al de moeite en voorbereiding die ik mij gegeven heb, toch niet prettig in het onzekere te zijn gelaten. En erger zou natuurlijk wezen, indien we de eminente mensen, die naar Utrecht zijn gekomen in April, niets meer zouden laten weten.'⁹¹² Rijnsdorp verklaarde vervolgens dat hij alle activiteiten in zijn schaarse vrije tijd moest doen en hij inmiddels belast was met nieuwe opdrachten die veel tijd vergden: 'Ik weet nu helemaal niet waar ik aan toe ben met de "planning" van die diverse karweien (lezing Multatuli, tekst cantate, tekst oratorium, gezangenkweszie, redactiewerk Ontmoeting enz.) en als dit zo doorgaat, zou ik niet eens meer tijd hebben iets aan een eventuele conferentie te doen.' Hij vroeg zich tot slot af of er mogelijk verzwegen bezwaren waren bij prof. dr. J. de Zwaan: 'Mochten die onverhoopt mijn medewerking betreffen, dan wil ik me, ter wille van de goede zaak, graag terugtrekken, als ik het dan maar weet. Ik ben "sachlich" genoeg ingesteld om dan toch de zaak met belangstelling en ingenomenheid te blijven volgen. Maar wanneer er nog meer kostbare maanden voorbijgaan, wordt zelfs het voorjaar als conferentietijd dubieus.'

Oud-courantier Diemer verwees later in een artikel over de historie van het *Rotterdammer-Kwartet* onder het kopje 'Cultuur en kunst', naar Rijnsdorps calvinistisch cultureel congres, waarbij hij de volgende toelichting schreef: 'Met de organisaties van christen-kunstenaars waren hechte banden; niet tevergeefs werden deze geraadpleegd.'⁹¹³ Hij illustreerde deze zinsnede aan de hand van de door Rijnsdorp georganiseerde bijeenkomst op 27 april 1953 in Hotel *Terminus* te Utrecht:

In 1953 nodigden we zo een tamelijk uitgebreid gezelschap uit van personen van wie we meenden goed bruikbare voorlichting te mogen verwachten, hoe in de krant over cultuur en kunst het best te kunnen publiceren. Het werd een boeiende conferentie; dat is zeker. Maar na afloop, weer onder ons, vertrouwden we elkaar toe: Wat de bedoeling was, is er toch niet helemaal uitgekomen.⁹¹⁴

6.5.3 *Cultuurvraagstuk: oorzaak en gevolg*

De gereformeerde auteur P.J. Risseeuw blikte via zijn alter ego Hugo Leenhouts in de Haagse familieroman *Kinderen en erfenamen* begin jaren zestig van de vorige eeuw - nadat hij eerder had opgemerkt, 'dat zoveel bekende artiesten van huis uit orthodox-protestants waren en er nu niets meer aan deden' - terug op het cultuurvraagstuk in gereformeerde kring. 'Hugo die zelf in zijn jonge jaren had meegemaakt dat de *leidslieden* nauwelijks aandacht hadden geschonken aan de jong-protestantse beweging (behoudens een altijd waakzame argwaan), kon nu, ouder geworden, wel zonder wrok een paar oorzaken noemen.'⁹¹⁵ Als eerste oorzaak noemde hij het feit, 'dat de gereformeerde kerk in die lamlendige 19e eeuw' was ontstaan uit twee afscheidingen. Hugo Leenhouts vervolgde zijn analyse: 'Wij hadden de schoolstrijd en de politieke bewustwording. Eigenlijk zijn we een eeuw lang een strijdende kerk geweest. We wisten wie onze vijanden waren. Dat betekende discipline en scherp denken. "Beginselstudie" was geen loos begrip.'

⁹¹² Brief van C. Rijnsdorp aan E. Diemer, d.d. 5 november 1953.

⁹¹³ E. Diemer, 'De Rotterdammer-kwartetbladen', in: *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, B. van der Ros (red.), 199.

⁹¹⁴ Diemer sprak overigens in het vervolg van zijn bijdrage zijn 'bijzondere dankbaarheid' uit voor de grote inzet van Rijnsdorp voor het *Rotterdammer-Kwartet*: 'Uiterst waardevol in de navolgende jaren, waarin zich metterdaad een cultuurlag voltrok, dat deze christencultuurfilosoof zich ter beschikking stelde van onze krant en haar lezers.'

⁹¹⁵ P.J. Risseeuw, *Kinderen en erfenamen*. Haagse familieroman, 225.

Hugo Leenhouts constateerde vervolgens: ‘Aan het cultuurvraagstuk waren onze ouders, die maar heel gewone en ongeleerde mensen waren, niet toegekomen. Maar de volgende generatie, voor wie de kastanjes uit het vuur waren gehaald, kwam op het rode kussen te zitten. En die generatie van na de eerste wereldoorlog is nalatig gebleven. Die dacht het cultuurvraagstuk met moralisme te kunnen afdoen. Zij hebben nagelaten cultureel kader te kweken. Het was alles Kerk, Staat en Maatschappij.’ Leenhouts concludeerde - kritisch samenvattend:

Organisatorisch staan we nu nog wel sterk, dank zij de vorige eeuw, maar wat hier allemaal scheef zit kun je zien als je je radioblad opslaat. We moeten leentjebuurt spelen bij de wereld. Jongeren met een artistieke aanleg zijn gewoonweg in eigen kring nauwelijks aan bod gekomen. Ze eclipseerden dan ook bij tientallen. Die verblindheid van onze leiders en de mensen die zich in de grote organisaties veilig hadden genesteld, nou, daar krijgen we nu de rekening van gepresenteerd. De artistiek aangelegde jongeren zijn van die onbewogenheid en kortzichtigheid de dupe geworden.⁹¹⁶

Risseeuws analyse in proza van de voorgeschiedenis van het ‘cultuurvraagstuk’ in gereformeerde kring uit 1964 betekende voor Rijnsdorps strategie en leiderschap, dat zijn dubbele cultuurtaak als literator en volksopvoeder in de praktijk op voorhand al een *mission impossible* zou zijn.

6.6 *Leider culturele vorming*

Naar aanleiding van de lezing ‘Cultuurpessimisme, Schrift en Jeugd’, die Rijnsdorp op vrijdagavond 22 april 1932 had uitgesproken voor het *Gereformeerd Jeugdverband* van Rotterdam-Delfshaven,⁹¹⁷ ontving hij twee brieven met kritische vragen.⁹¹⁸ Ondanks zijn drukke dag- en avondprogramma stuurde hij beide J.V.-ers een week later een uitvoerige reactie terug.⁹¹⁹ Rijnsdorp kende de gereformeerde mentaliteit volgens eigen zeggen ‘zeer intiem, vooral van de culturele jeugd, waarmee ik in nauw en onafgebroken contact leef’.⁹²⁰ In 1935 schreef hij als literator in de inleiding van zijn eerste essaybundel *Ter Zijde* over zijn contacten met de in kunst en cultuur geïnteresseerde calvinistische jongeren:

Ik weet uit talloze gesprekken en correspondentie, hoezeer niet het slechtste deel van onze jeugd belangstelt in vragen van esthetiek. De gangbare opinie hierover is wel ongeveer losgemaakt van een verstijfd traditionalisme, dat wel in theorie, maar niet daadwerkelijk durft erkennen, dat ook de fantasie is vrijgemaakt door de Menschenzoon. Doch voorts is die gangbare mening nog kneedbaar.

Hij voegde daar vervolgens als culturele volksopvoeder aan toe, zoals uit zijn beantwoording van de twee brieven bleek: ‘Gretig en voorzichtig neem ik een aandeel in dat consolidatieproces’.⁹²¹

6.6.1 *Kader zonder leger*

Rijnsdorps omgang met calvinistische studenten, zowel individueel als in georganiseerd verband, was diep doordrongen van de noodzaak om nieuw kader te kweken, dat kon bijdragen aan de ontwikkeling en uitbouw een eigen, specifiek protestantse cultuur. Het was voor hem in zijn strategie van culturele volksopvoeding een uitgemaakte zaak, dat nieuwe generaties gelegenheid

⁹¹⁶ *Ibidem*.

⁹¹⁷ Voor *De Standaard* van maandag 25 april 1932 schreef Rijnsdorp zelf een bespreking van zijn lezing op 22 april 1932 voor het Gereformeerd Jeugdverband van Rotterdam-Delfshaven en deponeerde het verslag desgevraagd in de brievenbus van het ‘bijkantoor Rotterdam’ van antirevolutionaire Amsterdamse dagblad aan het Stationsplein 9b te Rotterdam. Redacteur T. Cnossen schreef hem op 23 april 1932: ‘Hedenmorgen vond ik het verslag van het jeugdverband in mijn bus. Hartelijk dank daarvoor.’ Het verslag werd uiteindelijk niet gepubliceerd.

⁹¹⁸ Brief van H. Slings aan C. Rijnsdorp, d.d. 23 april 1932, en de brief van A. van den Dool aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa 23 april 1932).

⁹¹⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan H. Slings, d.d. 30 april 1932. Van Rijnsdorps brief aan Van den Dool is geen afschrift bewaard, maar hij schreef aan Slings: ‘Deze brief is even lang geworden als die aan v. d. Dool.’

⁹²⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 27 augustus 1934.

⁹²¹ C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 11.

en kansen moesten krijgen om ‘christen-cultuurdragers’ te worden.⁹²² Zijn ideaal was een academie voor kunst en cultuur, gericht op het kweken van een christelijke cultuurelite. ‘Een keurkorps dat voor zijn creativiteit klankbord vindt in eigen gemeenschap, ook in die van de kerk, om, aldus gestimuleerd, tot volle wasdom te kunnen komen, zodat zij eveneens buiten die gemeenschap als volwaardig wordt erkend en gerespecteerd.’⁹²³

In *De Reformatie* had dr. J. Waterink in 1931 met nadruk gesteld dat het kerkelijk weekblad ‘de ontwikkeling van heel het gereformeerde leven nastreefde’, waarbij hij als redactiestandpunt aangaf, ‘dat eerst dan het gereformeerde leven als factor van ons cultuurbestaan en als invloedrijk onderdeel van het volksleven tot zijn recht zal komen, indien de gereformeerde belijders de pretentie durven handhaven, dat *zij* tenslotte *heel* de cultuur méde dragen en op elk cultuurterrein waardige vertegenwoordigers bezitten’.⁹²⁴ Die ‘waardige vertegenwoordigers’ op kunst- en cultuurgebied moesten echter worden gerekruteerd en gevormd.

In 1940 schreef Rijnsdorp in zijn hoedanigheid als redacteur van *Opwaartse Wegen* een artikel met de opmerkelijke beeldspraak in de titel: ‘Kader zonder leger?’⁹²⁵ Hij opende zijn bijdrage met de zin: ‘Onze schrijvers en publicisten hebben in deze tijd wel eens het gevoel, dat zij een kader zonder leger vormen.’ Daarop volgend liet hij de vraag vallen: ‘Of is zelfs het woord “kader” te hoog gegrepen?’ De militaire vergelijking: ‘kader zonder leger’, ging volgens hem zoals bij alle vergelijkingen slechts ten dele op, waarna hij de beeldspraak herformuleerde in cultureel volksoopvoedend perspectief: ‘het is de aloude vraag naar de verhouding tussen schrijver en publiek’.⁹²⁶ Deze vraag was voor Rijnsdorp - als ‘aanvoerder zonder leger’ - in tweeledig opzicht van belang. Het kader van kunstenaars en cultuurdragers in gereformeerde kring vormde voor hem enerzijds een bemiddelende instantie tussen kunst en publiek. Anderzijds moest dit kader binnen de eigen levenskringen, van gezin en kerk tot universiteit, niet alleen draagvlak scheppen voor een positieve kunsthouding, maar ook condities creëren voor een klimaat, waarin cultureel besef en culturele werkzaamheid als vormende krachten konden opbloeien. Een ‘kader zonder leger’ zette Rijnsdorps leidende positie als aanvoerder op het levensterrein van de kunst dubbel op achterstand.

6.6.2 Vrije Universiteit, kunst en literatuur

In 1888 had prof. dr. A. Kuiper, leidsman en cultuurdrager bij uitstek, zijn rectoraatsrede aan *Het Calvinisme en de Kunst* gewijd. Tevens doceerde hij eveneens enige tijd het propedeusevak Nederlandse letterkunde aan de *Vrije Universiteit*, waarbij Kuiper met eigen kennis van en omgang met de moderne literatuur in zijn colleges en dictaten de calvinistische studenten waarschuwde voor de ‘impressionistische goddeloosheid der tachtigers’.⁹²⁷ De in 1918 aan de *Vrije Universiteit* benoemde J. Wille als lector voor ‘Nederlandse taal en letterkunde’ schonk in zijn colleges bewust

⁹²² In zijn essay ‘Kerstmis 1938’ in *Opwaartse Wegen* reageerde Rijnsdorp gekrenkt op het bedekte verwijt van Rudolf van Reest in *De Reformatie* aan het adres van de letterkundigen A. Wapenaar, P.J. Risseeuw en hemzelf, dat zij ‘met name aan de Gereformeerde jeugd te weinig voorlichting zouden hebben gegeven’. Rijnsdorp verwees hierbij naar zijn eigen ervaringen met jongeren, die een grondige afkeer hadden van ‘zelfstandig worstelen met de vragen’. Ook studenten prefereerden volgens hem ‘een verdeling in zwart en wit, zonder vermoeiende nuances’. Tegenover zijn denkbeeldige gesprekspartner concludeerde Rijnsdorp op basis van zijn ervaringen als schrijver en culturele volksoopvoeder: ‘Inzicht in kunst kan trouwens niet alleen door studie en denken worden verkregen, voor alles is nodig *practisch werken*.’ C. Rijnsdorp, ‘Kerstmis 1938’, in: *Opwaartse Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1938, 3.

⁹²³ Ton Hydra, ‘Kees Rijnsdorp. Achter de mens gekeken’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 5 maart 1964.

⁹²⁴ G. Harinck, *De Reformatie*, 207.

⁹²⁵ C. Rijnsdorp, ‘Kader zonder leger?’, ongepubliceerd en ongedateerd artikel (begin 1940), zeer waarschijnlijk bedoeld voor de onderlinge koersbepaling binnen de *Opwaartse Wegen*-redactie in de laatste samenstelling.

⁹²⁶ In dit artikel gaf Rijnsdorp aan dat tussen redactie en lezers de medewerkers een centrale positie innamen, waarbij hij tevens verwees naar ‘scheppende literatoren, die zich niet geroepen voelden om in tijdschriften of couranten pogingen tot leiderschap te ondernemen’, met als conclusie: ‘De zuivere literator bestaat niet. Aanvaarden wij het feit, dat sommige publicisten wel, andere niet roeping gevoelen om het literaire bootje te helpen besturen.’

⁹²⁷ Dr. Ph.A. Lansberg, ‘Sedert 1880’, hoofdstuk 6, in: *Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde*, 165.

geen aandacht aan de jongste letterkunde. Op dit terrein gaf hij niet de leiding die van hem werd verwacht.⁹²⁸

De 'kroniek' in het christelijk-letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen* hekelde dit cultureel tekort in de houding van de *Vrije Universiteit* ten aanzien van de letteren in het algemeen en de literaire vorming van studenten in het bijzonder. In het stukje uit 1930 over 'De V.U. en de ere-doctoraten',⁹²⁹ merkte de anonieme chroniqueur, naar aanleiding van de toekenning van vier eredoctoraten door de *Vrije Universiteit*, meesmuilend op: 'In ieder geval is dit wel zeker, dat geen dezer ere-doctoraten op grond van letterkundige verdienste werd toegekend.' Dat noemde de kroniekschrijver 'eigenlijk ook maar gelukkig',⁹³⁰ met als motivatie: 'Want stel, dat genoemde directeuren geneigd geweest waren om ook een ere-doctoraat toe te kennen op grond van letterkundige verdienste, dan zouden we dit toch niet hebben kunnen doen om de eenvoudige reden ... dat er in heel de Gereformeerd-wetenschappelijke wereld geen enkel persoon te vinden zou zijn, die ook maar enigszins voor zulk een onderscheiding in aanmerking zou kunnen komen.' Na het noemen van de namen van wijlen A. Kuiper, H. Bavinck, J. van der Valk en O. de Moor, merkte de kroniekschrijver op dat B. Wielenga en J. Tazelaar veel deden, 'maar toch hoofdzakelijk op populair gebied', waarna hij zijn pijlen richtte op prof. dr. J. Wille, hoogleraar aan dezelfde *Vrije Universiteit*. 'En ook Wille liet, na zijn nu ongeveer 7 jaar geleden verschenen dissertatie, zoogoed als niets meer van zich horen.' De 'Kroniek' concludeerde vervolgens: 'Tot op heden werd de wetenschappelijke literatuurbeoefening in de Gereformeerde kringen door slechts één enkel persoon vertegenwoordigd en dat is een teken van bedenkelijke armoede.'

Literair begaafde en kunstgevoelige calvinistische jongeren konden zich niet onttrekken aan de bekoring van de nieuwe literatuur die de beweging van Tachtig had voortgebracht.⁹³¹ 'Zich ontworsteland aan het "l'art pour l'art", heenstrevend naar het "l'art pour Dieu", gevoelden zij zich toch telkens ingeklemd tussen de Tachtigers enerzijds, Kuiper anderzijds.'⁹³² De gereformeerde universiteit bood hen na de dood van Kuiper geen principieel of wetenschappelijk houvast in hun ideële streven naar een eigen calvinistische kunst en letterkunde. Terwijl de literaire praktijk van Jong-Protestantse letterkunde voluit tot bloei kwam in het midden van de jaren dertig van de vorige eeuw, werd in *VU*-kringen te lang gewacht met de uitbouw van de letterenfaculteit. 'Die had een cultureel brandpunt kunnen worden ten dienste niet alleen van de wetenschap, maar van de gehele cultuur.'⁹³³ In deze jaren heeft de *Vrije Universiteit* 'de slag om de cultuur definitief verloren', aldus Van Deursen, terwijl de voorwaarden 'nooit gunstiger' zouden zijn geweest. De 'calvinisering van de kunst' werd buiten de universiteit voortgezet door mannen als Rijnsdorp. De calvinisten stelden zich tevreden, 'dat zij elkaar leerden om te gaan met wat anderen voortbrachten', terwijl de eigen productie 'in kwaliteit beneden de nationale maat' bleef.⁹³⁴

In de gereformeerde wereld was er na de dood van Kuiper en Bavinck geen leidsman meer op het gebied van kunst en cultuur. Dit had mede tot gevolg dat tal van talentvolle artistieke jongeren en jonge literatoren, door het ontbreken van gerichte leiding en begeleiding op het levensterrein van de kunst, het calvinisme vaarwel zegden. De kunstenaar daarentegen, die zijn volksgroep trouw bleef, werd echter schromelijk tekort gedaan. Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp op Nieuwjaarsdag, 1 januari 1939, vol verontwaardiging:

⁹²⁸ A.Th. van Deursen, *Een boeksteen in het verzuild bestel*, 117. Van Deursen noemde het een 'prijzenswaardig initiatief', dat F.W. Grosheide voor de calvinistische studenten een privaatissimum op zaterdagmorgen wijdde aan de moderne Nederlandse letterkunde van na 1880.

⁹²⁹ *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 7, 1 september 1930, 286.

⁹³⁰ In de penvoering van de chroniqueur laten zich vermoedelijk de hervormde eindredacteur dr. J. van Ham of de eveneens hervormde redacteur en Leidse letterenstudent K.H. Heeroma herkennen.

⁹³¹ Dr. Ph.A. Lansberg, 'Sedert 1880', hoofdstuk 6, in: *Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde*, 165.

⁹³² R.G.K. Kraan, *Ons Tijdschrift*, 8.

⁹³³ A.Th. van Deursen, *Een boeksteen in het verzuild bestel*, 117.

⁹³⁴ *Ibidem*, 153.

Als het gereformeerde publiek ons in gebreke wil stellen, kunnen we met recht zeggen: Wat doen jullie om het ons mogelijk te maken onze vleugels uit te slaan? Ze moesten de VU in gebreke stellen, die heeft verzuimd op esthetisch terrein tijdig voorlichting te geven en 'lijnen uit te stippelen'. Wij hebben nauwelijks de tijd onze correspondentie bij te houden en voldoende uit te rusten van ons dagelijks werk. En wat willen de lezers van het Jongelingsblad en dergelijke? Bonte leuzen, die hen ontslaan van zelfstandig denken. Is literatuur politiek of theologie geworden? Het beste is zich vaster aan God en Zijn woord te verbinden en vrijer te worden van mensen.

Volgens Rijnsdorp was in gereformeerde kring 'heel wat rudimentair talent aanwezig', maar 'wanneer het zich wilde ontplooiën, kreeg het daarvoor geen ruimte', en vertrok.⁹³⁵ 'Steeds was er, ook in mijn eigen leven, de spanning tussen enerzijds milieu en overtuiging en anderzijds het openstaan voor de cultuur.'⁹³⁶ Hij noemde de titel van zijn lezing uit 1926 voor de N.C.R.V.-radio: 'Bach voor ons', typerend voor de angstvallige houding onder calvinisten voor kunst en cultuur in die jaren.

6.6.3 *Rijnsdorp, studenten en culturele vorming*

Evenals voor het eenvoudige gereformeerde volk rekende Rijnsdorp ook de culturele vorming van calvinistische studenten als toekomstige intelligentsia tot zijn cultuuropdracht. Tussen hem en diverse studentenverenigingen en -disputen in het land ontstond in de loop van diverse studentengeneraties een bijzondere band. Na zijn romandebuut *Koningskinderen* uit 1930 werd hij geregeld uitgenodigd te spreken voor studenten. Op 4 november 1931 ontving hij het verzoek van de christelijke studentenvereniging *Societas Studiosorum Reformatorum* (S.S.R.), afdeling Utrecht, of hij een lezing 'op literair-muzikaal gebied' wilde verzorgen. Op 3 december 1931 schreef hij aan Risseeuw dat hij woensdag 9 december 1931 zou spreken voor S.S.R. Utrecht over 'Theologische en Letterkundige optiek', waarbij hij de hoop uitsprak zijn lezing in *De Reformatie* te kunnen publiceren. Voor de Rotterdamse afdeling van S.S.R. hield Rijnsdorp op dinsdag 15 maart 1932 om acht uur 's avonds in de *Fürstenberg* de lezing: 'Wat is nu eigenlijk literatuur?'⁹³⁷

Deze lezing, met als centraal thema de verhouding van kunst en volk, werkte hij vervolgens uit tot een groter artikel, dat onder de titel 'Naar nieuwe centra' in april 1932 in twee delen in de rubriek 'Van Boeken en Schrijvers' van het Zondagsblad van *De Rotterdammer* werd afgedrukt.⁹³⁸ In Amsterdam was Rijnsdorp evenmin een onbekende voor S.S.R.-studenten. Op woensdagavond 1 maart 1933 hield hij een lezing voor de Amsterdamse afdeling van S.S.R. over het onderwerp 'Litteratuur en Christelijke Volksopvoeding'.⁹³⁹ Anderhalf jaar later, op 23 november 1934, hield Rijnsdorp opnieuw over deze thematiek een lezing voor de Rotterdamse afdeling van het studentenkorps S.S.R. De lezingen sloegen aan omdat hij bewust het discours zocht met het studentenpubliek. Enkele dagen later bedankte de ab-actis hem 'voor de wijze waarop U zich van Uw taak hebt gekwetend'.⁹⁴⁰

⁹³⁵ Over het 'aloude wereldvreemde puritanisme', dat in de gereformeerde samenleving nog lang heeft nagewerkt en waardoor veel kunstzinnig begaafde jongeren het vaderlijk geloof de rug toekeerden, schreef Rijnsdorp: 'Voor hun kunstzinnige aspiraties hadden zij in hun kerk geen ruimte en in die streng dogmatische, a-culturele en a-muzische sfeer konden zij niet ademhalen.' Vervolgens stelde hij, naar aanleiding van de auteurs Jan Wolkers en Maarten 't Hart, en dit gold ook voor musici, schilders en cabaretiers van gereformeerden komaf: 'Het calvinisme wordt cultureel en artistiek pas vruchtbaar in zijn eerste stadium van ontbinding.'⁹³⁵ C. Rijnsdorp, 'Denken aan morgen', uit de N.C.R.V.-radioserie 'Omzien in kritische solidariteit', zesde lezing, 10 februari 1980.

⁹³⁶ C. Rijnsdorp, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 121. Interview met dr. C. Rijnsdorp, eerder gepubliceerd in het jubileumnummer van *Wapenveld*, 1950-1975, december 1975.

⁹³⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan W. Moll, d.d. 17 augustus 1932. Archief C. Rijnsdorp, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁹³⁸ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra, (I)' in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 23 april 1932 en 'Naar nieuwe centra, (II)', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 30 april 1932. Deze artikelen werd eveneens opgenomen in de Zondagsbladen van de regionale edities van de Diemer-bladen: de *Nieuwe Leidsche Courant*, de *Nieuwe Haagsche Courant*, de *Nieuwe Utrechtse Courant* en het *Dortsch Dagblad*.

⁹³⁹ Op woensdagavond 8 maart 1933 hield hij dezelfde lezing onder de titel 'Litteratuur en Volksopvoeding' op de jaarvergadering van de Vereniging 'Christelijke Openbare Leeszaal en Bibliotheek' te Rotterdam-Oost in *Pro Rege*.

⁹⁴⁰ Brief van A. Keizer aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 november 1934.

De invloed op cultureel en letterkundig gebied vanuit de *Vrije Universiteit* was vrijwel nihil. De gereformeerde studentenpers toonde daarentegen wel enige belangstelling voor kunst en literatuur. De *Calvinistische Studentenbladen* namen af en toe recensies op van christelijke romans, zoals *Bartje* van Anne de Vries, *Burgers in nood* van H.M. van Randwijk en *Patriciërs* van Jan H. Eekhout.⁹⁴¹ In de aflevering van januari 1936 werd gemeld: 'Het kringenstelsel in ons corps is begonnen te draaien en de heer Rijnsdorp heeft een begin gemaakt met een litteraire kring.'⁹⁴²

6.6.4 *Kunstkring Vrije Universiteit*

Voor calvinistische studenten aan verschillende universiteiten in het land was Rijnsdorp een graag geziene gast en spreker. Op 18 oktober 1935 accepteerde hij het verzoek van het studentencorps van de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, *Corpus Studiosorum in Universitate Lib. Ref.*, tot het leiden van een kunstkring. De intekenlijst voor deze kring, die 'in de kooi' was opgehangen, 'verkreeg een niet onbelangrijk aantal namen van deelnemers'. Assessor A. de Groot sprak vervolgens de verwachting uit: 'Ik twijfel er niet aan of uw ervaring op dit punt zal u er in doen slagen de deelnemers niet alleen toehoorders maar ook medewerkers aan 't slagen van de kring te laten zijn.'⁹⁴³ In zijn hoedanigheid als student Nederlandse Letteren aan de *VU* verontschuldigde de dichter Gerrit Kamphuis, tevens secretaris van de *Christelijke Auteurskring*, zich bij Rijnsdorp voor zijn afwezigheid bij de pas opgerichte studentenkunstkring. 'Het spijt me, dat ik niet in Amsterdam woon; ik zou anders een belangstellend aanwezige zijn.'⁹⁴⁴

De eerste bijeenkomst vond plaats op zaterdagavond 16 november 1935 om 20.00 uur in het senaatszaaltje van de corpossociëteit aan de Korte Leidschedwardsstraat 14. De reiskosten werden vergoed, maar 'verder is 't van ouds bij corpskringen de gewoonte dat de leider zich belangeloos aan dit werk geeft', aldus De Groot. Op de vraag van Rijnsdorp naar het aantal kringavonden antwoordde hij: 'Misschien zullen er, als u daartoe bereid bent, en 't geheel een bevredigend verloop heeft, voor de Kerstvacantie twee gehouden worden, en erna 3 à 4.' Hij voegde er waarschuwend aan toe: 'U moet echter, 't jammer dat ik dit moet zeggen, ten aanzien van 't gehalte van onze studenten, speciaal in kunstzaken, niet al te optimistisch zijn. 'k Geloof dat we heden onder ons in een kentering zijn van defaitisme naar idealisme.'⁹⁴⁵

Op de uitnodigingsbrief van de assessor van 1 november 1935 had Rijnsdorp puntsgewijs de volgende kwesties genoteerd, die hij op basis van zijn essays uit de bundel *Ter Zijde* tijdens de eerste kunstkringavond wilde behandelen: 'Van het vele naar het eene; de exploratie van den 'Trésor des Humbles'; omschrijving van reformatorische kunst; het monumentale; verhouding van muziek en literatuur; vers-analyse; typologie; strekking van de compositie, en cultuur als taak.' Op deze veelheid aan onderwerpen reageerde R. Ypma, lid van de studiecommissie die de correspondentie van de De Groot had overgenomen, in verband met de tweede bijeenkomst van de *VU*-kunstkring op woensdagavond 4 december 1935, die eveneens plaatsvond in de corpossociëteit: 'En dan iets over de komende kringavond, dus woensdag a.s. Ik geloof namens allen die de vorige keer aanwezig waren te spreken, als ik zeg dat we onder Uw leiding een prachtavond gehad hebben. Maar ik heb van verschillende zijden een opmerking gehoord, die ik U toch even wil doorgeven. De vraag is nl. geopperd, of het, met 't oog op de nog te houden avonden, niet wenschelijk zou zijn, dat we voortaan één bepaald onderwerp aansneden.'⁹⁴⁶

Op 31 januari 1936 berichtte Ypma dat de kunstkringavond van 5 februari 1936 'nog maar even wordt uitgesteld', vanwege een corpsavond op de sociëteit en de *Doleantie*-herdenking. Hij stelde als nieuwe datum maandagavond 17 februari 1936 voor, maar van uitstel kwam

⁹⁴¹ A.Th. van Deursen, *Een boeksteen in het verzuild bestel*, 152.

⁹⁴² *Calvinistische Studentenbladen*. Maandblad van N.D.D.D., F.Q.I., en C.S.B., nr. 4, januari 1936, 85. Naast de gereformeerde studentenpers waren binnen S.A.U.L. enkele studentenkringen kunstzinnig en cultureel actief.

⁹⁴³ Brief van A. de Groot aan C. Rijnsdorp, d.d. 1 november 1935.

⁹⁴⁴ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 12 november 1935.

⁹⁴⁵ Brief van A. de Groot aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 november 1935.

⁹⁴⁶ Brief van R. Ypma aan C. Rijnsdorp, d.d. 28 november 1935.

afstel.⁹⁴⁷ De studenten wilden echter hun dankbaarheid tonen en Rijnsdorp voor zijn geheel belangeloos verrichte kringwerk een boek aanbieden. ‘Het is inderdaad een aardig idee. Ik denk, dat mijn man wel een der volgende boeken (die hij wel kent, maar niet bezit) zou kunnen gebruiken’, waarna de opsomming volgde van enkele titels.⁹⁴⁸ Het antwoord, getypt op de achterzijde van een briefkaart van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.*, waar Rijnsdorp werkte en die ondertekend was door ‘Mevr. Rijnsdorp-Gerber’, eindigde met de zin: ‘Bij voorbaat vriendelijk dank voor Uw attentie, die mijn man zeker op prijs zal stellen.’⁹⁴⁹

6.6.5 *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*

Hoewel zijn kunstkring aan de *Vrije Universiteit* een stille dood stierf, staakte Rijnsdorp zijn inzet voor de gereformeerde studenten en hun culturele vorming niet. Voor het negentiende *Calvinistisch Studentencongres* te Lunteren was hij door het bestuur voor de hele conferentieweek uitgenodigd. Op donderdagochtend 3 september 1936 sprak Rijnsdorp voor de literaire sectie van de *Calvinistische Studentenbeweging* zijn referaat uit over ‘De weg der gedachte in de kunst’.⁹⁵⁰ Als spreker verkeerde hij tijdens de sectievergaderingen in het gezelschap van onder anderen de studentenpredikant ds. J. Verkuyll en de medicus dr. G.A. Lindeboom, die respectievelijk de theologische en medische sectie toespraken.

Volgens het krantenverslag stemde het Rijnsdorp ‘tot voldoening’, dat de studenten ‘stemmen uit de practijk over kunstvraagstukken’ wilden horen. Een publieke mening over kunst kon namelijk niet gevormd worden, ‘zonder dat ook de scheppende kunstenaar daarin een stem heeft’.⁹⁵¹ Hij hield zijn gehoor uitdrukkelijk voor: ‘Evenmin als er natuurwetenschap mogelijk is, zonder dat de natuur onverdroten wordt onderzocht, evenmin kan er ooit van kunstwetenschap sprake zijn, indien de kunst niet in haar eigenaardig karakter intiem wordt gekend.’ Hij bond de aankomende generatie gereformeerde intelligentsia daarbij nadrukkelijk op het hart: ‘De kunstenaar is veelszins afhankelijk van zijn omgeving. Geen Calvinistische kunst zonder waarachtig Calvinistisch leven.’⁹⁵²

Drie jaar later werd Rijnsdorp voor het tweeëntwintigste *Calvinistisch Studentencongres*, dat van 28 augustus tot 2 september 1939 te Lunteren plaatsvond, opnieuw uitgenodigd als spreker. Theologiestudent H.J. Schilder, een neef van prof. dr. K. Schilder, had Rijnsdorp uitgenodigd op 31 augustus 1939 voor de literaire sectie te spreken over het onderwerp: ‘Christen-Kunstenaar’. Hoewel de lezing een ‘speciale concentratie’ op de literaire kunst kreeg, had de theologisch student hem gevraagd een breder kunst- en cultuurspectrum te tonen. ‘Juist omdat de belangstelling voor “Christelijke kunst” zich onder het Christelijk publiek vaak eenzijdig op de literatuur richt en dan deze isoleert van het geheel der Kunst, om vervolgens voor dat geheel weinig interesse meer te hebben en zoo de Kunst en den Kunstenaar niet te verstaan - is het gewenscht dat meer begrip gekweekt wordt voor de beteekenis van heel de kunst voor en de plaats van den Kunstenaar in de komst van het Koninkrijk Gods.’⁹⁵³ Twee dagen zegde Rijnsdorp zijn medewerking toe met de instemmende opmerking, dat de uiteenzetting van de assessor van het Bestuur van de *C.S.B.* ‘precies den geest weergeeft waarin ik gedacht had een dergelijk

⁹⁴⁷ Van Deursen opperde in zijn geschiedschrijving van de *Vrije Universiteit*, nadat hij melding had gemaakt van de literaire kring onder leiding van Rijnsdorp: ‘Waarschijnlijk heeft hij deze activiteit spoedig gestaakt.’ A.Th. van Deursen, *Een boeksteen in het verzuild bestel*, 152.

⁹⁴⁸ *Herfsttij der Middeleeuwen* en *In de schaduwen van morgen* van J. Huizinga; van R. Haman de *Geschiede der Kunst*; van G.C. Berkhouter zijn studie over *Karl Barth*; van P.A. Diets *Mensch en droom. Een studie over droomleven*, en van J. Wassermann *The letters of Jacob Wasserman to Frau Julie Wassermann*.

⁹⁴⁹ Ongedateerde briefkaart van A. Rijnsdorp-Gerber aan R. Ypma (circa april 1936).

⁹⁵⁰ Het 19e *Calvinistisch Studentencongres* werd van 31 augustus tot 5 september 1936 gehouden op het terrein van de *Zendings Studie Raad* te Lunteren. Rijnsdorp was door het bestuur van de *Calvinistische Studentenbeweging* voor de gehele conferentieweek uitgenodigd. Ook voor het twintigste congres in 1937, waar dr. J. van Ham voor de literaire sectie sprak over ‘Dichter en gemeenschap’, was Rijnsdorp voor de hele week uitgenodigd.

⁹⁵¹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 4 september 1936.

⁹⁵² *Ibidem*.

⁹⁵³ Brief van H.J. Schilder aan C. Rijnsdorp, d.d. 16 februari 1939.

onderwerp te behandelen: zoveel mogelijk praktisch en concreet; de literatuur vanzelfsprekend voorop, maar nooit losgemaakt van andere kunsten'.⁹⁵⁴ Tevens liet Rijnsdorp zijn waardering blijken, 'dat voor deze kwestie belangstelling in Uw kring bestaat'.

Als gevolg van de algemene mobilisatie van Nederland op 29 augustus 1939 werd het congres enkele uren voor de opening afgeblazen. Ab-actis H. Bouma had Rijnsdorp een dag eerder bericht, 'dat in verband met de militaire maatregelen van heden' het congres zou worden afgelast.⁹⁵⁵ Op 3 oktober 1939 vroeg student H. Bouma aan Rijnsdorp, ditmaal namens de senaat van het Studentencorps *Fides Quaerit Intellectum*, de lezing alsnog uit te spreken aan de *Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Ondanks zijn toezegging moest Rijnsdorp later toch bedanken voor deze avond in Kampen.

Zijn lezing bleef echter in trek, want op 12 maart 1940 ontving Rijnsdorp van H.J. Schilder het verzoek mee te werken aan het C.S.B.-congres met hetzelfde programma van het jaar ervoor. Schilder benadrukte het belang van het onderwerp 'Christen-Kunstenaar' in de gewijzigde omstandigheden en de oppervlakkigheid van de oorlogsmentaliteit, waarbij hij verwees naar de plaats die de kunst in de 'dramatiek van het wereldgebeuren en van het naderend wereldeinde in het boek *Openbaring*' had. 'Ik geloof dat Uw boek "Eldert Holier" de verdienste heeft de mogelijkheden die er in de kunst schuilen voor de heenleiding, niet van een groep "kunstenaars", maar van de Kerk en de Anti-kerk naar den jongste dag, aan te duiden.'⁹⁵⁶ Rijnsdorp zegde opnieuw zijn medewerking toe om op donderdagochtend 12 september 1940 zijn lezing voor de literaire sectie van de C.S.B. in Lunteren alsnog uit te spreken. Een jaar later werd hij naast andere sprekers, onder wie prof. dr. K. Schilder en mr. dr. F.T. Diemer-Lindeboom, voor het tweeëntwintigste congres van de *Calvinistische Studentenbeweging* opnieuw uitgenodigd. Als gevolg van de oorlogsomstandigheden vond het congres niet plaats op 'het oude bekende plekje' van het Z.S.R.-terrein te Lunteren, maar in het *Zendingsdiaconessenhuis* te Amerongen.⁹⁵⁷ Voor de 'litteratoren' onder de studenten sprak Rijnsdorp op dinsdag 2 september 1941 de lezing 'Schoonheid en heiligheid' uit.⁹⁵⁸

Ondanks zijn conduitestaat als spreker in calvinistische studentenkringen werd Rijnsdorp nooit in de gelegenheid gesteld in academische kring 'school' te maken en zijn denkbeelden verder te ontwikkelen ter ondersteuning van het discours over kunst en cultuur in eigen kring. Niet alleen zou voor Rijnsdorps strategie van culturele volksofvoeding - naast de *Christelijke Volks-Universiteit* in Rotterdam - de *Alma Mater* van dr. Abraham Kuiper een verrijking van zijn volksofvoedkundig instrumentarium zijn geweest. Een academische kruisbestuiving 'aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie' had tevens een verdieping van Rijnsdorps denken over de inhoud van zijn programmalijnen kunnen betekenen, met inbegrip van de systematische doordenking van de methoden en technieken voor de uitvoering van zijn program van culturele volksofvoeding voor het calvinistisch volksdeel.

Zowel door het onderwerp 'kunst en cultuur', als door zijn vorming als autodidact, bleek Rijnsdorp dubbel 'gemankeerd' in academische kring.⁹⁵⁹ Als relatieve buitenstaander werd hij door de gevestigde orde van de gereformeerde wetenschappelijke elite niet altijd even *au sérieux* op zijn werkelijke merites beoordeeld.⁹⁶⁰ Tegelijkertijd nam hij op verzoek als gereformeerd literator deel aan enkele gespreksgroepen met vooraanstaande VU-hoogleraren, zoals de

⁹⁵⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan H.J. Schilder, d.d. 18 februari 1939.

⁹⁵⁵ Brief van H. Bouma aan C. Rijnsdorp, d.d. 28 augustus 1939.

⁹⁵⁶ Brief van H. J. Schilder aan C. Rijnsdorp, d.d. 12 maart 1940.

⁹⁵⁷ 'Calvinistische studenten in congres te Amerongen bijeen', in: *De Standaard*, 5 september 1941.

⁹⁵⁸ *De Standaard*, 5 augustus 1941. Als gevolg van de oorlogsomstandigheden werd de lezing, die als brochure zou verschijnen, door uitgeverij J.H. Kok te Kampen niet uitgebracht. Zie ook: C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 68-69.

⁹⁵⁹ In 1941 schreef Rijnsdorp over zijn onvolledige scholing en incomplete vorming: 'Ik ben niet meer geneigd mezelf als een tragische mislukking te zien omdat ik niet heb gestudeerd aan een universiteit of omdat ik geen vrij beroep heb.' C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 69.

⁹⁶⁰ Zie hiervoor hoofdstuk 7 *Cultuurideaal en wanbegrip*, paragraaf 7.3: 'Doctor honoris causa'.

‘Algemene Genadekring’,⁹⁶¹ en de ‘Kerk- en Kunstkring’,⁹⁶² die in de periode tussen 1955 en 1960 plaatsvonden bij de leden thuis. Zelf zei hij over zijn a-typische positie in 1974: ‘Mijn werk ligt tussen wetenschap en kunsten in. Ik heb weleens gezegd: ik sta op het binnenpleintje van de universiteit, alle poorten komen er op uit. En zo ben ik een outsider en toch ook iemand die er bij hoort.’⁹⁶³ In de titel van zijn essaybundel uit 1964, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, typeerde Rijnsdorp zichzelf in dit verband als een ‘wegwijzer’.⁹⁶⁴

6.6.6 Een daad van goede vrienden

De kwestie ‘kunst of kantoor’ werd voor Rijnsdorp steeds nijpender, evenals het cultuurvraagstuk in gereformeerde kring. Daarom werden vanuit zijn naaste vriendenkring plannen gesmeed om hem te vrij te maken van zijn werk bij de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*, zodat hij zich geheel kon wijden aan zijn cultuuropdracht op het levensterrein van de kunst. Zijn vrienden wilden voor Rijnsdorp een speciale functie als ‘leider voor de culturele vorming’ creëren ten behoeve van de gereformeerde studenten aan de *Vrije Universiteit* in Amsterdam en aan de *Theologische Hogeschool* te Kampen. Gevoegd bij het plan om hem eveneens in deeltijd als docent Kunstgeschiedenis en Antropologie te benoemen aan de nieuw op te richten *Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (C.A.L.O.) te Rotterdam, aangevuld met een gedeeltelijke aanstelling als vast literair medewerker bij het *Rotterdammer-Kwartet*, moest het voor Rijnsdorp financieel haalbaar zijn om eind september 1954 op zestigjarige leeftijd met vervroegd pensioen te kunnen gaan.

Reeds in november 1949 gaf Piet Risseeuw de eerste voorzet voor het plan van ‘leider culturele vorming’ tijdens een interview met Dingeman van der Stoep, mede naar aanleiding van de kunstvijandige reacties van veel gereformeerde predikanten op zijn kerkelijk-sociale roman *Is het mijn schuld?* uit 1937. Op de vraag ‘Heb je iets op hen tegen?’ antwoordde hij oplossingsgericht:

Och, je kan niet zeggen, dat we in al die jaren veel steun van hen hebben ondervonden. Ze hebben ons eerder met de nodige argwaan gadeslagen. Maar misschien kunnen ze ‘t niet helpen. Na Bavinck is bij hun opleiding aan culturele zaken nauwelijks aandacht besteed, voor zover het de gereformeerde theologen betreft. Er zou al veel gewonnen zijn als aan onze a.s. theologen door een terzake bekwaam kunstenaar, die tegelijk insider is in het kerkelijk leven, een en ander werd bijgebracht met betrekking tot de culturele vraagstukken. Zij zouden dan straks minder onbeholpen staan tegenover dit vraagstuk dat nu in kerkelijke kringen aan de orde van de dag is.⁹⁶⁵

Met deze ‘terzake bekwaam kunstenaar’, die tegelijk ook een ‘kerkelijk insider’ was, doelde Risseeuw in het interview op de Rotterdamse literator en volksopvoeder met zijn veelzijdige kwaliteiten op kunstgebied: C. Rijnsdorp. Zijn kennis, gezag en invloed moesten dienstbaar gemaakt worden bij het leiding geven aan de kadervorming van de huidige en toekomstige gereformeerde intelligentsia.⁹⁶⁶

⁹⁶¹ Mededeling van prof. dr. C.A. van Peursen aan Anne Schipper tijdens het interview op 20 augustus 1990 in Den Haag.

⁹⁶² Mededeling van prof. dr. H.M. Kuitert aan Anne Schipper tijdens het interview op 30 september 2011 te Amstelveen.

⁹⁶³ *Programmagids N.C.R.V.*, nr. 37, 14-20 september 1974.

⁹⁶⁴ In het ‘Woord vooraf’ gaf Rijnsdorp bescheiden aan: ‘Wegwijzers plegen de paden die zij aangeven niet zelf te begaan’, waarbij hij als ideaal aangaf: ‘te bemiddelen, overal waar werkelijk te bemiddelen valt, ter wille van de eenheid van het leven’. C. Rijnsdorp, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 5.

⁹⁶⁵ D. van der Stoep, ‘In gesprek met P.J. Risseeuw’, in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nr. 2, november 1949, 66.

⁹⁶⁶ Over de persoon van de volksopvoeder, die via cultuuroverdracht leiding geeft, schreef Rijnsdorp later: ‘Het thema “cultuuroverdracht” heeft, wat “overdracht” betreft, onmiddellijk met gezag te maken. Vertrouwde figuren moeten, met persoonlijk moreel gezag, culturele waarden overbrengen onder aanwijzing van de positieve, dus gezaghebbende elementen daarin. Dit kan alleen met vrucht gebeuren, wanneer de ontvangende partij voldoende onderscheidingsvermogen heeft en ontvankelijkheid bezit voor wat legitiem gezaghebbend is.’ Bij ‘academisch cultuurwerk op christelijke grondslag en (wat minsten even belangrijk is) in werkelijk christelijke geest’, zou leiding geven volgens hem ‘een levend gemiddelde moeten zoeken tussen culturele catechese en religieus pastoraat’. C. Rijnsdorp, ‘Cultuuroverdracht’, in: *RO, maandblad Reünisten Organisatie Societas Studiosorum Reformatorium*, april 1978, 12.

Het plan van Risseeuw uit begin 1954 voor de werkzaamheden van ‘een te benoemen leider voor de culturele vorming’ bestond uit acht punten. Als eerste punt gaf hij de bedoeling van zijn voorstel weer om ‘aan de toekomstige leiders der gereformeerde gezindte *inzicht* bij te brengen ten aanzien van de invloed van de tijdgeest op de kunst, resp. de cultuur’, gevolgd door de tweede overweging: ‘Voor a.s. dienaren des Woords kan de *literatuur* geredelijk centraal worden gesteld.’ Het was uitdrukkelijk niet de bedoeling om alleen ‘lessen’ in de literatuur- of kunstgeschiedenis te geven. Ook de andere kunsten zouden voortdurend aan de orde komen. Centraal diende het kweken van inzicht te staan, om samenhangen en verbanden te leren zien en ‘oog te krijgen voor de *ingewikkeldheid* der verschijnselen op kunstgebied’. Praktisch gesproken zou Rijnsdorp met studenten samenkomsten moeten beleggen ‘in groter en kleiner verband’, naast het optreden als gespreksleider, en het organiseren van culturele bijeenkomsten, waarbij zoveel mogelijk werd aangesloten ‘bij wat men toch doen zou’. Het conceptplan was overigens door Rijnsdorp zelf geschreven. Op 8 maart 1954 zond hij desgevraagd het voorstel dat uit twaalf punten bestond aan zijn vriend, die de meeste elementen letterlijk overnam of gedeeltelijk samenvoegde. Het document gebruikte Risseeuw in zijn contacten met vertegenwoordigers van zowel de *Vrije Universiteit* in Amsterdam als van de *Theologische Hogeschool* te Kampen, de twee wetenschappelijke bolwerken van het calvinistisch volksdeel.

Op 13 december 1953 had Risseeuw, mede namens kunstredacteur Corn. Basoski van *De Rotterdammer*, de invloedrijke prof. mr. W.F. de Gaay Fortman van de *Vrije Universiteit* benaderd voor een onderhoud over een ‘belangrijke culturele aangelegenheid’, waarvoor zij graag zijn ‘morele en daadwerkelijke steun’ zouden ontvangen: ‘Het betreft hier de eventuele benoeming van een o.i. bij uitstek bevoegde figuur als lector in de culturele vorming der gereformeerde studenten aan de *VU* (zo mogelijk mede aan de Theologische School te Kampen), wiens taak o.m. zou zijn de toekomstige leiders der gereformeerde gezindte begrip bij te brengen van hun taak ten aanzien van de culturele vraagstukken.’ Als motivering stelde Risseeuw dat ‘vroegere nalatigheid’ in het vormen van het nodige kader zich thans wreekte, ‘nu het cultuurvraagstuk nijpend is geworden op ontstellende wijze, zoals U bekend is’.

Soortgelijke brief zond Risseeuw op 7 februari 1954 ook aan prof. dr. G. Brillenburg Wurth, hoogleraar theologie aan de *Theologische Hogeschool*, waarbij de vriendengroep die achter dit initiatief stond inmiddels was aangevuld met dr. E. Diemer, hoofdredacteur van het *Rotterdammer-Kwartet*; drs. J. Das, classicus en redacteur van het letterkundig en algemeen-cultureel maandblad *Ontmoeting*; J. van Doorne, dichter en kunstredacteur van *Trouw*, en Dingeman van der Stoep, uitgever bij *Bosch & Keuning*. Aan Jaap Das schreef Risseeuw een week later dat Diemer allerlei mensen in Amsterdam had gesproken, die welwillend tegenover het voorstel stonden: ‘Het komt nu begin Maart in de *Civitas*.’⁹⁶⁷ De zaak stond er volgens de couranter ‘vrij goed voor’, waarbij Risseeuw ter aanvulling schreef, dat hij, samen met Dingeman van der Stoep, het voorstel met Rijnsdorp had besproken, ‘omdat ik toch wel zekerheid moest hebben dat hij zoiets ambieert’, met als toevoeging: ‘Ik heb mij dienaangaande niet vergist.’⁹⁶⁸

Van het Kampense studentencorps reageerde ab-actis A. Hofman op 19 februari 1954 aan Risseeuw over diens verzoek een samenspreking te hebben met een afvaardiging van de Senaat van het ‘Corpus Studiosorum in Academia Campensi’, *Fides Quaerit Intellectum*. De voorzitter, W.B. van de Meulen, en ab-actis konden echter op 20 februari niet in Amsterdam aanwezig zijn. Het gesprek kon blijkens het antwoord van Risseeuw d.d. 21 februari 1954 wel doorgang vinden op zaterdag 6 maart 1954 om 14.00 uur op het Amsterdamse *Centraal Station*, ‘wachtkamer 1e klasse’. Drie dagen later schreven Risseeuw en Diemer een brief aan ds. Th.

⁹⁶⁷ Met de ‘*Civitas*’ doelde Jaap Das op de in 1948 opgerichte *Civitasraad* aan de *Vrije Universiteit*, een ‘alles overkoepelend orgaan’, bedoeld als de vertegenwoordiging van de hele *Civitas Academica*. Naast het *VU*-corps, *VVSU* (de vrouwelijke studentenvereniging aan de *VU*), faculteitsverenigingen, *S.A.U.L.* en sportverenigingen vaardigden ook de Senaat en de besturende colleges leden naar deze *Civitasraad* af. A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verguld bestel*, 219.

⁹⁶⁸ Brief van P.J. Risseeuw aan drs. J. Das, d.d. 14 februari 1954.

Delleman, curator van de *Theologische Hogeschool*, met het verzoek of hij zijn medewerking wilde verlenen zodat Rijnsdorp 'op een of andere wijze te Kampen een functie als leider culturele vorming zou kunnen krijgen'.⁹⁶⁹ Zij voegden er nadrukkelijk aan toe dat het niet om een volledige betrekking ging, maar om 'een vaste aanstelling voor een bepaald aantal lesuren per jaar'. Op 22 maart 1954 stuurde Piet Risseeuw aan ds. P.D. Kuiper te Sassenheim, eveneens curator van de *Theologische Hogeschool*, hetzelfde verzoek, echter met de toevoeging: 'Op advies van Prof. Wurth, die het plan gaarne steunt, hebben wij ons ook in verbinding gesteld met enige studenten van Kampen, die ons voorstel zullen overnemen en aan de H.H. curatoren zullen voorleggen.'

Jaap Das had eerder op 9 maart 1954 Risseeuw geïnformeerd over het standpunt van prof. dr. H. Smitskamp van de *Vrije Universiteit* inzake het voorstel om Rijnsdorp als leider culturele vorming te benoemen. 'Evenals Wurth is de Civitasraad van de *VU* van mening, dat de zaak-Kees door de studenten zou moeten worden aangeboden. Smitskamp heeft zich dan ook officieus tot *S.A.U.L.* gewend om hen daartoe te inspireren'.⁹⁷⁰ Hun eerste reactie was - naar hij mij vertelde - dat ze geen leiding nodig hadden. Hij heeft hun toen aangeraden met mij te gaan bespreken, op welke wijze Kees de *S.A.U.L.* van dienst zou kunnen zijn. Ze zijn echter nog niet verschenen.' Das gaf tevens aan op maandag 15 maart 1954 te spreken voor de filosofisch-esthetische kring van 'dezen lieden', waarbij hij van de gelegenheid gebruik zou maken om 'de kwestie aan te snijden'. Op 13 maart 1954 schreef Das vervolgens een uitgebreide brief over *S.A.U.L.*, de kunstvereniging van *V.U.*-studenten, aan Risseeuw, die op zijn beurt de brief *sub rosa* doorstuurde aan Rijnsdorp ter informatie. Enkele dagen later meldde Jaap Das aan Risseeuw, dat hij van prof. Smitskamp begrepen had, dat de zaak-Rijnsdorp er beter voor scheen te staan dan de vorige keer. 'Vooral het aanbod van de Calo en de mogelijkheid dat Kampen mee zal doen, geeft hem daar aan de *VU* het gevoel, dat het binnen de grenzen van het mogelijke komt iets van belang voor Kees te doen. Uit het gesprek met Smitskamp begreep ik dat het volgens Diemer *niet* tot de onmogelijkheden behoort dat Kees vervroegd pensioen krijgt?'⁹⁷¹ Rijnsdorp bedankte Risseeuw op 30 maart 1954 voor de brief van Jaap Das: "Met dank voor de verleende inzage", zoals we dat hier gewend zijn te schrijven, stuur ik je de brief van Jaap terug. Ik heb het belangrijkste daaruit voor mezelf opgeschreven. Als je dat zo leest, krijg je de indruk van een "full time job", met inbegrip van noodzakelijk studie, voorbereiding en lectuur. We zullen maar rustig afwachten. Aan aanpassing mijnerzijds zal het, als het zover mocht komen, niet ontbreken: we hebben ons leven lang niet anders gedaan. Alleen zullen de verschillende partiële baantjes in elkaar moeten sluiten.'

In de tweede helft van maart 1954 verscheen op verzoek van de Civitasraad van de *VU* het advies van *S.A.U.L.* De *Societas* was in zijn advies van mening, 'dat de behartiging van de culturele bemoeiingen ten bate van studenten tot op heden door gebrek aan geregeld deskundig advies wellicht niet op dat peil is geraakt als wenselijk moet worden geacht'. Het advies van *S.A.U.L.* stelde, 'dat het een vrij algemeen aanvaard standpunt' was dat er 'een zekere culturele achterstand valt in te halen, niet alleen in het algemeen in onze kring, maar ook bij de studenten aan de *Vrije Universiteit*'. Daarbij werd aangegeven dat de 'beschikking over een deskundig adviseur, die steeds bij de hand is', van groot belang zou kunnen zijn in het gehele verenigings- en studentenleven. De *Societas* gaf vervolgens te kennen, 'afgezien van het speciale geval van dit aanbod betreffende de Heer Rijnsdorp', in het algemeen 'de aanstelling van een cultureel adviseur zeer toe te juichen'. Deze mogelijkheid was weliswaar eerder overwogen, maar nooit verder uitgewerkt, omdat de *Societas* van mening was dat de financiële consequenties te ingrijpend zouden zijn: 'Nu evenwel deze kans geboden wordt zou men ten sterkste willen adviseren om te zien, welke mogelijkheden het gedane voorstel bevat, daar het hier wellicht een kans betreft, die niet gauw terug zal komen.' Voor het bestuur van de *Vrije Universiteit* luidde het advies:

⁹⁶⁹ Brief van P.J. Risseeuw en E. Diemer aan Th. Delleman, d.d. 9 maart 1954.

⁹⁷⁰ De in 1945 ten behoeve van de kunst opgerichte studentenstudievereniging, die los van het corps ontstond. Het acroniem *S.A.U.L.* betekende: 'Societas Artis-Amantium Universitatis Liberae'.

⁹⁷¹ Brief van J. Das aan P.J. Risseeuw, d.d. 16 maart 1954.

Concreet ziet het bestuur van de Societas de mogelijkheid om een adviseur in te schakelen voor het werk in de kringen, die reeds jaren kwijnen, mede door gebrek aan leiding en omdat niemand aanwezig is, die ervaring paart aan visie en aan gesprekken perspectief kan geven. Het werk ten bate van de kringen zou als uitgangspunt kunnen dienen voor de bezigheden van de adviseur.⁹⁷²

Op 26 maart 1954 bedankte Rijnsdorp zijn vriend Risseeuw voor de vertrouwelijke inzage in het advies van S.A.U.L. 'Annemie bracht me zoeven het advies S.A.U.L., dat ik met begrijpelijke ingenomenheid heb gelezen en dat ik je hierbij maar weer per omgaande terugstuur.' Tevens deelde hij zijn vriend mee, dat hij voor S.S.R. Delft gevraagd was voor een lezing op 1 april 1954, en dat S.S.R. Amsterdam hem eveneens benaderd had voor een lezing op de voorjaarsconferentie op zondagavond 11 april 1954 in Laren. 'Ik neem dit allemaal maar aan, ook met het oog op een eventuele toekomst', waarna hij zijn vriend toevertrouwde: 'Ik bid dagelijks dat God je pogingen mag zegenen; er gaat in deze weken heel wat in me om.' Op 4 april 1954 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw over de Societas: 'Ik heb nu een uitnodiging van S.A.U.L. gekregen voor een lezing begin Mei. Hoewel het me verschrikkelijk ongelegen komt, heb ik niet kunnen en durven weigeren. Is het een "preken op proef"?'⁹⁷³

De kogel was nog niet door de kerk. Op 27 april 1954 informeerde VU-historicus prof. dr. H. Smitskamp bij Diemer over 'de zaak-Rijnsdorp', waarbij hij met name wilde weten wat de stand van zaken was met de C.A.L.O. en Kampen: 'De kwestie is, dat hier allerlei bezwaren gerezen zijn, die niet makkelijk zijn te overkomen (leeftijd, gemis aan bekendheid met de studentenmentaliteit, enz.).'⁹⁷⁴ Ik heb met de grootste moeite gedaan gekregen, dat het voorstel in de Civitasraad werd aangehouden, in plaats van meteen geketst. Het wordt nog eens bekeken. Blijkt echter, dat van een empoor bij de Calo en Kampen niets komt, dan heeft het weinig zin om hier verder te worstelen.' De brief van de Civitasraad aan dr. E. Diemer bracht op 7 mei 1954 uitsluitend. Ab-actis mr. C.A. van Swigchem schreef hem dat het voorstel 'voorwerp' was geweest van uitgebreide besprekingen in de kring van de Civitasraad en S.A.U.L. De Raad was na een door hem ingesteld onderzoek van 'de fiscus van de Civitas Raad' tot de conclusie gekomen, 'dat er voor een enigszins redelijk honorarium voor de diensten van een cultureel adviseur voor de studenten geen middelen aanwezig zijn'. Alle pogingen om voor een dergelijk project een financieringsschema op te stellen waren mislukt. Van Swigchem voegde er bovendien aan toe: 'Zoals U weet is de Litterarische faculteit op informele wijze benaderd, doch deze heeft te kennen gegeven, dat van haar in deze aangelegenheid geen initiatief zal uitgaan.'

Niet alleen voor de vriendenclub, maar ook voor Rijnsdorp zelf, die de plannen inhoudelijk kende, moet de afwijzende reactie van de *Vrije Universiteit* - de universiteit van het gereformeerde volksdeel - een hard gelag zijn geweest. Op 18 mei 1954 schreef Risseeuw aan Diemer: 'De mededeling dat het in Amsterdam is misgelopen zal ongetwijfeld zeer deprimerend voor Rijnsdorp zijn. Ik zou u dan ook willen voorstellen te wachten tot wij er iets positiefs tegenover kunnen stellen, alvorens hem in te lichten.' Tegelijkertijd zette hij ook enige druk op de hoofdredacteur van het *Rotterdammer-Kwartet*: 'Rijnsdorp informeerde bij mij onlangs naar de stand van zaken in verband met uw plannen voor de kunstpagina. Wat dunkt U? Kunnen we hem, nu

⁹⁷² 'Advies van de S.A.U.L. met betrekking tot het verzoek bij de Raad aanhangig gemaakt inzake de Heer Rijnsdorp (ongedateerd, circa 20 maart 1954).'

⁹⁷³ Op 5 mei 1954 stuurde Rijnsdorp zijn lezing voor S.A.U.L. op 11 april 1954 in het Amsterdamse *American Hotel* aan Risseeuw op. 'Er waren maar weinig mensen, misschien ook door de herdenkingsplechtigheden, maar de stemming was goed. (...) Toch vraag ik me af of de voedingsbodem daar wel voldoende is voor jelui plan.'

⁹⁷⁴ Soortgelijk commentaar was ook Jaap Das ter ore gekomen. Een 'zekere heer Weiland namens de S.A.U.L. had informatie bij hem ingewonnen over Rijnsdorp en gevraagd of hij niet te oud was 'om mee te leven met moderne jonge mensen', of hij zich 'zou kunnen aanpassen bij de studentenmentaliteit met zijn zonderlinge rit en obligate zonderlingheid', en of hij wel voldoende bij het progressieve element in de gereformeerde wereld zou aansluiten'. Tevens gaf Das aan dat bij S.A.U.L. diverse kunst- en cultuurkringen actief waren, waarbij hij waarschuwde dat 'het V.U.-milieu toch niet te vergelijken viel met de C.A.L.O. en Kampen', en dat de V.U.-studenten niet verward moesten worden met 'b.v. de S.S.R., die vrolijk aan de leiband van ouderen lopen'. Brief van drs. J. Das aan P.J. Risseeuw, d.d. 13 maart 1954.

hij een begroting moet maken voor de aanvraag van vervroegd pensioen, een toezegging doen inzake de Calo en De Rotterdammer? Voor beide objecten zou dan een bedrag per jaar genoemd moeten worden.’

De *Theologische Hogeschool* te Kampen had na twee maanden talmen nog geen uitsluitsel gegeven over het voorstel om Rijnsdorp als leider culturele vorming te benoemen. Risseeuw benaderde op 29 juni 1954 opnieuw Brillenburg Wurth en informeerde hem schriftelijk over de voortgang van de plannen, waarbij hij van zijn hart geen moordkuil maakte: ‘Eerlijk gezegd verbaast het ons wel dat wij, nu het cultuurvraagstuk zo nijpend is in Gereformeerde kringen, nog zoveel moeite hebben met het vinden van een arbeidsterrein voor een veelzijdig begaafd man als Rijnsdorp. De Nederlands Hervormde Kerk heeft thans haar Van der Leeuw-stichting met de dichter Guillaume van der Graft als secretaris. Wij hebben *niets*.’ Vervolgens vroeg hij ‘of voor de verwezenlijking van onze plannen nog iets van Kampen te verwachten is?’ Een kleine maand later antwoordde Wurth hem: ‘Het spijt me wel, maar het is mij niet gelukt met het oog op een benoeming van de heer Rijnsdorp iets te bereiken. Wij zaten wat geld en *vooral tijd* aangaat in Kampen voor te veel moeilijkheden. De studenten zijn reeds erg veel belast.’⁹⁷⁵

De geschiedenis van Rijnsdorps gedroomde *lectoraat* ‘culturele vorming’ stemde Risseeuw bitterder dan hij al was, en deed hem het laatste vertrouwen dat hij nog in de gereformeerde leidlieden had verliezen. Niet al zijn ervaringen in deze casus heeft hij willen delen met Rijnsdorp, zoals hij tien jaar later in een artikel over zijn vriend schreef: ‘Rijnsdorp is van dit alles niet onkundig gebleven al worden hem bepaalde ondervonden teleurstellingen bespaard.’⁹⁷⁶ Veelzeggend is de wijze waarop Risseeuw de gang van zaken kort samenvatte: ‘Tevergeefs pogen vrienden hem voor te dragen als docent aan de Theologische School te Kampen voor de culturele ontwikkeling van a.s. dominees. (...) Professoren worden bezocht, er wordt zwaar over nagedacht, maar het resultaat is nihil. Geen tijd wegens overbelasting van het programma. Bij de Vrije Universiteit vergaat het de vrienden van Rijnsdorp niet beter! “De studenten hebben geen geld en de Litteraire Faculteit heeft te kennen gegeven dat er van haar geen initiatief zal uitgaan”.’ Hij eindigde gekwetst, vol ongeloof over de uitkomst van deze geschiedenis met Rijnsdorp, *Vrije Universiteit en Theologische Hogeschool*: ‘Ergens in de bijbel staat: Die in de hemel woont zal lachen. In deze wetenschap geven de vrienden het niet op. De huldiging zal doorgaan.’⁹⁷⁷

Risseeuw, die als secretaris-penningmeester de vriendenhuldiging ter gelegenheid van Rijnsdorps zestigste verjaardag op 19 september 1954 organiseerde in combinatie met zijn vervroegd pensioen bij de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*, had onder anderen de dichter Jan H. de Groot benaderd om zitting te nemen in het huldigingscomité ‘C. Rijnsdorp zestig jaar’.⁹⁷⁸ Op 12 juli 1954 schreef De Groot - met een rebels tegengeluid - aan zijn oude vriend Risseeuw:

Zeggen we hier ja op dan rijst de vraag is het niet zo dat we met Kees Rijnsdorp de zaak wat overtillen. Heeft Kees nu echt iets gedaan voor de culturele bewustwording van de protestantse orthodoxie? Ik geloof het nauwelijks. Ik geloof dat jij dat veel meer hebt gedaan. Maar goed. Hij heeft gewerkt zolang het dag is en met de volle inzet van zijn persoonlijkheid, en zijn gaven. Een leider van een beweging is hij zeker niet geweest en hij zal het niet worden ook. Het is dus een daad van goede vrienden.⁹⁷⁹

⁹⁷⁵ Brief van G. Brillenburg Wurth aan P.J. Risseeuw, d.d. 21 juli 1954.

⁹⁷⁶ P.J. Risseeuw, ‘Het levensverhaal van Kees Rijnsdorp, een geschreven portret (slot)’, in: *Ons jonge platteland*, officieel orgaan van de Nederlandse Christelijke Plattelands Jongeren Bond, jrg. 28, nr. 11, Kerstnummer, december 1966, 27.

⁹⁷⁷ *Ibidem*.

⁹⁷⁸ In het huldigingscomité hadden naast kunstvrienden ook diverse gereformeerde ‘leidsmannen’ zitting genomen, die een rol speelden bij het plan om Rijnsdorp een functie te geven als leider culturele vorming: Bert Bakker, Corn. Basoski, prof. dr. G. Brillenburg Wurth, prof. mr. W.F. de Gaay Fortman, prof. dr. K.H. Heeroma, P.A. Hekstra, Leo de Jonge, Henk Krijger, prof. dr. G. Kuiper, dr. J. Schouten, prof. dr. W.A.P. Smit, mr. G.E. van Walsum en A. Wapenaar. Voorzitter van het comité was dr. E. Diemer.

⁹⁷⁹ Risseeuw reageerde twee dagen later kort en zakelijk: ‘Beste Jan, Het komt mij voor dat het weinig zin heeft in het onderhavige geval te discussiëren over de betekenis en de waardering van het werk en de persoon van Rijnsdorp. Het lijkt mij dan ook beter dat je je geweten geen geweld aandoet en je naam niet aan het comité verbindt.’ Brief van P.J.

6.6.7 Christelijk Cultureel Studiecentrum

De dichter Seerp Anema bepleitte reeds eind oktober 1935 - in reactie op de kritische bespreking van zijn brochure *Calvinistische en Impressionistische Aesthetiek* door de literatuur- en muziekcriticus H. Burger op 25 mei 1935 in *De Standaard* - naast en in aanvulling op Kuypers *Vrije Universiteit* de oprichting van een 'kunstuniversiteit', onder vigoreur van een neocalvinistische esthetiek:

Zooals een wetenschapsuniversiteit nodig is, om de onderlinge beïnvloeding en steun van wetenschappen mogelijk te maken onder de vigoreur van één kenleer, zoo is eveneens een eisch van de organische gedachte op kunstgebied, het organiseren van de vijf vrije kunsten met haar groote wederzijdsche aanrakingsvlakken tot een kunstuniversiteit met vijf faculteiten, die onder vigoreur van één aesthetiek en in nauw contact met de wetenschapsuniversiteit zich bewust moet worden van wezen en roeping der kunsten, ieder op zichzelf en in onderling contact. Beide hooren bij elkaar als instrumenten voor de propaganda van onze geloofsovertuiging.⁹⁸⁰

Anema plaatste vervolgens zijn voorstel in het kader van de christelijke volksopvoeding tot cultuur. 'Maar naast wetenschap zet haar stempel op de volksontwikkeling: de kunst.' Als toelichting schreef hij:

Door tijdschrift, roman, verzenbundel, schilder- en reclamekunst, muziek, beeldhouw- en bouwkunst gaat naast die der wetenschap een invloed, - zij het dan meer direct tot het gevoel, dan tot het denken sprekend en misschien daardoor nog machtiger -, een invloed uit, die, als we haar aan het ongeloof overlaten, hoe langer hoe sterker zuigkracht ten verderve wordt. Indien beide instituten bij het licht der Openbaring in nauw contact arbeiden, kan en moet een levensmogelijkheid ontstaan, waarin Gods gaven tot bestrijding van het duister van den val den luister der Opstanding reeds vooruit doen stralen in deze wereld.

Na een inhoudelijk toelichting op de onderlinge samenhangen en parallellen stelde Anema: 'Genoeg om naast de *universitas scientiarum*, een *universitas artium*, een universiteit der kunsten, als een begeerenswaardig goed in uitzicht te stellen.' Ook over de opzet en werkwijze van de faculteiten had Anema zijn gedachten. 'Kern van iedere faculteit zijn de scheppende kunstenaars van zekere afmetingen en praestaties', die ondersteund zouden moeten worden door hoogleraren uit de wetenschapsuniversiteit. Aan deze kroondocenten voegde hij ook de critici toe, 'die van hun werk kunst weten te maken', en die als docent daarvoor een 'lectoraat of aparten leerstoel bedienen'. Van beide universiteiten zou een gezamenlijk tijdschrift moeten uitgaan, 'om onder bereik van den ontwikkelden geestverwant te brengen, wat daarvoor geschikt is, naast publicatie van zuiver wetenschappelijk resultaten'.⁹⁸¹ Bij deze gereformeerde kunstuniversiteit had Rijnsdorp met zijn kwaliteiten als volksopvoeder tot cultuur in de functie van *lector* 'culturele vorming' van meet af aan meer op zijn plaats geweest om gehoor te kunnen geven aan zijn levensroeping en dubbele cultuurtaak, dan in zijn positie als kantoorbediende op de afdeling 'Documentaire Kredieten' bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.*

Begin jaren zestig van de vorige eeuw onderzochten enkele N.C.R.V.-prominenten en VU-hoogleraren onder leiding van dr. C.A. van Swigchem de mogelijkheid tot het oprichten van

Risseeuw aan Jan H. de Groot, d.d. 14 juli 1954. Waar De Groot vriendschappelijk op doelde in zijn waardering voor het werk van P.J. Risseeuw, was eerder door Dingeman van der Stoep samengevat in zijn karakteristiek van het oeuvre van Piet Risseeuw: 'hoewel respectabel niet zeer uitgebreid'. Van der Stoep stelde dat dit mede het gevolg was van een 'onnoemelijk aantal uren van zijn zogenaamde vrije tijd', die Risseeuw besteed had aan vriendschappelijke gesprekken met jonge auteurs die zich 'op het glibberige pad der letterkunde' waagden, inclusief de beoordeling van hun werk en inzendingen, maar ook 'doordat hij een zee van tijd heeft besteed aan het tijdschriften-werk, aan organisatorische zaken, aan de opvoeding van uitgevers, aan het bevorderen van het aanzien der protestants-christelijke literatuur in ons vaderland'. D.v.d. Stoep, 'In gesprek met P.J. Risseeuw', in: *Ontmoeting*, jrg. 4, 1949-1950, nr. 2, 61. Zie ook het levensbericht 'P.J. Risseeuw, 1968', dat Rijnsdorp over hem schreef (met de uitgebreide bibliografie die hij opstelde) in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1968-1969, 174-180.

⁹⁸⁰ Seerp Anema, 'Een dubbel addendum', in: *De Standaard* (Kunstnummer), 30 oktober 1935.

⁹⁸¹ Anema besloot van zijn artikel: 'Wie mij spottend wil vragen: "Gelooft ge nu werkelijk aan de mogelijk van zoo iets in dezen tijd?", dien antwoord ik: juist om het tijdsgewricht werkte ik dit punt [de kunstuniversiteit] in mijn brochure niet uit.'

een christelijke kunstacademie: 'We dienen de geesten te beproeven en ons te wenden tot een eigen cultuurarbeid.'⁹⁸² Deze pogingen liepen echter op niets uit, 'omdat men noch een organisator noch kunstenaars kon vinden bereid en in staat zo'n academie (beeldende kunst met film en theater!) op te zetten'.⁹⁸³ Uiteindelijk werd op 19 oktober 1964, vanwege de grote achterstand op het gebied van 'kunstwaardering en kunstbeleving' bij het calvinistisch volksdeel,⁹⁸⁴ in de N.C.R.V.-studio te Hilversum het *Christelijk Cultureel Studiecentrum* (C.C.S.) opgericht. 'Het ging in feite om de kunstzinnige ontwikkeling van een volksdeel', waarbij het van meet af aan de bedoeling van de oprichters was,⁹⁸⁵ om dit C.C.S. 'te incorporeren in de V.U.'.⁹⁸⁶

Het *Christelijk Cultureel Studiecentrum*,⁹⁸⁷ een gereformeerd cultureel-educatief initiatief waar Rijnsdorp eveneens bij betrokken werd, karakteriseerde hij in 1974 tijdens een lezing als 'een nakomertje in het gezin van de Kuypertiaanse ideologie'.⁹⁸⁸ Deze stichting wilde volgens hem 'iets goed maken van het verzuim van de Vrije Universiteit, die in de jaren dertig, of uiterlijk in de jaren vijftig, een christelijke Kunstacademie had moeten stichten'.⁹⁸⁹ In zijn beschrijving van de programma's van de N.C.R.V. - waarbij Rijnsdorp als kernthema's het inhalen van de culturele achterstand van het calvinistisch volksdeel, een positieve deelname aan de cultuur en de rol van de christelijke radio-omroep aansneed - constateerde hij in 1974 over de N.C.R.V. in relatie tot de *Vrije Universiteit*: 'Zij heeft ook niet kunnen profiteren van een Christelijke Academie voor Kunst en Cultuur, dat nimmer geboren kind van de Vrije Universiteit'.⁹⁹⁰

Het Dagelijks Bestuur van het C.C.S. werd in de begintijd gevormd door het driemanschap: dr. P.H. van Gorcum, ir. J. Bulens en dr. H.R. Rookmaaker. De filosoof en kunsthistoricus Hans Rookmaaker, in 1965 benoemd tot eerste hoogleraar 'Kunstgeschiedenis' aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, drukte aanvankelijk sterk zijn stempel op de koers van het C.C.S. en op de planvorming voor de beoogde kunstacademie.⁹⁹¹ Drs. K. de Jong Ozn., van 1971 tot 1975 voorzitter van het C.C.S., nam deze leidende positie over. De beginjaren van dit 'studie- en vormingscentrum', dat enkele jaren gevestigd was in de voormalige *Van Heutsz*-kazerne aan de Oudestraat te Kampen, waren moeizaam, zowel financieel-organisatorisch als inhoudelijk. Het ministerie van *Onderwijs & Wetenschappen* vond de opzet 'te sociaal-pedagogisch van aard' en verleende geen subsidie. In 1968 betrok het C.C.S. - met subsidie van het ministerie van C.R.M. - een eigen onderkomen te Rijswijk. In de beginperiode was volgens Klaas de Jong sprake van een

⁹⁸² K. de Jong Ozn., 'Het CCS van 1964 tot 1978', in: *Katern I. Bijdragen op het grensvlak van kunst, cultuur en geloof*, 9.

⁹⁸³ *Ibidem*.

⁹⁸⁴ *Schering en Inslag*. Uitgave van de Stichting 'Vorming en Scholing, Evangelie en Samenleving', 1994, 3.

⁹⁸⁵ Tot de oprichters van het C.C.S. behoorden onder anderen prof. dr. C.A. van Swichem, drs. H.J. Bonda, Henk Krijger, ds. S.J. Popma en mr. A.B. Roosjen.

⁹⁸⁶ K. de Jong Ozn., 'Het CCS van 1964 tot 1978', in: *Katern I. Bijdragen op het grensvlak van kunst, cultuur en geloof*, 10. 'Ondanks alle contacten, van 1964 tot 1977, is deze incorporatie niet gelukt', aldus De Jong, die van 1975-1981 staatssecretaris van het ministerie van O&W was.

⁹⁸⁷ De Stichting 'Christelijk Cultureel Studiecentrum' had de oprichting van een tweetal christelijke academies, voor *beeldende vorming* en voor *vrije expressie in woord en gebaar*, als belangrijkste doel gesteld. Tijdens de presentatie van deze plannen in 1976 werd tevens het cahier *Christendom en cultuur in bloei en crisis* van dr. C. Rijnsdorp gepresenteerd, die het cultureel verzuim van de *Vrije Universiteit* opnieuw te berde bracht. In zijn toespraak drong hij aan op culturele bescheidenheid met het advies 'het klein' te houden: 'De presentatie mag nimmer triomfantelijk zijn', *Trouw*, 22 november 1976.

⁹⁸⁸ C. Rijnsdorp, 'De bibberende C', lezing gehouden op 25 maart 1974 voor bestuur, staf en cursisten van het *Christelijk Cultureel Studiecentrum* te Rijswijk Z.H., en opgenomen in: *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 173.

⁹⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁹⁰ Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden. 50 jaar NCRV*, 62. In zijn lezing 'De bibberende C' scherpte Rijnsdorp, die voor de N.C.R.V. tal van cultuurhistorische radioprogramma verzorgde in deze periode, zijn kritiek verder aan: 'Deze nalatigheid heeft zich bijvoorbeeld bij de N.C.R.V. gewroken en dat werkt daar tot op heden na.'

⁹⁹¹ Prof. dr. H.R. Rookmaaker, de eerste voorzitter van het C.C.S., was de belangrijkste ideoloog. Na een principiële meningsverschil met de meerderheid van het bestuur trad hij in 1968 terug, waarna de C.N.V.-bestuurder Ad Borstlap hem opvolgde. In 1971 werd drs. K. de Jong Ozn., sinds 1966 lid van het bestuur, de derde voorzitter op rij. Door zijn bemiddeling verleende onder andere de Stichting Unie 'School en Evangelie' in 1972 financiële steun, wat de redding van het C.C.S. betekende.

sterke wisseling van medewerkers. 'Een "blijvertje" is o.a. dr. C. Rijsdorp, die elk jaar een aantal zeer gewaardeerde gastlessen geeft'.⁹⁹² Rijsdorp doceerde onder meer van 1973 tot 1975 'Europese cultuurgeschiedenis' aan het C.C.S.

De instelling beoogde 'het bevorderen van de kunstzinnige en culturele vorming in brede zin', vanuit de overtuiging, 'dat kunst en cultuur een relatie hebben met de levensbeschouwing van de mens, en bij christenen met hun christelijk geloof'.⁹⁹³ Die kunstzinnig-culturele vorming was nodig, 'omdat nogal wat calvinistische jongeren anders hun roeping niet konden volgen'. Daarom streefde de stichting nadrukkelijk twee statutair vastgelegde doelstellingen na: het door middel van publicaties en conferenties bereiken van jonge kunstenaars, en daarop aansluitend: het ontwikkelen van een kunstacademie op christelijke grondslag. De *Christelijke Academie voor Beeldende Kunsten (C.A.B.K.)* werd in 1978 opgericht door het C.C.S., dat tevens als bevoegd gezag van de kunstacademie optrad.⁹⁹⁴

Onder de veelzeggende aanhef: 'Emancipatie protestanten stopte bij kunst en cultuur', had het dagblad *Trouw* een jaar eerder het bericht van de toekenning van het rijkssubsidie voor twee christelijke kunstopleidingen (Christelijke Academie voor Beeldende Kunst en Christelijke Academie voor Expressie door Woord en Gebaar) gepubliceerd. Daarbij had de redacteur de veelzeggende opmerking geplaatst, dat een opleiding voor christelijke kunstenaars al lang als een subfaculteit van de *Vrije Universiteit* had moeten bestaan: 'Dat had zeker in de lijn van de emancipatie van het protestants-christelijk volksdeel gelegen.'⁹⁹⁵

Maar de Vrije Universiteit verzuimde in de leemte van de culturele en kunstzinnige vorming van haar achterband te voorzien en het gehele bouwwerk, dat de oprichters voor ogen moet hebben gestaan, te voltooien. Kennelijk door gebrek aan belangstelling. Op het terrein van kunst en cultuur stopte de emancipatie.⁹⁹⁶

6.7 'De enkeling kan niet alles'

Leiderschap op kunstgebied heeft Rijsdorp niet wezenlijk geambieerd, hoewel de culturele nood van het calvinistisch volksdeel hem op het hart gebonden was. Hij zag zichzelf meer als een opvoeder dan als een leider.⁹⁹⁷ Vanuit die houding stelde hij zichzelf en aan anderen de vraag: 'Maar waar is ook hier de vertrouwde leider, voor wie zulk een paedagogische functie zelf weer slechts onderdeel is van een leven, dat in de kunst God wil dienen, zooals Hij gediend wil worden?'⁹⁹⁸ Dat Rijsdorp in diverse rollen, taken en functies binnen de gereformeerde wereld vanuit volksoepvoedkundig standpunt in zijn werk en optreden jarenlang een vorm van literair-cultureel leiderschap in praktijk bracht, volgde voor hem als pure geloofsdaad voort uit zijn bijbelse cultuuropdracht. Hij wist zich in de cultuur geplaatst als in 'de wijngaard des Heeren', geroepen tot arbeider 'in Zijn oogst'.⁹⁹⁹

De vraag van de gereformeerde predikant dr. J.C.A. van Loon te Rotterdam-Delfshaven: 'Waarom geen lectoraat voor deze dichterlijke studiosus? Waarom geen bijzondere leerstoel gesticht? Waarom niet...?',¹⁰⁰⁰ heeft in de beschreven casuïstiek een ontlusterend antwoord

⁹⁹² K. de Jong Ozn., 'Het CCS van 1964 tot 1978', in: *Katern I. Bijdragen op het grensvlak van kunst, cultuur en geloof*, 10.

⁹⁹³ K. de Jong Ozn., 'Proloog', in: *Katern I*, 7.

⁹⁹⁴ In 1986 is de C.A.B.K. gefuseerd met de 'Academie voor Woord en Gebaar' en het Conservatorium van Zwolle tot de Hogeschool voor de Kunsten *Constantijn Huygens*, die in 2001 met de kunstinstellingen van Enschede en Arnhem fuseerden tot *ArtEZ hogeschool voor de kunsten*, het tegenwoordige: *ArtEZ Art & Design Zwolle*.

⁹⁹⁵ Bert de Jong, 'Academies als nakomertjes', in: *Trouw*, 6 oktober 1977. Hij noemde het - bijna een halve eeuw na Rijsdorp - 'opvallend', dat bij de start van twee christelijke kunstopleidingen er '(nog) geen duidelijke filosofie over christelijke kunst en kunstbeoefening' voorhanden was. 'Wel zijn er fragmentarische opmerkingen over gemaakt.'

⁹⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁹⁷ Kees Waagmeester, 'Ik ben geen leider maar een opvoeder', in: *Hervormd Nederland*, 25 maart 1978.

⁹⁹⁸ C. Rijsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 113.

⁹⁹⁹ Rijsdorp verwees hier naar de bijbelse gelijkenis van arbeiders in de wijngaard uit *Mattheüs* 20:1-16.

¹⁰⁰⁰ J.C.A. van Loon, 'Andere stemmen', bij het interviewportret van Rijsdorp door Ton Hydra, 'Achter de mens gekeken', in: *Trouw*, 4 maart 1964. Van Loon stelde met de nodige zelfkritiek: 'Wij hebben (van welke kerk ook) ons

gekregen: geen geld en geen tijd. Wanneer de levensomstandigheden voor Rijnsdorp anders waren geweest en hij niet naast zijn drukke werkkring in de schaarse avonduren zijn dubbelfunctie als literator-volksopvoeder had moeten uitoefenen, dan had zijn leiderschap wellicht een andere inhoud, vorm en betekenis gekregen - zijn motivatie zou echter niet anders zijn geweest. Over het manco van zijn cultuurideaal schreef hij Risseeuw onverbloemd:

Cultuur, dat is bloeien, vrucht dragen met alle vermogens tegelijk, de praktijk dus van het God liefhebben met geheel onze ziel, geheel onze kracht, geheel ons verstand. Cultuur is 'goed werk', vrucht van dankbaarheid, onverschillig of deze vrucht op aarde ooit rijpen zal. Een geheel andere smaak, een geheel ander timbre, een geheel andere toon, heeft onze cultuur dan die van de humanist. Maar maak zo iets nu eens aan het volk duidelijk! Het is een *bouding*, maar die alleen gevat en verstaan, en beaamd kan worden door iemand die zelf op een of andere manier creatief is.¹⁰⁰¹

Rijnsdorp gaf met nadruk aan dat alleen 'verwante geesten' dit zullen verstaan: 'Het is een *grondhouding* die heel ons schrijven moet en zal doortrekken. Maar niet meer zoals vroeger richten we ons alleen tot onze naaste geestverwanten, of, een beetje schutterig met valse blos, ook tot de "wereld". Wij spreken mensen aan, met de vrijmoedigheid van hen wier geestelijke waarden in deze jaren geen bankroet hebben geleden.'

Dat aanspreken deed hij als vooral als individu. En nadat de 'grote en kleine leiders' hem niet volgden in zijn beziel pleidooi voor een collectief opgezet kunstoffsief, zoals hij het calvinistisch cultureel congres in 1953 bedacht had en via *De Rotterdammer* publiek gemaakt, bleef Rijnsdorp desondanks zijn programma van culturele volksopvoeding grotendeels als persoon aanvoeren en uitvoeren, zonder 'leger'. Twintig jaar eerder had hij in zijn essay 'Het volk aan de kunst' over het aandeel van de 'Christelijke kunstliefenden' in het culturele emancipatieproces van het calvinistisch volksdeel kritisch opgemerkt: 'Te meer klemmt de vraag: waar ligt de fout?' Zijn toenmalig antwoord bleek anno 1954 nog steeds even actueel: 'Naar mijn stellige overtuiging in het schuiven van een te zware last op de schouders van de afzonderlijke, creatieve figuren', waarbij hij na jarenlange praktijk nuchter constateerde: 'De enkeling kan niet alles.'¹⁰⁰²

Dr. G. Puchinger, chroniqueur van de gereformeerde wereld, vat het echec van het ontbreken van moreel draagvlak voor Rijnsdorps volksopvoedingswerk tot cultuur in relatie tot zijn 'gepasseerd' leiderschap - ter gelegenheid van de huldiging bij zijn zestigste verjaardag op 19 september 1954 in het Rotterdamse *Atlanta*-hotel - kernachtig en betekenisvol samen:

Dat Rijnsdorp, zowel binnen de kerk der gereformeerden als in de wereld der dichters ten diepste een eenzame is gebleven, een nog wel erkend en gewaardeerd, maar toch evenzeer in feite gepasseerd leider, lijkt misschien een wanclank op een feest, maar is in werkelijkheid de overtuiging die alleen noodzakelijk is opdat voor zijn arbeid in de toekomst wél het klimaat geschapen zal worden, vanwaar Christelijke cultuurkracht uit kan gaan.¹⁰⁰³

er niet voor ingezet deze man een plaats te bieden, waar hij zijn uitzonderlijke gaven had kunnen uitbuiten. Wij lieten hem maar zitten waar hij zat, alsof literair werk zoiets is als knutselen in snipperuren.'

¹⁰⁰¹ P.J. Risseeuw, 'Het levensverhaal van Kees Rijnsdorp, een geschreven portret (slot)', in: *Ons jonge platteland*, jrg. 28, nr. 11, Kerstnummer, december 1966, 26.

¹⁰⁰² C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 157.

¹⁰⁰³ G. Puchinger, 'C. Rijnsdorp, 1894 - 19 september - 1954', in: *Polemios*, jrg. 9, nr. 20, 1 oktober 1954, 103.

7 Cultuurideaal en wanbegrip

Nadat het levensterrein van de kunst als cultureel evangelisatieveld op basis van Kuypers algemene genadeleer voor Rijnsdorp als auteur met een goddelijke roeping op kunstgebied zowel principieel als praktisch toegankelijk was geworden, voelde hij zich eveneens als volksopvoeder geroepen om het calvinistisch volksdeel te laten delen in de schatten van kunst en cultuur. Met P.J. Risseeuw deelde hij deze bijbelse opdracht als cultuurplicht. Als een artistieke Gideonsbende van bevlogen auteurs en kunstenaars - veelal van gereformeerden huize - sloegen zij de handen ineen om het eigen volksdeel aan de kunst te brengen. Opvoeden tot cultureel besef en oproepen tot culturele werkzaamheid werd vanuit het Kuypertiaanse cultuurmandaat het tweeledig parool. Het door Rijnsdorp decennialang geproclameerd 'positief, Christelijk-nationaal cultuurideaal', als uiteindelijk doel van zijn literair-cultureel zendingswerk onder gereformeerden, bleek grotendeels aan dovenmansoren gericht. Ondanks de publieke erkenning en wetenschappelijke bekroning van Rijnsdorps levenswerk in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder, lijkt miskenning de echo te vormen van de paradox van het cultureel tekort in eigen kring, die zijn volksopvoedkundig manco kleurt en het failliet van zijn neocalvinistisch cultuurideaal verklaart.

7.1 Zonder weerklank

*Volk, ik ga zinken als mijn lied niet klinkt;
ik moet verdrogen als gij mij niet drinkt;
verzweelg mij, smee ik - maar zij drinken niet,
wees mijn klankbodem, maar zij klinken niet.*

Als geen ander moet Rijnsdorp de 'aangrijpende klacht' hebben ervaren,¹⁰⁰⁴ die Hendrik Marsman dreef tot het schrijven van bovenstaand gedicht.¹⁰⁰⁵ In het kwatrijn wist Marsman op meeslepende wijze de tragiek van een roeping en levenstaak te verbeelden wanneer de beoogde weerklank van het volk uitblijft. Het gereformeerde volk, door Rijnsdorp een halve eeuw lang meer dan ruimhartig in alle literaire toonaarden toegezongen, bleek voor zijn strategie en leiderschap niet de klankbodem te vormen waarop zijn volksopvoedende cultuurarbeid weerklank vond. Ondanks eerdere teleurstellingen schreef hij in 1955 - vanuit een heilig moeten ijverig werkend aan de gewenste resonans op kunstgebied - over het calvinistisch volksdeel, waarbij Rijnsdorp de metafoor van 'klankbodem' welbewust opvoerde:

De kring van de Christgelovigen moet de klankbodem vormen waarop het Christelijk getuigenis in kunstvorm naar buiten klinken kan. Het besef, dat van hem iets verwacht wordt, kan de Christen-kunstenaar tot activiteit en tot grote daden prikkelen. Omgekeerd kan onverschilligheid hem verlammen. En wanneer wij een beroep op 'onze mensen' doen, om toch begrip en sympathie voor ons streven te tonen, is dat in de diepste grond niet een beroep ter wille van de kunst, maar om Gods wil.¹⁰⁰⁶

Rijnsdorps beginsel van tweezijdigheid van de christelijk-literaire beweging - waarin de schrijvers hun publiek zochten en het volk zijn schrijvers vond - ten spijt, was in de verhouding tussen schrijver en gemeenschap van meet af aan sprake van een gemankeerde relatie. Waar de gemeenschap gemist wordt, 'lijdt zowel de schrijver als zijn werk', wist hij uit eigen ervaring.

¹⁰⁰⁴ Rijnsdorp kende dit kwatrijn van Marsman en gebruikte het drie keer in zijn werk. De eerste keer verwees hij er naar in een concepttekst uit 1937 voor de aankondiging van een nieuw letterkundig-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven*, dat hij samen met Piet Risseeuw zou redigeren. In zijn referaat: *Oogenblik en oogenblikswaarde*, uitgesproken tijdens de vergadering van de *Christelijke Auteurskring* op zaterdag 14 december 1940, zei Rijnsdorp: 'En toch zijn ze er niet in geslaagd de weg tot het hart van het Nederlandse volk te vinden, wat Marsman een en andermaal tot een aangrijpende klacht heeft genoot.' C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 64. De derde keer citeerde hij het kwatrijn van Marsman integraal in zijn artikel 'Jeugd en literatuur' uit januari 1945. C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 96.

¹⁰⁰⁵ H. Marsman, 'Drie kwatrijnen', in: *Verzameld Werk*, 87. Eerder gepubliceerd in de bundel *Porta Nigra* uit 1934.

¹⁰⁰⁶ C. Rijnsdorp, 'Heeft God bemoeienis met de KUNST?', in: *Bouwen en Bewaren*, 15 april 1955, 228.

Schrijverschap zonder gemeenschap was voor hem ondenkbaar;¹⁰⁰⁷ dit uitgangspunt vormde een van de pijlers onder zijn poëtica.¹⁰⁰⁸

In de *Gereformeerde Kerken in Nederland* heerste in de vorige eeuw een klimaat, waarin iemand met kunstzinnige aanleg in cultureel opzicht moeilijk ademhalen kon. Dat hing volgens Rijnsdorp samen met de houding die men in gereformeerde kring doorgaans tegenover de kunsten innam: 'De romans moesten propaganda leveren voor het christendom in het algemeen en het calvinistische kerktype in het bijzonder. Gedichten mochten de natuur bezingen, maar dan alleen in de geest van Ps. 19.'¹⁰⁰⁹ Hij constateerde in 1968 over het literair-esthetisch en cultureel deficit in gereformeerde kring: 'Men had geen begrip - en dat heeft men vaak nog niet - voor wat literaire kwaliteit is. Men verlangde naar verhalen om het verhaal.' Ook de visie op kunst, in relatie tot de verhouding van kunstenaar en kerk was volgens hem problematisch: 'De algemene misvatting was om de kunst te zien als een versierend toevoegsel aan het gewone leven. Kunst was niet meer dan ornament en luxe. De eigen waarde er van werd niet gezien. En vandaar ... dat velen zich niet op hun plaats voelden in onze kerken en er mee braken.'¹⁰¹⁰ Deze voor hem onbezielde en ook onbijbelse mentaliteit van afzijdigheid, wanbegrip, inertie en indifferentie op het levensterrein van de kunst herinnerde hem aan 'het dramatische' van zijn eigen leven, zoals hij zelf dit cultureel manco had beleefd en ervaren. In zijn *Literair dagboek* plaatste Rijnsdorp in dit verband een opmerking over het christelijk-letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen* en 'het gemis van ook maar enige weerklink bij het christelijk volk'.¹⁰¹¹

Voor Rijnsdorp kwam in zijn cultuurbeschouwing het doel 'kunst' op de tweede plaats. Voor alles ging het hem om de inzet van een boek. Hij vroeg zich af, wat de betekenis was van de verhalen over de 'bezieling' ten tijde van de *Afscheiding* in 1834 en de *Doleantie* van 1886, 'als we er niets meer van merken om ons heen'. Vervolgens stelde hij de vraag waar de bezieling van 'onze kerkmensen' was gebleven.

Een tijdlang heb ik de schuld voornamelijk bij de professoren en de dominees gezocht en wel in stilte gedacht: als ik of een van mijn kornuiten daar maar eens kon staan, dan zou het wel beter gaan. Maar van eenzijdige kritiek op de predikanten ben ik terug. (...) De bezieling dus, dat was de grote lacune, het grote manco.¹⁰¹² En als ik een boek wou schrijven, dan moest dat over de *bezieling* gaan.¹⁰¹³

Vanuit een 'soort hondentrouw' aan het piëtistisch geloof van zijn vader J.E. Rijnsdorp Jr., en omdat de gereformeerde kerk van zijn vader in Rotterdam-Delfshaven voluit de *Nederlandse Geloofsbelydenis* onderschreef, kon Rijnsdorp in zijn kerk het ouderlingschap met zijn literaire praktijk combineren. Zijn romandebuut *Koningskinderen* vond grote weerklink onder het calvinistisch volksdeel. 'En die weerklink bond mij te meer aan de volksgroep, waaraan ik geestelijk verwant was. Het werd toen steeds sterker mijn ideaal om niet alleen onze mensen tot

¹⁰⁰⁷ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp II', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november-december 1950, 53.

¹⁰⁰⁸ Volgens Schenkeveld droeg Rijnsdorp, zich bewust van zijn afkomst, een groot verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van het eigen volksdeel. 'Hij wilde het laten delen in de cultuur in engere zin: muziek, literatuur en beeldende kunst - een door zijn leiders verwaarloosd gebied.' Tegelijk was het voor hem onmogelijk 'zonder verbondenheid met zijn volk kunst te scheppen'. Rijnsdorps ideaal was 'zelfs een tijdlang kunst die het volk zelf voortbracht', zoals hij verbeeldde in de allegorische roman *Eldert Holier* uit 1938. M.H. Schenkeveld, 'C. Rijnsdorp over zichzelf, toespraak gehouden op 29 maart 1993 bij de uitreiking van de eerste Dr. C. Rijnsdorp Prijs aan de dichter Guillaume van der Graft, in: Anne Schipper (red.), *Dr. C. Rijnsdorp Prijs voor literatuur 1993*, 19.

¹⁰⁰⁹ A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijnsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes van Rotterdam), 4.

¹⁰¹⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹¹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 84. *Opwaartsche Wegen* telde gemiddeld circa 400 abonnees.

¹⁰¹² Rijnsdorp stelde tegenover het 'manco-besef, dat vooral als een kwaliteitsvraagstuk werd beschouwd in de Jong-Prottestantse letterkunde, een dieper liggend grondmotief, namelijk: de christelijke *bezieling* van het kunstwerk.

¹⁰¹³ Voor de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam zei Rijnsdorp op zaterdag 4 februari 1939 in zijn lezing over *Eldert Holier*, dat hij 'het tekort aan bezieling' een 'groot gebrek' vond. Daarom wilde hij een boek over de *bezieling* schrijven 'en wel over de bezieling in gemeenschapsvorm'. *De Amsterdammer*, 6 februari 1939.

de kunst, maar ook áán de kunst te brengen.¹⁰¹⁴ Tegelijk wilde hij de latent aanwezige creatieve krachten in 'ons volk' tot ontwikkeling te brengen. Mede omdat hij als schrijver gehoor vond bij het eigen volksdeel, brak Rijsdorp niet met de kerk en bleef hij als uitgangspunt zijn geestelijke achterban tot zijn dood toe trouw.¹⁰¹⁵ Over de kunstenaars die in het dogmatisch belijnde, a-culturele en a-muzische Kuypersianum niet konden aarden, schreef Rijsdorp op latere leeftijd terugblikkend: 'Ik ben vroeger dikwijls van plan geweest een lijst aan te leggen van bekende figuren op kunstgebied, die geboren uit een gereformeerd nest, met dit milieu hebben gebroken. Daar is nooit van gekomen. Het is echter nogal een aantal.'¹⁰¹⁶ Over het positieve cultuurstreven van de kunstzinnig begaafde jongeren die echter wel kerkelijk bleven en dit ongeestelijk klimaat van cultuurmijding met bezieling bestreden, verklaarde hij in 1980: 'Op grond van Kuypers gemene gratieleer was de deur naar de algemene cultuur wel op een kier gezet en wij jongeren uit die tijd waren actief op literair gebied, maar onze invloed was vooralsnog beperkt.'¹⁰¹⁷

Veel vooraanstaande kunstenaars behoorden van origine tot de *Gereformeerde Kerken in Nederland*. Rijsdorp sprak in een interview de opmerkelijke aanname uit, 'dat de creatieve kracht in onze kring, procentsgewijs vermoedelijk hoger dan daarbuiten' zou liggen,¹⁰¹⁸ wat hij verklaarde vanuit de gereformeerde zede: 'in onze kring serieus werd geleefd', 'oppervlakkig vermaak werd vermeden', men kende 'een nauwe omgang met de bijbel'. Hij verwees daarbij naar de eigen subcultuur die de gereformeerden hadden ontwikkeld, waarbij iedere zondag naar twee 'redevoeringen' werd geluisterd. 'Daardoor werd een scholing ontvangen in ordenend denken. Tegelijk ging men zich hierdoor ook met het leven bezig houden!' Rijsdorp benadrukte in dit verband de sfeer in 'onze kerken', waarbij hij als verklaring verwees naar het leiderschap van Kuypers: 'Hij heeft ons organisatie en discipline geleerd. Van bovenaf werden de ideeën aangereikt en door een lager kader geleerd en doorgegeven. In dit alles was men meer strijdend dan dienend bezig. Dat was de kracht en tegelijk de zwakte van Kuypers leiderschap.' Hierdoor kende 'onze kring' volgens hem als een negatieve kant de indoctrinatie: 'Men kon alleen reproduceren, wat de leiders voorgezegd hadden: soms dikte men als epigonen de zaak nog wat aan: men voegde er echter niets nieuws aan toe. En zo'n klimaat is niet het klimaat voor kunstgevoelige mensen.'¹⁰¹⁹

7.2 *Spanningsveld of spagaat*

Het epigonisme in gereformeerde kring was Rijsdorp van jongs af aan - zowel als kerkganger en als kunstenaar - geheel vreemd. 'Als ik iemand wil volgen, wil ik met oordeel volgen. Het blindelings volgen van leiders heeft tot grote ongelukken geleid. Daardoor was er meer discipline dan begrip en praatte men ná en dacht men ná; populariseerde wat de grote leiders zeiden...' Hij noemde het 'allemaal erg verstandelijk', en stelde dat de invloed van Calvijn hieraan 'ook debet' was. 'Men wilde het geloof op een briefje hebben. Alles moest letterlijk worden genomen en toegepast worden.' Volgens hem werd de bijbel volkomen 'a-muzisch' uitgelegd.¹⁰²⁰ 'Als men

¹⁰¹⁴ A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes van de classis Rotterdam), 4.

¹⁰¹⁵ Rijsdorps wijkpredikant te Rotterdam-Delfshaven schreef hierover in 1964: 'Als hij niet zo'n echte christen was, die voor alles in zelfverloochening trouw wil dienen, zou het verklaarbaar zijn, als hij de kerkmensen de rug had toegekeerd. Als dan iemand zonder zonden de eerste steen had moeten werpen, zouden wij allen afgedropen zijn.' J.C.A. van Loon, 'Andere stemmen', bij het interviewportret van C. Rijsdorp door Ton Hydra, 'Achter de mens gekeken', in: *Trouw*, 4 maart 1964.

¹⁰¹⁶ A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes van de classis Rotterdam), 3.

¹⁰¹⁷ C. Rijsdorp, 'Waarom ben ik in de kerk gebleven?', in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10.

¹⁰¹⁸ A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes van de classis Rotterdam), 4.

¹⁰¹⁹ *Ibidem*.

¹⁰²⁰ Zie bijvoorbeeld Rijsdorps studie *Gefascineerd door het laatste bijbelboek*, met de ondertitel: *Poging tot een 'muzische' benadering*, uit 1975.

Genesis 1 tot en met 3 eens vanuit de kunst benaderd had, was men tot de ontdekking gekomen, dat hier een dichter aan het woord is. De kunstenaar proeft dit direct.' Hoewel hij deze houding niet 'specifiek gereformeerd' noemde, maar eerder 'algemeen menselijk', kende hij de dogmatisch belijnde, gereformeerde mentaliteit uit eigen beleving en ervaring: 'Ik denk hier aan een confessionele kooi, waarin men het christendom opsloot. Daar zit algemeen menselijk pogen achter om God in onze greep te krijgen: "Wij hebben Hem te pakken"'.¹⁰²¹ Met zijn strategie en program van culturele volksopvoeding kon Rijnsdorp in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder de eeuwenlange doorwerking van het calvinisme op kunstgebied - met het bijbehorende spanningsveld tussen geloof en kunst - bij het calvinistisch volksdeel niet oplossen.

De culturele inertie onder gereformeerden bleek in historisch-cultureel opzicht bijzonder hardnekkig. In zijn analyse van de verhouding 'Overheid en kunst in Nederland',¹⁰²² waarbij E. Boekman naast de geestesstromingen van liberalisme en katholicisme ook het calvinisme behandelde, stelde hij in 1939 over deze 'meest Nederlandsen vorm van protestantisme', dat de door Kuypers in de negentiende eeuw uiteengezette beginselen over kunst dezelfde waren, 'welke sinds de Reformatie het optreden der calvinisten tegenover de kunst beheerschten'. Het gevolg hiervan was volgens hem, 'dat het calvinisme de kunst niet bevorderde, haar als regel zonder belangstelling, vaak met vijandschap behandelde'.¹⁰²³ Kuypers had als centraal uitgangspunt in zijn cultuurdenken gesteld, dat het calvinisme geen tegenstander was van de kunst. Als religie kon het calvinisme - anders dan het katholicisme - geen bevorderaar zijn van kunst, omdat religie en kunst eigen levenssferen hebben, die 'bij rijker ontwikkeling van zelf uiteengaan'. Daarom heeft het calvinisme in de opvatting van Kuypers geen eigen kunst of kunststijl geschapen.

In de zeventiende en achttiende eeuw, waarin het calvinisme de overheersende stroming was, voltrok de ontwikkeling van de kunst zich buiten het calvinisme om, niet beïnvloed door staatskundige of religieuze machten. Boekman gaf in navolging van Kuypers aan, dat het calvinisme door zijn afzijdige houding 'den aard der ontwikkeling van de kunst in Nederland op indirecte wijze sterk heeft beïnvloed', waarna hij ter adstructie de gereformeerde leidsman zelf liet spreken: 'Welnu, van architectuur speurt ge onder Protestanten niets; de beeldhouwkunst is hun niet sympathetisch; een schilderschool weten ze wel niet te scheppen, maar toch te eeren; in muziek leven ze ten deele in; maar aan de overige kunsten blijven ze ganschelijk vreemd; en tot een eigen schepping van hooger kunstwaarde komt de geest van de Reformatie in de poësie alleen'.¹⁰²⁴

Boekman vulde Kuypers opsomming van kunstdisciplines, die zich buiten het calvinisme om ontwikkelden, aan met de dramatische kunst, die 'moest pogen in leven te blijven tegen het calvinisme in', waarbij hij tevens benadrukte dat een groot deel van het Nederlandse volk werd opgevoed in afkeer voor de toneelkunst.¹⁰²⁵ In zijn artikelenreeks in *De Standaard* onder de titel *Publiek Vermaak* had Kuypers over het vraagstuk 'kunst en vermaak' zijn beredeneerde afkeer geformuleerd voor toneel en andere overbodige kunstuitingen. In het slotartikel van 21 februari

¹⁰²¹ A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijnsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes van de classis Rotterdam), 4.

¹⁰²² Boekman constateerde dat in de kunstpolitiek van de overheid, door liberalen en calvinisten - blijkens een discussie tussen Thorbecke en Groen van Prinsterer over de overheidsbegroting voor het jaar 1863 - ondanks principieel verschil in uitgangspunt dezelfde cultuurpolitiek werd gevoerd. Calvinistische opvattingen over kunst weken nauwelijks af van de liberale theorieën over staatsonthouding. E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, 55-56.

¹⁰²³ E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, 52.

¹⁰²⁴ Boekman citeerde hier uit Kuypers artikel 'Publiek vermaak, II' uit *De Standaard* van 20 december 1880, opgenomen in: *Publiek Vermaak*, 29. Zie ook hoofdstuk 2 *Kuypers, kleine lyden en kunst*, paragraaf 2.3: 'Neocalvinisme en kunst'.

¹⁰²⁵ Rijnsdorp voerde in de ongedateerde lezing 'Het Tooneel en Wij' (omstreeks 1932-1934, de periode waarin hij zijn dramatische voordrachtstukken schreef en die vervolgens in gereformeerde kring werden uitgevoerd) over het 'tooneelvraagstuk' een voorzichtig pleidooi voor de invoering van christelijke toneelkunst onder bepaalde condities. Daarbij gaf hij tevens aan een principieel tegenstander te zijn van het verwerpen van het beroepstoneel: 'Want wie het beroepstoneel verwerpt, verwerpt alle reproduceerende beroepskunst.'

1881 schreef hij plompverloren - geheel in de geest van zijn antithese op kunstgebied: En wilt ge, in onderscheiding van de ongewijde wereld, een eigen *Christelijke* kunstwereld om u heen tooveren, weet dan wel, dat ge (bij de volstreckte ontsteltenis van een eigen Protestantsche kunstwereld) geen andere uitweg hebt, dan om naar *Rome* over te stappen.¹⁰²⁶

De afzijdige mentaliteit van het calvinisme ten aanzien van kunst, kunstontwikkeling en kunstgenieting - in weerwil van Kuypers gracieuze kunstbeschouwingen - wreekte zich als een constant spanningsveld in het werk van Rijnsdorp. Uiteindelijk kreeg deze onverzoenbare volkshouding tussen religie en cultuur voor hem steeds meer het pijnlijke karakter van een langdurige spagaat, die meer dan verlamdend op hem uitwerkte. Geen synthese, maar een dubbele tweespalt trad op. Enerzijds tussen de kunstenaar en de volksopvoeder in hem, en anderzijds ook steeds meer tussen hemzelf en de doelgroep van zijn calvinistische achterban. Tegen beide levenselementen - geloof en kunst - had hij immers vanuit een geestelijk en artistiek begeerde 'eenheid des levens' *ja* gezegd en 'dat ja is één'.¹⁰²⁷ Hoewel de tegenstelling tussen kunst, leven en geloof voor Rijnsdorp principieel niet bestond, liep hij praktisch - in zijn beide kwaliteiten als kunstenaar en volksopvoeder - steeds meer vast op de antithese tussen calvinisme en cultuur, waar hij juist de synthese preekte in dienst van het gereformeerde volk.

Tijdens een lezing over *Eldert Holier*, waarin hij tevens de opkomst en ontwikkeling van de protestantse letterkunde vanaf 1900 besprak, noemde Rijnsdorp het begrijpelijk, dat de eerste schrijvers bij hun bewustwording van een eigen literatuur, zoals Seerp Anema, G. Schrijver en Johanna Breevoort, de kunst afkeken van auteurs die in hun tijd werden bewonderd. Zij namen volgens hem 'dus ook de manier over en eerst langzamerhand werd dat doortrokken van een eigen christelijke geest. Zo begonnen ook wij in de literatuur aan te sluiten bij de door ons bewonderde voorbeelden'.¹⁰²⁸ Daarna duurde het enige tijd voordat er 'een klein beetje eigen karakter in de christelijke boeken' kwam. 'Eerst waren alle boeken deugdzaam. Dat was vóór 1880. Toen werd een deel van de boeken van een sterkheidens element doortrokken, dat kwam op ongeveer 1890.' In reactie daarop verschenen, mede door de invloed van Abraham Kuiper, christelijke romans. 'Eerst waren die èrg Christelijk, maar uit het oogpunt van kunst volstrekt minderwaardig. Toen werden ze tamelijk Christelijk, en uit oogpunt van kunst, bijvoorbeeld *De lichte last* van G. Schrijver, dragelijk.' Vervolgens werden deze boeken in de visie van Rijnsdorp vanuit 'kunstoogpunt helemaal goed, zelfs superieur, maar het christelijke was niet veel meer dan achtergrond, hoogstens sfeer, nooit de *inzet* van het werk'. Geen wonder, vervolgde hij, dat mensen die weinig affiniteit hadden met christelijke kunst, zeiden:

Zie je wel? Hoe Christelijker, des te slechter kunst; hoe beter kunst, des te bescheidener het Christelijke element: Conclusie: Christen en kunst verdragen elkaar evenmin als water en vuur. Wie kunstenaar wil zijn moet eerst zijn Christendom overboord werpen. Hoe beter kunstenaar, des te slechter Christen. En vele Christenen zeiden: wie christelijk wil leven, moet zich maar niet met de kunst bemoeien.

In dit verband werpt de analyse van Menno ter Braak in *Het Vaderland* uit 1936 meer licht op de paradoxale verhouding tussen geloof en kunst bij het calvinistisch volksdeel op kunstgebied.

7.3 *Calvinisme en kunst: paradox van een cultureel tekort*

In het gereformeerde emancipatiestreven op alle levensterreinen, in het bijzonder die van kerk, staat en maatschappij,¹⁰²⁹ vormde het neocalvinisme van Kuiper een onbetwijfelde inspiratiebron

¹⁰²⁶ A. Kuiper en F.L. Rutgers, *Publiek vermaak*, 77. Kuiper doelde hier indirect op de protestante dichter en toneelschrijver Joost van den Vondel, die in 1641 noodgedwongen de overgang maakte naar het rooms-katholicisme.

¹⁰²⁷ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst van het prospectus voor het tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937.

¹⁰²⁸ Lezing over *Eldert Holier*, die Rijnsdorp op 4 februari 1939 uitsprak voor de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam. De lezing kan ook gehouden zijn op 6 juni 1933 voor de Christelijk-Letterkundige Declamatieclub *Jacobus Revius* te Rotterdam-Delfshaven. De overige citaten in deze paragraaf zijn aan deze lezing ontleend.

¹⁰²⁹ De *Wahlverwandschaft* (selectieve affiniteit) die Max Weber in *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* uit 1905 als causale verklaring veronderstelde tussen de calvinistische predestinatieleer en de kapitale welvaart van de

voor zijn volgelingen. Zijn cultuurtheologie, integraal deel uitmakend van een alomvattende neocalvinistische mens- en wereldbeschouwing, leverde weliswaar een bruikbare esthetica op, maar Kuypers kunstleer bleek, principieel en praktisch, voor het merendeel van zijn volgelingen op het levensterrein van de kunst lastig in culturele actie om te zetten en artistiek uit te voeren. Slechts een enkeling in gereformeerde kring had 'naast en soms tegelijk' met dit principieel-gereformeerde denken nog iets anders: 'een niet te bedwingen verlangen naar wat men in die tijd schoonheid' noemde: 'Zij zagen niet eerst het ene, en dan ook het andere, maar beide tegelijk, en het geloof, en de kunst. Ze hadden immers beide tegelijk in zich en ze waren met allebei tegelijk aan het werk, vallend en opstaand, maar ze konden niet anders.'¹⁰³⁰ Voor hen was het deel hebben aan cultuur een primaire levensbehoefte.

Rijnsdorp hekelde in dit verband de eeuwenlange inwerking van doperse stromingen die tot in het hart van de calvinistische levenspraktijk waren doorgedrongen. 'Het "zoekt eerst het Koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid" beteekent géén ontheffing van de cultuurtaak', stelde hij gedeceerd.¹⁰³¹ De (schijnbare) tegenstelling tussen geloof en kunst werd in gereformeerde kring danig gecultiveerd tot een binnen de gereformeerde zuil maatschappelijk aanvaard want theologisch gelegitimeerd 'cultureel tekort', waarbij niet alleen het domineesvolk een voor Rijnsdorp schrijnend cultureel-kunstzinnig deficit op menig kansel etaleerde.¹⁰³² Over zijn roepingsbesef op kunstgebied schreef hij met ingehouden ironie, het kunstzinnig wanbegrip bij de gereformeerde mannenbroeders voluit schriftuurlijk hekelend:

In onze kringen is inzonderheid het woord kunstgenot een cliché. Maar de kunst is meer dan een fijne sigaar, die de Christen 'ook wel hebben mag', mits met (stille) dankzegging genoten zijnde. Wie er niet van weet, dat de culturele en dus ook de artistieke taak iemand *als een nood kan zijn opgelegd*, heeft de volle betekenis van het Calvinisme, of juist van de herschepping Gods, nog niet verstaan. De kunstenaar, ook de uitvoerder, die uit zulk een nood zijn kunst beoefent, 'geniet' niet in de schaduw van een slecht begrepen want geïsoleerd Bijbelwoord, maar worstelt en bidt in deze zijn roeping.¹⁰³³

De paradoxale houding ten aanzien van calvinisme en kunst onder gereformeerden wreekte zich het meest in kringen van calvinistische kunstenaars en kunstlieverden, ook op literair gebied: de kunst van het woord. In de tweede helft van het *Interbellum* beleefde de Jong-Protestantse literatuurproductie een relatief rijke bloeiperiode.¹⁰³⁴ Het 'manco-vraagstuk' onder de christelijke auteurs leek voor een belangrijk deel te zijn opgelost, getuige tal van uitgaven op het gebied van proza, poëzie, essay, verzamelbundel en bloemlezing. Desondanks bleven volgens de liberale essayist en criticus Menno ter Braak bij de Jong-Protestantse auteurs - in weerwil van hun literaire pretenties en goede bedoelingen - 'de werkelijke resultaten' uit.¹⁰³⁵ In zijn analyse over 'De christelijke roman' uit 1936 in *Het Vaderland* noemde Ter Braak dit fenomeen 'bedenklijk':¹⁰³⁶

protestanten (en die verzilverd werd door middel van een ascetische levensstijl, hoge arbeidsmoraal, spaarzin en het onvermogen om te kunnen genieten), leek niet te gelden voor het calvinistisch volksdeel op kunstgebied.

¹⁰³⁰ C. Ouboter, 'De schrijver, die zijn milieu als uitgangspunt trouw bleef', in: *De Havenloods*, 19 september 1974.

¹⁰³¹ C. Rijnsdorp, 'De Radio en het gezin', in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 8, mei 1939, 188.

¹⁰³² Zie in dit verband Rijnsdorps essay 'Theologische en letterkundige optiek' uit 1931, *Ter Zijde*, 97-108.

¹⁰³³ C. Rijnsdorp, 'Over het beschrijven van muziek', in: *Ter Zijde*, 82.

¹⁰³⁴ Zie hiervoor: C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Rondom het Boek* 1935, 152-161, en het overzichtsartikel van P.H. Muller, 'Protestantsch-christelijke lectuur en literatuur in 1935', in: *Rondom het Boek* 1936, 152-160.

¹⁰³⁵ Over de critici Menno ter Braak en Edgar du Perron schreef Rijnsdorp in 1977 in een kritisch omzien: 'In hun ogen was Dirk Coster een blikken dominee en waren christelijke literatoren de moeite van het aankijken niet of nauwelijks waard.' C. Rijnsdorp, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 132.

¹⁰³⁶ Op 29 oktober 1937 schreef Rijnsdorp over dit artikel van Ter Braak aan Piet Risseeuw: 'Het artikel van Menno ter Braak is duidelijk en raak, maar raakt het *hem* niet ook zelf? 't Mooie van Ter Braak vind ik de vlugge, perioden-afrondende gang van zijn schrijven en het heldere lichtje van intelligentie, dat er voortdurend brandt. Een essayist (dit is ook een beetje een zelfverontschuldiging) heeft veel weg van een niet-zwangere vrouw, die hevig geïnteresseerd is in zwangerschappen van anderen.'

Op zijn best genomen kan men zeggen, dat de protestantsch-christelijke schrijvers zich erg inspannen om minder provinciaal te schijnen dan zij zijn, en dat enigen hunner het bij die pogingen ook wel een eind weten te sturen. Er zijn enorm veel goede bedoelingen in deze groep vertegenwoordigd, maar aan werkelijke resultaten ontbreekt het tot dusverre bedenkelijk. In het proza laat zich dat natuurlijk nog sterker voelen dan in de poëzie, die zich, zooals ik al tot vervelens toe heb betoogd, veel beter leent voor het talent, dat zijn persoonlijke vorm nog niet heeft gevonden, dan de roman, de novelle of het essay; talenten zijn er onder de jong-protestantsche dichters genoeg, al is er maar één Willem de Mérode, die bewezen heeft nog wat anders te zijn dan talent alleen.¹⁰³⁷

In zijn waarderende bespreking van *Gesloten Grenzen* van J.K. van Eerbeek vergeleek Ter Braak deze roman met ander literair werk uit de Jong-Protestantse schrijversbent, waarbij hij en passant een analyse gaf van de culturele achterstand van deze auteurs en hun kunstzinnig leefklimaat.¹⁰³⁸

Het Calvinisme heeft niet voor niets eeuwen lang de kunst (in de ruimsten zin van het woord) afgewezen.¹⁰³⁹ Daarvoor moeten de schrijvers van een generatie, die zich onmogelijk meer aan de aanraking met 'de wereld' kan onttrekken, boeten; zij hebben een weinig benijdenswaardige taak te vervullen, die erin bestaat het oude geloof te behouden en desalniettemin weerbaar te worden in de strijd met de moderne beschaving. Zij willen, zooals uit de beginselverklaringen van Heeroma en anderen duidelijk blijkt, door 'de anderen' wel degelijk au sérieux worden genomen, maar zij zijn tevens door hun vasthouden aan de orthodox-Christelijke levensbeschouwing gedwongen zich met de cultuur niet verder in te laten dan tot op zekere hoogte. Dat deze paradoxale situatie dikwijls aanleiding geeft tot (voor buitenstaanders althans) halve oplossingen en onbevredigende compromissen tussen geloof en cultuur, ligt dus voor de hand.

Vervolgens ging Ter Braak dieper in op deze calvinistische cultuurparadox en de onvruchtbare wijze waarop verscheidene Jong-Protestantse auteurs calvinisme en cultuur, geloof en kunst met elkaar poogden te verzoenen:

Het gaat hier eigenlijk om één gewichtig punt. Wie zich niet meer onverzettelijk en principieel afzijdig houdt van de cultuur, voor zoover die zich buiten den godsdienst om in onze maatschappij realiseert, maar tot op zekere hoogte het belang van culturele vorming en culturele verantwoordelijkheid erkent, ziet zich op een gegeven oogenblik genoodzaakt te *kiezen* óf voor den godsdienst óf voor de cultuur. Want ook de godsdienstige erfenis, mits zij ernstig wordt genomen, brengt haar verantwoordelijkheid mee, en deze verantwoordelijkheid komt vroeg of laat in botsing met de verantwoordelijkheid, die de moderne cultuur oplegt. De middenweg, die door de jong-protestantsche schrijvers vaak wordt gekozen, is geen keuze. Men kan zich een geloovige voorstellen, die voor de 'bijzondere openbaring' partij kiest; men kan zich een ongeloovige voorstellen, die voor de 'algemene openbaring' door de cultuur partij kiest; maar men kan zich geen halfslachtigheid voorstellen, die van het eene dit en het andere dat neemt. De orthodoxe protestant, die het waagt zich cultureel te verantwoorden, zal daarom op een zeker punt bereid moeten zijn ook zijn geloofswaarheden in het geding te brengen; en het is nu juist op deze etappe, dat men de meeste jong-protestanten ziet aarzelen en op het beslissende moment terugvallen tot de meest triviale oplossingen, die geen oplossingen zijn.¹⁰⁴⁰

Volgens Ter Braak hield deze tweestrijd van de Jong-Protestanten in, dat het calvinistisch verleden hen enerzijds verbood 'het dogma onbevangen problematisch te stellen', en hun respect voor de cultuur het ze anderzijds onmogelijk maakte 'ronduit tegen die cultuur neen te zeggen'. Naar aanleiding van deze spagaat tussen kunst en religie concludeerde hij scherp: 'Zoolang zij met dit dilemma niet in het reine zijn gekomen, mag men zijn verwachtingen van deze groep niet te hoog stellen.'¹⁰⁴¹ Overigens kon men Menno ter Braak in zijn analyse en oordeel geen

¹⁰³⁷ Menno ter Braak, 'De christelijke roman', in: *Verzameld Werk* VI, 204.

¹⁰³⁸ Menno ter Braak, 'De christelijke roman', in: *Het Vaderland*, 13 september 1936. Zie ook: *Verzameld Werk* VI, 205-206.

¹⁰³⁹ Uit Kuypers vijfde *Stone*-lezing 'Het Calvinisme en de Kunst', rijst een ander beeld van het calvinisme op, zie hoofdstuk 2 *Kuypers, kleine hyden en kunst*, paragraaf 2.3: 'Neocalvinisme en kunst'. Rijnsdorp blikte aan het eind van zijn leven veel kritischer op de relatie 'calvinisme en kunst' terug, dan hij in de vooroorlogse jaren deed.

¹⁰⁴⁰ Menno ter Braak, 'De christelijke roman', in: *Het Vaderland*, 13 september 1936. Zie ook: *Verzameld Werk* VI, 205-206.

¹⁰⁴¹ *Ibidem*, 206.

vooringenomenheid ten opzichte van gereformeerden verwijten, mede gezien zijn advies aan het slot van zijn kritische beschouwing, waarbij hij en passant de hervormde dichter K. Heeroma, ‘de strateeg der jonge protestanten’, nog even op zijn nummer zette: ‘Ik raad een ieder, die het beste wil lezen van de jong-protestanten, het boek van Van Eerbeek aan. Tot dusverre is hij bij mijn weten de eenige, die deze groep tegenover “de anderen” vertegenwoordigen kan: als romanschrijver, en niet uitsluitend als decoratief frontstrijder van het derde Réveil.’¹⁰⁴²

Een reactie op Ter Braaks ‘Zondagmorgenartikel’ van 13 september 1936 kon niet uitblijven. Een zekere ‘H.’ verdedigde op 22 september 1936 in *Het Vaderland*: ‘De historie! van den Christelijken roman! Blijkbaar is het oordeel van den recensent gebaseerd op twee (zegge twee) boeken.’¹⁰⁴³ De anonieme inzender gaf ruim baan aan zijn ongenoegen: ‘En wie nu denkt, dat mede in verband met den titel van het opstel, er een grondige bespreking van dezen literatuurvorm zal komen, heeft het glad mis.’ Nadat hij geconstateerd had: ‘De heer M.t.B. verraaft zijn totale onkunde op m.i. zeer vermakelijke wijze’, merkte hij kritisch op: ‘Maar ik vind het in-droevig voor een recensent van een voornaam dagblad. Zulk een recensent behoort op de hoogte te zijn. En wanneer dan toevalligerwijze hem een boek in handen komt en dat kwaliteiten blijkt te bezitten, dan heet dit: “Een verrassende uitzondering”.’ Wat de Jong-Protestantse dichters betrof, kon ‘H.’ de ‘opmerkingen van den heer M.t.B. achteraf beschouwd toch niet zoveel schelen. (In ons land leest 95 pct. der bevolking tóch geen gedichten en heeft er dus ook geen verstand van. De overige 5 pct. zijn de dichters zelf, de recensenten en enkele onderwijzers).’ Voor de roman lag dat volgens hem bij het calvinistisch volksdeel geheel anders:

Maar ik vraag meer en wel een grondige studie van den Christelijken roman, zooals deze zich ontwikkeld heeft uit ‘onze Christelijke Courts Mahler’ (Johanna Breevoort) tot de ware, eenvoudige kunst van v. Randwijk, v. Eerbeek en de Vries, waarbij vooral niet uit het oog verloren mag worden, dat de Christelijke romanschrijvers in de eerste plaats volksschrijvers zijn, d.w.z. voor een geheel ander publiek schrijven dan de meeste niet-Christelijke auteurs. Tevens wil ik er den heer M.t.B. opmerkzaam op maken, dat v. Eerbeek nog meer heeft geschreven (b.v. *Lichting* ’18 en *Strooschippers*), dat er nog meer Christelijke auteurs bestaan, zooals Wilma (‘de veel gesmade’), Jilles Limburg (door dr. Jan Walch aan het publiek voorgesteld), Rijnsdorp (Koningskinderen), Mulder (Geef gij hun te eten) e.a.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴² Menno ter Braak, ‘De christelijke roman’, in: *Het Vaderland*, 13 september 1936. Zie ook verderop in dit hoofdstuk, paragraaf 7.4: ‘Rijnsdorp versus Heeroma: volk tegenover kunst’.

¹⁰⁴³ De romans *Gesloten grenzen* van J.K. van Eerbeek en *Burgers in nood* van H.M. van Randwijk.

¹⁰⁴⁴ Het verweer van Ter Braak, op dezelfde pagina geplaatst als het ingezonden in de rubriek ‘Letteren en Kunst’ van *Het Vaderland*, liet - gezien de redenering en argumenten van ‘H.’ - zich raden. In een onnavolgbare mix van ironie, humor en superioriteit schreef hij: ‘De geachte inzender, die een eenigszins verontwaardigden toon aanslaat omdat ik den schrijver Van Eerbeek als “Erbeck” leerde kennen en omdat ik geen uitvoerigen catalogus van Christelijke romans heb gegeven, stelt het werk van Van Randwijk, Van Eerbeek en De Vries (van “Bartje”) op één lijn als “ware, eenvoudige kunst”. Daaruit (en evenzeer uit zijn verbluffende opmerking over de lezers van gedichten) blijkt dat de geachte inzender de literatuur meer als een quantitatieve dan als een kwalitatieve aangelegenheid beschouwt. Ik wil hem dan mededeelen, dat ik geenszins de bedoeling had een kwantitatief volledig overzicht te leveren over alles, wat de Christelijke auteurs bij elkaar hebben weten te schrijven (b.v. de romans van Wilma, de veel gesmade), maar wel een kwalitatieve bepaling wilde geven van het werk van J.K. van Eerbeek in onderscheid met den Christelijken roman in het algemeen; dat ik “blijkbaar” mijn oordeel over den Christelijken roman op twee boeken fundeerde, is een conclusie van den heer H., die even blijkbaar had begeerd, dat ik alle titels van mijn Christelijke belezenheid had opgesomd. De geachte inzender verneme nogmaals, dat ik den roman van Van Randwijk als representatief beschouw voor wat de Christelijke roman heeft bereikt, terwijl ik den roman van Van Eerbeek een boek noem, dat ook zonder het praedicaat “Christelijk” een geschrift van betekenis mag heeten. Niet “toevalligerwijze” heb ik dus den roman van Van Eerbeek naar voren gebracht, maar zeer bewust in tegenstelling tot de producten van Anne de Vries en H.M. van Randwijk. Is dit duidelijk? Ik vrees verder, dat de heer H. zich door de inspanning, die de sprong van Johanna Breevoort naar Wilma hemzelf gekost heeft, te veel illusie is gaan maken over de betekenis van dien sprong überhaupt; men is met weinig tevreden als men van niets uitgaat.’ Ter Braak eindigde, opnieuw Heeroma hekelend: ‘Van mijn “totale onkunde” ben ik overigens bij voorbaat overtuigd ten overstaan van zulk een welgeïnformeerde persoon als de geachte inzender, al zijn mij de door hem in de laatste alinea genoemde boeken en auteurs allen bekend, uitgezonderd de heer Mulder, die, naar ik hoop, de triomf van het Derde Réveil moge zijn.’ Menno ter Braak, *Het Vaderland*, 22 september 1936.

De paradox van het cultureel tekort onder gereformeerden op het levensterrein van de kunst heeft Rijnsdorp - ondanks de totaliteitsgedachte van het calvinisme, die hij vanuit zijn literair middelaarschap tussen kunst en volk strategisch vertaald had in zijn volksoepvoedkundige praktijktheorie - tot zijn diepe teleurstelling niet kunnen opheffen:

Want er zijn hooge en groote woorden gesproken. Niet alleen door Kuyper, met zijn 'eere Gods op alle levensterrein' en zijn 'sovereiniteit in eigen kring'. Maar ook in ontelbare peroraties bij redevoeringen, en, wat erger is, in preeken, tijdens de bediening des Woords, voor het aangezicht van God. Daar zijn kunsten en wetenschappen vaak als verslagen vijanden aan theologische zegekarren gebonden. Zulke dingen ontelbare malen te hebben moeten aanhooren en in de werkelijkheid zoo bedroefd weinig te hebben zien gebeuren, is een van de bitterste ervaringen van ons leven geworden.¹⁰⁴⁵

Rijnsdorp - hij noemde zich geen literaat of theologant - sprak over kunst als kunstenaar, 'd.w.z. we hebben het over iets levends en warmes, waaraan we deel hebben, waaruit we werken, waarvoor we ook willen lijden'. In dit verband sprak hij van een 'ereschuld' en stelde: 'En die schuld is meê de onze. Wij voelen haar, wij aanvaarden haar. De echte, van God gewekte cultuurdrang, die daaruit spreekt, die kreet van de diepe Hollander, die echo van de 16e en 17e eeuw, die hooren wij en aanvaarden wij. Dit onmetelijk passief is ons onuitputtelijk kapitaal.'¹⁰⁴⁶

Vanuit zijn geloof kende Rijnsdorp aan de paradox van het cultureel tekort onder gereformeerden met hun inerte houding ten opzichte van kunst en religie een buitenliteraire dimensie toe, die hij ontleende aan de Schrift. In het interview met Dingeman van der Stoep uit 1950 - de periode waarin het hem steeds duidelijker werd: 'er komt geen chr.-literair *leven*, er wordt geen chr. cultuur uitgezaaid', antwoordde hij op de vraag: 'Hoe zie je de toekomst van de christelijke cultuur. En hoe zie je haar taak als je meent, dat ze die nog heeft?'

De toekomst van de christelijke cultuur is haar ondergang. Het graan moet in de aarde vallen en sterven, wil het in de eeuwigheid vrucht dragen.¹⁰⁴⁷

7.4 *Rijnsdorp versus Heeroma: volk tegenover kunst*

De opvatting van Rijnsdorp over de verhouding tussen 'kunst en volk' stond haaks op de visie van de literator Klaas Heeroma. Die tegenstelling kwam tot uiting tijdens de Pinksterconferentie van 19 tot 22 mei 1934 van het *Verbond op Woudschoten* in Zeist. Heeroma sprak op zaterdagavond na het diner over 'Dichter, God en Maatschappij'. In de ochtend van Tweede Pinksterdag hield Rijnsdorp zijn lezing 'Het volk aan de Kunst'. Twee maanden later was de relatie tussen de Kuyperiaan Rijnsdorp en de uit de hervormde *Reveil*-traditie afkomstige K.H. Heeroma bepaald niet vriendschappelijk te noemen na Rijnsdorps radiolezing op 20 juli 1934 tijdens het literair halfuurtje voor de *N.C.R.V.*-microfoon over *Opwaartsche Wegen*.¹⁰⁴⁸ Deze door Piet Risseeuw in twee delen in zijn Zondagsblad van *De Rotterdammer* geplaatste radiolezing,¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁵ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst voor een nieuw letterkundig-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937, onder redactie van C. Rijnsdorp en P.J. Risseeuw.

¹⁰⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁴⁷ Dingeman van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp, II', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november-december 1950, 56.

¹⁰⁴⁸ De uitzending vond plaats op *prime time*, van 19.30 - 20.00 uur. *Omroepgids*, jrg. 10, nr. 28, 14 juli 1934, 1780.

¹⁰⁴⁹ C. Rijnsdorp, 'Opwaartsche Wegen, I', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 28 juli 1934 en 'Opwaartsche Wegen, II', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 4 augustus 1934, eveneens opgenomen in de Zondagsbladen van de *Nieuwe Haagsche Courant*, *Nieuwe Utrechtsche Courant*, *Nieuwe Leidsche Courant* en het *Dordtsch Dagblad*. Aan Gerrit Kamphuis, die in het conflict tussen Rijnsdorp en Heeroma als bemiddelaar optrad, citeerde Heeroma het gedeelte uit Rijnsdorps roemruchte radiorede over de verhouding van kunst en religie: 'R. stelt als conditio sine qua non voor Kristelijke literatuurbeoefening dat "Kunst en religie duidelijk uit elkaar gehouden worden als afzonderlijke wetkringen". D.w.z. er is geen andere werkbasis voor Kristelijke literatoren dan de filosofie zoals die momenteel aan de Vrije Universiteit gedoceerd wordt, er is geen Kristelijke werkgemeenschap mogelijk dan op gereformeerde grondslag. Ik ben het hier zeer sterk mee oneens, ik geloof niet dat kunst en religie twee wetkringen zijn, die duidelijk uit elkaar gehouden moeten worden zoals R. dat wil, ik zie in het dichterschap de mogelijkheid tot profetische waarheidsopenbaring en

werd door Heeroma c.s. geïnterpreteerd als een aanval op de cultuurvisie die de *Opwaartsche Wegen*-redacteur in de inleiding van zijn bloemlezing *Het derde Réveil* had geformuleerd.¹⁰⁵⁰ Rijnsdorp verweet het christelijk-letterkundig tijdschrift - naast kritiek op de creatieve onmacht van de redactie, gebrek aan leiding, en te weinig oog voor het 'volk achter de lezers' - met name programmatische onduidelijkheid:

Een tijdschrift, dat leiding wil geven kan nog beter eenzijdig zijn dan diffuus. Een tijdschrift, waarvan kracht uitgaat en dat inderdaad zoo al niet de wereld, dan toch de medewerker overtuigt en het volk achter de lezers, en dat tot de volksverbeelding spreekt en zoo voor het beste deel van het volk tot zegen kan worden, zulk een tijdschrift moet in de eerste plaats een duidelijk karakter hebben.¹⁰⁵¹

In zijn radiolezing sprak Rijnsdorp uit wat hem als auteur met een dubbele cultuurtaak al jarenlang op het hart brandde. Het onderwerp had hij overigens niet zelf gekozen, maar was hem aangereikt door de 'Commissie voor de Litteraire Radiolezingen' van de christelijke radio-omroep. Aan Hein de Bruin, sinds 1933 lid van deze Commissie, schreef Rijnsdorp: 'Je weet natuurlijk, dat ik zelf het onderwerp niet heb gekozen, ik zou oorspronkelijk trouwens over wijkende en niet over Opwaartsche Wegen spreken.'¹⁰⁵² Maar het is mijn beginsel een verzoek niet uit de weg te gaan.¹⁰⁵³ Vanuit zijn cultuuropdracht om 'het volk aan de kunst' te brengen had Rijnsdorp in zijn lezing geconcludeerd, dat *Opwaartsche Wegen* er niet in was geslaagd 'indruk te maken op de volksverbeelding en het hart te winnen van hen, die door aangeboren smaak en onverliteratuurde gevoel het volk achter de lezers hadden kunnen vormen'.

De reactie van Heeroma was furieus. Onder de ironisch bedoelde titel 'Rijnsdorp als volksvoorlichter', formuleerde hij zijn grieven tegen Rijnsdorps radiolezing voor het augustusnummer 1934 van *Opwaartsche Wegen*.¹⁰⁵⁴ In zijn bloemlezing *Het derde Réveil* had Heeroma getracht het 'eerste doorbreken van een nieuwe geest' bij de jongere dichters te laten zien. Volgens hem nam dit nieuwe leven 'niet zijn oorsprong bij Kuiper c.s.'. Hij gaf daarbij aan Kuiper als 'historise figuur' hoog te waarderen: 'Hij zal in zijn tijd wel niet anders hebben kunnen

dat de dichter krachtens zijn inspiratie een bijzondere functie kan bekleden in de Kristelijke gemeente. Ik kan wel samenwerken met mensen die het hier niet mee eens zijn, mits zij in de dichterlijke vormgeving maar een positieve waarde tot opbouw van de Kristelijke gemeenschap erkennen.' Volgens Heeroma zag Rijnsdorp dit geheel anders: 'R. zegt echter onduidelijk, dat iedereen het met zijn opvatting over de verhouding van kunst en religie eens moet zijn, want anders kan de literatuur niet "het beste deel van het volk" (O gereformeerde hoogmoed om het "Kristelijk deel" zo maar het "beste deel" te noemen!) "tot zegen worden". Dit maakt iedere samenwerking onmogelijk.' Hij vervolgde zijn grieven tegen Rijnsdorp: 'Ernstig bezwaar heb ik behalve tegen dit eigengereide exclusivisme tegen de toon van R.' Brief van K. Heeroma aan G. Kamphuis, d.d. 21 december 1934. Archief K.H. Heeroma, *Literatuurmuseum*, Den Haag. In zijn antwoord ontzenuwde Kamphuis onder meer de kritiek van Heeroma op Rijnsdorps vermeende 'gereformeerde hoogmoed': 'Overigens bedoelde Rijnsdorp met de term 'het beste deel van het volk' volgens Kamphuis 'natuurlijk niet de Gereformeerden, maar in het algemeen die christenen, die zich serieus met de diepere levensvragen, i.e. in verband met de litteratuur, bezighouden, wat, naar je zult moeten toegeven, toch lang niet met alle christenen het geval is. Van Gereformeerde hoogmoed is hier dus geen sprake.' Brief van G. Kamphuis aan K. Heeroma, d.d. 22 december 1934. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

¹⁰⁵⁰ Buiten het feit, dat Heeroma zich sterk geraakt voelde door Rijnsdorps scherpe kritiek op zijn bloemlezing, ideeën en dichterschap, speelde ook een karakterologisch aspect mee in het conflict. Heeroma kon volgens Piet Korthuys Rijnsdorp niet goed zetten: 'de academische tegenover de selfmade man'. Heeroma kon soms 'te hautain kritisch' zijn. Mededeling van Piet Korthuys aan Anne Schipper tijdens het interview op 5 maart 1987 in Den Haag.

¹⁰⁵¹ C. Rijnsdorp, 'Opwaartsche Wegen, I', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 28 juli 1934 en 'Opwaartsche Wegen, II', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 4 augustus 1934.

¹⁰⁵² Rijnsdorp doelde op de roman *Wijkende Wegen* uit 1933, die Piet Korthuys onder het pseudoniem Willem Evers had geschreven. Rijnsdorp wilde het boek, dat de Synode van Assen 1926 met de kwestie Geelkerken tot onderwerp had, graag bespreken voor de N.C.R.V.-microfoon, maar hij mocht dit niet van de radiocommissie, omdat de roman sterk omstreden was in gereformeerde kring.

¹⁰⁵³ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 21 juli 1934. Archief C. Rijnsdorp, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

¹⁰⁵⁴ K. Heeroma, 'Rijnsdorp als volksvoorlichter', ongepubliceerd typescript, juli 1934. Archief K.H. Heeroma, *Literatuurmuseum*, Den Haag. Heeroma had onder het typescript van zijn verweer geschreven: 'Daar de eindredacteur met vakantie buitenlands vertoefte, verschijnt dit stukje geheel voor mijn eigen verantwoordelijkheid.' Zijn reactie werd uiteindelijk niet geplaatst in *Opwaartsche Wegen*.

doen, dan hij gedaan heeft. Maar wij, in onze tijd, hebben wel degelijk wat anders te doen.’ Afrondend suggereerde Heeroma de romancier Rijnsdorp als onderwerp voor een nieuwe roman:

Weet u wat u eens moest doen? U moest de grote roman van het tweede réveil schrijven, waarin wij de schok van Kuypers woorden voelen natrillen in de volksziel. Op die roman wachten we nog altijd, want Koningskinderen is het niet geworden. Wij kunnen geen van allen die roman schrijven, niet omdat het ons aan creatieve kracht ontbreekt, maar omdat het tweede réveil ons werk niet meer inspireert.¹⁰⁵⁵

Rijnsdorp verder uitdagend, schreef Heeroma: ‘Toont u nu eens metterdaad aan, dat de geestelijke kracht van het tweede réveil op literair gebied nog niet is uitgeput. Een roman geheel van deze tijd zal uw werk niet worden, maar een kunstwerk van grote allure zeker. En wij, die ons tot het derde réveil rekenen, zullen u de erkenning, die men aan iedere eerlijke tegenstander verschuldigd is, niet onthouden.’ In handschrift had hij er later aan toegevoegd: ‘Ook niet voor de microfoon.’

Twee jaar later bracht Klaas Heeroma in zijn artikel ‘Kultuur en volk’ in de bloemlezing *Werke* uit 1936 zijn denkbeelden over volksopvoeding vrij hautain onder woorden.¹⁰⁵⁶ Na de openingszin: ‘Een cultuur, die failliet gaat doet een beroep op het volk’, poneerde hij de stelling, dat in gewone tijden de verhouding tussen cultuur en volk heel eenvoudig was: ‘de cultuur bekommert zich niet om het volk en het volk bekommert zich niet om de cultuur’. Met het oog op volksopvoeders met een cultuurtaak vervolgde hij: ‘Er zijn wel eens idealisten, die deze verhouding willen veranderen, omdat zij de cultuur zo belangrijk vinden, dat zij niet kunnen berusten in de onverschilligheid van het volk. Zij willen het volk daarom verbeteren.’ Deze culturele volksverheffende idealen hadden volgens de elitaire opvatting van Heeroma weinig zin en effect: ‘Maar het volk is niet te verbeteren, alle verbeteraars ten spijt.’

Een ‘cultuur in nood’ maakte volgens Heeroma rare sprongen: ‘Ja, bijwijlen springt de cultuur midden onder het volk en dan krijgen we een volkskultuur.’ Met het oog op de cultuuriidealisten merkte hij op: ‘Wat verbeteren? Er is niets te verbeteren aan het volk, er is alleen maar wat te verbeteren aan de cultuur!’ Het volk wist volgens hem evenmin ‘wat het van dit alles denken’ moest: ‘Vroeger moest het genoegen nemen met gezonken cultuurgoed, moest het eten van de kruimpjes, die van de tafel der heren vielen. Nu ziet het plotseling de heren zelf onder tafel kruipen en hun vroegere kruimpjes aanstaren als een nieuw wonderlijk voedsel.’ Voortbouwend op deze metaforiek vervolgde hij: ‘Het volk weet zo’n buiteling te waarderen en snapt ook wel de reden: als de heren onder de tafel kruipen, is er boven niet veel meer te halen. Een worst is maar een worst en niemand weet, wat daar allemaal wel voor restantjes ingestopt zijn. Maar een volgestopte volksballade onder de tafel kan toch zijn aantrekkelijkheid hebben, als er op de tafel alleen nog maar afgekloven sonnetten en kwatrijnen liggen.’¹⁰⁵⁷ Over het volk, ‘dat de cultuur in kwade dagen’ zou ontdekken, schreef Heeroma sceptisch: ‘Het volk is misschien niet beter te maken, het is ook niet slechter te maken. Als het met de cultuur voor de wind gaat, is het volk een vormeloze massa. Als de cultuur op haar laatste benen begint te lopen, wordt datzelfde volk een bron van vormvernieuwing.’

De moraal van zijn plastische analyse op de culturele volksopvoeders toepassend, stelde Heeroma: ‘De kulturele mens veracht het volk, behalve in zijn ogenblikken van kulturele zelfinkeer, als hij het idealiseert. Het een zo goed als het ander is het gevolg van kultureel gezichtsbedrog.’ Op de vraag hoe het volk de cultuur zag, antwoordde hij: ‘Juist dit, dat de cultuur lucht is voor het volk. De kunst van het volk is het minst van alle kunst geperverteerd door de moderne techniek, omdat de kunst van het volk zo uitermate vormeloos is. Stuiversroman, volkstoneel, kermis, volksbioscoop, de schakeringen in de vormgeving hebben nauwelijks belang. Het zijn allemaal even primitieve middelen ter bevrediging van een

¹⁰⁵⁵ De facto schreef Rijnsdorp met zijn *Eldert Holier* de roman van ‘Het tweede Réveil’, waarin hij ‘de schok van Kuypers woorden’ zoals hij die had ervaren en beleefd in een literaire verbeelding deed ‘natrillen in de volksziel’.

¹⁰⁵⁶ K. Heeroma, ‘Kultuur en volk’, in: J.H. Eekhout (red.), *Werke. Het boek der Jong-Protestantsche letterkunde*, 137-143.

¹⁰⁵⁷ *Ibidem*, 138

overstromend gevoelsleven.¹⁰⁵⁸ Heeroma was in zijn artikel er stellig van overtuigd dat kunst en volk elkaar niets te zeggen hadden: 'Het volk zal ook leven als de cultuur is ondergegaan. Heeft het niet altijd zonder cultuur geleefd? Dan zal er misschien weer een nieuwe cultuur opstijgen uit de vormeloosheid van het volk.' Volgens hem maakte die nieuwe cultuur zich opnieuw los van het volk: 'De cultuur weet, dat haar doel verre verheven is boven het doel van het volk.' Het volk wil leven, 'desnoods stomweg bewusteloos te leven', waarna hij minzaam concludeerde: 'Voorzover het de cultuur niet al te veel in de weg loopt, mag het volk blijven leven, och ja.'¹⁰⁵⁹

Heeroma, die - anders dan Rijnsdorp - niet in het volk, maar in het profetisch dichterschap de 'stem van God' hoorde, stond in zijn uitgesproken opvattingen over volk en cultuur lijnrecht tegenover zijn latere gereformeerde mederedacteur van *Opwaartsche Wegen* met zijn neocalvinistische opvattingen over kunst, volk en religie. In zijn *In drie etappen* schreef Rijnsdorp in 1951 over het toenmalig conflict met Heeroma: 'Ik wees het individualistisch kunstenaarschap (en dus de cultus van de Christelijke persoonlijkheid) af en zag in de schrijver en dichter vóór alles de mond van het volk. De scherpe scheiding tussen dichter en niet-dichter, zoals Heeroma die maakte, ontkende ik, evenals de antithese tussen gevoel en verstand, die als een communis opinio door velen onder onze jongeren werd aanvaard.'¹⁰⁶⁰

Rijnsdorp verwees daarbij naar zijn artikel 'Het volk aan de kunst' uit 1934, waarin hij zijn ideaal waarin het volk (toe)komt aan de kunst zich in *Eldert Holier* werkelijkheid had gedroomd en stelde: 'Het is niet verwonderlijk, dat dit boek bij de Réveilmensen weinig of geen begrip vond, evenmin trouwens als aan de andere vleugel, waar Dr. Wielenga voorop niet in staat bleek in romanvorm uitgerekend die problematiek te herkennen, waarover hij zich in zijn lijvig boek zo druk had gemaakt.'¹⁰⁶¹

7.5 *Erkenning en bekroning*

Midden jaren zestig van de vorige eeuw kreeg de bejaarde Rijnsdorp in zijn dubbelrol als literator en volksoepvoeder uiteindelijk erkenning en waardering voor zijn levenswerk, zowel van de 'overzijde': het forum van de algemene literatuur, als vanuit het eigen volksdeel, meer in het bijzonder uit de kring van de *Vrije Universiteit*. Zonder de inzet van zijn vrienden onder leiding van P.J. Risseeuw zou dit huldebetoon hem hoogstwaarschijnlijk nooit ten deel zijn gevallen. Piet Korthuys kon in dit verband het niet nalaten, toen hem gevraagd werd te verklaren waarom 'op het ogenblik in de literatuur de protestants-christelijke, of ruimer, de Christen-kunstenaar zo weinig meespeelt', zijn antwoord uitdrukkelijk te richten op zijn oude Rotterdamse jeugdvriend Rijnsdorp: 'Wanneer zulk een schrijver in eigen kring al zo moeilijk naar waarde wordt erkend en zo weinig aandacht krijgt, wat kan men dan van daarbuiten verwachten?'¹⁰⁶²

7.5.1 *Koninklijke onderscheiding*

Een driemanschap, bestaande uit de uitgever Bert Bakker, dr. E. Diemer, de hoofdredacteur van *De Rotterdammer* en Piet Risseeuw als animator, bereidde in stilte de aanvraag voor van een koninklijke onderscheiding voor Rijnsdorp. In de brief van 16 juli 1954 aan de Burgemeester van Rotterdam, mr. G.E. van Walsum: 'Aangaande de persoon en het werk van de heer C. Rijnsdorp zij het ons vergund de navolgende gegevens en informatie te verstrekken', volgde ter motivering van de aanvraag een addendum van drie pagina's. Hierin werd onder meer een overzicht gegeven van Rijnsdorps literaire en culturele werkzaamheden, waarbij de opstellers tevens aangaven de huldiging van Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag te zien als de gelegenheid bij

¹⁰⁵⁸ *Ibidem*, 141

¹⁰⁵⁹ *Ibidem*, 143. Ongetwijfeld hanteerde Klaas Heeroma in dit artikel de vorm van de opzettelijke overdrijving, maar duidelijk is wel dat hij anno 1936 in de relatie 'cultuur en volk' weinig perspectief zag, evenmin als in een programma van volksoepvoeding tot cultuur, zoals Rijnsdorp dat voor ogen stond.

¹⁰⁶⁰ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 132.

¹⁰⁶¹ *Ibidem*, 133. Met het 'lijvig boek' van dr. B. Wielenga doelde Rijnsdorp op *De Bijbel. Het licht voor de kunst* uit 1939.

¹⁰⁶² Piet Korthuys, 'Vindt de Christen-kunstenaar gehoor?', in: *Christelijk Historisch Tijdschrift*, jrg. 10, nr. 6, 1965, 20.

uitstek voor de plechtige uitreiking van dit beoogd koninklijk erbetoon. De opstellers sloten het bijvoegsel af met een duidelijke verwijzing naar dat deel in Rijnsdorps oeuvre, waarin hij 'een werkzaam aandeel nam in de aesthetische vorming van de protestantse orthodoxie', waarbij hij zich opstelde als 'de milde, ruimhartige, allerm minst bekrompen en vooral zeer indringende beschouwer van al wat zich in ons land op cultureel gebied afspeelt, zowel in de totaliteit der Nederlandse letterkundige wereld als in de protestants-christelijke sector daarvan':

Resumerend mogen wij concluderen dat de Heer Rijnsdorp door zijn geestverwanten (en zeker niet alleen door deze) wordt gewaardeerd om de onafgebroken, ernstige ijver, waarmede hij in orthodox-protestantse kring de daar aanmerkelijk miskende cultuurwaarden der kunsten onder de aandacht bracht en brengt. Zijn arbeid getuigt van de drang de Nederlandse literatuur te verrijken met een aantal werken, die de neerslag zijn van het denken, het voelen en het geloven van de Nederlandse calvinist. Met het bovenstaande moge zijn aangetoond, dat een erkenning van zijn verdiensten door een koninklijke onderscheiding, zowel in als buiten de naaste omgeving van zijn genoten in de confessie, toegejuicht en gebillikt zou worden.¹⁰⁶³

In tegenstelling tot wat de aanvragers hoopten - de plechtige uitreiking van de koninklijke onderscheiding tijdens de feestelijke huldiging van Rijnsdorp bij zijn zestigste verjaardag op 19 september 1954, mede ter gelegenheid van de viering van zijn vervroegd pensioen - werd de aanvraag niet gehonoreerd. De aanvragers bleken voor de aanvraag van de hoge onderscheiding voor de 'kantoorbediende' Rijnsdorp,¹⁰⁶⁴ hun hand te hebben overspeeld. Dit overigens met steun van de Rotterdamse *PvdA*-burgemeester mr. G.E. van Walsum, die conform de vigerende richtlijnen in zijn brief,¹⁰⁶⁵ die grotendeels de tekst van het addendum volgde, de Commissaris van de provincie Zuid-Holland het formele verzoek deed: 'Ik moge U daarom verzoeken het daarheen te willen leiden, dat hij op 19 September a.s., ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag, worde benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.'

Drie jaar later bleek waarom de aanvraag uit 1954 door het Ministerie van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* was afgewezen. Naar aanleiding van een nieuw verzoek voor een koninklijke onderscheiding aan Rijnsdorp - doorgeleid eerst door de Rotterdamse burgemeester op 11 augustus 1956, en vervolgens door de Commissaris der Koningin van de provincie Zuid-Holland op 21 augustus 1956 - antwoordde namens de Minister van *O.K.W.* de Chef van het Kabinet, mr. A. van der Ent, de Zuid-Hollandse Commissaris op 21 januari 1957, dat hij voornemens was Rijnsdorp voor te dragen voor een koninklijke onderscheiding:

De verhoudingen op dit speciale terrein zouden naar mijn mening evenwel geheel scheef worden getrokken, indien deze onderscheiding zou bestaan in een eventuele benoeming tot Officier in de Orde van Oranje Nassau. Ik verzoek U derhalve mij, kan het zijn spoedig, te willen mededelen of ook naar Uw mening en dat van de burgemeester van Rotterdam in dit geval met een Ridderkruis kan worden volstaan.¹⁰⁶⁶

De Commissaris stuurde de brief van de Minister van *O.K.W.* op 29 januari 1957 door aan het kabinet van de Rotterdamse burgemeester met de gelijkkluidende vraag. Van Walsum antwoordde vervolgens op 4 februari 1957, dat hij 'na gehouden ruggenspraak met de heer Dr. E. Diemer, een der ondertekenaren van het destijds ten gunste van de heer Rijnsdorp ingediende rekwes, kan instemmen met een benoeming van de heer Rijnsdorp tot Ridder in de Orde van Oranje-

¹⁰⁶³ P.J. Risseuw, in: 'Addendum' bij de aanvraag d.d. 16 juli 1954 van een koninklijke onderscheiding voor C. Rijnsdorp aan de Burgemeester van Rotterdam, mr. G.E. van Walsum.

¹⁰⁶⁴ In een vertrouwelijke stuk van het Kabinet van de Burgemeester, d.d. 29 juli 1954 was bij Rijnsdorps beroep 'kantoorbediende' ingevuld.

¹⁰⁶⁵ Conceptbrief aan het kabinet van de Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland van de burgemeester van Rotterdam, mr. G.E. van Walsum d.d. 11 augustus 1954. In deze brief voegde hij over Rijnsdorps maatschappelijke positie toe, 'dat hij thans een leidende positie bekleedt bij de afdeling documentaire credieten van de Nederlandsche Handel-Maatschappij'. De hervormde Van Walsum was - met zijn politieke wortels in de vooroorlogse *C.H.U.* - eveneens toegetreten tot het huldigingscomité 'Rijnsdorp zestig jaar'.

¹⁰⁶⁶ Kabinet, nr. 1040/'56.

Nassau'.¹⁰⁶⁷ Op 29 april 1957, aan de vooravond van Koninginnedag, reikte burgemeester mr. G.E. van Walsum in de *Burgerzaal* van het Rotterdamse stadhuis ter gelegenheid van de verjaardag van H.K.M. der Koningin aan Rijnsdorp het Ridderkruis uit.¹⁰⁶⁸ Eerder had Rijnsdorp in het Geïllustreerd Christelijk Tijdschrift *Wij Jonge Vrouwen* in 1939 als hyperbool - achteraf gezien zeer toepasselijk - geschreven: 'De man, die erin slaagt aan het volk in zijn breede lagen het onderscheid bij te brengen tusschen goede en slechte amusementsmuziek, verdient een lintje'.¹⁰⁶⁹

De hem eerder toebedachte rang van Officier kreeg Rijnsdorp ruim vijftien jaar later alsnog.¹⁰⁷⁰ Bij zijn huldiging in de Hilversumse N.C.R.V.-studio op donderdagmiddag 19 september 1974 ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag,¹⁰⁷¹ ditmaal georganiseerd onder leiding van dr. G. Puchinger met het huldigingscomité 'Rijnsdorp tachtig jaar',¹⁰⁷² ontving de hoogbejaarde Rijnsdorp zijn bevordering tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Hij kreeg de bijbehorende ereversierselen opgespeld door de burgemeester van Hilversum.¹⁰⁷³ Tevens werd hem het door Roeland Koning geschilderde portret aangeboden, en de uitgave van zijn - door G. Puchinger bezorgde - *Literair dagboek*. Rijnsdorps uitgeverijen *Bosch & Keuning* uit Baarn en *J.H. Kok* te Kampen gaven als gezamenlijk eerbetoon de drie grote romans van Rijnsdorp: *Koningskinderen* (1930), *Eldert Holier* (1938) en *Mijn Vader Mijn Vader...* (1946) opnieuw uit, gebundeld in een vuistdikke omnibus.

7.5.2 Prijs der literaire kritiek

In de *Ridderzaal* van het *Muiderslot* kreeg Rijnsdorp op woensdagochtend 4 maart 1964 in het kader van de negenentwintigste Boekenweek de *Prijs der literaire kritiek* uitgereikt. Deze in 1960 door de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* en de *Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels* ingestelde tweejaarlijkse kritiekprijs was bedoeld als 'eerbetoon aan auteurs die uitmunten door het peil van hun kritisch werk en dat van de literaire vormgeving in dag- en weekbladen'.¹⁰⁷⁴

De jury, bestaande uit Pierre H. Dubois (voorzitter), Th. Govaert en P.J. Risseeuw, schreef in haar advies dat zij in de essayistische en kritische arbeid van Rijnsdorp, met name zijn

¹⁰⁶⁷ Vervolgens werd bij Koninklijk Besluit van 24 april 1957, no. 52, de koninklijke onderscheiding 'RON' formeel toegekend aan C. Rijnsdorp.

¹⁰⁶⁸ In de krant van 29 april 1957 stond Rijnsdorps naam in de rubriek 'Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen' vermeld: 'C. Rijnsdorp, letterkundige te Rotterdam'. De toekenning van de Ridderorde aan C. Rijnsdorp werd ook gemeld in het overzicht in het *Rotterdams Jaarboekje*, 1958, 27.

¹⁰⁶⁹ C. Rijnsdorp, 'Wat zetten wij aan?', in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 9, juni 1939, 332.

¹⁰⁷⁰ Bij Koninklijk Besluit van 12 september 1974, nr. 7, werd de koninklijke onderscheiding 'OON' aan C. Rijnsdorp formeel toegekend.

¹⁰⁷¹ Als opmaat tot zijn derde huldigingsfeest werd de maandagavond van 16 september 1974 een 'Avond NCRV voor Rijnsdorp', zoals de vooraankondiging in *Trouw* kopte. Eerst werd het N.C.R.V.-radioportret *Een Koningskind uit Schiebroek*, gemaakt door Henk Glimmerveen, uitgezonden van 20.15 tot 22.00 uur op *Hilversum II FM*. Na afloop van dit radiogesprek kon men om 22.00 uur direct omschakelen naar de televisie en kijken naar een uitzending over dr. C. Rijnsdorp, eveneens ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, waarmee de N.C.R.V. haar medewerker van het eerste uur gepaste hulde bracht. Deze televisiedocumentaire *Mijn leven heeft een kalme pols*, gemaakt door Jan Pieter Visser, werd op *Nederland 2* van 22.00 tot 22.25 uur uitgezonden in het TV-programma *Anders Nieuws*.

¹⁰⁷² Voorzitter van het comité was prof. mr. W.F. de Gaay Fortman, met ds. Okke Jager als penningmeester en dr. G. Puchinger als secretaris. De leden van het comité waren, net als bij de huldiging van Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, wederom vooraanstaande - en veelal gereformeerde - mannenbroeders uit de wereld van politiek, wetenschap en cultuur, onder wie mr. W. Aantjes, prof. dr. G.C. Berkhouwer, dr. Ad den Besten, ds. J. Buskes, prof. dr. E. Diemer, prof. mr. I.A. Diepenhorst, mr. J. Donner, prof. dr. H. Dooyeweerd, drs. M. Geerink Bakker, mr. W.C.D. Hoogendijk Jr., drs. G. Kamphuis, prof. dr. K.H. Miskotte, C. Ouboter, prof. dr. C.A. van Peursen, mevrouw J. Risseeuw-Passchier, prof. dr. G.Th. Rothuizen, mevrouw prof. dr. M.H. Schenkeveld, prof. dr. R. Schippers, mr. D. Schut, Gabriël Smit, D. van der Stoep en prof. dr. J. Zijlstra. Rijnsdorps vriend Piet Risseeuw was ruim zes jaar eerder op 11 juni 1968 overleden.

¹⁰⁷³ Deze koninklijke onderscheiding zou door W.F. de Gaay Fortman worden uitgereikt, maar hij had als minister van Binnenlandse Zaken verplichtingen bij de afronding van de gijzeling op de Franse ambassade in Den Haag op Prinsjesdag, 17 september 1974. De A.R.P.-burgemeester van Hilversum, dr. P.J. Plateel, nam de honneurs waar.

¹⁰⁷⁴ De prijs werd volgens het overzicht *Nederlandse literaire prijzen* 1880-1985 voor het laatst in 1971 toegekend.

poëziechroniek in *Op den Uitkijk* en zijn literair kritische arbeid aan *De Rotterdammer*-bladen, aanleiding heeft gezien hem voor bekroning voor te dragen. In haar motivatie merkte de jury naar aanleiding van de veertigjarige literair-kritische arbeid van Rijnsdorp op, dat hij in zijn werkwijze duidelijk maakte, 'dat de literaire kritiek pas boven de boekbespreking uit kan komen, wanneer zij alle vormen van overleefd estheticisme achter zich laat en het behandelde werk als menselijke zelfverwezenlijking uit de cultuurgeschiedenis ziet groeien en cultuurfilosofisch kan plaatsnemen.' Vervolgens wees de jury in haar rapport op zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder van het calvinistisch volksdeel, en zijn 'zeer veelzijdige, verwerkte en ter beschikking gehouden belesenheid, zowel op het terrein der letterkunde in breedste zin, als op de terreinen van muziek, geschiedenis, cultuurhistorie, wijsbegeerte en theologie':

Hij heeft zich indien niet steeds gedragen door, dan toch altijd duidelijk verbonden gevoeld met de orthodox Protestantse gemeenschap in Nederland en zijn gaven in dienst gesteld van een groeiende openheid van dit deel van ons volk voor de Nederlandse letterkunde. Doctrinair noch opportunistisch van aanleg heeft hij vanuit een sterk persoonlijke, aanvankelijk slechts door een kleine groep geestverwanten gedeelde overtuiging de integratie van de typisch christelijke letteren in het geheel van onze literatuur bevorderd door zowel het eigene positief te benaderen als het andere kundig te karakteriseren, zorgvuldig te plaatsen en, indien er reden voor was, eerlijk te waarderen; steeds erop wijzend en in zijn manier van benaderen duidelijk makend, dat de literatuur als katalysator en spiegel van christelijk/menselijk levensbesef gewaardeerd moet worden.¹⁰⁷⁵

Omdat Rijnsdorp zich volgens het oordeel van de jury ontwikkeld had 'tot een literair criticus en essayist, die op grond van de waarden welke hij als zodanig vertegenwoordigt als exemplarisch mag worden gezien', werd hij voor de 'prijs van de literaire kritiek' unaniem voorgedragen. Nadat hij de prijs van f. 1.000,- uit handen van dr. C.A. Zaalberg, voorzitter van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, in ontvangst had genomen, benadrukte Rijnsdorp in zijn dankwoord, dat 'kritiek zuiver literair moet zijn, als men daarbij maar bedenkt dat literatuur in het leven wortelt en nooit van het leven kan worden afgescheiden'. De bekroonde criticus noemde het legitiem, dat 'de levensbeschouwing bij de beoordeling meespeelt, omdat men nu eenmaal kritiseert als totale mens'. Voor kritiek, benadrukte Rijnsdorp, was meer nodig dan 'literair specialisme':

Tot het leven van de mens behoort het nadenken over het leven. Het beoordelen van proza en poëzie brengt dus mee een confrontatie van literaire smaken, maar ook van levensovertuigingen. Dit neemt niet weg, dat ook de meest authentieke levensovertuiging het literaire oordeel niet mag vervalsen. Men kan schrijvers kwaliteiten bewonderen bij iemand met wiens visie men het in het geheel niet eens is. En men kan het werk van een geestverwant afwijzen, wanneer dit geen voldoende niveau heeft. Wie deze zaken niet goed uit elkaar kan houden, is geen goed criticus.¹⁰⁷⁶

Vanuit deze (buiten)poëtische uitgangspunten, waarin ook de volksopvoeder in hem meeschreef, bedreef Rijnsdorp zijn literaire kritiek. Waar nodig liet hij onverbloemd zijn op het Schriftwoord gebaseerde levensbeschouwelijk-letterkundig oordeel en cultuurkritiek normatief doorklinken in een literair-kritisch klimaat, waarin 'het boek en alleen het boek' beoordeeld mocht worden.

Vrijwel de gehele pluriforme Nederlandse dagbladpers maakte gewag van de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* aan Rijnsdorp, waarbij belangrijke delen uit het juryrapport en uit het dankwoord van de laureaat de krantenkolommen vulden. *De Rotterdammer* kon als enig dagblad in een apart kader melden: 'Bekroning vooral om artikelen in onze krant.' Het feestgedruis rond de prijsuitreiking was nauwelijks weggeëbd of Alfred Kossmann, literair medewerker van het socialistisch dagblad *Het Vrije Volk*, vocht op 10 maart 1964 de keuze van de jury publiekelijk aan. Onder de krantenkop 'Te ver', typeerde Kossmann Rijnsdorp als een 'aardige, smaakvolle, ontwikkelde man van bijna zeventig', wiens literair-kritische arbeid in het

¹⁰⁷⁵ *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1963-1964, 131-133. Het volledige juryrapport is opgenomen in bijlage 1.

¹⁰⁷⁶ Dankwoord van C. Rijnsdorp bij de uitreiking van de *Prijs der literaire kritiek*, waarin de thematische drie-eenheid in zijn werk: geloof, kunst en leven, gearticuleerd en programmatisch doorklonk.

christelijk dagblad *De Rotterdammer* gezien moest worden als ‘beschavingswerk onder de culturele heidenen die zijn lezers zijn’. Hij zou blij zijn geweest, ‘indien deze Rotterdammer de *Zilveren Anjer* van het *Prins Bernhardfonds* of enige ridderordes en medailles had gekregen’, want ‘die zijn bestemd voor culturele zendelingen’. Maar, betoogde Kossmann, omdat de instellers van de *Prijs der literaire kritiek* zonder de minste twijfel de bedoeling hebben gehad ‘iemand’s prestaties ten bate van de Nederlandse letterkunde te eren’, en niet ‘ten bate van het protestantse of enig ander volksdeel’, ging het hem als ‘niet-christen te ver’, dat een algemene kritiekprijs werd gegeven aan een man, die ‘de literatuur beoordeelt naar de maatstaven van zijn zeer bijzondere geloof’.

Rijnsdorp oordeelde volgens Kossmann ‘in de eerste plaats als protestants christen, hij denkt steeds aan het zielenheil van zijn lezers, hij toetst de behandelde werken op hun aanvaardbaarheid voor het volksdeel waartoe hij behoort. Zo doen protestantse critici nu eenmaal. Hun werk wordt in het algemeen niet gekenmerkt door het “overleefd estheticisme” waarvan het juryrapport walgend gewaagt, maar door de geboorneerdheid die tot de christelijke folklore behoort. De kunst van het ethisch-religieus wikken en wegen, wordt door Rijnsdorp met meer smaak en inzicht beoefend dan door zijn meeste geloofsgenoten. Rechtvaardigt dat een bekroning als deze?’ Alfred Kossmann verwees naar de letterkundige W.M.L.E. van Leeuwen, die de *Kritiekprijs* in 1960 als eerste had ontvangen, een ‘niet-christen die vooral voor de oorlog door zijn beschouwingen over leeftijdgenoten en jongeren betekenis heeft gehad voor de *hele* Nederlandse literatuur’. Als tweede werd in 1962 Kees Fens bekroond, ‘een katholiek, wiens kritisch werk ook door niet-katholieken’ werd hooggeacht. ‘Zijn geloofsovertuiging beïnvloedt zijn waardering van letterkundig werk niet in het minst. Moest er nu zo nodig een protestant worden geëerd?’ Kossmann eindigde zijn aanklacht met de ontboezeming: ‘Ik gun mezelf een tikkeltje onverdraagzaamheid...’

De verontwaardiging in het kamp der ‘culturele heidenen met hun geboorneerde maatstaven’ was groot. In een aantal met Rijnsdorp geestverwante bladen werd het ‘tikkeltje onverdraagzaamheid’ van Kossmann fel bestreden. Het protestantse *Friesch Dagblad* noemde in het hoofdartikel van 12 maart 1964 de opvatting van Kossmann ‘symptomatisch voor de geestesgesteldheid van de kongsi, die, ook via *Het Vrije Volk* meent te moeten uitmaken, wat literatuur van betekenis is en wat niet’. Daarbij werd de mening van Kossmann door de commentator vereenzelvigd met die van het sociaal-democratisch dagblad. Dit noopte de hoofdredactie van *Het Vrije Volk* op 18 maart te verklaren, dat het artikel van Kossmann als ‘een persoonlijke opvatting’ van een van haar medewerkers moest worden beschouwd en dat zij onder naam gepubliceerde artikelen niet bijschaafde.

Onder de kop ‘Onheus en dom’ plaatste *Trouw* op dinsdag 17 maart 1964 in de vorm van een polemisch hoofdartikel ‘enkele kanttekeningen’ bij het artikel van Kossmann.¹⁰⁷⁷ Daarin nam de krant het niet alleen op voor de criticus Rijnsdorp, maar formuleerde conform haar pluriformiteitsbeginsel tevens een principieel redactiestandpunt over literaire kritiek en geloof:

In de lezers van ‘De Rotterdammer’ wil Kossmann ook het gehele orthodox-protestantse volksdeel treffen. Wie daartoe behoort, is per definitie een culturele heiden. Wie enigermate op de hoogte is van de Nederlandse beschavingsgeschiedenis en van de huidige constellatie (en dat zal Kossmann toch wel zijn) en daarbij komt tot uitspraken als die van Kossmann, liegt. Hij spreekt bewust onwaarheid. Hij geeft lucht aan ordinare, paganistische haat ten opzichte van geloof en gelovigen. Hij vertoont de hoogmoed van de

¹⁰⁷⁷ Dit hoofdartikel werd volgens Jan Kuijk ‘zeker niet’ geschreven door toenmalig hoofdredacteur J.A.H.J.S. Bruins Slot, maar door Koos van Doorne. Na een stijlanalyse van de tekst van het commentaar schreef Kuijk desgevraagd, dat hij ‘op grond van het gebruik van het krachtige woord “liegt” aan het einde van een uiterst lange zin in de tweede alinea geneigd [was] te zeggen: hier was kunstredacteur Koos van Doorne aan het woord. Die indruk wordt door anderen bevestigd. Ook het gebruik van het nogal kuyperiaanse woord “paganist” wijst in de richting van Van Doorne’. Niet dat Van Doorne volgens Kuijk ‘zo’n doorgewinterde kuyperiaan’ was, maar hij was wel heel duidelijk ‘een in het kuyperiaanse woordgebruik opgevoede’. Overigens maakte Kuijk een voorbehoud ten aanzien van het tweede deel van het hoofdredactioneel commentaar: ‘Dat lijkt me in zijn redenering te belijnd voor een zo exuberante man als Van Doorne’. Jan Kuijk had echter ook mensen gesproken, ‘die ronduit over het hele stuk zeggen: “dat is Koos!”’. Brief van Jan Kuijk aan Anne Schipper, d.d. 28 juli 1989.

heiden. Bij Kossmann klinkt opnieuw het verwaten 'Kan uit Nazareth wat goeds komen?'. Maar, en dit is erger, vooral voor de erudieten van 'Het Vrije Volk', wat Kossmann schrijft, is ook dom. De aap waarom het tenslotte gaat, komt aan het eind van het artikel uit de mouw. Kossmann wijst erop, dat de vorige winnaar van de prijs de roomse Kees Fens is. Van hem zegt hij, dat zijn (Fens) geloofsovertuiging zijn waardering voor letterkundig werk niet in het minst beïnvloedt. Zijn kritische arbeid wordt dan ook door niet-katholieke lezers hoog geacht. Men kan hieruit concluderen, dat Rijnsdorps beschavingsarbeid pas voltooid zal zijn, als zijn christelijke cultuurheidenen begrepen hebben, dat hun geloofsovertuiging geen rol mag spelen bij hun waardering van enig literair werk.¹⁰⁷⁸

Kossmann verweerde zich op 19 maart 1964 in *Het Vrije Volk* tegen de kritiek van 'de boze mannen van *Trouw* en andere christelijke bladen'. Hij verklaarde dat zij 'alle ironische formuleringen, alle opzettelijke overdrijvingen letterlijk hadden genomen en benadrukte opnieuw dat aan Rijnsdorp ten onrechte juist 'deze prijs' was toegekend: 'Wie zijn maatstaven aan het evangelie ontleent en niet aan het behandelde kunstwerk, wie zedelijke normen laat prevaleren boven artistieke, wie dus het kunstwerk toetst aan een vastgelegd, aan de Bijbel op een ander of andere manier onttrokken normenstelsel, kan dus voor zijn geloofsgenoten best nuttig zijn', maar stelde Kossmann samenvattend, het is 'de toetsing van een kunstwerk aan buiten-artistieke, buiten de criticus vastgestelde normen, die voor een niet-christen twijfelachtig of onbegrijpelijk zijn'. Hij besloot zijn reactie met de constatering: 'Ik ben onheus en dom genoeg om dat soort bijzondere kritiek niet met een algemene prijs bekroond te willen zien.'

De invloedrijke *VU*-pedagoog prof. dr. J. Waterink, die Rijnsdorp 'hogelijk' waardeerde, stak de zeventigjarige literatuurcriticus en culturele volksopvoeder een riem onder het hart:

Ik wil u graag zeggen, mijnheer Rijnsdorp, dat U behoort tot die mensen, die een zeer grote waardering verworven hebben voor en door alle arbeid, die zij hebben verricht en nog dagelijks verrichten. Naar mijn vaste overtuiging is U de beste literaire criticus in de kring van belijdende christenen van deze eeuw. Sinds vele jaren volg ik met stijgende belangstelling (en waardering) Uw publicaties en Uw lezingen en op een dag als deze mag ik u wel zeggen, dat wij God danken voor wat Hij in U ons volksdeel heeft gegeven. Ons volksdeel. Maar daarmee dan ook ons gehele volk.¹⁰⁷⁹

De kritiek van Alfred Kossmann dat Rijnsdorp geen literaire kritiek, maar 'levenskritiek' bedreef, kreeg een jaar later bijval van Kees Fens, die de *Prijs der literaire kritiek* in 1962 had ontvangen. In zijn bespreking in het katholieke dagblad *De Tijd* op 18 maart 1966 van de bundeling van Rijnsdorps literaire kritieken uit het *Rotterdammer-Kwartet* in *De moderne roman in opspraak*, gaf hij ruim baan aan zijn ludiek-ironisch getoonzette kritiek. 'Wie het Rotterdammer-kwartet leest - ik niet - krijgt wekelijks huisbezoek van dr. C. Rijnsdorp, die aan het blad verbonden is als literair criticus. En nu heb ik al te veel gezegd en heb ik de bejaarde Rijnsdorp zeker geen plezier gedaan. Want hij is geen literair criticus, misschien vindt hij zichzelf een levenscriticus. Ik zou het liever zo willen zeggen - en nu doe ik hem alweer geen plezier: Rijnsdorp houdt vijf-minutenpreekjes naar aanleiding van een boek.'

Fens, die 'in geen tijd zulke bestofte stukjes' had gelezen, 'van taal en vorm wat burgerlijk en kneuterig, stijfjes, netjes, eenvoudig gehouden, het gehoor mag kennelijk niet vermoeid worden', noemde Rijnsdorp 'een typische boodschappenzoeker', die 'alleen maar naar eigen

¹⁰⁷⁸ Het hoofdredactioneel vervolgde: 'Hier komt een onuitroeibaar misverstand naar voren. Een literair kunstwerk zou moeten gewaardeerd worden op slechts esthetische gronden. De geloofsovertuiging mag niet meespreken. Maar een literair kunstwerk is altijd een verweer of een lofprijzing, het is altijd antwoord van een subject op wat de hem omringende wereld zegt. Het literaire kunstwerk bestaat niet slechts in de wereld van het esthetische. Het getuigt altijd van géest van de mens en dus moet dat getuigenis worden aangehoord en eventueel worden toegejuicht, verworpen of discutabel gesteld. Dit nu is het hart van de literaire kritiek. Elk ander standpunt is een verkeerd standpunt. Dat heeft Rijnsdorp begrepen.'

¹⁰⁷⁹ Brief van J. Waterink aan C. Rijnsdorp, d.d. 22 oktober 1964. Inhakend op de commotie in de pers vervolgde Waterink: 'De arrogantie waarmee men buiten de kring der christenen meent U min of meer opzij te moeten zetten juist omdat U christen is, maakt de band met U en met Uw werk voor mij en velen met mij des te groter.' Tot die 'velen met mij' behoorden ook diverse hoogleraren uit de kring van de *Vrije Universiteit*.

boodschappen zoekt'. Hij beschouwde de literair criticus van *De Rotterdammer* als 'een typische vertegenwoordiger van die soort gelovigen die zo weinig respect hebben voor en inzicht in de levenssituatie van een ander, dat ze dadelijk hun lange vinger heffen en dan wat goedkope opmerkingen maken, die de familie van het huisbezoek wellicht tot meewarig hoofdschudden over de slechtheid van de wereld brengen, maar die verder van elk gebrek aan respect getuigen'. Fens stelde vervolgens, dat de gereformeerde criticus geen boek naar diens persoonlijke overtuiging kon beoordelen, omdat 'die persoonlijke overtuiging bij Rijnsdorp helemaal ontbreekt'. De criticus van het *Rotterdammer-Kwartet* had volgens Fens 'een statische overtuiging: hij vertegenwoordigt een onwrikbare leer en van daaruit oordeelt hij en vooral - en dat is mijn bezwaar - veroordeelt hij'. Kees Fens concludeerde samenvattend, dat 'vanuit een dogmatische starheid als van Rijnsdorp' elk inlevingsvermogen - eerste vereiste voor een criticus - de gereformeerde literator vreemd was. Nadat hij in *De Rotterdammer*-preekjes van 'een klein literair talent als dat van Rijnsdorp' een opmerking had gelezen, waarin de criticus 'zich in de meest burgerlijke gedaante toont, en zijn moralisme, zijn werkelijke bekrompenheid en hang naar goedkoop succes laat zien (het gehoor knikt instemmend, dominee heeft het maar weer scherp gezegd)' werd Fens echt kwaad en wilde hij in zijn boosheid 'wel een boek naar de preekstoel gooien'.

Met de 'religieuze vooringenomenheid' van Rijnsdorp had de rooms-katholiek Anton van Duinkerken overigens geen enkele moeite, integendeel, want 'die geeft aan zijn werk juist de bijzondere waarde die het heeft. Hij immers vertelt aan de rest van Nederland de gevoelens, het oordeel, de algemene maatschappelijke reactie van de geboren en getrouwe calvinist, en mij dunkt dat het buitengewoon hoog nodig is dat deze reacties bekend worden'.¹⁰⁸⁰ Van Duinkerken gaf daarbij aan dat Rijnsdorp dit altijd deed 'zonder enige schamperheid, met een vrij grote openheid tegenover mening, inzicht, smaak, vermogen van degene die hij bespreekt'. Volgens hem deed Rijnsdorp dit weliswaar met weinig humor, maar daar stond tegenover, 'dat hij altijd voor de geestigheid, de prettige kanten van een werk zijn bewondering heeft weten uit te spreken, terwijl hij toch boorde, en soms diep boorde, naar de levensernst in de letterkundige verschijnselen'. Daarom noemde de rooms-katholieke letterkundige zijn protestantse geestverwant Rijnsdorp 'rustig een criticus van de eerste rang', in wiens 'voorstellingsvermogen altijd het leven zelf vatbaar wordt'.¹⁰⁸¹

Ton Hydra hekelde, naar aanleiding van de toekenning van de algemene *Prijs der literaire kritiek* aan Rijnsdorp, de mentaliteit waarmee in gereformeerde kring gelovige kunstenaars bejegend werden, en stelde inlevend: 'En wat het gevoelige en met talenten toegeruste mensen als Rijnsdorp moet hebben gekost, het als hun levenswerk te blijven zien, zich, slechts door enkelen begrepen en gesteund, bij voortduring voor dit ideaal in te zetten'.¹⁰⁸² Dr. J.C.A. van Loon, destijds gereformeerd predikant op Rotterdam-Delfshaven, vertolkte met de nodige zelfkritiek Rijnsdorps levenstragiek: 'Wij hebben (van welke kerk ook) ons er niet voor ingezet, deze man een plaats te bieden, waar hij zijn uitzonderlijke gaven had kunnen uitbuiten. Wij lieten hem maar zitten waar hij zat, alsof literair werk zoiets is als knutselen in snipperuren.' Hij vervolgde, geheel in de geest van de inspanningen van Rijnsdorps vrienden uit 1954 onder leiding van Risseeuw:

Waarom geen lectoraat voor deze dichterlijke studiosus? Waarom geen leerstoel gesticht? Waarom niet ...? Hoe dan ook, wij hebben hem niet voldoende kansen gegeven. Als hij niet zo'n echte christen was, die voor alles in zelfverloochening trouw wil dienen, zou het verklaarbaar zijn, als hij de kerkmensen de rug had toegekeerd. Als dan iemand zonder zonden de eerste steen had moeten werpen, zouden wij allen afgedropen zijn.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ A. van Duinkerken in: *Rijnsdorp, wie zijt gij?*, jubileumprogramma uitgezonden ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van C. Rijnsdorp voor de N.C.R.V.-radio op 18 september 1964.

¹⁰⁸¹ *Ibidem*.

¹⁰⁸² J.C.A. van Loon, 'Andere stemmen' bij het interview-portret van Ton Hydra: 'Kees Rijnsdorp. Achter de mens gekeken', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 5 maart 1964.

¹⁰⁸³ *Ibidem*.

7.5.3 *Doctor honoris causa*

Rijnsdorps derde levensetappe vormde voor hem in persoonlijk opzicht de oogstfase van zijn werk als letterkundige en culturele opvoeder van het calvinistisch volksdeel. Uiteindelijk kreeg hij ook in eigen kring formeel de erkenning en waardering, die hem reeds vanuit de algemene literatuur aan 'de overzijde' ten deel gevallen was. Als wetenschappelijke kroon op zijn levenswerk verleende Kuypers *Vrije Universiteit* te Amsterdam bij haar 85ste *Dies Natalis* de autodidact Rijnsdorp op woensdag 20 oktober 1965 een eredoctoraat in de Letteren.¹⁰⁸⁴ In het rijk versierde *Concertgebouw* te Amsterdam werd 's middags om 13.30 uur de openbare zitting van de Senaat gehouden. Direct na de opening van de Senaatszitting met het academisch gebed, uitgesproken door de rector magnificus, prof. dr. W.F. de Gaay Fortman, vonden de erepromoties plaats.¹⁰⁸⁵ Als derde op rij ontving Rijnsdorp zijn eredoctoraat.¹⁰⁸⁶ De Gaay Fortman droeg het besluit voor: 'De senaat der Vrije Universiteit heeft in zijn vergadering van 27 november 1964 besloten aan u, Cornelis Rijnsdorp, het doctoraat in de Letteren te verlenen, en wel honoris causa. De hoogleraar Kuiper is gemachtigd u met deze waardigheid te bekleden. Hij zal u daarbij het diploma, door rector en secretaris getekend, en met het grootzegel der Universiteit bevestigen, overhandigen.' Daarna leidde prof. dr. G. Kuiper de plechtigheid in:

In afhankelijkheid van de mogendheid des Heren in wiens vreze het beginsel der wijsheid is, verleen ik als de daartoe door de Faculteit der Letteren aangewezen promotor aan u Cornelis Rijnsdorp de titel van doctor in de letteren, die u honoris causa door de senaat is toegekend. Ik verklaar u thans Doctor te zijn en ken u het recht toe de doctorstitel te voeren. Ik verklaar u in het bezit der bevoegdheden door wet of gewoonte aan die titel verbonden en geef u het recht uw aanspraken te doen gelden op al wat de wettig gecreëerde doctor in de letteren toekomt. Moge God u eren aan wien ook u in de beoefening der wetenschap toekomt eer en aanbidding deze plechtige handeling met zijn gunst te behoeden.

Vervolgens vatte Gerrit Kuiper vatte in zijn *laudatio* met twee volzinnen het *waarom*, *hoe* en *wat* van de volksoepvoedende cultuurarbeid van de eenenzeventigjarige eredoctor samen.¹⁰⁸⁷ Nadat hij

¹⁰⁸⁴ Op 3 december 1964 berichtte prof. dr. R. Schippers, toenmalig rector magnificus van de *Vrije Universiteit*, de 'Weledelgeboren' heer C. Rijnsdorp met 'eer en genoegen', dat de *VU* hem ter gelegenheid van haar zeventiende lustrum op 20 oktober 1965 op voordracht van de Faculteit der Letteren een eredoctoraat had verleend. Schippers deelde hem tevens mee, dat de Senaat van de *Vrije Universiteit* eenparig dit voorstel had aanvaard en verzocht hem spoedig te laten weten of Rijnsdorp 'de eer, die de universiteit u wil bewijzen' wilde aanvaarden. Ter gelegenheid van de vijftentachtigste herdenking van de stichting van de *Vrije Universiteit* door dr. Abraham Kuiper, werden zes doctoraten *honoris causa* verleend. Behalve aan Rijnsdorp in de *Letteren* werden de volgende eredoctoraten uitgereikt: in de *Rechtsgeleerdheid* aan de jurist prof. dr. Jacques Ellul uit Bordeaux, en aan de minister-president van de Nederlandse Antillen, Zijne Excellentie E. Jonckheer; in de *Economische Wetenschappen* aan Zijne Koninklijke Hoogheid Bernard, Prins der Nederlanden, en aan de directeur van het United Nations Special Fund, Paul G. Hoffman; in de *Sociale Wetenschappen* werd een eredoctoraat toegekend aan de Amerikaanse voorvechter van gelijke rechten, dr. Martin Luther King.

¹⁰⁸⁵ De uitreiking van de eredoctoraten vormde het hoogtepunt van de lustrumviering. Koningin Juliana, de prinsessen Beatrix en Christina, de heren P. van Vollenhoven en C. van Amsberg, minister-president J. Cals, minister I.A. Diepenhorst en de beide Kamervoorzitters waren als speciale gasten aanwezig.

¹⁰⁸⁶ De gegevens over de uitreiking van het eredoctoraat aan Rijnsdorp zijn ontleend aan de opname van de N.C.R.V., die voor de radio verslag deed van de erepromoties. 'NCRV-geluid, Niet bekend 7895', *Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid* te Hilversum.

¹⁰⁸⁷ Dezelfde dag nog schreef Piet Korthuys, die Rijnsdorp ruim veertig jaar in zijn ontwikkeling als mens, kunstenaar en volksoepvoeder had gevolgd, over Rijnsdorps erepromotie: 'Op de dag dat ik aan dit artikel begin heeft een Christen-kunstenaar eindelijk buiten de eigen kring der kunstbroeders de rechtmatige erkenning gekregen. Kees Rijnsdorp promoveert tot eredoctor aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij werd in september 72 [=71]. Een merkwaardig voorbeeld, hoe zelfs de Christelijke wetenschappelijke wereld in Nederland pas heel laat de mens is gaan ontdekken die van zijn geloof uit creatief-artistiek werkt. Wat deze literair en muzikaal begaafde kunstenaar een halve eeuw lang voor de bewustwording en ontwikkeling van artistieke aanleg en vermogen in orthodoxe kring heeft gedaan, zal ik hier niet uitzetten. (...) Zo was hij scheppend en dienend werkzaam voor een publiek van medereisgenoten naar 'de stad die fundamenteen heeft, 'koningskinderen', die culturele verheffing, kunstzinnige vorming broodnodig hadden.' Piet Korthuys, 'Vindt de Christen-kunstenaar gehoor?', in: *Christelijke Historisch Tijdschrift*, jrg. 10, nr. 6, 1965, 19.

eerst de inhoud van Rijnsdorps dienende cultuurtaak adresseerde aan ‘ons volk’, motiveerde Kuiper vervolgens de noodzaak van culturele leiding en vorming van het calvinistisch volksdeel:

Uw literair-critische activiteit, uw creatieve werk in romankunst, poëzie, en in allerlei oeuvre-ter-gedachtenis gecomposeerd, uw bijdragen tot de moderne Nederlandse literatuurhistorie, het stond sub specie aeternitatis in dienst van ons volk en meer in het bijzonder in dienst van het protestants-christelijke volksdeel dat - opgegaan in de strijd voor onderwijs, kerk, theologie, voor staat en maatschappij - grote behoefte had aan leiding op de wegen naar de kunst: beeldende kunsten, muziek, literatuur, ... en poëzie.

In de duiding van Rijnsdorps levensopdracht en cultuurmandaat verwees Kuiper subtiel naar ‘een dreiging van vervreemding en van een vervreemd blijven van de kunst’, waarbij hij minzaam ‘een gebrek aan begrip voor en een onzuiver waarden van de grootse, de tedere, de diep-intuïtieve werken dergenen die de ritmen, de klanken, de beelden, kleuren, concrete vormen, de grootse concepties die kunstwerken opleveren’ in gereformeerde kring niet onbenoemd liet. Tot slot typeerde Gerrit Kuiper het eigen karakter van zowel de uitvoering en vormgeving als de invloed en betekenis van Rijnsdorps volksverheffende cultuurarbeit:

Uitgaande van het volk waaruit wij stammen schonk U uw publicaties niet alleen aan culturele tijdschriften die op een zekere weerklink kunnen rekenen bij een literair en artistiek ingewijde lezerskring, maar U gaf wat U te brengen had ten beste ook via de dagbladers, via allerlei christelijke periodieken, in samenkomsten en door de radio. We kunnen ervan uitgaan dat dit allerwegen heeft medegewerkt om de goede houding te vinden tegenover allerlei uitingen van cultuur, literatuur, muziek, poëzie. Waarbij het van groot belang is en was, dat U geen concessies deed aan mode, wansmaak en vooroordeel.¹⁰⁸⁸

Nog diezelfde avond zond de N.C.R.V.-televisie op *Nederland I* het aan de eredoctor Rijnsdorp gewijde fotofilmportret uit: ‘Burger bij de gratie Gods’.¹⁰⁸⁹ De titel was zowel een variatie op de titel van een radioprogramma van Rijnsdorp zelf, als op de opmerking die hij zijn kunstbroeders eerder had toegevoegd: ‘Blijf maar op de plaats waar je staat, in de geordende verbanden van gezin, beroep en maatschappij, wees daar en wees zo kunstenaar: burgers bij de Gratie Gods.’ De TV-commentator van *De Rotterdammer* merkte de volgende dag over de gelauwerde Rijnsdorp trefzeker op: ‘De eerbewijzen hem in de laatste jaren toegefallen, betekendend voor hem wel een grote voldoening, maar geen stimulans meer: ook zonder deze zou hij blijven voortgaan met zijn werk en het volharden in de culturele taak welke de christen is opgelegd.’¹⁰⁹⁰

Met het eredoctoraat aan Rijnsdorp loste de *Vrije Universiteit* tevens een oude ereschuld in. Zowel de *VU* als de *Theologische Hogeschool* in Kampen hadden het voorstel van P.J. Risseeuw en E. Diemer uit 1954 om Rijnsdorp als ‘leider voor de culturele vorming’ voor studenten te benoemen, van de hand gewezen. Bovendien bleek de Letterenfakulteit van de *VU* tien jaar eerder - in de woorden van prof. mr. W.F. de Gaay Fortman - ‘nog niet rijp’ voor de toekenning van een eredoctoraat aan Rijnsdorp.¹⁰⁹¹ De Gaay Fortman, destijds rector magnificus van de *Vrije Universiteit*, onthulde in het N.C.R.V.-programma *Extra Literama* op 15 februari 1982, dat hij met enkele anderen - op voorspraak van Piet Risseeuw,¹⁰⁹² zich reeds in 1955 beijverd had voor de

¹⁰⁸⁸ *Laudatio* van prof. dr. G. Kuiper bij de uitreiking van het eredoctoraat aan C. Rijnsdorp.

¹⁰⁸⁹ Joes Odufre, ‘Burger bij de gratie Gods’, fotofilmportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn eredoctoraat, uitgezonden door de N.C.R.V.-televisie op 20 oktober 1965 op *Nederland I* van 22.25 tot 22.45 uur.

¹⁰⁹⁰ Commentaar van de TV-redactie: ‘Uitgesponnen’, in: *Nieuwe Leidse Courant*, 21 oktober 1965. Voor Rijnsdorp betekende het eredoctoraat meer dan een bekroning: het was voor hem een hoogtepunt in zijn leven. ‘In uw vraag noemde u dit eredoctoraat een duidelijk hoogtepunt in mijn leven. Zo is het inderdaad. Weet u, ieder mens droomt vaak over zijn toekomst. Ik heb wel eens over een eredoctoraat gedroomd. Het zou de bekroning van mijn werk zijn en gelijk een aansporing om nog zo veel mogelijk te produceren om te laten zien, dat het eredoctoraat echt verdiend was. Ik werd dan “wakker” met alleen maar de zekerheid dat het niet waar was.’ Piet Koenes, ‘Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man’, in: *Patrimonium*, jrg. 81, dec. 1970, 421.

¹⁰⁹¹ W.F. de Gaay Fortman, ‘In memoriam dr. C. Rijnsdorp’, in: *Literama-Magazine*, jrg. 16, nr. 10, feb. 1982, 430.

¹⁰⁹² Over de inzet van Piet Risseeuw zei De Gaay Fortman tijdens N.C.R.V.-programma *Extra Literama* op 15 februari 1982: ‘Risseeuw is de “wegbereider” voor Rijnsdorp geweest. Hij heeft in Rijnsdorp iemand herkend die

toekenning van een eredoctoraat aan Cornelis Rijnsdorp vanwege zijn volksoptvoedende arbeid voor de culturele emancipatie van het calvinistisch volksdeel:

Merkwaardig was dat zij eenvoudig verbaasd waren dat we aankwamen met een man als Rijnsdorp. Zijn werk werd niet in alle opzichten volmaakt geoordeeld, men vond er zwakke plakken in en men was op dat ogenblik helemaal niet gevoelig voor onze stelling dat hij voor de culturele emancipatie van de gereformeerden van grote betekenis was geweest en nog is.

Aanvullend op zijn relaas over de gestrande poging uit 1955 merkte De Gaay Fortman vervolgens in het *N.C.R.V.*-radioprogramma op: 'Het typische is dat in 1965 de wind volstrekt gekeerd was, want toen kwam de fakulteit van de letteren zelf met het voorstel om Rijnsdorp eredoktor te maken. In de motivering die toen aan de senaat van de Vrije Universiteit werd voorgelegd, vonden mijn medestanders en ik in wezen de argumenten die wijzelf gebruikt hadden om hem het eredoktoraat in 1955 te verlenen. En het oordeel over zijn werk was ineens veel gunstiger dan het in 1955 was.'¹⁰⁹³

7.6 *Binding en berusting*

De wijze waarop kunstenaars in gereformeerde kring werden bejegend - hun werk en idealen ten spijt - stemde Rijnsdorp bitter, maar het verbitterde hem niet. Op de vraag van Rolf Hoekstra in *De Rotterdammer*: 'Kunt u het leven in een "kreet" vangen', antwoordde Rijnsdorp in 1969: 'Proberen veel te geven en weinig te verwachten. In mijn roman *Eldert Holier* (1938) zei ik nog: "Alles geven en niets verwachten." U ziet, ik heb het aardig afgezwakt.'¹⁰⁹⁴ Op de vraag in het voorjaar van 1980 waarom hij lid was gebleven van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* noemde de hoogbejaarde Rijnsdorp 'de geringe culturele interesse binnen onze kerken na de dood van dr. Kuiper' als een mogelijkheid, 'dat het ook anders had kunnen zijn'.¹⁰⁹⁵ Dit breekpunt heeft hij echter niet benut: 'Samengevat kan ik zeggen: de binding aan mijn kerk was te sterk was om die ter wille van mijn literaire en algemeen-kunstzinnige idealen te verbreken. Ik zag een soort propagandistische taak *binnen* de eigen kerkgemeenschap.'¹⁰⁹⁶

Naast Rijnsdorps sterke binding aan het calvinistisch volksdeel, speelde een nauwgezet plichtsbef hem bij de uitoefening van zijn dubbele cultuurtaak eveneens parten, zoals hij dit in een literaire reflectie openhartig deelde met het lezerspubliek van *Opwaartsche Wegen*:

Wie onzer voelt niet in zich branden dat onredelijke verantwoordelijkheidsgevoel, die wet Gods in je leden, die je van een oneindig tekort in cultureel opzicht overtuigt? Probeer het met ironie, zoek het weg te lezen, hang een avond om bij de radio... Het helpt je niet. Je moet werken, lezen, spreken, schrijven.¹⁰⁹⁷

groter was dan hijzelf en hij heeft zonder enige jaloezie erg zijn best gedaan om die grootheid ook tot zijn recht te laten komen en erkenning te doen krijgen. Risseeuw heeft gepraat met enkele hoogleraren, waaronder ook ikzelf, en door hem overtuigd hebben wij ons toen met onze collega's van de fakulteit van de letteren verstaan.' W.F. de Gaay Fortman, 'In memoriam dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 16, nr. 10, feb. 1982, 430.

¹⁰⁹³ *Ibidem*. Ter verklaring stelde W.F. de Gaay Fortman dat Rijnsdorp, nadat hij in 1954 verlost was van zijn dagelijkse verplichtingen bij de bank, in de jaren tussen 1955 en 1965 veel gepubliceerd had, talrijke lezingen had uitgesproken en intensief betrokken was geraakt bij cultureel werk voor de radio en televisie: '(...) en ik denk ook dat degenen die het meest geroepen waren om over zijn werk te oordelen, zelf in het proces van nieuwe bewustwording binnen het gereformeerde leven veranderd waren'.

¹⁰⁹⁴ Rolf Hoekstra, 'Dr. C. Rijnsdorp. Portret van een vijfenzeventigjarige', in: *De Rotterdammer*, 18 september 1969.

¹⁰⁹⁵ C. Rijnsdorp, 'Waarom ben ik in de kerk gebleven?', in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10, 3.

¹⁰⁹⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁹⁷ C. Rijnsdorp, 'Kerstmis 1938', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1938, 5. Hij vervolgde het citaat met de ervaring als spreker ergens in den lande: 'Je eigen rednerende stem doet je soms aan, alsof je plotseling je eigen adem ruikt; je zou je proza wel als wrakke kisten in elkaar willen trappen. Niemand kan je als spreker meer honen dan je het jezelf doet, in een of andere laatste trein gezeten. O, die oneindige triestheid, die moordende nuchterheid van Nederlandse spoorwegstations in de late avond. Je haast je mee naar de uitgang met de andere mensen en de kaartjesknippende man in het hokje komt je voor als een figuur op een schilderij van Jeronimus Bosch. -'

Zijn strijd over het uitblijven van het ‘cultureel beoogd effect’ van zijn roeping en levensopdracht had Rijnsdorp in zijn dubbelrol als kunstenaar en volkopoeder reeds jaren eerder gestreden, zoals blijkt uit de dagboekantekening die hij op 17 september 1940 - twee dagen voor zijn zesenveertigjarige verjaardag - noteerde.¹⁰⁹⁸ Het verkregen inzicht uit deze zelfreflectie verklaart niet alleen zijn ogenschijnlijk berustende houding, maar vooral ook de ongekennde volharding, waarmee hij tegen alle miskenning en verdrukking in, zijn leven bleef wijden aan het nastreven van een ‘positief, Christelijk-nationaal cultuurideaal’:

Ieder mens is in zijn leven meer dan eens profeet; men kan dit alleen maar later pas vaststellen. God brengt sommigen dus ter wereld met cultureel verantwoordelijkheidsgevoel en met het idee van een levenstaak, terwijl Hij toelaat dat daarvan slechts een zekere fractie wordt verwezenlijkt. Zijn wil geschiede.¹⁰⁹⁹

Over zijn cultuurtaak in de dubbelrol als kunstenaar en volkopoeder had Rijnsdorp zich in zijn kerstoverdenking uit 1938 - contra het ‘oneindig tekort in cultureel opzicht’ in eigen kring,¹¹⁰⁰ en het dopers defensief tegen zijn cultuuropvoedend werk - heilig voorgenomen:

Ik wil niet meer strijden, als ik niet meteen daarin bouw; ik wil mij niet meer verdedigen, als ik daarin niet meteen voor anderen pleit; ik wil niets meer schrijven, waaraan ik niet geheel deel heb, met ogen en oren, met alle zintuigen, mijn gehele geest, met al mijn eigenaardigheden, zoals ik nu eenmaal ben. (...) Heb dank voor alle wanbegrip, voor alle vooroordeel, alle achterklap. Ik weet nu, dat alleen die woorden zullen leven, die naar U gericht zijn, Heer.¹¹⁰¹

In een lezing over eigen werk enkele jaren later, waarin Rijnsdorp dieper inging op de verhouding tussen ‘Christentaak, ambtstaak en cultuurtaak’, sprak hij als kunstenaar met een bemiddelende cultuuropdracht onomwonden zijn teleurstelling en berusting uit.

Graag had ik mij van jongs af aan geheel aan de kunst gewijd; God heeft dit niet gewild. Nu is mijn leven min of meer dualistisch geworden en mijn werk heeft daar ongetwijfeld onder geleden. Het heeft lang geduurd eer ik mij daarover heen kon zetten, doch bij het ouder worden groeit ook de berusting.¹¹⁰²

Het citaat werpt tevens een verhelderend licht op Rijnsdorp ietwat timide, gereserveerde en onthechte levenshouding: *Noli me tangere*, die zo kenmerkend voor hem was in de naoorlogse jaren en die ook iets van het *numineuze* verklaarde in zijn presentie.¹¹⁰³ Zijn kerkelijk-religieuze binding weerhield hem er echter niet van - met lichte ironie doordeesend - zijn zienswijze op de culturele inertie in gereformeerde kring plastisch te uiten, zoals enkele jaren na zijn erepromotie in een van zijn vele dagbladkritieken.

Ons protestants-christelijk volksdeel mist, over het geheel genomen, een bepaald orgaan. Het orgaan namelijk om de algemene cultuur op een eigen manier te aanvaarden. Wel slikken onze mensen kritiekloos hele culturele kamelen door en zuigen ze aan de andere kant theologische muggen uit, maar tot een eigen duidelijke houding ten aanzien van de ‘wereldse’ cultuur komt men niet. En de weinigen die zulk een houding wél hebben gevonden, niet enkel op een bepaald gebied, maar over de hele linie, worden nauwelijks opgemerkt. Onze mensen hebben oog voor een goed theoloog, een bekwame jurist, een knappe dokter, een briljant econoom, een geroutineerde politicus. Voor een professor in toga brengen ze een ongedifferentieerd respect op, zelfs als zijn vak de droge verhevenheid van de filosofie is.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁸ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 33.

¹⁰⁹⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰⁰ C. Rijnsdorp, ‘Kerstmis 1938’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1938, 5.

¹¹⁰¹ *Ibidem*, 6.

¹¹⁰² C. Rijnsdorp, ‘Over eigen werk’, ongedateerde lezing (circa 1943).

¹¹⁰³ Mededeling van Jaap Das aan Anne Schipper tijdens het interview op 2 maart 1987 in Amsterdam. Volgens Das was Rijnsdorp ‘schemerachtig in zijn uitstraling’.

¹¹⁰⁴ C. Rijnsdorp, ‘Prof. Popma over Louis Couperus’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 15 juni 1968.

Daarbij wist Rijnsdorp - als gelovig en kerkelijk-belijdend kunstenaar - vanuit zijn eigen artistieke levenspraktijk als literator en culturele volksopvoeder van de gereformeerde hoed en de kerkelijke rand. Hij praatte het calvinistisch volksdeel niet naar de mond - integendeel:

Maar de kunst- en cultuurcriticus heeft eigenlijk geen status, geen aanzien, want men 'ziet' hem niet, tenzij als houder van lezingen en als discussieleider. Het tekort van onze mensen is dat zij de cultuurkenner en de gecultiveerde persoonlijkheid niet zien dan voorzover hij een gevestigd ambt of vak vertegenwoordigt. In wezen waardeert men de verdienstelijke **burger**, niet de mens.¹¹⁰⁵

¹¹⁰⁵ *Ibidem.*

8 Een geknevelde volksopvoeder

Op de voorpagina van *De Notenkraker*, de zondagsbijlage van het socialistische dagblad *Het Volk*, publiceerde Albert Hahn Sr. in 1910 de spotprent 'De geknevelde volksopvoeder'.¹¹⁰⁶ Beeld en boodschap van de cartoonist, die onder anderen ook dr. A. Kuypers als 'dankbaar onderwerp' in diverse karikaturen voor het volk wist uit te beelden, spreken voor zich. Hahns openbare onderwijzer ligt als volksopvoeder machteloos gevloerd op de grond. Drie Amsterdamse wethouders, het 'regeerend trio', kijken minzaam en voldaan toe. Wie Rijnsdorps niet aflatend pogen het calvinistisch volksdeel cultureel te verheffen vanaf eind jaren twintig tot begin jaren zeventig van de vorige eeuw overziet, herkent in de karikatuur van Hahn treffende overeenkomsten. Gevoerd door de nazaten van het Kuypersianum - de drie notabelen uit de karikatuur symboliseren de gereformeerde voormannen en leidslieden op de levensterreinen van kerk, staat en maatschappij - ligt Rijnsdorp als volksopvoeder geketend en gekluisterd op het levensgebied van de kunst, waarbij zijn eretekens en huldeblijken de kneveling compleet maken.¹¹⁰⁷ Drie kernvragen dringen zich - in het verlengde van Kuypers vraagstuk van calvinisme en kunst in gereformeerde kring - ter afronding op bij de waardering van Rijnsdorps strategie en leiderschap als volksopvoeder tot cultuur:

1. *Op welke defensief bij het calvinistisch volksdeel liep Rijnsdorp in zijn strategie en tactiek van culturele volksopvoeding vast?*
2. *Welke knevels bonden zijn - al dan niet begeerd - leiderschap als volksopvoeder met een dubbele cultuurtaak?*
3. *Waarom offerde Rijnsdorp - op het altaar van de volksopvoeder - zijn veelbelovend scheppend kunstenaarschap op voor de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel?*

8.1 *Dopers defensief van het calvinistisch volksdeel*

Rijnsdorps strategie van volksopvoeding tot cultuur dwingt in historisch perspectief bewondering af. Volksopvoeders in de jaren dertig van de vorige eeuw beschikten nauwelijks over een theoretisch kader met bijbehorende methoden en technieken. Veelal intuïtief en in nauwe wisselwerking met de volksopvoedkundige empirie bouwden zij hun eigen praktijktheorie op. Pas in de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd de volksopvoeding formeel en materieel object van sociaal-wetenschappelijk onderzoek en methodiekontwikkeling in het vormingswerk voor volwassenen,¹¹⁰⁸ met gezaghebbende voormannen, zoals K. van Dijk, R. Hajer, T.T. ten Have, A.C.J. de Vrankrijker en H.D. de Vries Reilingh.

Rijnsdorps voor- en naoorlogse volksopvoedende cultuurarbeid bleek vrijwel geheel aan te sluiten op de theorie en praktijk van het agogisch handelingsrepertoire van het toenmalig sociaal-cultureel werk. Zijn praktijktheorie droeg vooral de signatuur van een literator, die vanuit zijn culturele antithese de socialistische leus: 'De kunst aan het volk', gekanteld had in de tegenleus: 'Het volk aan de kunst'. Deze duizeligmakende omkering bracht hem het strategisch perspectief van het bijbels-activistische *roepen* van het volk tot cultuuractie, waarbij het volk zelf tot kunstscheping werd aangespoord, en waarbij de kunstenaar als 'mond van het volk' het latent levende kunstvermogen onder volksmensen kon transformeren tot literatuur en kunst. Op deze strategie en tactiek sloten de programmalijnen en instrumenten van Rijnsdorps program van culturele volksopvoeding naadloos aan. Zijn strategisch offensief beoogde zowel samenhang in de kunstzinnige activiteiten, literair-esthetische vorming en cultuurpedagogische arbeid onder

¹¹⁰⁶ Albert Hahn Sr., 'De geknevelde volksopvoeder', in: *De Notenkraker*, Zondagsblad van *Het Volk*, jrg. 4, nr. 26, no. 3136, 26 juni 1910. Bron: BG C13/148 (prent), De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*, Amsterdam.

¹¹⁰⁷ Zie hiervoor ook de illustratieverantwoording op bladzijde 256 bij Rijnsdorps portret, geschilderd door Roeland Koning in 1973, dat het voorplat van deze dissertatie siert.

¹¹⁰⁸ Zie hoofdstuk 3 *Volksopvoeding tot cultuur*, de paragrafen: 3.2.1: 'Volksopvoeding en cultuuroverdracht', en 3.2.2: 'Vormende kracht in het culturele leven'.

gereformeerden te brengen als eenheid onder kunstenaars en cultuurdragers in hun gezamenlijk pogen het calvinistisch volksdeel aan de kunst te brengen.

Het gereformeerde volk had sinds Calvijn weinig op met kunst en cultuur, ondanks Kuypers neocalvinistische kunstrevival: kunstenaars bleven suspect. Het volksopvoedkundig manco van deze grondhouding van culturele indifferentie, eeuwenlang gevoed vanuit een geesteshouding van puriteinse wereldmijding, maakte Rijnsdorp letterlijk en figuurlijk tot een roepende in de 'culturele woestijn' van het levensgebied van de kunst. Op het massieve defensief van deze afwerende en a-muzische mentaliteit van het eigen volksdeel liep Rijnsdorp in zijn volksopvoedkundige cultuurstrategie uiteindelijk vast. Nadat hij aan het begin van zijn praktijk als literator met een bemiddelende cultuurtaak in 1933 nog optimistisch had gesteld: 'Zeker, het orthodox-Christelijke volksdeel, dat artistiek achterlijk was en grootendeels nog is, dat volksdeel kan nog wel wat bijgewerkt worden. Daar is nog werk te doen en er is ontvankelijkheid',¹¹⁰⁹ maakte hij een leven later als culturele volksopvoeder in 1975 de balans op, waarbij hij tot de negatieve slotsom kwam:

Cultureel en artistiek was - en is - ons volksdeel eer achterlijk dan voorlijk. Wel is door verbeterd onderwijs en later door radio en televisie het algemene culturele peil ongemerkt en geleidelijk verhoogd, maar zeker niet over de gehele linie. De protestants-christelijke samenleving heeft vele artistiek begaafden afgestoten.¹¹¹⁰

In *Op den Uitkijk* had Kees Klap hem bijna vijftientig jaar eerder in 1951 gevraagd: 'Is er bij ons volk echter niet een soort valse schaamte en ook geestelijke luiheid om zich aan de kunst te geven? En is de verhouding kunstenaar-publiek niet geheel verstoord?' Rijnsdorp reageerde toen al onverbloemd: 'Op beide vragen moet ik ja zeggen. Vooral de tachtigers hebben schade gedaan aan de verhoudingen. Zij hebben niet begrepen wat de allergrootsten uit de kunst steeds wel verstonden, dat zij moesten putten uit het volk.' Verwijzend naar F.M. Dostoevski en J.S. Bach stelde hij vervolgens: 'Het was natuurlijk wel een bijzondere gratie om de ongevormde gevoelens vorm te geven, de gratie van het kunstenaarschap, maar de grootsten waren toch ook weer de mond van het volk.'¹¹¹¹ Op de reactie van Klap: 'Ik geloof anders dat dit bij ons volk wel heel moeilijk is. Er is bovendien zo veel gemakzucht en vervlakking', met de cruciale vervolgvraag: 'Hoe zou ons volk tot betere kunstwaardering of -beleving kunnen komen?', antwoordde hij simpelweg: 'Wij kunnen voorlopig weinig anders doen dan eenvoudig werken en uitdragen.'¹¹¹²

Volgens Rijnsdorp liet het gebrek aan kunstzin en kunstbegrip onder het calvinistisch volksdeel zich eveneens verklaren uit de verwaarlozing van het artistieke experiment: 'Alles moet in de geijkte termen. Onze brave orthodoxe landgenoten, dominees voorop, kunnen de dingen der religie maar slecht herkennen als ze niet in overbekende formuleringen worden voorgedragen. Een provinciaal recensent heeft mij destijds vrij duidelijk voor gek verklaard',¹¹¹³ waarna hij zijn redenering vervolgde: 'De literatuur is te veel in de subjectieve hoek gedrongen en de nieuwe

¹¹⁰⁹ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 173.

¹¹¹⁰ C. van Itersen en H. van 't Veld, 'Rond de resten van een elitecultuur', interview met dr. C. Rijnsdorp over culturele ontwikkelingen gedurende de laatste 25 jaar, in: *Wapenveld 1950-1975*, december 1975. Ook opgenomen in Rijnsdorps *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 121.

¹¹¹¹ Kees Klap, 'Gesprek met Rijnsdorp. Over volk en kunst, zijn eigen werk en de regeringsopdracht over de esthetische beginselen van Calvijn', in: *Op den Uitkijk*, december 1951, 112.

¹¹¹² *Ibidem*. Als voorbeelden noemde Rijnsdorp: 'Conferenties, die een ontmoeting zijn tussen auteur en auteur, maar vooral tussen auteur en lezers, acht ik van veel betekenis. Wat pers en radio betreft, de voorlichting en de programma's konden heel wat beter. Maar eigen zou er een revival, een opwekking moeten komen, als in de tijd toen de berijmde psalmen kwamen. Die teksten en melodieën bezielde hele groepen.'

¹¹¹³ J.F. Beerens, in: *Kerkopbouw*, jrg. 7, nrs. 7-8, november-december, 1938. In dit hervormde maandblad maakte de hoofdredacteur van zijn hart bepaald geen moordkuil: 'Wij hebben voortdurend 't gevoel omringd te zijn door een paar psychopathen. 't Christelijke in dit boek bepaalt zich tot enkele bijbelwoorden, die te pas en te onpas worden aangehaald en tot een paar zinspelingen op de belijdenissen van Augustinus en Bunyan's Pelgrimsreis. Ik vond dit boek onuitsprekelijk vervelend, zonder eenige handeling, een aaneenrijging van dwaas geraas.'

calvinistische theologie te veel in de intellectualistische. Calvijn heeft eens gezegd: “wij staan als kleine schepper in de Schepping. Wij zijn geroepen tot universele activiteit binnen het geschapene.” Daartoe behoort dan ook het verwaarloosde experiment.¹¹¹⁴

In een terugblik op het ontstaan van zijn volksopvoedkundige cultuurstrategie verklaarde Rijnsdorp in 1970: ‘De leuze: kunst aan het volk, bleek voor een groot deel illusie te zijn.’¹¹¹⁵ Daarbij had hij - in navolging van de Marxisten die al vroeg hadden ‘geroepen om een eigen, proletarische kunst’ - zich omstreeks 1932 gerealiseerd dat hij ‘iets dergelijks’ wilde op christelijk cultureel gebied. Over het vraagstuk van kunst- en cultuurparticipatie binnen alle Nederlandse volksgroepen stelde Rijnsdorp relativerend: ‘Och, het is altijd maar een percentage geweest, waaraan de kunst op een of andere manier een boodschap had.’¹¹¹⁶ Ter verklaring - ook voor de culturele indifferentie bij zijn eigen volksdeel - gaf hij daarbij aan: ‘Kunst als begrip en in haar overgeleverde produkten, draagt nu eenmaal het stigma van een elite-cultuur. Ze is altijd sterk sociaal bepaald geweest. Om kunstkenner te kunnen worden waren nodig: vrije tijd, scholing, geldmiddelen, bewegingsvrijheid en natuurlijk vóór alles belangstelling, smaak, aanleg.’¹¹¹⁷ Hij riep daarbij de protestantse jongerengroep rondom *Opgang* en *Opwaartsche Wegen* in herinnering, die op literair gebied ‘zowel opvoedend als creatief’ had gewerkt, maar ‘tot een werkelijk communiceren van het christelijk volksdeel met de kunst in al haar uitingen is het nooit gekomen’.¹¹¹⁸

De facto was Rijnsdorps eigen volksopvoedkundige strategie van het bijbelse *roepen* tot kunst met de programmatische tegenleus: ‘Het volk aan de kunst’, in de praktijk van zijn cultuurdienst aan het calvinistisch volksdeel eveneens grotendeels een illusie. Het veelkoppig, massief, irrationeel en onbijbels defensief in gereformeerde kring bleek in literair-cultureel en volksopvoedkundig opzicht onneembaar voor Rijnsdorp en zijn artistieke Gideonsbende.¹¹¹⁹

8.2 *Gekneveld leiderschap als volksopvoeder op kunstgebied*

Vanaf den beginne was Rijnsdorps leiderschap als volksopvoeder met een dubbele cultuurtaak aan handen en voeten gebonden. Dat het verwaarloosde levensterrein van de kunst geen bloeiend artistiek speelveld werd of worden mocht, ondanks zijn streven naar culturele emancipatie onder gereformeerden, laat zich begrijpen vanuit een eeuwenoude voorgeschiedenis. De verleidelijke *brede weg* naar de ‘wereld van de kunst’, lag historisch ingezaaid met tal van theologische misen en dogmatische maren, die veel opbloeiende culturoidalen in de kiem smoorden, en minstens evenzovele artistieke talenten uitbanden. Ook Rijnsdorp kreeg als kunstenaar te maken met een complex van weerstanden, dat niet alleen zijn literatorschap, maar ook zijn volksopvoederschap tot cultuur knevelde en kluisterde. Daardoor raakte hij in de uitvoering van zijn cultuuropdracht dubbel gemankeerd: zowel in artistiek als in pedagogisch opzicht. In het verlengde van de metaforiek van Hahns spotprent werd Rijnsdorp door zijn eigen volksdeel - meer in het bijzonder door de leidslieden, voormannen en cultuurdragers in kerk, staat en maatschappij met hun veelal a-muzisch beleefde geloofscultuur - in zeventvoudig opzicht gekneveld.

I *Afkomst en milieu*

Rijnsdorps wieg stond niet in een sociaal-maatschappelijk en godsdienstig milieu, waarin kunst en cultuur hoogtij vierden. De strijd om het dagelijks brood overheerste bij de Kuyperiaanse *kleine*

¹¹¹⁴ Kees Klap, ‘Gesprek met Rijnsdorp. Over volk en kunst, zijn eigen werk en de regeringsopdracht over de esthetische beginselen van Calvijn’, in: *Op den Uiteijkje*, december 1951, 113.

¹¹¹⁵ C. Rijnsdorp, ‘*Kunst als communicatie. Mededeelbaar zijn of verdwijnen*’, in: *Nieuwe Leidse Courant*, 22 december 1970.

¹¹¹⁶ Rijnsdorp gaf als voorbeelden: ‘Het waren de muziekliefhebbers met hun uit de krant geknipte programma’s, de kleine middenstanders zonder catalogus in het museum, de gretige jonge onderwijzers en onderwijzeressen bij de lezingen, die vooral dingen wilden horen die hun bij de examens van pas zouden kunnen komen.’

¹¹¹⁷ C. Rijnsdorp, ‘*Kunst als communicatie. Mededeelbaar zijn of verdwijnen*’, in: *Nieuwe Leidse Courant*, 22 december 1970.

¹¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹¹⁹ Op 13 april 1938 sprak Rijnsdorp in het *Gebouw voor Chr. Belangen* te Delft voor de *Gereformeerde Jeugdcentrale* over het onderwerp ‘Culturele defensie’, gericht op vragen van de jeugd op cultureel gebied: ‘Zij kunnen er niet aan ontkomen, zij hebben op dit terrein hun plicht en roeping.’ *Gereformeerde Kerkbode*, 9 april 1938, jrg. 26, nr. 6.

lyden, die met ‘God en ere’ hun kinderen in de ‘vreze des Heeren’ groot brachten. In het kerkse, bevindelijk-gereformeerde milieu van Rotterdam-Delfshaven, zoals Rijnsdorp deze sfeer in zijn *Koningskinderen* ten voeten uit getekend heeft, groeide hij op. Zijn serieuze zoektocht naar kunst en cultuur kwam pas later op gang. Het milieu bij hem thuis was bepaald niet a-cultureel te noemen: de kinderen Rijnsdorp musicerden allemaal: zang, viool, harmonium en piano.

Ook in de gereformeerde kerk van Rotterdam-Delfshaven heerste een houding van doperse wereldmijding; culturele inertie en vrees voor onbijbelse of wereldgelijkvormige kunstuitingen kleurden het geestelijk klimaat. Grotendeels onafhankelijk van het calvinisme vormde Rijnsdorp op jonge leeftijd zichzelf op kunstgebied, met name in de klinkende kunsten van muziek en poëzie, waarbij hij een brede internationale oriëntatie ten toon spreidde. Zijn ideaal, een leven in en voor de (christelijke) kunst, bleek uiteindelijk niet haalbaar: ‘Als ik toen de gelegenheid had gehad een vakopleiding te volgen, zou ik de muziek als beroep hebben gekozen. Het blijft altijd een oude levenswond, dat dit door allerlei omstandigheden niet mogelijk is geweest.’¹¹²⁰ De kunst werd het domein van zijn avonduren. De roepende klanken van zijn kunstenaarschap weerklonken door de jaren heen steeds meer gedempt op de klankbodem van zijn volksdeel; de begeerde weerklank onder zijn gereformeerde geloofsgenoten bleef - ondanks de bijbelse scheppingsopdracht tot cultuuractie - dof en doods.

II *Autodidact en gering zelfbeeld*

Rijnsdorp heeft als gevolg van de vroege dood van zijn vader in 1908 zijn schoolopleiding niet mogen afmaken. Hij moest noodgedwongen als kostwinner aan de slag. Zijn maatschappelijke start als dertienjarige kantoorbediende was tegen de stroom in. Alles wat hij zich heeft toegeëigend aan kennis en ontwikkeling heeft hij zichzelf aangeleerd op de ‘faculteit des levens’. Op 24 december 1944 schreef hij vlak voor het slapen gaan:

Wanneer je verlangens op het gebied van studie, zelfverwerkelijking als kunstenaar enzovoort zo geheel anders zijn uitgekomen (*nooit* kan ik vergeten hoe ik als jongen van vijftien jaar tegenover het leven stond, vol verwachting, ernst, aandrift, bereidheid, ideeën, muziek, arbeidslust), dan is het geen wonder dat je je eigen oordeel gaat wantrouwen en eigenlijk niets meer voluit durft vragen of wensen.¹¹²¹

De gereformeerde jongelingsvereniging betekende voor hem - zoals voor de meeste J.V.-ers - een ware vormschool voor het leven. Zijn kantoordiploma's heeft hij zich door een jarenlange, gedisciplineerde zelfstudie eigen gemaakt. Kennis van kunst en cultuur heeft hij eveneens op eigen kracht verworven, waarbij hij op gevoel zijn leermeesters op kunstgebied koos: Beethoven, Goethe, Pascal en Nietzsche.

‘De constellatie waarin wij, jong-Protestanten, kort na de eerste wereldoorlog begonnen, is grondig gewijzigd. Vandaag hoeft men geen autodidact te zijn.’¹¹²² Met dit citaat typeerde Rijnsdorp in 1968 de veranderde levensomstandigheden, die een halve eeuw later waren bereikt. Kinderen van de *kleine lyden* konden naar de universiteit. Spreiding van kennis was een bereikbaar ideaal, ook onder de eenvoudige gereformeerden. Pas na zijn vervroegd pensioen in 1954 kreeg hij tijd en gelegenheid voor systematische (zelf)studie.

Uit zijn *Literair dagboek* blijkt dat Rijnsdorp tijdens de bezettingsjaren zeer geringschattend over zichzelf dacht en schreef: ‘Als ik nu sterf, ben ik niets’,¹¹²³ of: ‘Erin berusten een culturele “muurbloem” te zijn.’¹¹²⁴ Dit terwijl hij toen al zijn belangrijkste scheppend werk had geschreven en inmiddels was uitgegroeid was tot een van de leidende figuren op protestants literair-cultureel erf. Dit gold voor hem eveneens in zijn hoedanigheid als culturele volksopvoeder: in zijn beschouwend werk had Rijnsdorp zijn volksopvoedkundige praktijktheorie strategisch uitgedacht

¹¹²⁰ C. Rijnsdorp, ongepubliceerde en ongedateerde lezing over eigen werk (circa 1943).

¹¹²¹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 21 september 1940, 84.

¹¹²² C. Rijnsdorp, ‘In memoriam Piet Risseeuw’, in: *De Rotterdammer*, 13 juni 1968.

¹¹²³ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 21 september 1940, 85.

¹¹²⁴ *Ibidem*, 8 oktober 1940, 43

en programmatisch uitgedragen. Als autodidact en *self made man* bleef hij als mens en als kunstenaar chronisch last houden van deze zelfonderschatting. In zijn *Literair dagboek* schreef hij 26 december 1944, in het holst van de hongerwinter:

In het wetenschappelijke blijf ik dilettant; in het artistieke intellectualist (naar men zegt); in de kerkeraad een tweederangs figuur en in mijn dagelijks beroep een bruikbare en zelfstandig werkende ondergeschikte.¹¹²⁵

Het eredoctoraat van de *Vrije Universiteit* uit 1965 heeft Rijnsdorp goed gedaan; zijn erepromotie verlost hem van een complex, namelijk, 'dat hij ook iets te zeggen had en dat hij niet onder of beneden een gestudeerde stond'.¹¹²⁶ In de *N.C.R.V.*-programmagids zei Rijnsdorp in dit verband: 'Het heeft mij een basis van zelfvertrouwen gegeven. Het gaf me de kracht om door te gaan en het stimuleerde mij ook, die eer waar te maken. Zo'n erkenning laat je niet meer zo erg aan jezelf twijfelen. U moet niet vergeten, dat in onze eigen christelijke kring niet zo weggelopen werd met de cultuur.'¹¹²⁷

Sjoerd Leiker typeerde Rijnsdorps chronische zelfonderschatting en geringe zelfbeeld als zijn 'menselijk tekort': 'hij was maar een bankbediende'.¹¹²⁸ Tegelijkertijd had hij volgens Leiker veel autoriteit. Men aanvaarde hem als gezaghebbend op kunst- en cultureel gebied. Na zijn erepromotie zou Rijnsdorp consequent zijn doctorstitel voeren, tot op zijn grafsteen toe. De kwalificatie van 'gemankeerd autodidact' bleef hem echter parten spelen - echt meetellen aan de *Vrije Universiteit* en *Theologische Hogeschool* deed hij niet.

III *Kleinburgerlijk levensbesef en gereformeerde zede*

Rijnsdorp had volgens Piet Koenes een voorzichtige en aftastende levenshouding: 'Een autoriteitsvrees - een typisch gereformeerde kwaal in opzien naar titels - die zijn persoonlijkheid wellicht iets teveel had aangetast. (...) Rijnsdorp was natuurlijk gevormd door het kleinburgerlijk gereformeerd levensbesef. Daar is hij m.i. nooit helemaal uitgekomen.'¹¹²⁹ Koenes stelde dat dit levensbesef nauw aansloot op Rijnsdorps karakter. 'Een beetje een boekhouderstype. Vóór alles de zaken op een rijtje zetten, daarom durfde hij, denk ik, nooit het besluit te nemen om voortijdig zich uit zijn alledaagse beroep (op kantoor) los te maken. Daarom volgde hij braaf de cursussen om het kantoorwerk maar vóór alles goed te doen. Een angstwekkend plichtsbesef, dat m.i. zijn creativiteit in bepaalde opzichten vermoord heeft. In die zin was hij een brave, ietwat burgerlijke, angstige man.'¹¹³⁰

De zogenaamde 'gereformeerde zede' knevelde Rijnsdorps kunstenaarschap evenzeer.¹¹³¹ Vertolkten de twee hoofdfiguren in zijn scheppend werk, het 'Koningskind' Siem 't Hoen en de 'duivelskunstenaar' Eldert Holier, als romanpersonages niet de lichte en de donkere zijde van Rijnsdorps artistieke persoonlijkheid? Leefde hij als romancier - eerst in de veilige figuur van 't Hoen en later als de riskante en flamboyante Holier - in gesublimeerde vorm beide kanten van zijn kunstenaarschap uit? Opmerkelijk is dat in de recensies over *Koningskinderen* geen verband werd gelegd tussen Siem 't Hoen en Rijnsdorp, zoals dat acht jaar later in de kritiek op *Eldert Holier* wel gebeurde, en niet door de minste critici in protestantse kring.¹¹³²

¹¹²⁵ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 85. Rijnsdorp vervolgde zijn zelfbeklag met de conclusie: 'En toch heb ik soms het gevoel: zo moest het, het kon niet anders; op een of andere manier - hoe weet ik niet - komt alles met het "klimmen der jaren" meer en meer naar elkaar toe. Zo gecompliceerd, zo tegenstrijdig kunnen we niet zijn, of we moeten eens en ergens de top van de pyramide bereiken, waar alle vlakken samenkomen.'

¹¹²⁶ Mededeling van Sjoerd Leiker tijdens het telefonisch interview met Anne Schipper op 10 februari 1988.

¹¹²⁷ Klaas Koopman, *N.C.R.V.-gids*, 1974, nr. 37, 14-20 september 1974.

¹¹²⁸ Mededeling van Sjoerd Leiker tijdens het telefonisch interview met Anne Schipper op 10 februari 1988.

¹¹²⁹ Brief van Piet Koenes aan Anne Schipper, d.d. 12 september 1999.

¹¹³⁰ *Ibidem*.

¹¹³¹ R. Schippers noemde het voor de hand liggend dat de gereformeerden, 'die een wat inniger contact kregen met de cultuurontwikkeling, in moeite kwamen met de zede', waarbij hij wees op de 'met kosmische wetmatigheden samenhangende, spanning tussen cultuur en zede'. R. Schippers, *De gereformeerde zede*, 93.

¹¹³² Zie hoofdstuk 5 *Eldert Holier*, paragraaf 5.4: 'Zóó'n boek in onze kring!'

Over de knevel van de gereformeerde zede, die hem dwong een sjabloonmatig burgerlijk kunstenaar te zijn in plaats van de culturele bohémien *Eldert Holier*, bekende Rijnsdorp in een brief aan Hein de Bruin uit 1934 over deze tweestrijd tussen hemzelf en zijn alter ego:

Als ik mijn natuurdrang volgde, vanavond nog, dan liet ik vrouw en gezin in de steek en ging zwerven. Je moest eens weten hoe ik door stormen word geschud. Maar het is net als de luchtdruk op een tafel en onder een tafel, zooals we op school leerden. Er is een tegenkracht die sterker is, of soms even zwakker. Zoo lijk ik een brave, zoete jongen. Een kracht van binnen uit en een kracht van buiten naar binnen houden elkaar moeilijk in evenwicht. Vandaar soms een hartstochtelijk accent, dat de spanning verraadt, althans aan wie oog voor zulke dingen heeft. Mijn werk ontstaat aan de rand van de vernietiging.¹¹³³

IV *A-muzisch Kuiperianum*

Op diverse plaatsen in zijn werk gaf Rijnsdorp onomwonden aan dat Kuiper de man is geweest, die zijn ogen had geopend voor de culturele taak van de christen. 'Een positieve instelling jegens de cultuur niet alleen, maar ook het actieve deelnemen daaraan. En ik kan zeggen, dat ik naar vermogen heb gestreefd om dat waar te maken.'¹¹³⁴ In zijn volksopvoedend streven naar een 'positief, Christelijk-nationaal cultuurideaal', raakte Rijnsdorp door de jaren heen verstrikt in een wirwar van conflicterende opvattingen in gereformeerde kring, die rechtstreeks samenhangen met de ideologie van de *kleine luyden*: een 'ingewikkelde configuratie' van gemene gratie, dopers isolement en particuliere genade.¹¹³⁵

De betekenis van de algemene genadeleer van dr. A. Kuiper hield ten diepste in dat het dopers isolement als onbijbels werd afgewezen, waarbij de gereformeerden tot christelijke actie werden opgeroepen op 'alle terreinen des levens'; zowel op het levensterrein van kerk, staat en maatschappij, als op kunstgebied. Kuipers 'gemeene gratieleer' vormde daartoe niet alleen een religieuze rechtvaardiging, maar spoorde het gereformeerde volk evenzeer aan tot georganiseerd optreden als stimulans voor het ontwikkelen van een eigen, specifiek christelijke cultuur,¹¹³⁶ 'mede om daarmee de samenleving als zodanig van dienst te zijn'.¹¹³⁷ S.J. Ridderbos trok - cursief afgedrukt - in de paragraaf 'De gemeene gratie en cultuuractie' de afrondende conclusie: '*De cultuur kan in deze zondige wereld haar actie volvoeren dank zij het bestaan eener algemeene genade.*'¹¹³⁸

J. Hendriks concludeerde vervolgens, 'dat daarom een doperse mijding ongemotiveerd, eigenlijk zelfs onjuist is omdat dit een miskenning betekent van de gaven Gods'.¹¹³⁹ In het verlengde van Kuipers algemene genadeleer, die cultuur(arbeid) als zodanig legitimeerde, maakte het leerstuk van de bijzondere genade een eigen, specifieke christelijke cultuur mogelijk. Hij gaf daarbij aan dat vanuit de particuliere genade niet volstaan werd met een *oproep* tot cultuurarbeid, maar dat cultuurwerk als *opdracht* werd gesteld voor de verwezenlijking van een specifiek christelijke cultuur. Rijnsdorp sprak in dit verband in 1934 met enkele gelijkgestemden zelfs van een *cultuurplicht*.¹¹⁴⁰ De theologische cultuurbeschouwing van Kuiper laat zich als praktische toepassing ervan in Rijnsdorps neocalvinistisch volksopvoedkundig streven naar cultureel besef en culturele werkzaamheid voluit herkennen, mede ter legitimatie van een eigen, specifiek christelijke letterkunde en een positief, christelijk-nationaal cultuurideaal. Desondanks voelde hij

¹¹³³ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 21 juli 1934. Archief H. de Bruin, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

¹¹³⁴ Joes Odufre, 'Burger bij de gratie Gods', fotofilmportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn eredoctoraat, uitgezonden door de N.C.R.V.-televisie op woensdag 20 oktober 1965.

¹¹³⁵ Onder Kuipers leerstuk van de *Particuliere Gratie* wordt Gods bijzondere genade voor individuele gelovigen als uitverkorenen verstaan, die - dankzij het verzoenend sterven van Christus - door persoonlijke bekering en christelijke levenswandel het eeuwige leven verwerven. Dit leerstuk onderscheidt zich van Kuipers *Gemeene Gratieler*, die wijst op Gods goedheid voor alle mensen, zowel gelovigen als niet gelovigen.

¹¹³⁶ J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, VI.2, 'Enkele aspecten van de ideologie van de kleine luyden', 176-177.

¹¹³⁷ *Ibidem*, 178.

¹¹³⁸ S.J. Ridderbos, *De theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuiper*, 127.

¹¹³⁹ J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, VI.2.2, 'Gemene gratie en "dopers isolement"', 178.

¹¹⁴⁰ Verslag van de vergadering van de Rotterdamse kunst- en cultuurkring op 9 november 1934.

zich op kunstgebied in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder steeds meer ingeperkt door de houding van doperse en puriteinse wereldmijding in eigen kring - alsof door de zondeval in het paradijs in gereformeerde kring alleen nog het levensterrein van de kunst aan de vloek onderworpen bleef.¹¹⁴¹ Binnen dit a-muzisch Kuyperianum, waarin eerder nota bene door Kuyper zelf een legitieme, eigenstandige plaats was ingeruimd voor de kunst, moest Rijnsdorp zich voortdurend wapenen tegen de inerte houding van het cultureel tekort in eigen kring, waarbij bovendien zijn geestelijke vrijheid als kunstenaar en volksopvoeder in het geding raakte. Over het christelijk schrijverschap schreef hij in 1931 in dit verband veelzeggend: 'Indien de kunst haar souvereiniteit heeft in eigen kring, dan heeft ook de Christelijke schrijver, op zijn moeizaam veroverde, smalle strook grond, waar hij mag ademen en werken, zijn beetje fierheid, zijn beetje moed, zijn beetje koningschap. Hij is niemands knecht; ook dient hij niet "de kunst", maar God, in Wie schrijver en lezer zwijsend eindigen.'¹¹⁴²

Terugblikkend op het idealistische streven naar een eigen, specifiek christelijke kunst- en cultuuroefening, stelde Rijnsdorp in 1974: 'Dit ging gebukt onder de noodzaak christelijk te zijn en leed daarbij aan beperktheid van horizon. Men verlangde een of andere vorm van propaganda voor het burgerlijk christendom waaraan men deel had.' Hoewel er volgens hem op individueel niveau wel wat tot stand was gebracht dat getuigde van 'een verhoogd cultureel peil', luidde zijn oordeel desondanks vanuit eigen beleving en ervaring: 'De tegenstand is niet puur-theologisch: er spelen ook anti-culturele sentimenten mee.'¹¹⁴³ Over de kneveling van de kunstpraktijk binnen het a-muzisch Kuyperianum stelde hij vervolgens:

Letterkundige vormen die de stempel droegen van een zelfgenoegzame schoonheidsopvatting, moesten zich huwen aan een obligate propaganda voor een sterk dogmatisch bepaalde, protestants-christelijke geloofsovertuiging. De schoonheid moest zich huwen - ik gebruik dit beeld opzettelijk voor de tweede maal - aan een wél omschreven begrip van geloof en zelfs van kerk.¹¹⁴⁴

Deze geestelijke situatie had volgens hem op het christelijk-literaire streven een 'zodanig sterke stempel gedrukt, met name op haar *faits et gestes*, die door de tijd heen zich niet heeft laten uitwissen'. Uit een interview in 1977 bleek, dat Rijnsdorp zijn opvattingen over calvinisme en kunst danig had bijgesteld,¹¹⁴⁵ met inbegrip van zijn aanvankelijk gekoesterd neocalvinistisch cultuuroptimisme: 'Bach noemde het calvinisme "kunstfeindlich". Calvin liet voor de intuïtie zo goed als geen ruimte, het bewustzijn was primair. Bij Luther was er veel meer openheid naar het verbeeldingsleven en de creativiteit. Luther was een muzisch mens, Calvin was a-muzisch. Beiden drukten het stempel van hun persoonlijkheid op hun volgelingen.'¹¹⁴⁶

Vervolgens constateerde Rijnsdorp, na bijna halve eeuw trouwe cultuurdienst vanuit zijn niet aflatend pogen het calvinistisch volksdeel op te voeden tot culturele mondigheid: 'Het calvinisme is totalitair en duldt hoogstens kunst als propaganda.'¹¹⁴⁷ In *Kerst 1938* schreef hij nog fier dat wat men Calvinisme noemde bij hem 'zo'n persoonlijke en affect geladen aangelegenheid'

¹¹⁴¹ Dr. A. Kuyper, weliswaar diep onder de indruk van de vloek die de cultuur met zich meebracht, verweet deze tweeslachtigheid echter niet aan de cultuur op zichzelf, 'maar alleen aan het *misbruik*, dat de mensch van haar maakt. De cultuur blijft gemeene gratie, en één van haar doeleinden blijft: bevordering van de particuliere genade; ook al wordt dit doel door de zonde van den mensch eerder tegengestaan dan bereikt'. S.J. Ridderbos, *De theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuyper*, 131.

¹¹⁴² C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 132.

¹¹⁴³ C. Rijnsdorp, 'Kunst en boodschap', *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 131.

¹¹⁴⁴ *Ibidem*, 130.

¹¹⁴⁵ Wanneer Rijnsdorp wordt geciteerd is het zaak - mede om recht te doen aan de ontwikkeling van zijn denken in relatie tot de verhouding van calvinisme en cultuur, en daarmee aan het eigen betoog - duidelijk aan te geven of het Rijnsdorp uit de eerste, tweede of derde etappe betreft.

¹¹⁴⁶ C. van Iterson en H. van 't Veld, 'Rond de resten van een elitecultuur', interview met C. Rijnsdorp, in: *Wapenveld* 1950-1975, december 1975. Ook opgenomen in: *C. Rijnsdorp, Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 122.

¹¹⁴⁷ *Ibidem*. Aan deze conclusie voegde Rijnsdorp de opmerking toe: 'De kunst van de Gouden Eeuw kan niet rechtstreeks op het credit van het calvinisme worden geschreven.'

was, die al weer ‘een kwart eeuw levens omspannt’: ‘Ik weet niet wat ik zeg en wat ik verzwijg; mijn woorden zijn slechts klankschilfers en zwerfende scherven van het diepe en grote luiden, dat God in mij gedaan heeft. En zo heb ik toen mijn kerkleer ontdekt en diezelfde klank daarin gevonden; dat heeft mij aan de traditie gebonden en meteen daarvan vrijgemaakt, want ik ben een zoon en geen knecht.’¹¹⁴⁸ Rijnsdorp vervolgde zijn relaas, waarin hij zijn artistieke soevereiniteit als christelijk kunstenaar op bijbelse gronden verdedigde tegen de doperse en dogmatische knevelingen van zijn kunstenaarschap:

En zo ik al geen kunstenaar mocht zijn door talent, dan ben ik het door het besef van een oneindig tekort en een groot schuldgevoel. Een certificaat is in mijn hand: ik heb als schrijver dezelfde burgerrechten als de theoloog; mijn eigen hodos en methodos, mijn eigen thema's, mijn eigen strijd. Met leven en werken, met lijden en schrijven - dat soms een vorm van sterven lijkt - wil ik dat kleine plekje vrijheid verdedigen, dat den auteur van Christus' wege toekomt om in gebondenheid aan God en vrij van mensen aan vriend en vijand voor te zingen wat muziek in hem geworden is.¹¹⁴⁹

Over de leiders en voorgangers van het calvinistisch volksdeel merkte Rijnsdorp weliswaar op, dat zij zich sterk hadden beijverd voor ‘de juiste theologie, de juiste formulering van beginselen voor het politieke en sociale leven’. Zij waren echter volgens hem van mening, dat ze nog niet genoeg hadden gedaan, want er bleken nog hele streken in het land te zijn, ‘waar de kennis der waarheid bedroevend’ was, waarna de verzuchting volgde: ‘en hoe kunnen we over smaak en cultuur gaan praten, als de mensen hun belijdenis nog niet kennen en een betreurenswaardig tekort aan Schriftkennis vertoonen?’.¹¹⁵⁰ Schriftuurlijk adrem stelde Rijnsdorp, wars van deze in zijn ogen onbijbelse, culturele lijdelijkheid: ‘Het “zoekt eerst het Koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid” beteekent géén ontheffing van de cultuurtaak.’¹¹⁵¹

V *Kantoorbaan buiten de kunst*

Rijnsdorp heeft van zijn zesentwintigste tot zijn zestigste gewerkt bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*,¹¹⁵² waar hij al die jaren werkzaam was in dezelfde functie van eerste correspondent op de afdeling ‘Documentaire credieten’. Deze kantoorbaan gaf hem als kostwinner van een opgroeiend gezin met vier kinderen de hoognodige maatschappelijke zekerheid, met name tijdens de vooroorlogse crisisjaren. Tegelijkertijd bood deze vastigheid hem een zekere artistieke onafhankelijkheid: geen broodheer, maar alleen hijzelf bepaalde wat hij schreef en hoe hij zijn praktijk als literator invulde. Met de groei van zijn schrijverschap en de uitbouw van zijn literaire volksopvoedingspraktijk kwamen de kantoorbediende en de kunstenaar in Rijnsdorp steeds meer met elkaar in gedrang. Zijn zesdaagse werkweek op kantoor knevelde in tijd, aandacht en energie eveneens zijn kunstenaarschap. Anders dan bij zijn correspondentiewerk op de bank waren Rijnsdorps kwaliteiten in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder tot cultuur ten behoeve van het calvinistisch volksdeel volstrekt uniek en urgent. Gezien het nijpende cultuurvraagstuk in eigen kring stonden er ook in geestelijk-cultureel opzicht belangen op het spel, zoals hij die in zijn opstel ‘Vrijheid waartoe?’, trefzeker had geduïd en geadresseerd.¹¹⁵³

Aan Risseuw schreef Rijnsdorp op 17 april 1936 als mogelijke oplossing voor de ongunstige levensomstandigheden die hij ondervond bij de uitoefening van zijn levenstaak: ‘Ik heb soms het gevoel of ik *verhindert* word in de wijngaard te werken. Waarom garandeeren die uitgevers je niet een paar mille en de radio nog één mille en dragen je een taak op, die zeg 4 dagen in de week vult? Dan blijven er nog 2 over voor eigen werk. Maar dat schijnt nu eenmaal niet te

¹¹⁴⁸ C. Rijnsdorp, ‘Kerstmis 1938’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1939, 5-6.

¹¹⁴⁹ *Ibidem*, 6.

¹¹⁵⁰ C. Rijnsdorp, ‘De Radio en het gezin’, in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 8, mei 1939.

¹¹⁵¹ *Ibidem*.

¹¹⁵² Daarvoor was Rijnsdorp vanaf zijn dertiende bij diverse handels- en scheepvaartkantoren werkzaam in de Maasstad. Per 1 december 1918 trad hij als correspondent in dienst bij de bankiersfirma *Gebroeders Chabot*, die op 31 maart 1921 werd overgenomen door de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.*, die een eigen handelsbank nodig had.

¹¹⁵³ C. Rijnsdorp, ‘Vrijheid, waartoe?’, in: *Nationale Snijperdag*, 42-47.

kunnen. Er zijn wel van mindere dingen baantjes gecreëerd! Het kan het soms haast niet verkroppen en loop gevaar bitter te worden, wat zonde is.’

Pas in september 1954 kon Rijnsdorp door de inzet en steun van vrienden onder aanvoering van Piet Risseeuw met vervroegd pensioen om zich geheel te kunnen wijden aan zijn cultuuropvoedend werk op het levensterrein van de kunst. Diemer, die Rijnsdorp eveneens in woord en daad door de jaren heen loyaal had gesteund, schreef in zijn levensbericht van zijn gereformeerde stadgenoot: ‘We kunnen zeker stellen dat Rijnsdorp belangrijk heeft bijgedragen aan de culturele emancipatie van een volksgroep, waarin de eigen culturele waarde stellig niet ontbrak, maar veelszins sluimerend aanwezig was en wachtend om gewekt te worden.’¹¹⁵⁴ Hij plaatste daarbij tegelijk de kanttekening dat gereformeerden ‘veelal wat andere zorgen aan het hoofd’ hadden. Die maatschappelijke en financiële zorgen had Rijnsdorp weliswaar ook gekend, maar ze konden hem niet weerhouden van zijn cultuuropdracht.

VI *Neocalvinistisch kunstenaarschap*

Rijnsdorp wees herhaaldelijk op het grote verschil in gereformeerde kring tussen de kunstenaar en de (aanstaande) theologisch student: Hij ‘ondervindt nergens een tegenstand of een wanbegrip, zoals de geroepen kunstenaar die tegenkomt; zijn weg is geëffend, zijn publiek staat als het ware voor hem klaar; zijn positie is sinds eeuwen volkomen duidelijk’.¹¹⁵⁵

Vanuit zijn visie op de relatie van volk en kunst verwierp Rijnsdorp het individualistisch kunstenaarschap van de Tachtigers met hun goddelijke verering van de schoonheid. Kunst om de kunst was ijdelheid. De calvinistische kunstenaar stond voor alles in dienst van het volk, waarvan hij de mond diende te zijn. Desondanks wist de neocalvinistisch Rijnsdorp zich als kunstenaar gebonden door het estheticisme en bleef de algemene literaire norm lange tijd de maatstaf van zijn schrijverschap. Als scheppend ‘tweemens’ op kunstgebied wist hij zich met de artistieke moed der wanhoop te onttrekken aan deze literair-esthetische verleiding. Naar aanleiding van de declamatie van het geboortelied voor prinses Beatrix, dat Rijnsdorp op verzoek voor de N.C.R.V.-radio had geschreven, schreef de Anne de Vries hem op 31 januari 1938 bemoedigend: ‘Ik hoorde je zojuist je vers voordragen, waarover je al sprak in Amsterdam. Hulde, beste vriend, het was mooi en goed, vers en voordracht beide, echt naar het hart van ons Christelijk volk op deze dag. Jammer, dat de plaat in het laatst niet helemaal zuiver was.’¹¹⁵⁶ De Vries vervolgde:

Hulde voor je werk dus, maar ook voor je bereidwilligheid, je moed, om dat te doen. Velen in jouw plaats zouden er voor bedankt hebben, uit angst zich te blameren. Laten wij blijven durven, wat jij hiermee deed; laten we dicht blijven bij ons volk, bij het eenvoudige, vrome volk, het beste deel van Nederland, hun stem zijn en hun gids. Laten we maling hebben aan het begrip litteratuur, zoals het onder ons nog bestaat, ‘spielerei’ met mooie woorden, inlegwerk, leugenachtig tot in de kern. Wie het hart van het werkende volk kent, moet er de waardeloosheid van zien. De dood aan die literatuur. Wij kunnen wat beters geven, wat hartigers en voedzamers, iets wat waarachtig schoon is door zijn eenvoud en waarheid.¹¹⁵⁷

Anne de Vries, die naam had gemaakt met zijn succesroman *Bartje*, zag Rijnsdorp niet alleen als zijn oudere mentor binnen de *Christelijke Auteurskring*. Beiden begrepen dat de schrijver die het volk wilde bereiken, de gemeenschap dienen moest en niet de literatuur als individu. *Eldert Holier* markeerde als experiment zowel Rijnsdorps streven naar een specifiek christelijk-literaire kunst als het massieve wanbegrip en de culturele onmondigheid van het calvinistisch volksdeel ten opzichte van de kunst. In ‘Kerstmis 1938’ distantieerde hij zich nadrukkelijk van de daaruit

¹¹⁵⁴ E. Diemer, ‘Dr. Cornelis Rijnsdorp, 1894-1982’, in: *Rotterdams Jaarboekje* 1983, 184.

¹¹⁵⁵ C. Rijnsdorp, ‘De situatie van de scheppende kunstenaar’, in: *Bouwen en Bewaren*, 18 maart 1955, 163. Rijnsdorp gaf aan dat dit bij de toekomstige scheppende kunstenaar wel anders was, ‘zelfs als hij die argumenten te zijnen gunste uit de Bijbel heeft opgediept, worden ze vaak niet aanvaard, omdat zoveel Christenen het zuiver Bijbelse denken hebben verleerd en voor een aanzienlijk percentage uit de traditie leven’.

¹¹⁵⁶ De voordracht van Rijnsdorp was enkele dagen eerder in Hilversum opgenomen op een grammofoonplaat, zodat wanneer het prinsesje geboren was, de plaat meteen voor de N.C.R.V.-radiomicrofoon kon worden afgespeeld.

¹¹⁵⁷ Brief van Anne de Vries aan C. Rijnsdorp, d.d. 31 januari 1938.

voortvloeiende dubbelhartigheid in gereformeerde kring ten opzichte van kunstenaars: 'Maar lelijker is het, dat men in de grond van de zaak altijd weer twee dingen van ons vraagt: kunst of kunstbeschouwing in dienst van een gedachte, propaganda dus, en: een index.'¹¹⁵⁸

Op de vragen van Dingeman van der Stoep: 'Hoe denk je over dit wanbegrip? Ben je van mening, dat er niet aan te ontkomen is?', antwoordde Rijnsdorp eind 1950, dat hij 'helaas' dit inderdaad wel denken moest. 'Men moet wanbegrip aanvaarden in de kunst, evenzeer als in het leven. Wél moet de wetenschap, dat men niet enkel tot "verstandigen" (verstaanders) spreekt, werken als heilzaam correctief in de richting van soberheid, eenvoud, openheid en waarachtigheid.'¹¹⁵⁹ Maar overigens: christelijke kunst behoeft een christelijke gemeenschap, christelijke verstaanders, men moet kunnen spreken, "als tot verstandigen". Op de reactie van zijn mederedacteur van *Ontmoeting*: 'En dat kan niet, geloof je?', repliceerde Rijnsdorp, als auteur nog steeds tot in de kern van zijn kunstenaarsziel gekwetst door het massaal afwijzen van *Eldert Holier*, en waarmee - in zijn beleving - indirect ook zijn program van culturele volksopvoeding gericht op een christelijk-nationaal cultuurideaal als onbegrepen wensdroom werd afgewezen:

Och, zolang men streekromans schrijft of bepaalde milieus tekent, komt men een heel eind. De werkelijkheid vormt dan een grote steun. Maar zodra men, zoals ik in Eldert Holier deed, appelleert aan zelfstandiger en dieper begrip, zodat op de Bijbel steunende overleggingen niet in de geijkte formuleringen worden voorgedragen, is men (en niet alleen de gewone lezer, maar dikwijls ook de ontwikkelde) alle houvast kwijt en besluit dus maar dat de schrijver verwaand, duister of gek is.¹¹⁶⁰

In dit verband bekende Rijnsdorp dat hij na diverse uitvoeringen van zijn *Kerstdeclamatorium*,¹¹⁶¹ het schrijven van een *Paasdeclamatorium* had overwogen. Hij voelde zich echter geremd door de omstandigheid dat er 'zo weinig levende vraag naar dergelijke stukken bij het christelijk publiek' was. Dat kwam volgens hem 'omdat een goedkope imitatie zo gemakkelijk is samen te flansen'. Daarbij verwees hij expliciet vanuit zijn rol als scheppend kunstenaar naar de voor hem noodzakelijke wisselwerking met het publiek:

Als het publiek zo gemakkelijk te voldoen is heeft men niet het gevoel dat de beste krachten moeten worden ingespannen en dat zijn scheppen gedragen wordt door behoefte en begrip. Het maken van dit soort gemeenschapskunst luistert heel nauw. Het is dus niet zo dat er geen uitgever of radio-omroep te vinden zou zijn, die zulk een declamatorium zou willen brengen, maar de mensen, voor wie het bedoeld is, hebben er niet die behoefte aan, die zou vermogen te inspireren.¹¹⁶²

VII *Hondentrouw aan het gereformeerde volk*

Rijnsdorp bleef ondanks het knellend wanbegrip ten opzichte van kunst en kunstenaar in eigen kring de gereformeerde kerk van zijn vader trouw: een 'soort hondentrouw',¹¹⁶³ noemde hij deze eigenschap. Volgens Van der Stoep - die Rijnsdorp meer dan een half mensenleven van nabij als vriend en uitgever heeft gekend - was Rijnsdorp 'een gedrevene',¹¹⁶⁴ en - zo voegde hij er

¹¹⁵⁸ C. Rijnsdorp, 'Kerstmis 1938', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1938, 4.

¹¹⁵⁹ Rijnsdorp verwees hierbij naar de vier begrippen: sobriété, simplicité, clarté en pureté, die hij hanteerde in zijn *In drie etappen* uit 1952 - in navolging van Calvijnspecialist Léon Georges Wencelius in zijn *L'Esthétique de Calvin* - als de 'aesthetische principes' van Johannes Calvijn, waarmee hij in 1950/'51 de toenmalige protestantse literatuur en literaire kritiek toetste aan de uitgangspunten en kunstbeginselen van Calvijn.

¹¹⁶⁰ D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp, II', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november-december 1950, 54.

¹¹⁶¹ C. Rijnsdorp, *Dit wonderbaarlijk Kind*. Een Kerstdeclamatorium, 1946.

¹¹⁶² D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 12.

¹¹⁶³ A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijnsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes van Rotterdam), 4.

¹¹⁶⁴ Hierover merkte Rijnsdorp zelf op: 'Weliswaar hierdoor belemmerd, dat ik wel een kleine halve eeuw van mijn leven in dienstbetrekking geweest ben, maar dat ik toch de gezondheid, de kracht en de energie heb gehad om de kaars aan beide einden te laten branden. Het is dus wel een lange kaars gebleken te zijn.' Joes Odufré, 'Burger bij de gratie Gods', fotofilmportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn eredoctoraat, uitgezonden door de N.C.R.V.-televisie op woensdag 20 oktober 1965.

misnoegd aan toe: 'een teleurgestelde'.¹¹⁶⁵ Over zijn relatie tot het calvinistisch volksdeel had Rijnsdorp eerder opgemerkt: 'Zo kan de "gemeenschap" waarvoor ik schrijf, me niet erg vrolijk stemmen en toch kan ik haar niet loslaten. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan.'¹¹⁶⁶ Eerder had hij Risseeuw over hun gezamenlijk aanvaarde cultuurtaak geschreven: 'We zullen zoo lang mogelijk maar aan onze kleine taak blijven, omdat voor God niet het *wat* maar het *hoe* telt.'¹¹⁶⁷

Rijnsdorps ketenen en kluisters - die hem *kerkelijk* (gereformeerde kerk, Kuyperianum), *moreel* (huwelijksrouw, kleinburgerlijk levensbesef, gereformeerde zede), *artistiek* (neocalvinistisch kunstenaarschap, 'wereldse' kunstnorm) *sociaal-maatschappelijke* (afkomst, milieu, werkkring), en *psychologisch* (autodidact, zelfbeeld, hondentrouw) gekneveld hielden - beperkten de reikwijdte en slagkracht van zijn programmatische leus: *het volk aan de kunst*, waardoor zijn missie tot cultuur uiteindelijk een 'onvoltooide' bleef. Dit werd hem reeds voor de oorlog, tegen beter weten in, steeds duidelijker. In de naoorlogse jaren, met de hoop gevestigd op een nieuw levensgevoel en vervuld met de intense verwachting van een culturele doorbraak op het levensterrein van de kunst, liep Rijnsdorp tegen hetzelfde wanbegrip en dezelfde culturele indifferentie op bij het calvinistisch volksdeel als tijdens het *Interbellum* - al zijn denkkraft, zijn niet aflatende cultuurarbeid en volksopvoedende inspanningen ten spijt. In dit verband slaakte hij de verzuchting:

Het is wel eens moeilijk niet bitter te worden over een Christelijk volksdeel, dat aan zijn zeldzame onafhankelijke figuren, die het toch zo bitter nodig heeft, geen plaats weet te geven, indien ze niet de steun van een grote groep of van een aanzienlijke maatschappelijke positie hebben.¹¹⁶⁸

Hoewel Rijnsdorp in dit citaat doelde op de auteur J.K. van Eerbeek, was deze reflectie meer nog op hemzelf van toepassing. Hij was zich vanuit eigen ervaring en beleving - mede op grond van de literaire lotgevallen van zijn *Eldert Holier* - ervan bewust, dat een religieus gekleurde roeping tot kunstbeoefening en kunstscheping in een schril spanningsveld tot een anti-culturele en kleinburgerlijke levenshouding berustende, zich van quasi-bijbelse argumenten bedienende, kerkelijke opinievorming kon staan: 'Wanneer bij een Christen de drang tot het voortbrengen van kunst sterk is, is de mogelijkheid, ja de waarschijnlijkheid van een conflict geschapen.'¹¹⁶⁹ Over de scheppende kunstenaars, 'bij wie het roepingsbesef wel zeer dwingend is', schreef Rijnsdorp in 1955 vanuit zijn eigen tweestrijd tussen kerk en kunst:

De ervaring heeft geleerd, dat juist deze scheppende kunstenaars het in onze kringen vaak niet hebben kunnen uithouden en dat zij in het zware gewetensconflict tussen artistieke roeping enerzijds en verbondenheid aan de andere kant soms geen nadere uitkomst hebben gezien, dan de band met hun kerk en hun milieu door te snijden, met alle gevolgen van dien.¹¹⁷⁰

8.3 *Kunstenaar op het altaar van de volksopvoeder*

In zijn ontwikkeling van zijn kunstenaarschap nam Rijnsdorps beschouwend werk als essayist toe ten koste van zijn scheppend werk als romancier. Parallel aan dit proces van scheppen naar beschouwen was een verschuiving merkbaar in zijn taakopvatting als auteur met een

¹¹⁶⁵ Dingeman van der Stoep, 'Uit de grijze oudheid', in: Anne Schipper (red.), *Weerklank*. Dichter en gemeente, aspecten van een wederkerige relatie, themanummer van *Woordwerk*, jrg. 10, nr. 40, december 1992, 12.

¹¹⁶⁶ Dingeman van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp, II': in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 2-3, november-december 1950, 55.

¹¹⁶⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 28 september 1938.

¹¹⁶⁸ Dingeman van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp, I': in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

Rijnsdorp maakte deze opmerking in relatie tot de 'tragisch "angehauchte" figuur van Meindert Boss'. Hij noemde deze schrijver, alias J.K. Van Eerbeek, 'de geniale eenzelvige zoeker naar schoonheid en waarachtigheid in het mensenleven en in de kunst. Een waarlijk onafhankelijke geest, die onorthodoxe dingen zei om zijn grote stroeve liefde voor zijn volk te verbergen'.

¹¹⁶⁹ C. Rijnsdorp, 'De situatie van de scheppende kunstenaar', in: *Bouwen en Bewaren*, 18 maart 1955, 163.

¹¹⁷⁰ *Ibidem*.

bemiddelende cultuurtaak naar de opkomende volksopvoeder in hem. Tijdens de tweede helft van het *Interbellum*, de jaren waarin hij zich steeds meer als essayist en (muziek)criticus ontplooipte, werkte hij in zijn publieke optreden grotendeels vanuit een individuele oriëntatie. Tijdens deze vooroorlogse jaren maakte Rijnsdorp in zijn ontwikkeling als culturele volksopvoeder tevens deel uit van een collectief van kunstenaars, waarin hij een vooraanstaande en zelfs leidende rol speelde. Het omslagpunt vormde zijn betrokkenheid bij de *A.M.V.J.*-soos, met de manifestatie in 1938 met het collectief van christen-kunstenaars uit diverse kunstdisciplines als hoogtepunt.

In 1945, bij de start van zijn redacteurschap 'Kunst en letteren' voor *Nieuw Nederland*, had hij zich voorgenomen: 'Als ik al die oude dingen herlees, zie ik toch wel duidelijk dat er iets veranderd is. Wanneer ik nu weer ga schrijven, moet het anders. Niet meer het pedagogische en docerende.'¹¹⁷¹ Ondanks dit voornemen maakte Rijnsdorp zijn scheppend kunstenaarschap als auteur steeds meer ondergeschikt aan de culturele volksopvoeder in hem door de opvoedende essayist en voorlichtende criticus ruim baan te geven, met inbegrip van zijn redacteurschap van *Ontmoeting*. In de beginjaren vijftig van de vorige eeuw kon Rijnsdorp zijn opvattingen over kunst en volk in de methodisch verder ontwikkelde terminologie van de volksopvoeding gieten, met een eigen definitie van 'opvoeding tot cultuur'. Zijn verantwoordelijkheidsbesef voor het culturele heil van het calvinistisch volksdeel woog voor Rijnsdorp uiteindelijk zwaarder dan de literaire 'hemel' van het schrijverschap (*Koningskinderen*), die voor hem als kunstenaar ook een ondraaglijk 'vagevuur' kon zijn (*Eldert Holier*).

In gesprek met zijn vriend Dingeman van der Stoep stelde Rijnsdorp eind 1950, ter verklaring van de moeizame verhouding tussen de christen-kunstenaar en zijn gemeenschap, dat er een onderscheid moest worden gemaakt tussen enerzijds het prediken van het Evangelie, dat 'het zuurdesem' geeft, en anderzijds het brengen van christelijke kunst, die 'gegist brood' is. Het 'naakte Evangelie' richtte zich volgens hem op alle mensen, 'overtuigt van zonde, gerechtigheid en oordeel' en dat 'vindt geloof of verwerping':

De gekerstende kunst daarentegen geeft neerslag van gelovig geleefd leven, met de innerlijke tegenstrijdigheden, de problematiek, de worsteling van zonde en genade, van oude en nieuwe mens. Zij vraagt geen geloof, maar begrip en wel niet zozeer verstandelijk begrip als begrip des harten. Hoe zuiverder de christelijke kunst die strijd tussen zonde en genade in het mensenhart projecteert, des te meer loopt ze het risico van wanbegrip.¹¹⁷²

Rijnsdorp trok vervolgens in het verlengde van zijn beeldspraak met het zuurdesem - als kritische reflectie op het wanbegrip bij het calvinistisch volksdeel - de conclusie: '*Men durft het gistingsproces niet aan*'. Dit leidt tot een schabloneachtig Christendom, dat alleen de schablonen herkent. Bij zulk een toestand wordt de Christelijke schrijver en dichter ten eerste geremd; hij moet voor grove oren spreken waar zoveel fijne dingen te zeggen zijn.'¹¹⁷³ Ter verklaring van de noeste ijver en ongekenkende volharding waarmee hij vanuit de bijbelse scheppingsopdracht zijn dubbele cultuurtaak op kunstgebied: *artistiek* en *pedagogisch*, trachtte te verwerklijken, merkte hij desgevraagd op:

We werken niet omdat de kansen zo prachtig zijn, maar omdat we niet anders kunnen. Het is niet toevallig, dat er nog mensen zijn die geobsedeerd zijn door de idee van een christelijke cultuur en daarvoor het offer van hun leven brengen.¹¹⁷⁴

Rijnsdorp offerde als zevenvoudig geknevelde volksopvoeder zijn individueel kunstenaarschap op voor het collectief van zijn volksdeel in het perspectief van een 'positief, Christelijk-nationaal

¹¹⁷¹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 125.

¹¹⁷² D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp, II', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november-december 1950, 54.

¹¹⁷³ *Ibidem*.

¹¹⁷⁴ *Ibidem*, 57.

cultuurideaal'.¹¹⁷⁵ Hij brak niet met zijn *kerk*, maar met zijn *scheppend kunstenaarschap*: een ongekend en diep-tragisch zoenoffer.¹¹⁷⁶ Op zijn eigen berg *Moria*,¹¹⁷⁷ het massieve wanbegrip voor kunst en cultuur in gereformeerde kring, doodde Rijnsdorp zelf zijn artistieke ziel en sneed diep in eigen kunstenaarsvlees. In dit 'offer van zijn leven' maakte hij zijn individueel belang als auteur - *sans rancune* - ondergeschikt aan het voor hem hogere en urgenter belang van de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel. Aan Dingeman van der Stoep verklaarde hij - als een wankelende Eldert Holier voordat hij ruggelings in de Maas viel:

We kunnen dan misschien persoonlijk als schrijver carrière maken (en voor sommigen is dat voldoende), maar er komt geen chr.-literair *leven*, er wordt geen chr. cultuur uitgezaaid.¹¹⁷⁸ Ik heb helemaal geen behoefte aan een persoonlijke carrière, maar ik kan niet leven zonder een chr.-literaire atmosfeer, zonder een centrum, een bescheiden Monte Cassino, dat voor de verwarde en na-christelijke tijden die komen een belofte van continuïteit betekent. Als ik dit kon kopen voor de prijs van zelf totaal vergeten te zijn, zou ik mijn leven geslaagd achten.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁵ Een middenweg, die volgens Ter Braak vaak door de Jong-Protestantse auteurs werd gekozen, was voor Rijnsdorp geen keuze. 'De orthodoxe protestant, die het waagt zich cultureel te verantwoorden, zal daarom op een zeker punt bereid moeten zijn ook zijn geloofswaarheden in het geding te brengen', stelde Ter Braak (*Verzameld Werk*, 206). Rijnsdorp koos echter niet tussen 'geloof of cultuur', maar stelde het volksoepvoederschap boven zijn scheppend schrijverschap. In de jaren na zijn erepromotie in 1965 zou Rijnsdorps opvoedende rol als literair criticus steeds meer verschuiven naar de functie van cultuurcriticus met een informatieve, educatieve en voorlichtende taak.

¹¹⁷⁶ Dit offer had de rooms-katholieke componist en criticus Wouter Paap aan het slot van zijn recensie over *Eldert Holier* al min of meer voorspeld: 'Hiermede heeft hij een groote kans, wellicht de kans van zijn gansche schrijverschap, verspeeld.' Wouter Paap, 'Kroniek van het proza', H.M. van Randwijk: *Een zoon begraaft zijn vader*, C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, Roel Houwink, *Een man zonder karakter*, in: *Roeping*, jrg. 17, mei 1939, 501.

¹¹⁷⁷ De berg *Moria* (Tempelberg) was de plaats waar Abraham volgens het oudtestamentische verhaal *Genesis* 22 in opdracht van God zijn zoon Izaäk moest offeren. Izaäk werd echter door tussenkomst van een engel gered, en in zijn plaats werd een ram gebrandofferd.

¹¹⁷⁸ Over de toekomst van de christelijke cultuur antwoordde Rijnsdorp vanuit de bijbelse paradox, dat de toekomst van de christelijke cultuur haar ondergang is: 'Het graan moet in de aarde vallen en sterven, wil het in de eeuwigheid vrucht dragen. Geen erger vijand van de christelijke cultuur dan een cultuur die door het Christendom is heengegaan. Hoe verder het ontkersteningsproces voortschrijdt, des te meer verliest de wereld en "het publiek" het vermogen om de waarde en de betekenis van chr. cultuur ook maar te zien. Dat wil zeggen: de oude, gerenommeerde werken, Augustinus' Belijdenissen, Pascals "Pensées", Bachs Matthäus-Passion, Guido Gezelles vrome liederen, enz. enz., blijven wel bekend, maar ze worden misduid. Nieuw, groot, christelijk werk kan dan niet meer ontstaan, omdat de noodzakelijke achtergrond meer en meer ontbreekt. (...) De cultuur die het Christendom schept is *voorbijgaand* en heeft hier geen blijvende stad.' D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp, II', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november-december 1950, 56.

¹¹⁷⁹ *Ibidem*, 55.

Bijlagen

1 *Juryrapport Prijs der literaire kritiek*¹¹⁸⁰

C. Rijnsdorp is op 19 september 1894 te Rotterdam-Delfshaven geboren en heeft, na een muzikale opleiding te hebben genoten en een aantal handelsdiploma's te hebben behaald, vanaf 1920 in *De Spiegel*, *Stemmen des Tijds*, *Opgang* en *Opwaartsche Wegen* novellen en gedichten gepubliceerd. Behalve lekespelen, een novellenbundel en een viertal romans heeft hij sindsdien de essaybundels *Ter Zijde* (1935) en *Op zoek naar het geheim* (1954) uitgegeven, terwijl in 1951/'52 in regeringsopdracht het essay *In drie etappen* tot stand is gekomen en dit jaar (1964) een bundel opstellen, *Aan de driesprong*, zal verschijnen. Rijnsdorp was vanaf 1938 redacteur van *Opwaartsche Wegen* en sinds 1946 redacteur (mede-oprichter) van *Ontmoeting*.

Reeds uit de twintiger jaren dateert zijn actieve literaire en cultuurhistorische medewerking aan de *N.C.R.V.* en vanaf 1957 is hij lid van de interkerkelijke commissies voor de psalmberijming en voor de gezangen. Tot 1954 was hij werkzaam in het bankbedrijf; sindsdien verdeelt hij zijn aandacht en werkkraft tussen zijn poëziekroniek in het maandblad *Op den Uitkijk* (vanaf 1952) en zijn literair-critische medewerking aan *De Rotterdammer*-bladen.

Het is vooral in de twee laatstgenoemde activiteiten dat de jury voor de prijs van de literaire kritiek de aanleiding heeft gezien C. Rijnsdorp voor deze bekroning voor te dragen. C. Rijnsdorp benadert nu reeds veertig jaar het verschijnsel literatuur met rust, zorg, eerbied en onbevooroordeelde openheid in een puntige, zakelijke prozastijl; start vanuit een gedegen en grondige lektuur van de te behandelen werken, maar maakt in zijn werkwijze duidelijk dat de literaire kritiek pas boven de boekbespreking uit kan komen, wanneer zij alle vormen van overleefd estheticisme achter zich laat en het behandelde werk als menselijke zelfverwezenlijking uit de cultuurgeschiedenis ziet groeien en cultuurfilosofisch kan plaatsnemen.

Hij kan de gestelde opgave telkens weer vervullen op grond van een wellicht aangeboren, maar door een frappante openheid en in contact met werken van drie generaties auteurs bij accumulatie verworven literair aanvoelingsvermogen, waarvan hij nochtans de beperktheid blijft beseffen; en van een zeer veelzijdige, verwerkte en ter beschikking gehouden belezenheid, zowel op het terrein der letterkunde in breedste zin, als op de terreinen van muziek, geschiedenis, cultuurhistorie, wijsbegeerte en theologie; en vooral in zijn essaybundels blijkt dan nog zijn actieve belangstelling voor sociale, kerkelijke en communicatieve vraagstukken.

Hij heeft zich indien niet steeds gedragen door, dan toch altijd duidelijk verbonden gevoeld met de orthodox Protestantse gemeenschap in Nederland en zijn gaven in dienst gesteld van een groeiende openheid van dit deel van ons volk voor de Nederlandse letterkunde. Doctrinair noch opportunistisch van aanleg heeft hij vanuit een sterk persoonlijke, aanvankelijk slechts door een kleine groep geestverwanten gedeelde overtuiging, de integratie van de typisch christelijke letteren in het geheel van onze literatuur bevorderd door zowel het eigene positief te benaderen als het andere kundig te karakteriseren, zorgvuldig te plaatsen en, indien er reden voor was, eerlijk te waarderen; steeds erop wijzend en in zijn manier van benaderen duidelijk makend, dat de literatuur als katalysator en spiegel van christelijk/menselijk levensbesef gewaardeerd moet worden.

Over de vereiste aanleg en kennis beschikkend en genoemde doelstellingen realiserend heeft de, voor vele Nederlanders in het verborgene werkende en pas laat in brede kringen gewaardeerde, literator C. Rijnsdorp zich geleidelijk ontwikkeld tot een literair criticus en essayist, die op grond van de waarden welke hij als zodanig vertegenwoordigt als exemplarisch mag worden gezien en dus - naar het oordeel der jury - voor de prijs van de literaire kritiek kan worden voorgedragen.

De jury:

Pierre H. Dubois

Th. Govaert

P.J. Risseeuw

¹¹⁸⁰ *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1963-1964, 132-133.*

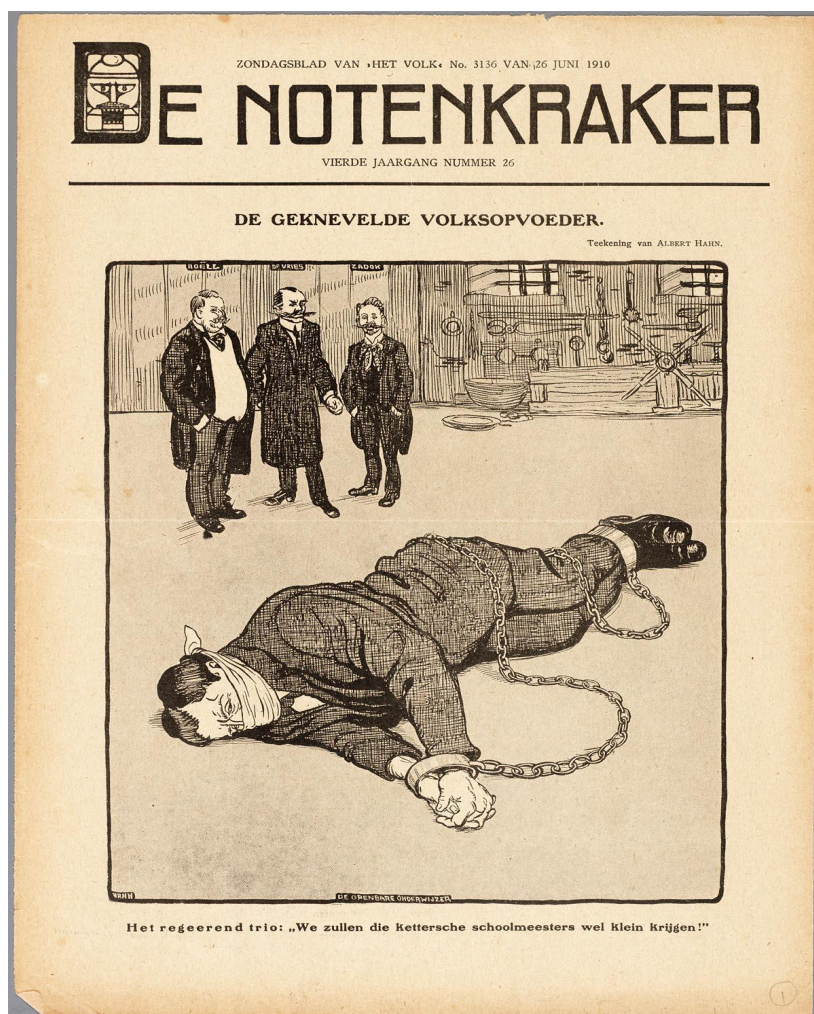
2 Laudatio prof. dr. G. Kuiper bij de erepromotie van C. Rijnsdorp¹¹⁸¹

Hooggeachte Rijnsdorp, thans ere-doctor aan de *Vrije Universiteit*, Uw literair-critische activiteit, uw creatieve werk in romankunst, poëzie, en in allerlei oeuvre-ter-gedachtenis gecomposeerd, uw bijdragen tot de moderne Nederlandse literatuurhistorie, het stond sub specie aeternitatis in dienst van ons volk en meer in het bijzonder in dienst van het protestants-christelijke volksdeel dat - opgegaan in de strijd voor onderwijs, kerk, theologie, voor staat en maatschappij - grote behoefte had aan leiding op de wegen naar de kunst: beeldende kunsten, muziek, literatuur, ... en poëzie. Er was een dreiging van vervreemding en van een vervreemd blijven van de kunst, van een verschrompeling in het esthetisch leven, van een gebrek aan begrip voor en een onzuiver waarden van de grootse, de tedere, de diep-intuïtieve werken degenen die de ritmen, de klanken, de beelden, kleuren, concrete vormen, de grootse concepties die kunstwerken opleveren, mogen vinden.

Er stonden mannen op, sedert het begin dezer eeuw, die het dreigend manco onderkennen en, onder andere, in periodieken zoals *Ons Tijdschrift* en *Stemmen des Tijds* belangstelling en inzicht trachtten te verwezenlijken. U is één hunner, zoals uw publicaties in *Opgang*, *Opwaartse Wegen*, *Ontmoeting* kunnen getuigen. In een aanvankelijk door uiterlijke levensomstandigheden niet begunstigde, maar zeer vastberaden activiteit heeft u een hoog niveau van kritisch vakmanschap bereikt dat u in staat stelde in de kringen die u in woord en geschrift bereikte, ten goede te werken. Dat deed u in de diepte, maar ook in de breedte, u niet bepalend tot literatuur en poëzie: de Schoonheid en de Kunst in het algemeen vatte u in het oog, het zuivere genieten, de verbanden met persoonlijk en maatschappelijk leven, en wel zéér die met het kerkelijk leven, gelijk onder andere blijkt uit hetgeen u deed en doet voor het psalmlied en het vrijere lied in de Kerken van ons vaderland. Zo is u geworden tot een invloedrijk man op deze levensterreinen, die de kritiek op uiterst zorgvuldige wijze beoefent, elk fenomeen, elke auteur voorzichtig en eerlijk benadert, ten volle recht wil doen, daarbij steeds uw eigen diep-christelijk overtuiging in uw oordeel betreffend, in een toegewijd pogen om ook daarin de weg te volgen die de Heer ons wijst. Uitgaande van het volk waaruit wij stammen schonk u uw publicaties niet alleen aan culturele tijdschriften die op een zekere weerklank kunnen rekenen bij een literair en artistiek ingewijde lezerskring, maar u gaf wat u te brengen had ten beste ook via de dagbladpers, via allerlei christelijke periodieken, in samenkomsten en door de radio. We kunnen ervan uitgaan dat dit allerwegen heeft medegewerkt om de goede houding te vinden tegenover allerlei uitingen van cultuur, literatuur, muziek, poëzie. Waarbij het van groot belang is en was, dat u geen concessies deed aan mode, wansmaak, vooroordeel. Niet alleen onder de literaire, maar ook onder de dagbladcritici neemt u zodoende een zeer bijzondere en eervolle plaats in. En voor de literatuurhistorici op wetenschappelijk niveau levert deze kant van uw activiteit een rijk materiaal op van welgefundeerde aanwijzingen, waar zich het waardevolle bevindt, alsmede van afwijkingen der waardeloze verschijnselen.

Trouwens, dit is niet de enige betekenis die uw werk heeft voor degenen die zich op het niveau van de wetenschap met de studie van de Nederlandse literatuur en poëzie bezighouden. Zo is onder andere uw boek *In Drie Etappen* een literair-historisch werk - al wil dat niet objectief, al moest het subjectief zijn - dat uitgebreide gegevens biedt aangaande de protestants-christelijke literatuur in ons land en belangrijke visies op auteurs en werken. Dit geschrift evenals verschillende latere publicaties, legden voortdurend getuigenis af van uw levende belangstelling ook voor nieuwe verschijnselen en nieuwe figuren. Gaf u eerst, in uw maatschappelijk zo overdruk bestaan, uw gebundelde beschouwingen over literatuur en muziek als *Ter Zijde* in het licht en daarna uw verzamelde essays over cultuur, literatuur en poëzie, terwijl u in gunstiger omstandigheden *op zoek* waart *naar het geheim*, duidelijker werd ons nog uw beeld en uw betekenis toen u zelf uw plaats aangaf *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*. Daarom prijzen wij onze universiteit gelukkig omdat ze u thans onder haar ere-doctoren mag scharen, prijs ik mij gelukkig uw promotor te mogen zijn.

¹¹⁸¹ Transcriptie van het N.C.R.V.-radioprogramma, waarin verslag werd gedaan van de erepromoties aan de VU op 20 oktober 1965. 'NCRV-geluid, Niet bekend 7895', *Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid* te Hilversum.

¹¹⁸² Bron: De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*, Amsterdam. De personen op de spotprent zijn: S. de Vries, Zadok van den Bergh en A. Roëll. Plaats: Amsterdam.

4 **Bibliografie afzonderlijk verschenen werken van C. Rijnsdorp**¹¹⁸³

I **Muziek**

- 1912 *Naïeve liedjes*. Zwei Melodien für Violine und Klavier, compositie, Steingraber Verlag, Leipzig. z.j.

II **Voordrachtstukken**

- 1932 *Eens Christens Reis*. Spreekkoor naar John Bunyan, serie 'Samenspraak en Samenspel', dr. J. Haantjes en P.H. Muller (red.), Koning's Uitgeverij N.V., Baarn, z.j.
- 1932 *Oudejaarsgesprek*. Hoorspel (onuitgegeven), uitgevoerd voor de N.C.R.V.-radio op 29 december 1932.
- 1939 *Hymne*. Muziek van Carl Maria von Weber, opus 36, op Nederlandse tekst van C. Rijnsdorp, uitgevoerd voor de N.C.R.V.-radio op 7 augustus 1939 van 17.00-17.30 uur.
- 1946 *Het verzet der Vrouwen*. Radioklankbeeld (onuitgegeven), uitgevoerd in het kader van het Nationaal Programma op 4 mei 1946 op Hilversum I en II.
- 1947 *Dit Wonderbaarlijk Kind*. Kerstdeclamatorium, J.N. Voorhoeve, Den Haag, z.j. Ook opgenomen in: *Komt allen tezamen*. Een bundel Kerstproza en - poëzie, J.N. Voorhoeve, z.j. [1950].
- 1954 *Cantate nr. 3*. Muziek Hendrik (Henk) Badings, tekst C. Rijnsdorp. Voor gemengd koor, vrouwenkoor, mannenkoor, kinderkoor, samenhang, beiaard, orgel en symfonisch blaasorkest. Geschreven in opdracht van de N.C.R.V. voor de jubileumontmoeting op 7 juni 1954.
- 1956 *Het leven is nog mooi*. Spreekkoor (onuitgegeven), geschreven voor de Bondsdag 1956 van de gereformeerde jongelings- en meisjesverenigingen, uitgevoerd op Hemelvaartsdag 10 mei 1956 in *Abby* Rotterdam.
- 1966 *Huwelijkscantate Beatrix-Claus*. Tekst C. Rijnsdorp, muziek Oscar van Hemel. In opdracht van de N.R.U.

III **Poëzie**

- 1945 *Bazuinen klinken in 't verschiep*. Bevrijdingslied, geïllustreerd door Eva Schütz, J.N. Voorhoeve, Den Haag.
- 1946 *Emmaüsgangers 1945*. Verhalend gedicht uit de hongerwinter, met tekeningen van H. Berserik, J.N. Voorhoeve, Den Haag, z.j.

IV **Verhalend proza**

Romans

- 1930 *Koningskinderen* (Koning's bibliotheek, 3^e jrg. deel 7), Koning's Uitgeverij N.V., Baarn z.j. (Er verschenen in totaal 9 afzonderlijke drukken van *Koningskinderen*: 2^e t/m 4^e druk z.j. [1930]; 5^e druk z.j. [1931], 6^e druk z.j. [1932] bij Koning's Uitgeverij te Baarn; daarna bij Bosch & Keuning, Baarn: 7^e druk z.j. [1938]; 8^e druk z.j. [1941]; 9^e druk z.j. [1952] (*Victorie*-reeks). Ook verschenen als feuilleton in het *Reformatorisch Dagblad*, van 22 oktober 2007 tot 7 april 2008 in 141 afleveringen.
- 1933 *Simon Haenhuysen*. Ein gemeinderoman aus dem kirchlichen Leben Hollands, Duitse bewerking van *Koningskinderen* door dr. Franz Düllberg, Buchhandlung des Erziehungsvereins, Johannes Meyer-Stoll, Neukirchen Kreis Mörs, z.j.
- 1938 *Eldert Holier*, Bosch & Keuning N.V., Baarn, z.j.

¹¹⁸³ Enkele manuscripten werden om verschillende redenen niet (afzonderlijk) gepubliceerd, maar waren door Rijnsdorp wel bedoeld voor zelfstandige publicatie. Ze maken integraal deel uit van zijn primaire bibliografie.

- 1942 *Het dragende land*. Een verhaal voor meisjes, verscheen als feuilleton in *Bouwen en Bewaren* in 1942. Na de oorlog verscheen in 1946 het resterende gedeelte. Niet in boekvorm verschenen.
- 1946 *Mijn Vader, Mijn Vader...*, Bosch & Keuning N.V., Baarn, z.j., 2^e druk 1947.
- 1959 *Ik volg je tot Istanboel*, Bosch & Keuning N.V., [*Opgang*-serie], Baarn. Herdruk bij Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen, 2000.
- 1970 *De Schuldige*. Een verhaal uit het begin van deze eeuw, J.H. Kok, N.V., Kampen.
- 1974 *Omnibus*. Bevat de tiende druk van *Koningskinderen*, de tweede druk van *Eldert Holier* en de derde druk van *Mijn Vader, Mijn Vader...*, gezamenlijke uitgave van Bosch & Keuning N.V., Baarn en uitgeversmij J.H. Kok b.v., Kampen, uitgebracht t.g.v. de tachtigste verjaardag van Rijnsdorp, z.j.

Novellen

- 1934 *Kostgangers Gods*, Uitg. Mij. Holland, Amsterdam, z.j.
- 1942 *Harten kwamen thuis* (onuitgegeven novellenbundel).

V Beschouwend proza

- 1935 *Het wonderbare Discours*. Brief aan een zieke over het gebed, Koningin Emma-boekjes, P.H. Muller (red.), Uitg.-Mij De Tijdstroom, Lochem, z.j.
- 1935 *Ter Zijde*. Beschouwingen over Litteratuur en Muziek, Uitg. Mij. Holland, Amsterdam.
- 1952 *In drie etappen*. Essay waarin de hedendaagse Calvinistische Nederlandse Literatuur en critiek worden getoetst aan de aesthetische beginselen van Calvijn. Geschreven in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Bosch & Keuning N.V., Baarn, z.j.
- 1954 *Op zoek naar het geheim*. Gebundelde essays, Bosch & Keuning N.V., Baarn. Verschenen t.g.v. de zestigste verjaardag van Rijnsdorp. Van de oplage werden 275 exemplaren genummerd en door de schrijver gesigneerd.
- 1964 *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*. Gebundelde essays, Bosch & Keuning, N.V., Baarn, z.j. Verschenen t.g.v. de zeventigste verjaardag van Rijnsdorp.
- 1966 *De moderne roman in opspraak*. Gebundelde kritieken, J.H. Kok N.V., (*Boeket*-reeks nr. 98), Kampen, z.j.
- 1966 *In de greep van het reus-achtige*. Een literator over calvinisme, J.H. Kok N.V., Kampen, z.j., 2^e druk 1967.
- 1968 *In het spanningsveld van de Geest*, J.H. Kok N.V., Kampen.
- 1972 *Wij zijn de vaders*. Kanttekeningen bij een overgangssituatie, J.H. Kok N.V., Kampen.
- 1973 *Balkon op de wereld*, Buijten en Schipperheijn, Christelijk Perspectief, nr. 21, Amsterdam.
- 1975 *Gefascineerd door het laatste bijbelboek*. Poging tot een 'muzische' benadering, Bosch & Keuning, (Oekumene, nr. 3), Baarn.
- 1976 *Christendom in bloei en crisis*, J.H. Kok, Cahiers voor het christelijk onderwijs, nr. 16, Kampen, z.j.
- 1979 *Veranderend Nederland onder Juliana*, Boekencentrum N.V., Zoetermeer.
- 1981 *Lage zon, lange schaduwen*. Gedachten van een hoogbejaarde, J.H. Kok, Kampen, z.j. Tiendelige reeks dagsluitingen voor de N.C.R.V.-televisie uitgezonden op: 18 en 25 april, 2, 9, 16, 23 en 30 mei, 1, 9 en 19 juni 1980.

VI Dagboeken

- 1974 *Literair dagboek (1940-1950)*, met een inleiding van dr. G. Puchinger, J.H. Kok, Kampen.
- 1982 *Laatste gedachten*, met een inleiding van Okke Jager en G.Th. Rothuizen, postume uitgave, J.H. Kok, Kampen, 2^e druk 1983.

Een volksopvoeder wordt niet geboren - hij ontstaat. Hij rijst op uit een leven in een bepaalde context, waar in retrospectief een complex van factoren, zoals afkomst, aanleg, ontwikkeling, milieu, godsdienst, identiteit, beroep, positie, tijd, plaats, maatschappij, cultuur zich laat stileren tot een biografie. Een levensverhaal, waarin de onderzoeksvraag van deze studie naar het *waarom*, het *hoe* en het *wat* van Rijnsdorps volksopvoederschap en de waardering ervan door het eigen volksdeel, uiteindelijk een tragisch en navrant antwoord vindt. In 1940 dacht de Rotterdammer Cornelis (Kees) Rijnsdorp (1894-1982), de hoofdfiguur van dit boek, dat in zijn leven geen kopij zat voor een biografie. Dit terwijl hij toen zijn metamorfose van literator tot volksopvoeder grotendeels had ondergaan, nota bene het centrale keerpunt in zijn leven als kunstenaar.

Rijnsdorp is noch als literator, noch als volksopvoeder te begrijpen zonder kennis van de diepgaande invloed en geestelijke vorming, die dr. A. Kuypers (1837-1920) op hem heeft uitgeoefend. Zijn hele leven zou hij als neocalvinist de gereformeerde beginselen niet alleen aanhangen en uitdragen, maar op het levensterrein van de kunst ook tot verdere uitbouw en bloei brengen. Met een ongekend grote behoefte aan kennis en algemene ontwikkeling groeide hij op in een godsdienstig en sociaal besloten milieu, dat hem thuis, op school en in de kerk met het bloeiende verenigingsleven van het gereformeerde Rotterdam-Delfshaven geestelijk omringde. Een veilig en kloppend leefklimaat, gekleurd door zowel de *Afscheiding* als de *Doleantie*, en gestempeld door de alom aanwezige theologie en cultuurbeschouwing van Kuypers. Tegelijkertijd vormde dit massieve Kuypersianum op het levensterrein van de kunst voor de opkomende literator Rijnsdorp een 'steen des aanstoots', die zijn levensopdracht als geroepen volksopvoeder met een dubbele cultuurtaak een onomkeerbare dynamiek verleende.

Tegen het gevaar van 'verwereldlijking' en 'sektarische versuffing' diende het calvinistisch volksdeel wakker te worden geschud en cultureel opgevoed, en tegelijkertijd moest een christelijke cultuur op eigen, objectieve basis worden opgericht. Als een van de literair en artistiek bevlogen gereformeerde jongeren beantwoordde Rijnsdorp het vraagstuk van religie en kunst in eigen kring door christelijk-letterkundig werk te leveren, zoals zijn romandebuut *Koningskinderen* uit 1930, dat grote weerklink vond bij het eenvoudige (kerk)volk. Hij beschouwde het inhalen van de culturele achterstand op kunstgebied, het kweken van cultuurbesef en activeren van het calvinistisch volksdeel tot culturele werkzaamheid als een pedagogische taak die hem als goddelijke roeping was opgelegd. De bijbelse scheppingsopdracht vormde het centrale motief van zijn volksopvoedend handelen tot cultuur, theologisch gelegitimeerd door Kuypers algemene gratieeler. Als schrijver met een bemiddelende cultuurtaak ervoer Rijnsdorp in zijn letterkundige praktijk de noodzaak van literaire (volks)opvoeding en esthetische smaakontwikkeling als cruciale randvoorwaarden voor de opbloei van een eigen, specifiek christelijke literatuur en neocalvinistische esthetica. De culturele inertie onder Kuypers *kleine luyden* bleek, afgezet tegen de culturele indifferentie bij het socialistische en rooms-katholieke volksdeel, geen specifiek calvinistische kwaal te zijn. Vanuit zijn dubbele cultuurtaak wist Rijnsdorp de kunstenaar en de volksopvoeder in hem aanvankelijk in een schrijversborst te verenigen, gericht op de verbreiding van zijn cultureel evangelie onder het calvinistisch volksdeel in een artistiek-emancipatoir perspectief.

Vanuit de socialistische leus 'de kunst aan het volk' kregen Rijnsdorps antithetische denkbeelden over de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel een eigenzinnige strategische uitwerking in de gekantelde, bijbels geïnspireerde tegenleus: 'het volk aan de kunst'. Over deze 'duizeligmakende omkering' sprak hij begin jaren dertig van de vorige eeuw begeistert in zijn lezingenpraktijk, gedachten die hij in diverse opstellen verder uitdiepte. Met name in zijn *Lantaarn*-artikelen uit 1933 kregen de contouren van zijn volksopvoedkundig denken en handelen, als blauwdruk voor zijn volksopvoedkundige praktijktheorie, inhoud en vorm in praktische programmalijnen op het gebied van muziek, voordrachtskunst en literatuur, afgestemd op het hem beschikbare instrumentarium van de *Christelijke Volks-Universiteit*, N.C.R.V.-radio,

protestantse periodieke pers en christelijk-letterkundige organisatie. In de strategische trits: van 'geven naar roepen', via 'belanghebbende naar belangstellende' naar 'delen naar deelnemen', kreeg Rijnsdorps strategie van christelijke volksopvoeding een tactisch-concrete uitwerking. Daarbij benadrukte hij het belang van levend contact tussen auteur en publiek, en wees hij op het latent kunstzinnig potentieel onder het eenvoudige volk, waarvan de christelijke schrijver de stem kon zijn, en waarin Gods stem doorklonk: *vox populi, vox Dei*.

Wie Rijnsdorp als volksopvoeder tot cultuur wil verstaan, kan *Eldert Holier* niet ongelezen laten. Een allegorisch verhaal uit 1938, dat zowel de literaire verbeelding van zijn christelijk-nationaal cultuurideaal als zijn volksopvoedkundige missie en visie belichaamde: een 'roman van het cultuurleven'. Hoe 'achterlijk' de gereformeerden volgens Rijnsdorp waren op literair-cultureel gebied toonde zijn 'letterkundige catechismus', inclusief de toepassing en nabetrachting ervan. In deze roman als literair-pedagogisch vehikel paste hij de strategische principes van zijn volksopvoedkundige praktijktheorie in zijn cultureel evangelie consequent toe. Zijn literair-esthetische verbeeldingspraktijk bleek echter grotendeels haaks te staan op de inerte, doperse levenspraktijk van het calvinistisch volksdeel op kunstgebied. Het massieve wanbegrip, dat tot Rijnsdorps grote teleurstelling in de waardering van zijn 'cultuur-fantasie' doorklonk bij publiek en pers, sprak boekdelen. In een terugblik op de ontvangst van zijn beide vooroorlogse romans gaf hij misnoegd aan dat zijn roman *Koningskinderen* weliswaar succes kende, maar dat aan *Eldert Holier* geen recht was gedaan.

Volgens Koos van Doorne, literair criticus van het dagblad *Trouw*, zou van Rijnsdorp gezegd zijn dat hij 'een aanvoerder zonder leger' was. Over doel en opbrengst van zijn 'cultureel middelaarschap' gaf Van Doorne tevens aan, dat Rijnsdorps literair-pedagogische arbeid niet tot een duidelijke letterkundige bloei had geleid. In het cultureel-educatief handelingsrepertoire van Rijnsdorp is een vijftal initiatieven te vinden, waarin hij als vermeend leider op kunstgebied zowel theoretisch als praktisch het volksopvoedkundig en literair-culturele voortouw nam. Het leger van cultuurdragers in zijn gereformeerde achterban - in alle rangen en standen - kwam daarbij echter niet geheel of geheel niet uit de stellingen. Door geen of nauwelijks gehoor te geven aan de bijbelse cultuuroopdracht en het Kuyperiaanse cultuurmandaat liet het calvinistisch volksdeel Rijnsdorp als aanvoerder in cultureel en artistiek opzicht in de steek. Deze 'culturele desertie' op het levensgebied van de kunst betrof niet zozeer het vrome volk als wel de voormannen, de 'cultuurdragers' - van uitgevers en journalisten tot predikanten, van hoogleraren en politici tot magistraten. Zij dienden in Rijnsdorps visie als publieke opiniemakers vanuit hun bijbelse cultuuroopdracht een bemiddelende taak en functie te vervullen tussen volk en kunst. De casussen handelen achtereenvolgens over het letterkundig en algemeen-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* (tussen 1936 en 1938, met Piet Risseuw en de gereformeerde uitgever J.H. Kok uit Kampen), de *A.M.V.J.*-soos te Amsterdam (van 1937 tot 1939, met H. Burger, redacteur kunst en letteren van *De Standaard*), de Boekenweek van 1953, en het daaruit volgende calvinistisch cultureel congres (tussen 1953 en 1954, met Evert Diemer, hoofdredacteur van het *Rotterdammer-Kwartet* en een deel van de gereformeerde intelligentsia), en tot slot het plan om Rijnsdorp aan te stellen als 'leider culturele vorming' voor calvinistische studenten: het toekomstig cultureel kader, aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam en aan de *Theologische Hogeschool* in Kampen (van 1953 tot 1954, wederom met Risseuw, Jaap Das en courantiër dr. E. Diemer).

Rijnsdorps decennialang in alle toonaarden geproclameerd positief, christelijk-nationaal cultuurideaal, als uiteindelijk doel van zijn literair-cultureel zendingswerk onder gereformeerden, bleek grotendeels aan dovemansoren gericht. Ondanks de publieke erkenning en wetenschappelijke bekroning van Rijnsdorps levenswerk in zijn dubbelrol als literator en volksopvoeder: koninklijk onderscheiden tot Ridder (1957) en later tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau (1974), een literaire kritiekprijs (1964) en een - mede door W.F. de Gaay Fortman bewerkstelligd - eredoctoraat in de Letteren aan de *Vrije Universiteit* (1965), lijkt miskennis de echo te vormen van de paradox van het cultureel tekort in gereformeerde kring, die zijn volksopvoedkundig manco kleurt en het failliet van zijn cultuurideaal verklaart.

Op de voorpagina van *De Notenkraker*, de zondagsbijlage van het socialistisch dagblad *Het Volk*, publiceerde Albert Hahn Sr. in 1910 de spotprent 'De geknevelde volksopvoeder'. Wie Rijnsdorps niet aflatend pogen het calvinistisch volksdeel cultureel te verheffen vanaf circa 1930 tot begin jaren zeventig van de vorige eeuw overziet, herkent in de karikatuur van Hahn treffende overeenkomsten. Gevloerd door de nazaten van het Kuyprianum - de drie notabelen op de prent symboliseren de gereformeerde leidslieden op de levensterreinen van kerk, staat en maatschappij - ligt Rijnsdorp als volksopvoeder geketend en gekluisterd op het levensterrein van de kunst, waarbij de opgespelde eretekens en huldeblijken zijn kneveling compleet maken.

Het dopers (en onbijbels) defensief van het calvinistisch volksdeel bleek in literair-cultureel en volksopvoedkundig opzicht onneembaar voor Rijnsdorp en zijn Gideonsbende. Daarbij ontbeerde hij de daadwerkelijke steun van de leidende figuren in eigen kring, die - in tegenstelling tot het schromelijk verwaarloosde domein van de kunst - op de levensterreinen van kerk, staat en maatschappij de gereformeerde emancipatie wisten te voltooien. In zijn leiderschap op kunstgebied werd Rijnsdorp in zijn emancipatoir streven naar de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel gekneveld door een zevental beperkende en belemmerende factoren: afkomst en milieu, autodidact en gering zelfbeeld, kleinburgerlijk levensbesef en gereformeerde zede, a-muzisch Kuyprianum, kantoorbaan buiten de kunst, neocalvinistisch kunstenaarschap, en hondentrouw aan het gereformeerde volk.

Rijnsdorp wist bij de aanvaarding van zijn roeping en levensopdracht dat zijn dubbele cultuurtaak als literator en volksopvoeder hem 'bloed en tranen' zouden kosten. Het grootste offer bleek zijn scheppend kunstenaarschap, dat hij als geloofsdaad opofferde op het altaar van de culturele volksopvoeder. Anders dan tal van talentvolle gereformeerde kunstenaars brak de literator Rijnsdorp niet met zijn kerk, maar met zijn kunstenaarschap. In dit 'offer van zijn leven' maakte hij zijn persoonlijk belang als auteur - berustend, zonder wrok of spijt - ondergeschikt aan het voor hem hogere en urgenter belang van de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel.

Summery *A public educator pinioned*

One is not born a public educator. One evolves into the role that emerges from a life within its own context, in retrospect a distillation of many and varied factors resulting in a biography: background, disposition, development, environment, religion, identity, profession, position, time, place, society and culture. A life story in which the *why*, the *how* and the *what* of Rijnsdorp's role as public educator, together with the appreciation voiced by its own public, eventually find their tragic and harrowing answers. In 1940, the main figure in this book, the Rotterdammer Cornelis (Kees) Rijnsdorp (1894-1982), could see no manuscript in his life for a biography. This, despite his largely completed metamorphosis from author to public educator, nota bene, the central turning point in his life as an artist.

It is impossible to understand Rijnsdorp, either as author or public educator, without knowledge of the profound influence and spiritual moulding that A. Kuyper (1837-1920) had on him. As a neo-Calvinist, he would not only adhere to and propagate the principles of the Reformed movement, but also cause the domain of art to further grow and bear fruit. Rijnsdorp had an unprecedented need for knowledge and general development. He grew up in a religious and socially isolated environment, which surrounded him spiritually, at home, at school and in the church with its flourishing social life based on the Reformed tradition of Rotterdam-Delfshaven. A safe and heartfelt environment, coloured as much by the schism as the appeal, embossed with the all-encompassing presence of the theology and cultural perceptions of Kuyper. At the same time the enormity of the Kuyper movement (Kuyperianum) was a stumbling block to the artistic life terrain of the up and coming author Rijnsdorp. This leant an irreversible dynamic to his calling in life as a public educator with a double culture task.

The Calvinist community had to be awakened to and culturally educated against the dangers of worldliness and sectarian complacency, at the same time establishing a culture on its own objective basis. As one of the literary and artistic inspired members in the Reformed youth movement, Rijnsdorp answered the problematical case of religion and art in his own circle by producing Christian literary works. For example, his first novel in 1930 *Koningskinderen*, which was enthusiastically received by the general (church) public. He saw the rectification of cultural deprivation relating to art, the nurturing of a sense of culture and the activating of cultural efficacy within the Calvinist community, as a divinely imposed didactical task. The Biblical creation command formed the central motive for his actions regarding the education of his public in all things cultural, theologically legitimized by Kuyper's notion of 'common grace'. As a writer with a mediating task concerning culture, Rijnsdorp realized the necessity for literary (public) education and ethical development of taste, as crucial constraints for the blossoming of an own, specific Christian literature and neo-Calvinistic aesthetic. When compared to the cultural indifference as seen in the socialist and Roman Catholic populations, the cultural inertia under Kuyper's *kleine luyden* (common people) appeared not to be a Calvinistic ailment alone. In his double role, Rijnsdorp was able as a writer to unite the artist and public educator in an artistically emancipated fashion, aimed at propagating his cultural gospel within the Calvinist community.

From without the Socialist slogan 'De kunst aan het volk' (The art to the people), Rijnsdorp's antithetical ideas about the cultural elevation of the Calvinist community had an idiosyncratic strategic effect on the tilted, Biblically inspired opposing slogan: 'Het volk aan de kunst' (The people to the art). In the early years of the 1930's, Rijnsdorp spoke inspiringly about this dizzying turn-about whilst lecturing, thoughts that he further explored in depth in various essays. His *Lantaam*-articles from 1933 in particular, which contained the shape of his public educator thinking and action, a blueprint for his public educator practical theory. There was content and form in practical lines for a programme in the field of music, elocution and literature, tuned to the, for him available instruments of the *Christelijke Volks-Universiteit*, N.C.R.V.-radio, the protestant periodical press and Christian literary organisation. Rijnsdorp's strategy and programme gained a tactical and concrete effect in the strategic trio: from 'giving to calling', from

‘beneficiary to the interested’ and from ‘imparting to partaking’. In this way he emphasized the importance of real contact between writer and public, and pointed to the latent artistic potential amongst the general population, who could have a voice through the Christian writer, through whom God’s voice could be heard: *vox populi, vox Dei*.

To understand Rijnsdorp as a public educator, it is essential to have read *Eldert Holier*. An allegorical novel published in 1938, a vision encompassing the literary imagination of his Christian national cultural ideal, as well as his public educating mission: a ‘novel from the life of culture’. In his ‘literary catechism’, Rijnsdorp demonstrated how backward members of the Reformed faith were in literary and cultural efficacy and contemplation. He consequently applied the strategic and tactical principles of his cultural public educating practical theory in this novel, using it as a literary educational vehicle. However, when regarding the domain of art, his literary aesthetic imagination practice appeared to clash with the Anabaptist daily experiences of the Calvinistic community. To Rijnsdorp’s great disappointment, the unforeseen misconception of his ‘culture fantasy’, during its reception by both public and press, spoke volumes. Looking back on the reception of both his pre-war novels, he declared indignantly that his novel *Koningskinderen* had admittedly known success, but that no justice was done to *Eldert Holier*.

According to Koos van Doorne, literary critic of the newspaper *Trouw*, it was said that Rijnsdorp was a ‘commander without an army’. Regarding the aim and result of his ‘cultural intervention’, Van Doorne furthermore indicated that Rijnsdorp’s literary-educational work had not lead to obvious literary prosperity. In Rijnsdorp’s repertoire are to be found five ambitions, in which he as a reputed leader in the area of art, took the initiative regarding the theory and practicality of public education regarding culture. However the army of culture bearers within his Reformed rank and file, from all walks of life, were not partially or completely revealed by the hypotheses. The Calvinist population abandoned the cultural and artistic Rijnsdorp, by partly or totally rejecting the Biblical cultural task and the Kuyperian cultural mandate. This ‘cultural desertion’ of art, related not so much to the God-fearing population, but rather to the leaders, the ‘culture-bearers’ - from publishers and journalists to the clergy, from professors and politicians to magistrates. According to Rijnsdorp, they had an arbitrary function arising from their Biblical cultural task, mediating between the public and art. The illustrations follow successively: the literary and general-cultural paper *Kunst en Leven* (between 1936 and 1938, together with Piet Risseeuw en the Reformed publisher J.H. Kok from Kampen), the *A.M.V.J.*-society in Amsterdam (from 1937 to 1939, together with H. Burger, art and literature editor of *De Standaard*), the ‘Boekenweek’ of 1953, and the resulting following Calvinist cultural congress (between 1953 and 1954, together with Evert Diemer, chief editor of the *Rotterdammer-Kwartet* newspapers and part of the Reformed intelligentsia), and lastly the plan to appoint Rijnsdorp as ‘head of cultural development’ for Calvinist students: the future cultural framework within the *Vrije Universiteit* in Amsterdam and the *Theologische Hogeschool* in Kampen (from 1953 to 1954, with once again Risseeuw, Jaap Das and publisher dr. E. Diemer).

Even after decades of proclaiming the positive, Christian cultural-ideal in all manner of ways, with the ultimate aim of a literal-cultural mission under Reformed believers, Rijnsdorp’s message seemed for the most part to fall on deaf ears. Despite public recognition and scholarly crowning of Rijnsdorp’s lifework in his double role as author and public educator: a royal decoration as a ‘Ridder’ (Knight, 1957) and later as ‘Officier in de orde van Oranje-Nassau’ (Officer, 1974), a literary critics’ prize (1964) and - partly owing to the efforts of W.F. de Gaay Fortman - an honorary degree in literature from the *Vrije Universiteit* (1965), misunderstanding seems to form the echo of the cultural deficiency in his own religious circle, colouring his public educating flaw and declaring the bankruptcy of his cultural-ideal.

In 1910 Albert Hahn Sr. published a cartoon, ‘The public educator pinioned’, on the frontpage of the *Notenkraker*, the Sunday edition of the Socialist newspaper *Het Volk*. Those who follow Rijnsdorp’s unceasing efforts from about 1930 until the 1970’s, aimed at elevating culture within the Calvinist community, recognise striking similarities with the caricature as penned by

Hahn. Struck down by the descendants of the 'Kuyperianum' - three notables symbolizing the domains from without the Reformed mindset, the church, state and society - Rijnsdorp lay chained and shackled within the domain of art, whereby honourable decorations and accolades completed his disenfranchisement.

The Anabaptist (and un-Biblical) defensive attitude of the Calvinist community towards literary-cultural and public education aspects, appeared to be insurmountable to Rijnsdorp and his small group of cultural allies. As a result, he lacked real support from leading figures in his own circle, who - in contrast to the grossly neglected domain of art - were able to accomplish emancipation in the areas of church, state and society. In his leadership in the area of art, while trying to elevate culture within the Calvinist community, Rijnsdorp became shackled by seven restrictive and obstructive factors: his background and environment, the self-taught man and low self-esteem, narrow-mindedness and Reformed custom, inartistic and unaesthetic Kuyperianum, his officejob outside the domain of art, neo-Calvinist artistic practice, and his doglike devotion to the Reformed community.

When accepting his calling and life's mission, Rijnsdorp knew that his double culture-task as writer and public educator, would involve 'blood and tears'. His creative-artistic practice would appear to be his biggest sacrifice, offering it as a deed of faith on the altar of the cultural educator. The writer Rijnsdorp did not break with his church, as many other talented Reformed artists had done, rather he broke with his artistic soul. In this 'life offering', he made his personal importance as an author - consensual and without grudge or regret - subordinate to the for him higher and more urgent importance of the cultural elevation of the Calvinist community.

Archieven

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1880-heden),

Universiteitsbibliotheek, *Vrije Universiteit*, Amsterdam

- Archief C. Rijnsdorp
- Archief P.J. Risseuw
- Archief E. Diemer

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

- *Volksopvoeding*. Nederlands-Belgisch Tijdschrift voor Sociaal-Cultureel Groepswork (1952-1972)

Kabinet B&W, Rotterdam

- Correspondentie koninklijke onderscheiding C. Rijnsdorp

Kanselarij der Nederlandse Orden, Den Haag

- Dossier koninklijke onderscheiding C. Rijnsdorp

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

- *Nijhoff's index op Nederlandsche periodieken van algemeene inhoud*, in 1961 voortgezet als *Nijhoff's index op Nederlandse en Vlaamse periodieken* (1920-1970)
- N.C.R.V.-Omroepgids (1974-1982)

Literatuurmuseum, Den Haag

- Archief H. de Bruin
- Archief G. Kamphuis
- Archief K.H. Heeroma
- Archief C. Rijnsdorp

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum

- N.C.R.V.-Omroepgids (1925-1941)
- Radio- en TV-opnamen C. Rijnsdorp

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam

- Archief Bijzondere Rechtspleging

Stadsarchief Rotterdam

- Archief Ons Huis
- Archief Rotterdamse Volksuniversiteit
- Archief Christelijke Volksuniversiteit
- Archief Gereformeerde Kerk Rotterdam
- Archief Vereniging/Stichting *Ons Huis*

Websites

www.dbnl.nl

www.delpher.nl

www.digibron.nl

www.erfgoedleiden.nl

www.hetutrechtsarchief.nl

www.kb.nl

www.stadsarchief.nl

Interviews¹¹⁸⁴

Adema, J.G. (ds.) - 28 februari 1987, Heelsum
Barnard, W. (dr.)/Guillaume van der Graft - 11 maart 1989, Den Haag
Berghout, Phia - 14 februari 1987, Doorn
Besten, A. den (dr.) - 13 februari 1992, Driebergen
Booij, Th. - 26 januari 1990, Apeldoorn
Bouman, A. (mr.) - 19 februari 1992, Eelde
Das, J. (drs.) - 2 maart 1987, Amsterdam
Diemer, E. (prof. dr.) - 30 september 1986, Rotterdam
Dubois, P.H. - 8 juni 1992, Den Haag
Ent, H. van der (drs.) - 18 maart 1990, Apeldoorn
Eyck, A. van - 7 juni 2009, 's-Graveland
Geerink Bakker, M. (drs.) - 28 juni 1991, Hoevelaken
Goede, B. de (prof. mr.) - 4 maart 1987 (telefonisch)
Glimmerveen, H. (drs.) - 27 juli 1991 (telefonisch)
Govaert, Th. - 10 november 1987 (telefonisch)
Groot, J.H. de - 14 september 1987, Doorn
Gruppelaar, L. - 13 november 1989, Rotterdam
Gulik, E. van (drs.) - 17 juni 1991 (telefonisch)
Haan, I.F. de (Frank Daen) - 20 december 1988, Breda
Hazeu, W. (dr.) - 12 september 1993, Baarn
Hofman, E. (dr.) - 23 oktober 1980, Gouda
Houwink, R. (mr.) - 6 augustus 1987, Zeist
Jong Ozn., K. de (drs.) - 13 oktober 1987, Rijswijk
Kamphuis, G. (drs.) - 7 oktober 1986, Den Haag
Kleisen, J. (drs.) - 25 oktober 1987, Rijswijk
Koning, Ella - 27 juni 1990, Wassenaar
Korhuys, Piet/Willem Evers - 5 maart 1987, Den Haag
Kraan, R.G.K. (dr.) - 20 april 1989, Oegstgeest
Kuiper, D.Th. (prof. dr.) - 20 januari 1987, Den Haag
Kuitert, H. (prof. dr.) - 30 september 2011, Amstelveen
Leiker, Sjoerd - 10 februari 1988 (telefonisch)
Lievart, Inge - 14 mei 1992, Den Haag-Scheveningen
Molen, W.J. van der - 11 november 1988, Utrecht
Ockema, J.C. - 2 oktober 1988, Rotterdam
Peursen, C.A. van (prof. dr. mr.) - 20 augustus 1990, Den Haag
Puchinger, G. (dr.) - 14 mei 1986, Amsterdam
Rijnsdorp C. (dr.) - 12 november 1981, Rotterdam
Rijnsdorp, Ulrica (drs.) - 30 mei 1987, Leiden
Risseeuw-Passchier, Jannie - 25 april 1989, Den Haag
Schenkeveld, M.H. (prof. dr.) - 8 januari 1995, Amstelveen
Schop, C. (dr.) - 6 juni 2009, Rotterdam
Schulte Nordholt, J.W. (prof. dr.) - 11 maart 1989, Den Haag
Stoep, D. van der - 3 maart 1987, Baarn
Wal, J. van der (ds.) - 31 maart 1987, Rotterdam
Werkman, H. (dr.) - 15 september 1982, Amersfoort
Zijlstra, J. (ds.) - 5 oktober 1987, Amsterdam

¹¹⁸⁴ Bij diverse geïnterviewden zijn meerdere bezoeken afgelegd. In dit overzicht is alleen de datum van het eerste gesprek vermeld. De meeste interviews werden bij bovenstaande personen thuis afgenomen.

Literatuur

- Adang, Marc, *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, 1903-1928*, Aksant, Amsterdam, 2008.
- Adang, Marc, 'Geloovigen in de kunst en - in het volk. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk (1903-1928)', in: Christianne Smit (red.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870*, Bert Bakker, Amsterdam, 2008, 89-122.
- Adorno, Theodoor W., *Opvoeding tot mondigheid*, Spectrum Utrecht/Antwerpen, 1971.
- Algra, H., *Het wonder van de negentiende eeuw*. Over vrije kerken en kleine luyden, T. Wever B.V., Franeker, 1966 (zesde druk, 1976).
- Algra, H., C. Rijnsdorp en B. van Kaam, *Vrij en gebonden; 50 jaar N.C.R.V.*, Bosch & Keuning nv, Baarn, 1974.
- Amelink, Agnes, *De gereformeerden*, Bert Bakker, Amsterdam, 2002.
- Anema, S., *In 's Levens Opgang*, D.A. Daamen, Rotterdam, 1907.
- Anema, S., *Moderne kunst en ontaarding*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1926.
- Anema, S., *Wat verzen en proza*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1926.
- Anema, S., *Wat bracht ons Wencélus' 'l'Esthetique de Calvin'?*, uitgeverij De Graafschap, Aalten, z.j. [1940].
- Augustijn, C., *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*, C. Augustijn, J.H. Prins, H.E.S. Woldering (red.), Meinema, Delft, 1987.
- Bakker, B., B. de Goede en G. Kamphuis, *Spectrum. Bloemlezing uit de poëzie van Jong-Protestantsche dichters*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1936.
- Bakker, B. en W. Gijsen, *Van Randwijk*, themanummer *Maatstaf*, 1-2, april/mei 1968, Daamen nv, Den Haag, 1968.
- Bakker, S., *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1985.
- Bakker, Nelleke, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*, Verloren, Hilversum, 2006.
- Bavinck, H., *De opvoeding der rijpere jeugd*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1916.
- Becker, Frans, 'Breng de kunst terug in het onderwijs; in het voetspoor van Boekman', in: *Sc&D*, nr. 7/8, 2011, 95-101.
- Berger, Peter L. en Brigitte Berger, *Sociologie. Een biografische opzet*, Ambo, Baarn, 1988.
- Berkelaar, Wim, 'Het is ons een eer en een genoegen'. Eredocoraten aan de Vrije Universiteit sinds 1930, Meinema, Zoetermeer, 2007.
- Beugelsdijk, F. en S. Miedema, *Pedagogiek in meervoud. Wegen in het denken over opvoeding en onderwijs*, Fons Beugelsdijk en Siebren Miedema (red.), Van Loghum Slaterus, Deventer, 1985.
- Blende, Hugo de, en Fred Dhont, 'Sociaal-culturele praktijken', in: Yves Larock (red.), *Spoor Zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*, Academia Press, Gent, 2005.
- Blokker, Jan, 'Verheffen tegen de bierkaai: tussen Shakespeare en Johnny Jordaan', in: Daan Dijkstra (red.), *Verheffend, vooruitstrevend, verstrooiend. Vijfenzeventig jaar 'Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs'*, Balans, Amsterdam, 2000, 46-58.
- Boekman, Emanuel, *Overheid en kunst in Nederland*, Boekmanstichting/Van Gennep, Amsterdam, 1939 (1989, derde druk).
- Booij, Thijs, *Een stille omwenteling*, Het gereformeerde leven in onze jeugd, W. ten Have N.V., Amsterdam, 1956.
- Bosma, Hendriekje en Ad Tervoort, *Kopstukken van de VU 1880 - 2010*. 130 jaar Vrije Universiteit, Amsterdam, 2010.
- Bouman, A. en Thijs Booij, *Gereformeerden, waarheen?* Inleiding tot een gesprek over de koers van het gereformeerde leven, J.H. Kok, N.V., Kampen, 1951.
- Braak, Menno ter, *Verzameld Werk*, VI, M. van Crevel, H.A. Gomperts, G.H. 's-Gravensande (red.), G.A. van Oorschot, Amsterdam, 1950.

- Bregman, C., 'Bezinning op christelijke literatuur in Opwaartsche Wegen', in: *Radix* jrg. 2, nr. 1. januari 1979, 1-22.
- Bregman, C., *Klankbord. Een geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, De Groot Goudriaan, Kampen, 1992.
- Brinkman's Catalogus van boeken en tijdschriften, Alphen aan den Rijn, 1981.
- Bruijn, J. de, *Een land nog niet in kaart gebracht*. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940, J. de Bruijn (red.), HDC, Amsterdam, 1987.
- Bruijn, J. de, *Abraham Kuiper - leven en werk in beeld. Een beeldbiografie*, HDC, Amsterdam, 1987.
- Bruijn, J. de (red.) *Bepaald gebied*. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940, Ten Have, Baarn, 1989.
- Bruijn, J. de, *Kuiper in beeld*, Stichting Monument Abraham Kuiper, Dordrecht, 2006.
- Busato, V., e.a., Vier grondleggers van de pedagogiek; Ph. Kohnstamm, M.J. Langeveld, H.W.F. Stellwag en S. Strasser; Vittorio Busato, Mineke van Essen en Willem Koops (red.), Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam, 2015.
- Buskes, J.J., *Vier vrienden*, SemperAgendo N.V., Apeldoorn, 1971.
- Cnossen, Taeke, *Mensen en meningen. Journalistieke en politieke herinneringen*, Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 1968.
- Court, W. de la, *Openbare bibliotheek en permanente educatie*, H.D. Tjeenk Willink, Groningen, 1974.
- Damme, D. van, *Universiteit en volkswontwikkeling. Het 'hooger onderwijs voor het volk' aan de Gentse Universiteit (1892-1914)*, 1983.
- Das, J., e.a., *Voedlijn*. Een verzameling gedichten bijeengebracht door J. Das, J. van Doorne en P.J. Risseuw, Bosch & Keuning N.V., Baarn, z.j. [1954].
- Dee, J.J.C., K. Schilder. *Zijn leven en werk*, deel I (1890-1934), Oosterbaan & Le Cointre, Goes, 1990.
- Deursen, A.Th. van, *Een boeksteen in het verzuild bestel*. De Vrije Universiteit 1880-2005, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005.
- Diemer, E., 'De Rotterdammer-kwartetbladen', in: *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers*, B. van der Ros (red.), J.H. Kok, Kampen, 1993.
- Diemer, E., 'Enkele opmerkingen over krant, journalist en lezer', in: B. van der Ros (eindredacteur), *Het christelijk dagblad in de samenleving*, J.J. Groen en zoon, Leiden, 1991.
- Diemer, E., 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, 1894-1982', in: *Rotterdams Jaarboekje 1983*, Rotterdam 1983.
- Dijk, A.J. van en Jan H. de Groot (red.), *Stille opvaart*. Verzen bijeengebracht uit het werk van jongere christelijke dichters, U.M. Holland, Amsterdam, 1930.
- Dijk, K. van, *Radio en volkswontwikkeling*, Van Gorcum, Assen, 1953.
- Dijkman, Daan (red.), *Verbeffend, vooruitstrevend, verstrooiend*. Vijfenzeventig jaar 'Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs', 1925-2000, Balans, Amsterdam, 2000.
- Dishoeck, A.M.E. van, Cornelis Veth, C.J. Kelk (1932) *Geschenke*. Bijdragen van Nederlandsche schrijvers en schrijfsters bijeengebracht ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 7-14 mei 1932, Zaltbommel/Amsterdam.
- Dresden, S., 'Problemen der dagboekliteratuur', in: *Bezonken avonturen*, J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 1949.
- Dresden, S., *De structuur van de biografie*, Bert Bakker, Daamen N.V., Den Haag, 1956.
- Eekhout, Jan H., *Werk. Het boek der Jong-Protestantsche letterkunde*, J.H. Eekhout (red.), 's-Gravenhage z.j. [1936].
- Eekhout, Jan H., e.a., *Moderne Nederlandsche Religieuze Lyriek*, bijeengebracht en verzameld door Jan H. Eekhout en A.J.D. van Oosten, N.V. Uitgevers-Mij 'De Tijdstroom', Lochem, z.j. [1938]
- Endedijk, H.C., *De gereformeerde kerken in Nederland*, deel I, 1892-1936, J.H. Kok, Kampen, 1990; *De gereformeerde kerken in Nederland*, deel II, 1936-1975, J.H. Kok, Kampen, 1992.

- Ent, H. van der, *Literatuur en ethiek*, H. van der Ent (red.), J.H. Kok, Kampen, 1977.
- Enzinck, Willem, *De dichter bidt*. Bloemlezing uit de Nederlandse gebedslyrick, samengesteld door Willem Enzinck, Boektreks 37, J.H. Kok N.V., Kampen, 1961.
- Fokkema, R.L.K. en G. Kamphuis, *Gerrit Achterberg*. Briefwisseling met Gerrit Kamphuis. Bezorgd door R.L.K. Fokkema, Gerrit Kamphuis en met medewerking van Joost van Vleuten, Querido, Amsterdam, 1987.
- Fokkema, R.L.K. en Joost van der Vleuten, *Gerrit Achterberg. Briefwisseling met zijn uitgevers* Bert Bakker, A.A. Balkema, C.A.J. van Dishoeck, A. Marja, A.A.M. Stols & Jan Vermeulen, deel I: Briefwisseling; deel 2: Toelichting, bezorgd door R.L.K. Fokkema en Joost van der Vleuten, Querido, Amsterdam, 1989.
- Fontijn, Jan, 'Keerpunten in een leven', in: *Bespottelijk maar aangenaam*. De biografie in Nederland. Amsterdam. Arjen Fortuin en Joke Linders (red.) en Elsbeth Etty (voorwoord), Bas Lubberhuizen, Amsterdam, 2007.
- Fortuin, Arjen en Joke Linders, *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland*. Arjen Fortuin en Joke Linders (red.) en Elsbeth Etty (voorwoord), Bas Lubberhuizen, Amsterdam, 2007.
- Galesloot, Hans, *Omdat leren leuk is*. Honderd jaar volksuniversiteiten, 1913-2013, Walburg Pers, Zutphen, 2013.
- *Gedenkboek, uitgegeven ter herinnering aan het 40-jarige bestaan van den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerden Grondslag, 1888-1928*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1928.
- *De Gemeenschap: 1925-1941*, Schrijversprentenboek 24, Th.A.P. Bijvoet, S.A.J. van Faassen, Daniel de Lange, Kees Nieuwenhuijzen, Harry Scholten (red.), Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage, 1986.
- Gent, B. van, *Andragologie en voorlichting. Algemene andragologie en voorlichtingswerk als vorm van andragogische arbeid*, Boom, Meppel, 1973.
- Gent, B. van, *Algemene andragologie. Welzijnswerk als object van studie en onderzoek*, Boom, Meppel/Amsterdam, tweede druk, 1979.
- Gent, B. van, en T.T. ten Have (red.), *Andragologie*, Samson, Alphen aan den Rijn, tweede druk, 1977.
- Gent, B. van, *Basisboek andragologie: een inleiding tot de studie van het sociaal en educatief werk met volwassenen*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1991.
- Gent, Bastiaan van, 'De esthetisering van de volksopvoeding: de invloed van John Ruskin en William Morris in Nederland', in: *Boekmancabier*, deel 5, nr. 16, juni 1993, 178-204.
- Gent, B. van, *Lessen in schoonheid. Opstellen over de samenhang van kunst en educatie*, Boom, Amsterdam/Meppel, 1995.
- Gent, B. van, 'Een riskante mythe. Volksopvoeding en volksgemeenschap', in: *Pedagogisch Tijdschrift*, jrg. 22, nr. 1-2, 1997, 23-37.
- Goot, Yko van der, *Radio. Het rijk van het oor*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1992.
- Graft, Guillaume van der, *Verzameld betoog*, De Prom, Baarn, 1989.
- Groot, Jan H. de, 'Opwaartsche Wegen 1923-1940. Christelijk Letterkundig Tijdschrift. De beweging van de Jong Protestantse Letterkundigen', in: *Kruispunt*, jrg. 27, nr. 109, september 1987, 2-48.
- Grosheide, F.W., *Kuypers geloofsstuk: rede ter herdenking van het eeuwfeest van Dr. Kuypers geboortedag, in een daartoe belegde openbare zitting van den Senaat der Vrije Universiteit, uitgesproken door dr. F.W. Grosheide*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1937.
- Ham, J. van, *Protestantse poëzie na '80*, deel I, N.V. Dishoeckje nr. 54, uitg. C.A.J. van Dishoeck, Bussum, z.j., [1941]; *Protestantse poëzie na '80*, deel II, N.V. Dishoeckje nr. 55, uitg. C.A.J. van Dishoeck, Bussum, z.j. [1942].

- Ham, J. van, 'Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880', in: *De Werkplaats* 1, 1936: 82-91, 184-189, 278-281, 365-374.
- Harinck, G., *K. Schilder, een keuze uit zijn werk*. Ingeleid en toegelicht door drs. G. Harinck, J.H. Kok, Kampen, 1989.
- Harinck, George, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940*, Ten Have, Baarn, 1993.
- Harinck, George, *Abraham Kuyper, Het Calvinisme*. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N.J.) gehouden, bewerkt en ingeleid door George Harinck, Aspekt, Soesterberg, 2002.
- Harinck, G. en D.Th. Kuiper, *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers*, Meinema, Zoetermeer, 1999.
- Have, T.T. ten, *Vorming*. Handboek voor sociaal-cultureel werk met volwassenen onder redactie van prof. dr. T.T. ten Have uitgegeven ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, J.B. Wolters, Groningen, 1959.
- Have, T.T. ten, *Klein bestek der agologie*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1968.
- Have, T.T. ten, *Andragogie in blauwdruk*, H.D. Tjeenk Willink, Groningen, 1973.
- Have, T.T. ten, *Andragogie, een terreinverkenning*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1974.
- Hazeu, Wim, *Gerrit Achterberg*. Een biografie, Open Domein, nr. 18, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1988.
- Heeroma, K., *Het derde Réveil. Honderd verzen van Jong-Protestantse dichters*. U.M. Holland, Amsterdam z.j. [1934].
- Heeroma, K., *Reünie van Jong-Protestantse dichters*. Met een inleiding van dr. K. Heeroma, Elckerlyc-boekjes no. 8/9, Bosch & Keuning, Baarn, z.j. [1939].
- Hendriks, J., *De emancipatie van de Gereformeerden*. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel, Samson, Alphen aan den Rijn, 1971.
- Herpen, Jan J. van, *Hilversum was wel een mis waard. De verzuiling in de prille radio 1924-1925. Radio in dienst van de kerk*, Flanor, Hilversum, 2001.
- Hoek, Gerard H. (1962) *'Hier Hilversum, de N.C.R.V.'* *Wee en wel ener omroepvereniging*, Nederlandse Christelijke Radio Vereniging, [Wageningen], 1962.
- Hogenkamp, B., S. de Leeuw en H. Wijfjes, (red.), *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, 2012.
- Houwink, R., *Overzicht van de hedendaagsche Nederlandsche letterkunde*, P. Noordhoff N.V., Groningen-Batavia, 1932.
- Houwink, R., *Rondom het boek* 1935. Geschenk ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 30 maart - 6 april 1935, uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandels, Utrecht/Amsterdam, 1935.
- Houwink, R., *Rondom het boek* 1936. Geschenk ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 28 maart - 4 april 1936, uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandels, Utrecht/Amsterdam, 1936.
- Huizinga, J., *In de schaduw van morgen*. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd, H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem, derde herziene druk, 1935.
- Huizinga, J., *Geschonden wereld*. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving, H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem, tweede druk, 1945.
- Ingwersen, A., *Wee mijn volk*, N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers-Maatschappij, Amsterdam, 1935.
- Jager, Okke (1966), *Kom haastig!* Gedichten over de wederkomst van Jezus, verzameld en ingeleid door Okke Jager, J.H. Kok N.V., Kampen, 1966.
- Janse, C.S.L., *Bewaar het pand*. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden, Den Hertog B.V., Houten, 1985.

- Jong, Martin G.J. de, *Over kritiek en critici, Facetten van de Nederlandstalige literatuurbeschouwing in de twintigste eeuw*. Lannoo, Amsterdam, Tiel, 1977.
- Jong Ozn., K. de, en B. de Jong, (red.), *Katern I. Bijdragen op het grensvlak van kunst, cultuur en geloof*. J.H. Kok, Kampen, 1992.
- Jong Ozn., K. de, *Zij zullen het niet hebben. De geschiedenis van het Friesch Dagblad*, deel 1, 1903-1935, J.H. Kok, Kampen, 2003.
- Kaam, B. van, *Flex, Parade der mannenbroeders*. Protestants leven in Nederland, N.V. Gebr. Zomer & Keunings Uitgeversmaatschappij, Wageningen, 1964.
- Kaam, B. van, *Flex, Opstand der gezagsgetrouwen*. Mannenbroeders & Zonen in de jaren 1938-1945, N.V. Gebr. Zomer & Keunings Uitgeversmaatschappij, Wageningen, 1966.
- Kalmthout, Ton van, *Muzentempels: multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 1998.
- Kamphuis, G., *De Weegschaal*. Essays van Protestantsche letterkundigen, bijeengebracht door Bert Bakker, Barend de Goede en G. Kamphuis als tweede deel in de reeks Protestantsch-Christelijke Kunst, uitgeverij J.H. Kok N.V., Kampen z.j. [1936].
- Kamphuis, M. (e.a.) *Om de leefbaarheid van het bestaan*, Kaleidoscoop-reeks voor het maatschappelijk en sociaal-cultureel werk, nr. 3, De Tijdstroom, Lochem, 1959.
- Karsemeijer, J. en M.B. Teipe, *De Twintigste Eeuw*. Deel IIb van Nederlandse Letterkunde. Figuren en Werken. W.J. Thieme & Cie, Zupthen, 1956, (tweede druk).
- Kelk, C.J., *Geschenke* 1933. Herinneringen aan Nederlandsche schrijfsters en schrijvers bijeengebracht ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 29 april-6 mei 1933, Nijmegen/Amsterdam, 1933.
- Kelk, C.J., *De Nederlandsche poëzie*. Van haar oorsprong tot heden. Gekeurd en gekenschetst door C. J. Kelk, Amsterdam, 1948.
- Keuning, P., *Litteratuur en leven*. Uitgeversmaatschappij E.J. Bosch Jbzn, Baarn, 1919.
- Keuning, P., *Christelijke kunst*. Verzen, bijeengebracht en van een inleiding voorzien door P. Keuning, Bosch & Keuning, Baarn, z.j. [1928].
- Kieft, Ewoud, *Het plagiaat, De polemiek tussen Menno ter Braak en Anton van Duinkerken*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, 2006.
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 2001 [2008 DBNL].
- Kollé, Annemieke, 'Tussen gereformeerde orde en christelijke deugdzaamheid, Initiatieven ter godsdienstige volksopvoeding in en periode van verandering', in: *Van kind tot burger. Onderwijs en volksopvoeding in Nederland 1780-1920*, *Leidschrift*, jrg. 20, nr. 2, september 2005, Leiden, 2005, 41-57.
- Kuiper, D.Th., *De voormannen*. Een sociaal-wetenschappelijke studie over de ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930, Meppel, 1972.
- Kuiper, D.Th., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, jrg. 4, J.H. Kok, Kampen, 1990.
- Kuitert, H.M., *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof*. Een herziening, Ten Have, Baarn, 1992
- Kuiper, A., *Het Calvinisme en de Kunst*. Rede bij de overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit op 20 oktober 1888, J.A. Wormser, Amsterdam, 1888.
- Kuiper, A., *Het Calvinisme*. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden, Amsterdam, 1899.
- Kuiper, A., *De Gemeene Gratie in wetenschap en kunst*, opgenomen als aanhangsel in *De Gemeene Gratie*, derde deel, het practisch gedeelte, vierde en onveranderde druk, J.H. Kok, Kampen, 1904.
- Kuiper, A. en F.L. Rutgers, *Publiek Vermaak: asterisken en artikelen over het ook destijds aan de orde zijnde vraagstuk*, geschreven door dr. A. Kuiper en dr. F.L. Rutgers in *De Standaard* (1880-81), N.V. dagblad en drukkerij *De Standaard*, Amsterdam, 1924.

- Kraan, R.G.K., *Ons Tijdschrift 1896-1914. Een literair-historisch onderzoek*, J.B. Wolters, Groningen, 1962.
- Kraan, R.G.K., 'Protestants-christelijke letterkunde in historisch perspectief', in: *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, dr. J. de Bruijn (red.), Ten Have, Baarn, 1989, 74-100.
- Kraan, R.G.K., 'Cultuurhistorische schets'. in: *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*. Dr. R.G.K. Kraan (red.), NBLC, Den Haag, 1991, 13-67.
- Lansberg, A., *Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde*, hfst. 1: *Dr. A. Kuyper en de Kunst*, Gebr. Zomer en Keuning's uitgeverij, Wageningen, 1926
- Lansberg, A., *Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde*, hfst. 6: *Sedert 1880*, Gebr. Zomer en Keuning's uitgeverij, Wageningen, 1926.
- Leek, H. van der, 'Het manco-vraagstuk', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 1, 1923-1924, 18-32, 59-67, 91-110.
- Leeuwen, W.L.M.E. van, *Drift en bezinning. Beknopte geschiedenis der Noord-Nederlandse Letterkunde*, Wereldbibliotheek N.V., Amsterdam, 1936.
- Lenders, Jan, 'Van kind tot burger. Basisonderwijs en burgerschap in de negentiende eeuw', in: *Van kind tot burger. Onderwijs en volksovoeding in Nederland 1780-1920*, *Leidschrift*, jrg. 20, nr. 2, september 2005, Leiden, 2005, 7-39.
- Leuvenink, H.F., 'Volksuniversiteiten: bijna 75 jaar, volwassenenonderwijs, www.vua.ams.nl.
- Linde, Maarten van der en Johan Frieswijk, *De Volkshogeschool in Nederland, 1925-2010*, uitgeverij Verloren, Hilversum, 2013.
- Luis, Janet (1998) 'Objectiviteit is flauwekul', in: *Alle schrijvers hebben gelijk. Gesprekken met literaire critici*. Amsterdam. 46-53, 1998.
- Marsman, H., *Verzameld Werk*. Poëzie, proza en kritisch proza, Querido, Amsterdam, 1979.
- Mol, David, *Het hoge woord*. Opkomst, bloei en verloop van literatuur in en aan de rand van de calvinistische wereld, J.H. Kok N.V., Kampen, 1986.
- Meeuwesse, K., 'Over de beweging van tachtig en de emancipatie der katholieken', in: *Letterverke*. Bijdragen aan de Faculteit der Letteren ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de Vrije Universiteit, Amsterdam, 1981, 39-49.
- Middenkoop, A., *De wereld van Gerrit Achterberg*, Synthese, Amsterdam, 1985.
- Michaël, Hubert (red.), *Nederlandse literaire prijzen 1880-1985*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1986.
- Michielse, H.C.M., *Kultuur als instrument van de heersende macht, vormingswerk theorie & praktijk* deel 9, H.D. Tjeenk Willink bv, Groningen, tweede druk, 1973.
- Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972)*, Boom, Meppel/Amsterdam, tweede druk, 1978.
- Mulder, G. en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie*, Amsterdam, 1988.
- Mulder, H.A., *Het werk van Hendrika Kuyper-Van Oordt*, U.M. Holland, Amsterdam, 1936.
- Muller, P.H., *De dichter vertelt*. Een bloemlezing vertellende en beschrijvende poëzie uit de Nederlandse letterkunde sinds "Van den vos Reinaerde", voorzien van een inleiding en van woordverklaringen, *Libellen*-serie nr. 243-244, Baarn, 1937.
- Muller, P.H., *Over literatuur*, Neerbosch' boekhandel en uitgeverij, Neerbosch, 1936.
- *Nationale Snipperdag*, gemeenschappelijke aflevering van de Nederlandse letterkundige en algemeen-culturele tijdschriften, uitgegeven in plaats van de afzonderlijke aprilnummers 1954 ter gelegenheid van de tiende Bevrijdingsdag 5 mei 1945 - 5 mei 1954 onder redactie ad interim van Bert Bakker, R. Blijstra, Gerrit Borgers, L.P.J. Braat, Pierre H. Dubois, Ed. Hoornik, Henk Krijger, O. Noordenbos, Gabriël Smit, Amsterdam/Den Haag, 1954.
- Niemeijer, H.E., *Op hoger plan. Voorgeschiedenis en ontstaan van de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle*, J.H. Kok, Kampen, 1991.

- Nijenhuis, Herman, *Volksopvoeding tussen elite en massa: een geschiedenis van volwasseneneducatie en Nederland*, Boom, Meppel, Amsterdam, 1981.
- Noort, B. van, *De letterkundige inleiding*. Praktische handleiding bij de samenstelling en bij verdere studie. Met bronnenopgaven. Samengesteld in opdracht van het Hoofdbestuur van het Verbond van Chr. Letterk. Kringen door B. van Noort, J.H. Kok, Kampen z.j. [1938].
- Okkema, J.C., *Delfshaven in oude ansichten I*, Europese Bibliotheek, Zaltbommel, 1969.
- Okkema J.C. e.a. *De Straatnamen van Rotterdam. Verklaring van alle bestaande en van verdwenen straatnamen*, Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, Rotterdam, 1992.
- *Opwaartsche Wegen*, Schrijversprentenboek 28, Dineke Colenbrander, Gerrit Kamphuis, Arie Pos, Murk Salverda, Anne Schipper, Ton Veen, Hans Werkman (red.), Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage, in samenwerking met de Uitgeversmaatschappijen J.H. Kok te Kampen en Holland te Haarlem, 1989.
- Ortega y Gasset, José, *De opstand der borden*, H.P. Leopolds Uitgeversmij N.V., 's Gravenhage, elfde druk, 1958.
- Ott, Leo, *Naar wijder horizon*. Vijftig jaar Volks-Universiteit te Rotterdam, N.V. Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar, deel 25 in de reeks Roterodamum, Rotterdam/Den Haag, 1967.
- Pauw, van der J.L., *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, Boom, Amsterdam, 2006.
- Peelen, Gert J., 'Opwaartsche Wegen. Vergeten dichters', in: *VU-Magazine* 12, 1983, 331-346.
- Peelen, Gert J., *Opwaartsche Wegen*. Een bloemlezing uit de poëzie der 'jong-protestanten' (1923-1940), samengesteld en ingeleid door Gert J. Peelen, J.H. Kok, Kampen, 1986.
- Peelen, Gert J., 'Bewegingen, tijdschriften, kritiek', in: *Omzien met een glimlach*. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur', dr. R.G.K. Kraan (red.), N.B.L.C., Den Haag, 1991, 227-337.
- Petri, J., *Literatuur en levensverdieping*, Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam, 1929.
- Petri, J., *Het godsdienstig verlangen in de nieuwere dichtkunst*, Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam, 1931.
- Peursen, C.A. van, *Cultuur en christelijk geloof*, J.H. Kok, Kampen, 1955.
- Peursen, C.A. van, *Strategie van de cultuur*. Een beeld van de veranderingen in de hedendaagse denk- en leefwereld, Elsevier, Amsterdam, 1970.
- Peursen, C.A. van, *Cultuur in stroomversnelling*, Elsevier, Amsterdam, 1975.
- Plesse, Jan van de, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers*, Otto Gramwinckel Uitgever, Amsterdam, 2005.
- Ploeg, Rani van der en Ruth Zinkstok, *Wij zijn allen werklieden. De opkomst van de moderne arbeidsmoraal in Nederland in de negentiende eeuw*, Baarn, Uitgeverij Ambo bv, 1996.
- Proost, K.F., *De religie in onze moderne literatuur 1880-1920*, J. Ploegsma, Zeist, 1922.
- Puchinger, G., *Christen en kunst*, Meinema, Delft, 1981.
- Puchinger, G., *Ontmoetingen met Nederlandse literatoren*, uitgeverij Terra, Zutphen, 1982.
- Puchinger, G., 'Cornelis Rijnsdorp', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1981-1982. Leiden, 1983.
- Puchinger, G., *Abraham Kuyper*. De jonge Kuyper (1837-1867), uitgeverij T. Wever B.V., Franeker, 1987.
- Puchinger, G. (red.), *Ontmoetingen met Schilder. Prof. dr. K. Schilder, 1890 - 19 december - 1990*, J.H. Kok, Kampen, 1990.
- Puchinger, G., 'C. Rijnsdorp en de late wereld van Abraham Kuyper', in: *Bloknoot* 9, jrg. 3. Augustus 1994, nr. 3, 32-51.
- Ridderbos S.J., *De theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuyper*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1947.
- Rijnsdorp, C., 'Pieter Johannes Risseeuw', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1968-1969, Leiden, 1971.

- Rispens, J.A., *Richtingen en figuren in de Nederlandse letterkunde na 1880*, J.H. Kok N.V., Kampen z.j. [1938].
- Rispens, J.A., *De dichter van de Zarathustra in verband met deze tijd*. Lochem, z.j. [1939].
- Rispens, J.A., *De geest over de wateren*. Litteraire en wijsgerige essays, J.H. Kok N.V., Kampen, 1950.
- Rispens, J.A., *De gebarnaste dromer*, J.H. Kok, Kampen, 1960.
- Risseeuw, P.J., *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1930.
- Risseeuw, P.J., *Christelijke dichters van dezen tijd*. Bloemlezing bijeengebracht door P.J. Risseeuw, J.H. Kok N.V., Kampen, 1931.
- Risseeuw, P.J., *Christelijke dichters van dezen tijd*, II. Bloemlezing bijeengebracht door P.J. Risseeuw, Nieuwe Bundel, J.H. Kok N.V., Kampen, 1938.
- Risseeuw, P.J., *Kinderen en erfgenamen*. Haagse familieroman, J.H. Kok N.V., Kampen, 1964.
- Rogier, L.J., 'Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken', 'Urbi et Orbi', Amsterdam, 1958.
- Romein, J., *De biografie*. Een inleiding, Ploegsma, Amsterdam, 1946.
- Roos, S.P. de, *Ons Huis Rotterdam 1909-1959*, W.L. & J. Brusse, Rotterdam, 1960.
- Ros, B. van der, *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, J.H. Kok, Kampen, 1993.
- Ros, B. van der, 'De Standaard', in: *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, B. van der Ros (red.), J.H. Kok, Kampen, 1993.
- Ros, B. van der, *Het christelijke dagblad in de samenleving*. Uitg. J.J. Groen en Zoon, Leiden, 1991.
- *Rotterdams Jaarboekje 1994*, Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, Rotterdam, 1994.
- Ruiter, Frans en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1940*, De Arbeiderspers, Amsterdam, Antwerpen, 1996.

- Schenkeveld, Margaretha H., 'Het beeld van '80 bij Kuyper en zijn volgelingen', in: *Letterwerk*. Bijdragen aan de Faculteit der Letteren ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de Vrije Universiteit, Amsterdam, 1981, 51-61.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A., *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdredactie), Ton Anbeek, Willem van den Berg, Jaap Goedegebuure, E.K. Grootes, Anne Marie Musschoot, Frits van Oostrom, Herman Pleij, Johanna Stouten (redactie), Martinus Nijhoff Uitgevers, Groningen, 1993.
- Scheps, J.H., *Hand- en schetsboekje voor de leden van de jongelingsverenigingen aangesloten bij den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerden grondslag*, Uitgeversbureau "De Steendrager", 's Gravenhage, 1924.
- Schilder, K., *Christus en cultuur*. Van verklarende aantekeningen voorzien door prof. dr. J. Douma, T. Wever B.V., Franeker, 1978, 1947, (vijfde druk, 1978).
- Schipper, Anne, 'Levenskritiek versus literaire kritiek', in: E. Hofman (red.), *Draagnlak*, themanummer van *Woordwerk*, jrg. 7, nr. 27, september 1989.
- Schipper, Anne (red.), *Weerklank*. Dichter en gemeente, aspecten van een wederkerige relatie, themanummer van *Woordwerk*, jrg. 10, nr. 40, december 1992.
- Schipper, Anne, *Dr. C. Rijnsdorp Prijs voor literatuur 1993*, Stichting Dr. C. Rijnsdorp Prijs, Rotterdam, 1993.
- Schipper, Anne, 'O, voorbeschikte speling van het levenslot. Bij het portretschilderij van Bert Bakker door Roeland Koning', in: Pierre H. Dubois (red.), *In zijn soort een mooi werk*. Schrijversportretten in het Letterkundig Museum, Querido/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag, 1993.
- Schipper, Anne, 'Koningskinderen. 'Biografie' van een Delfshavense roman', in: *Rotterdams Jaarboekje 1994*, Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, 1994.
- Schippers, R., *De gereformeerde zede*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1955.
- Schulte Nordholt, J.W., *Tenzij Gij mij zegent*. Gedichten over God, bloemlezing verzameld door J.W. Schulte Nordholt, Carillon-reeks, nr. 11, Ten Have N.V., Amsterdam, 1960.

- Sevensma, W.S., *Schoonheid en Schijn*. Beschouwingen tot den Opbouw eener Aethetica naar Christelijke Beginselen, J.H. Kok, Kampen, 1933.
- Slings, G., *Een boos en overspelig geslacht* (De moderne literatuur als teken des tijds), derde druk, Oosterbaan & Le Cointre, Goes, 1975.
 - Smit, Christianne, *De volksverbeeters. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914*, Verloren, Hilversum, 2015.
 - Stoep, D. van der, 'De zondaars', in: *Woordwerk* jrg. 7, nr. 25, maart 1989.
 - Stoep, D. van der en H.H. Felderhof, *In de bonten broek*. Over dominees, preeken en kerkmensen, D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij, 's Gravenhage, 1941.
 - Stoffels, Hijme, *Wandelen in het licht*. Geloofsovertuigingen, waarden en sociale posities van Nederlandse evangelischen, J.H. Kok, Kampen, 1990.
 - Stralen, Hans van, *Geboor geven, een discursieve benadering van de religieuze bekering*. De conversieteksten van Gabriel Marcel en Gerard Reve, Pallas Publications - Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009.
 - Stuiveling, G., *Wegen der Poëzie*. Beknopte beschouwingen over de Nederlandse dichtkunst sinds de oorlog, N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam, 1936.

 - Trouwborst, B., *C. Rijnsdorp. Een keuze uit zijn werk*, J.H. Kok, Kampen, z.j. [1979].
 - Trouwborst, B., 'Literaire kritiek bij dr. C. Rijnsdorp', in: *Radix*, Gereformeerd Interfacultair Tijdschrift, jrg. 2, nr. 3, juli 1976, 125-136.

 - Verburg, Marcel E., *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer*, Ten Have, Baarn, 1989.
 - Vrankrijker, A.C.J. de, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*, bouwstenen voor de kennis der maatschappij nr. 45, P.J. Bouman, S.J. Groenman en J.A. Ponsioen (red.), Van Gorcum, Assen, 1962.
 - Vries Reilingh, H.D. de, *De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*. Rede gehouden bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de sociale aardrijkskunde en de landbeschrijving aan de Universiteit van Amsterdam op maandag 13 november 1950, J.B. Wolters, Groningen, 1950.

 - Wapenaar, A., *Literaire overdenkingen*, uitgeverij Libertas, Rotterdam, z.j. [1936].
 - Warren, Hans, *Die dag in mei vergeet ik niet. De mooiste Nederlandse bevruchtingspoëzie* gekozen door Hans Warren in samenwerking met Mario Molegraaf, Ooievaar Pocket, Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam, 1995.
 - Welie, M.A. van, 'Eldert Holier, een experiment van C. Rijnsdorp in de dertiger jaren', ongepubliceerde en ongedateerde M.O.-scriptie (circa 1978).
 - Werkman, Hans, *De wereld van Willem de Mérode*, Open domein, nr. 6, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1983.
 - Werkman, Hans, *Schrijven en geloven*. Gesprekken (...) met Jo van Dorp-Ypma, Jan H. de Groot, Roel Houwink, W.A.P. Smit [e.a.], J.H. Kok N.V., Kampen, 1985.
 - Werkman, Hans, *Bijeen met man en muis*, EON Pers, Amstelveen, 2009.
 - Werkman, Hans, *De haven uitgegraven*. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937), uitgeverij Verloren, Hilversum, 2004.
 - Werkman, Hans, *Bitterzoete overvloed*. De wereld van Willem de Mérode, Aspekt, Soesterberg, 2011.
 - Wielenga, B., *De Bijbel als Boek van Schoonheid*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1925.
 - Wielenga, B., *De Bijbel. Het licht voor de kunst*, J.H. Kok N.V., Kampen, 1939.
 - Wiersinga, Herman, *Geloven bij daglicht*. Verlies en toekomst van een traditie, Ten Have, Baarn, 1992.
 - Wijffes, Huub, *VARA. Biografie van een omroep*, Boom, Amsterdam, 2009.

- *Zojuist verschenen. Historische tocht door de wereld van het boek in Woord en Beeld*, verschenen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Wereld-Bibliotheek 1905-1955, directie en staf (red.), Amsterdam/Antwerpen, 1955.
- Zwart, Dirk (red.), *'Ik heb mijzelf in woorden weggegeven.'* K. Heeroma als literator, *Bloknoot 10*, Rotterdam, 1996.
- Zwemer, Jan, *In conflict met de cultuur*. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw, De Groot Goudriaan, Kampen, 1992.

Bij het portret van dr. C. Rijnsdorp op het voorplat

Roeland Koning (1898 - 1985), C. Rijnsdorp, 1973

Olieverf op doek, 98.5 x 88.5 cm

Gesigneerd r.o. Roeland Koning / gedateerd l.m. Ao 1973;

opschrift boven dr. C. Rijnsdorp AET.79¹¹⁸⁶

Roeland Koning was een gevierd portrettist, die het konterfeitsel van diverse voormannen uit de gereformeerde wereld in olieverf op linnen had vereeuwigd. Het was voor Rijnsdorp een eer juist door deze kunstenaar te worden geportretteerd. Het schilderij werd bekostigd door het 'Comité Rijnsdorp tachtig jaar', dat ter gelegenheid van Rijnsdorps huldiging de opdracht voor het portret verleende. Het portretschilderij werd op donderdagmiddag 19 september 1974 in de N.C.R.V.-studio te Hilversum bij zijn huldiging aan de tachtigjarige Rijnsdorp aangeboden.¹¹⁸⁷ De *Vrije Universiteit* werd eigenaresse van het schilderij.

Voor het poseren nam Rijnsdorp de taxi van Rotterdam naar Wassenaar. Hij heeft vijf keer voor Koning geposeerd. Dit poseren duurde meestal de hele dag. Op het podium in het hart van het atelier, waar de lichtinval perfect was en omgeven door een zweem van terpentijnolie, zat hij in de zware bordeauxrode armstoel; gekleed in een driedelig grijs kostuum, met de wijs- en middelvinger bedachtzaam gedrukt tegen de rechterwang. Rijnsdorp vond het portretschilderij erg mooi. Hij werd afgebeeld met paarse kapp, ontvangen als waardigheid bij zijn eredoctoraat in 1965 aan de *Vrije Universiteit*, aan een halslint hangt het ereteken dat hij bij zijn erepromotie ontving, en op de linker revers prijkt de koninklijke onderscheiding van Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.¹¹⁸⁸ Volgens de weduwe van de schilder ontlokte de kapp bij de (lied)dichter en hoogleraar J.W. Schulte Nordholt de opmerking: 'dat dit toch niet kon. Een kapp op zo'n gewoon pakkie', waarna hij het portret een 'mislukking' noemde.¹¹⁸⁹ Ella Koning vond echter, evenals Rijnsdorp, het portret 'een bekroning', waarbij ze aangaf: 'Vandaar ook het gebruik van de eretekens.'

Rijnsdorp en Koning waren beiden lid van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* (synodaal). Zij zijn dat gebleven, ondanks diepgaande bezwaren tegen bepaalde aspecten van dit kerkgenootschap, zoals de cultuurloosheid in gereformeerde kring en de onbalans tussen 'woorddienst' en 'cultuurdienst'. 'Een teken van karakter', noemde Ella Koning deze kerkelijke trouw. Beide mannen respecteerden elkaar in hun eigenheid. Het waren volgens haar bescheiden mensen en gelijkgestemde geesten. Ze kenden elkaar uit de vooroorlogse tijd van de *Christelijke Auteurskring*, *Opwaartse Wegen*, de *A.M.V.J.*-soos en de bijeenkomsten van het *Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen in Nederland*, onder meer op *Woudschoten* te Zeist.

Foto: C. Rijnsdorp op het achterplat

Uit: *Geschenk*. Bijdragen van Nederlandsche schrijvers en schrijfsters, bijeengebracht ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek, 7-14 mei 1932. Foto: *BAM*, Rotterdam.

¹¹⁸⁵ Getracht is mogelijke rechthebbenden te achterhalen. Voor zover personen auteursrechtelijke aanspraken menen te hebben, kunnen zij contact opnemen met de uitgever.

¹¹⁸⁶ Hendriekje Bosma en Ad Tervoort, 'Dr. C. Rijnsdorp (1894-1982)', in: *Kopstukken van de VU 1880 - 2010*, 105.

¹¹⁸⁷ Zie ook hoofdstuk 7 *Erkenning en bekroning*, paragraaf 7.5.1: 'Koninklijke onderscheiding'.

¹¹⁸⁸ Op het moment van poseren was formeel nog niet bekend, dat Rijnsdorp bevorderd zou worden van Ridder tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

¹¹⁸⁹ Mededeling van Ella Koning tijdens het interview met Anne Schipper op 27 juni 1990 in haar Wassenaarse villa *De Paauw*. De weduwe van Roeland Koning was eerder gehuwd geweest met de dichter-uitgever Bert Bakker. Zie over Koning als portretschilder ook: Anne Schipper, 'O voorbeschikte speling van het levenslot. Bij het portretschilderij van Bert Bakker door Roeland Koning', in: Pierre H. Dubois (red.), *In zijn soort een mooi werk*. Schrijversportretten in het Letterkundig Museum, 74-76.

Curriculum vitae

Anne Schipper werd op 25 september 1957 in Rotterdam geboren in een gereformeerd-artistiek gezin. Na de MAVO (1974), HAVO (1976) en Pedagogische Academie *De Driestar* te Gouda (1979) werkte hij een jaar in het onderwijs. In 1980 ging hij studeren aan de Universiteit Leiden. Schipper voltooide de studies Pedagogiek (1986) en Psychologie (1986), met als bijvakken Bestuurskunde en Filosofie (*Wijsbegeerte der Wetsidee* aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam). Tevens legde hij het kandidaatsexamen af in de Andragogiek (1982).

Vervolgens werkte Anne Schipper in beleids- en managementfuncties op het gebied van onderwijs en cultuur in het openbaar bibliotheekwerk, en schreef diverse vakpublicaties. In 2002 rondde hij de postdoctorale 'Master of management in dienstverlenende organisaties in de non-profit sector' af bij het *Centrum voor Beleid en Management* aan de Universiteit Utrecht. Tevens voltooide hij naast zijn werk als directeur in het blindenbibliotheekwerk de studie Bestuurskunde (2008) bij het departement *Bestuurs- en Organisatiewetenschap* van de Universiteit Utrecht. Een tijdlang was Schipper bestuurlijk actief in onderwijs en politiek. Na enige jaren archiefonderzoek in het kader van zijn promotiestudie is hij sinds 2015 werkzaam als registerdirecteur in het primair onderwijs.

In 1978 debuteerde Anne Schipper als dichter in het letterkundig tijdschrift *Naar Morgen*, gevolgd door poëziepublicaties in literaire tijdschriften, zoals *Maatstaf*, *De Tweede Ronde*, *Bloknoot* en *Liter*. In diverse verzamelbundels is zijn poëzie gebloemleesd. Hij was tien jaar mederedacteur van het christelijk-letterkundig tijdschrift *Woordwerk*, waaraan hij poëzie, artikelen en recensies bijdroeg. In 1990 verscheen zijn dichtbundel *Kamers en suite*. In voorbereiding is de bundel *Duet voor een dominees*. Bij zijn afscheid van de christelijke letteren bracht hij als redacteur van *Woordwerk* de themabundel *Weerklank* (1992) uit, waarin de wederkerige relatie tussen dichter en (kerk)volk centraal staat.

Tijdens zijn studiejaren speelde Anne Schipper als gitarist in een hardrockband, waarna hij gegrepen werd door Franse en Duitse barokmuziek. Sindsdien bespeelt hij de dertienkorige barokluit, met name de luitsuites van S.L. Weiss en J.S. Bach.

In het kader van zijn literaire ontwikkeling bezocht Schipper in het najaar van 1981 de hoogbejaarde dr. C. Rijnsdorp en sprak met hem over religieuze, culturele en literaire thema's, die in dit proefschrift verder zijn uitgewerkt. Deze dissertatie vormt een deel van een langlopend onderzoeksproject, waarvan met deze publicatie de eerste oogstfase is aangebroken.

Index¹

- Aantjes, W. 208
Ad Majoram Dei Gloriam 27
Adam wie zijt gij? 27
 Adang, Marc 79, 82, 93
 Adema, J.G. 245
 Adema van Scheltema, C.S. 65, 79, 92
Afscheiding 31, 35, 196
 Albach, Ben 80
 Alberdingk Thijm, J.A. 77
Algemeen Handelsblad 105, 142, 165
 Algemene Genadekring 186
 Algra, H. 31, 32, 120
 Alons, Cor 158, 159, 164, 169
American Hotel 46, 48, 65, 100, 101, 164, 189
 Amsberg, C. van 213
Amsterdammer, De 144, 196
Amsterdamse Kerkbode 131
A.M.V.J. 137, 162, 163-165, 168, 170
A.M.V.J.-soos 43, 155, 162, 165, 166, 169, 230, 239
 Anema, Anne 11
 Anema, Seerp 11, 46, 52, 55-57, 59, 93, 191, 199
Anti-Revolutionaire Partij 35
 Arcadië 126, 127
Atlanta Hotel, Rotterdam 26, 194
 Augustijn, C. 31
 Augustinus 131, 152, 220, 231

 Bacchus 36
 Bach, J.S. 20, 24, 82, 92, 103, 220, 225, 231
 Badings, Henk 150
 Bakema, J.B. 81
 Bakker, Bert 137, 152, 169, 190, 206
 Bakker-Hagen, Leentje M. 169
 Basoski, Corn. 187, 190
 Bavinck, H. 21, 50, 52, 84, 181
 Beatrix, Prinses der Nederlanden 213, 227
 Becker, Frans 11
 Beekum, A. van 81
 Beerens, J.F. 131, 220
 Beethoven, Ludwig von 20, 103, 126, 222
 Beets, N. 65
 Bel, J.H.C. 10
 Benson, James 122
 Berghout, Johan C. 22

 Berghout, Phia 245
 Berkhouwer, G.C. 174, 184, 208
 Berlage, H.P. 80
 Bernard, Prins der Nederlanden 213
 Besselaar, J.H. 82
 Besten, Ad den 90, 208, 245
 Biemen, A. van 82
 Bilderdijk, Willem 43, 60, 71
Bij de gratie Gods 27
 Blende, Hugo de 117
 Blokker, Jan 81
Bloknoot 45
 Boeddha 125
Boekenwereld, De 98
 Boekman, E. 43, 44, 75, 77, 81, 198
Bond van Chr.-Let. Kringen in Nederland 23
Bond van Reciteer en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland 88
 Bonda, H.J. 192
 Booij, Thijs 30, 63, 245
 Bordewijk, F. 140, 141
Borghave 9
 Borstlap, A. 192
 Bosch, Jeronimus 216
 Bosch Kemper, J. de 16
Bosch & Keuning 115, 124, 130, 132, 144, 187, 208
 Bouma, H. 185
 Bouman, A. 245
Bouwen en Bewaren 25, 36, 71, 83, 84, 116, 146, 195, 227, 229
 Braak, Menno ter 78, 136, 199, 200-202, 230
 Breevoort, Johanna 199, 202
 Breitner 143
 Brillenburg Wurth, G. 187, 188, 190
 Brom, Gerard 44
 Brouwer, Johan 125
Brug, De 55, 56, 88, 89, 95, 108, 169
 Bruijn, J. de 10
 Bruin, Hein de 25, 53, 63, 90, 91, 100, 104, 115, 169, 204, 224
 Bruin, Tom de 23
 Bruins Slot, J.A.H.J.S. 210
 Brusse, M.J. 143
 Buitendijk, W.J.C. 58, 174, 177
 Bulens, J. 192

¹¹ De naam van C. Rijnsdorp ontbreekt in dit register.

- Bunyan, John 112, 131, 220
 Burger, H. 13, 43, 46, 47, 56, 59, 61, 94, 96, 106, 108, 115, 120, 122, 132, 144, 155, 156, 162-167, 191, 239
 Busken Huet, Cd. 75
 Buskes, J. 208
- Callenbach, C.C. 129, 130
Callenbach, G.F. 98, 100, 115, 130, 158
 Cals, J. 213
 Calvijn, J. 20, 32, 38, 42, 45, 57, 103, 105, 197, 220, 225
Calvinistisch cultureel congres 72, 90, 155, 170, 171, 173-177
Calvinistisch Studentencongres 111, 184
Calvinistisch Weekblad 137
Calvinistische Studentenbeweging 111, 184, 185
Calvinistische Studentenbladen 183
 Cats, Jacob 43, 101, 103, 112
 Cervantes 103
Christelijk Cultureel Studiecentrum 29, 191-193
Christelijk Historisch Tijdschrift 206
Christelijke Kunstverbond 164, 165
Christelijke Letterkundig Verbond 23, 135
Christelijk-Litteraire Essayistenkring 24, 62, 169
Christelijke Academie voor Beeldende Kunsten (C.B.A.K.) 192
Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding (C.A.L.O.) 26, 82, 83, 186, 188, 190
Christelijke Auteurskring 19, 23, 24, 105, 107, 108, 139, 144, 162, 164, 169, 183, 195, 227
Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland 35
Christelijke Volks-Universiteit 12, 24, 87, 88, 114, 157, 185, 238
 Christina, Prinses der Nederlanden 213
 Cicero 144
Civitas Academica 187
Civitasraad 187-189
 Claus, B. 169
 Claus, J. 169
 Cnossen, Taeke 11, 179
 Columbus 166, 167
Concertgebouw, Amsterdam 213
Contact van Prof. Chr. Auteurs 19, 25, 58, 116
Corpus Studiorum in Universitate Lib. Ref. 183
 Coster, Dirk 159, 200
 Couvée, D.J. 149
 C.P.N.B. 27
Critisch Bulletin 142, 159
 C.R.M. 193
- Crooswijk* 30
- Da Costa, Isaïc 57, 60, 71, 79
D.A. Daamens uitgeversmaatschappij 169
 Dansette, Adrien 118
 Dante 103
 Das, Jaap 23, 116, 117, 122, 151, 152, 155, 187-189, 216, 239, 245
 David 115
 Delleman, Th. 187-188
 Deursen, A.Th. van 31, 33, 76, 181, 183, 184, 187
 Deutschmann, Waldemar 123
 Deyssel, L. van 47, 64
 Dhont, Fred 17
 Diemer, E. 12, 26, 28, 152, 155, 169, 173, 174, 176-178, 187, 188, 189, 190, 206-208, 214, 227, 239, 245
 Diemer, H. 136, 173
 Diemer-Lindeboom, F.T. 185
 Diepenhorst, I.A. 174, 177, 178, 208, 213
Dies Natalis 213
 Diets, P.A. 184
Dietsche Warande en Belfort 140
 Dijk, J.C. van 24, 158
 Dijk, K. van 14, 18, 101, 219
 Dijkman, Daan 81
 Dijkstra, Herman 160
Doleantie 31, 156, 183, 196
 Donker, Anthonie 159
 Donner, J. 208
 Dool, A. van der 179
Doorbraak 25
 Doorne, Koos van 152, 155, 162, 174, 176, 177, 187, 210, 239
 Dooyeweerd, H. 34, 208
Dordtsch Dagblad 173, 182, 203
 Dostojevski, F.M. 220
Dr. C. Rijnsdorp Prijs 19, 196
 Dresden, S. 19
 Dubois, Pierre H. 208, 233, 245
 Duinkerken, Anton van 28, 47, 64, 212
 Düllberg, Franz 23
- Edelkoorts, A.H. 174, 176, 177
 Eekhout, Jan H. 183, 205
 Eerbeek, J.K. van (Meindert Boss) 13, 108, 115, 139, 140, 147, 201, 202, 228, 229
Elckerlyc 135
Eldert Holier 11, 12, 14, 23, 42, 54, 62, 65, 88, 96, 106, 108-110, 113, 114, 119-153,

156, 162, 165, 167, 168, 185, 196, 199, 205,
208, 215, 223, 224, 227, 228, 230, 231, 239
Ellul, J. 213
Ent, A. van der 207
Ent, H. van der 245
Eudokia 30
Eyck, Ab van 28, 245
Extra Literama 215

Faukelius, Hermanus 123
Felderhof, Jan 165
Fens, Kees 29, 210-212
Fides Quaerit Intellectum 185, 187
Flipse, Eduard 25
Fokkema, K. 138
Franco, Francisco 143
Freud, Sigmund 151
Friesch Dagblad 210
Friesche Kerkbode 131
Fürstenberg, Rotterdam 182

Gaay Fortman, W.F. de 28, 187, 190, 208,
213, 214, 239
Gebroeders Chabot 22, 226
Geerink Bakker, M. 208, 245
Geesink, G.H.J.W.J. 76
Gent, B. van 18, 80, 93
Gerber, Annemie 22
Gerformeerd Jongelingsblad 22, 84
Gerformeerd Mannenblad 130
Gereformeerde Gezindte 64
Gereformeerde Kerken in Nederland 1, 35, 64,
79, 185, 196, 197, 215
Gerretsen, H.A. 169
Gezelle, Guido 83, 231
Glimmerveen, Henk 117, 208, 245
Goede, Barend de 137, 245
Goede, J.H. de 111
Goethe 20, 21, 143, 222
Gogh, Vincent van 143
Gorcum, P.H. van 192
Gorter, Herman 64, 83, 92
Gossaert, Geerten 78
Govaert, Th. 208, 233, 245
Graft, Guillaume van der (W. Barnard) 190,
196, 245
's-Gravensande, G.H. 52, 53
Groen van Prinsterer, Guillaume 31, 34,
60, 71, 78
Groenewegen, H.J. 174
Groot, A. de 183

Groot, Jan H. de 25, 55, 143, 134, 135, 150,
163, 164, 170, 190, 191, 245
Grosheide, F.W. 45, 181
Gruppelaar, L. 245
Gulden Winckel, Den 52
Gulik, E. van 245

Haagsche Post 139
Haan, I.F. de (Frank Daen) 245
Haantjes, J. 55
Hahn Sr., Albert 33, 80, 216, , 221, 226,
235
Hajer, R. 14, 66, 67-69, 219
Ham, J. van 24, 45, 46, 61, 135, 136, 169,
179, 181, 184
Haman, R. 184
Hardenbroek, Kasteel 158
Harinck, G. 10, 32, 36, 180
Hart, Maarten 't 9, 182
Hartmann, von K.R.E. 39
Hartog, Henri 81
Hasper, H. 163
Have, T.T. ten 15, 17, 63, 69, 82, 117, 219
Havelaar, Just 57, 159
Havenloods, De 200
Hazeu, W. 245
Hebbel, C.F. 65
Heeroma, K.H. 25, 50, 52, 53, 73, 169, 174,
176, 181, 190, 202-206
Hegel 34, 39, 122
Heidelbergse Catechismus 123, 160
Heijermans, Herman 80
Hekstra, P.A. 190
Hemel, Oscar 150
Hendriks, J. 31-35, 224
Hepp, V. 148
Heraut, De 34, 100, 138
Herleving 149
Hervormd Nederland 21, 117, 156
Het Heerlijke Ambacht 95, 144
Heye, J.P. 65
Heyingen, B. van 169
Hinayana 125
Historisch Documentatiecentrum 9, 10, 12, 244
Hitler, Adolf 18, 112, 145
Hoek, G. 174
Hoekendijk, Karel 119
Hoekstra, Rolf 215
Hoffman, Paul G. 213
Hofman, A. 187
Hofman, E. 27, 245

- Holland, U.M.* 19
 Homerus 103
Honderdnegentien gezangen 27
 Hoogendijk Jr., W.C.D. 208
 Hoogstraten-Schoch, A. van 93
 Hoor, Jacoba ten 9
Horeb 110
 Houwink, Roel 90, 102, 140, 141, 158, 163, 231, 245
 Huizinga, J. 75, 131, 150, 175, 184
 Hydra, Ton 27, 180, 193, 197, 212

 Ingwersen, A. 35, 43, 44, 163, 164
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 244
 Iterson, C. van 30, 63, 220, 225
 Itterzon, G.P. 174

 Jager, Okke 20, 208
 Jan Campertstichting 65, 83
 Janse, C.S.L. 64
 Janssens, A.J. 83, 196, 197, 228
 Johnson, Fanny 124, 125-127
 Jonathan 115
 Jonckheer, E. 213
 Jong, Bert de 193
 Jong, H. de 163, 170
 Jong Czn., J. de 174, 177
 Jong Ozn., K. de 28, 192, 193, 245
 Jong, Martin G. de 57
 Jonge, Leo de 190
 Jongh, J.F. de 14
 Jongsma, H. 55
 Jordaan, Johnny 81
 Jozua 171
 Jubal 42
 Juliana, Koning der Nederlanden 213
 J.V. *Cornelis Geselius* 21, 84
 J.V. *Johannes Bogerman* 21

 Kaam, Ben van 120
Kabinet Be&W, Rotterdam 244
 Kalmthout, Ton van 79, 81, 93
 Kalsbeek, C. 174
 Kamphuis, Gerrit 20, 23, 48, 53, 56, 110, 111, 137, 150, 158, 162, 183, 203, 204, 208, 245
 Kamphuis, M. 14, 66-68
Kanselarij der Nederlandse Orden 244
 Karsemeijer, J. 137, 138
 Kats, W. 88

 Keizer, A. 182
 Keppler, Arie 80
Kerkopbouw 131, 220
 Kerk- en Kunstkring 186
 Kersten, G.H. 63, 64, 73
 King, Martin Luther 213
 Klap, Kees 108, 151, 220, 221
 Klarebeek 125
 Kleisen, J. 245
Kleykamp, Huize 169
 Klijn, Trudy 21
 Kloos, Willem 47, 76
 Knappert, Emilie 67
K.N.A.W. 169
 Koe, Anne de 17, 67, 81
 Koenes, Piet 79, 117, 214
 Kok, J.H. 20, 155, 158, 159, 161, 185, 239
Komponisten van het Interbellum 27
 Koning, Ella 245
 Koning, Roeland 158, 163, 169, 208,
Koningskinderen 11, 23, 25, 57, 59, 60, 65, 102, 104, 108, 114, 121, 130-132, 136, 139, 144, 146, 150, 151, 182, 196, 202, 230, 238, 239
Koninklijke Bibliotheek 12, 244
 Kooiman, W.J. 174
 Koopman, Klaas 223
Korenland, Het 168
Kort Begrip 122, 123, 160
 Kort, Jac. 163, 170
 Korthuys, Piet (Willem Evers) 23, 85, 105, 139, 169, 204, 206, 213, 245
 Kossmann, Alfred 12, 27, 29, 209-211
Kostgangers Gods 131, 144
 Kraan, R.G.K. 12, 13, 21, 48, 49, 84, 85, 181, 245
 Krijger, Henk 190, 192
Kruispunt 55
 Kruzeman, Annie 125, 126
 Kruzeman, Leni 124-126
 Kruzeman, Ries 62, 121, 124-128, 153
 Kuhn, Thomas 87
 Kuijk, Jan 210
 Kuiper, D. Th. 245
 Kuiper, G. 28, 174, 177, 190, 213, 214, 234
 Kuiper, P.D. 188
 Kuitert, H.M. 186, 245
Kunstuniversiteit 191
Kunst aan allen 80
Kunst aan het volk 80
Kunst en Leven 20, 21, 62, 87, 105, 115, 116,

- 155, 157-162, 199, 239
 Kuyper, A. 9-11, 19, 21, 31-33, 35-52, 55, 57, 58, 60, 65, 71-73, 76, 77, 83, 119, 120, 121, 133, 139, 159, 180, 181, 185, 195, 198-200, 203, 213, 215, 219, 224, 225, 238
 Kuyper-Van Oordt, Hendrika 25, 56, 100, 115, 138, 139
- Landré, Guillaume 150
Lands Zegen, Doorn 170
 Lane, Matthew 10
 Langman, H.J. 174, 177
 Lansberg, Ph.A. 36, 47, 180, 181
Lantaarn, De 87, 98-100
 Leek, Harmen van der 149, 158
 Leenhouts, Hugo 178, 179
 Leeuw, G. van der 170, 176
 Leeuwen, W.M.L.E. van 210
Leidsche Kerkbode 130
 Leih, H.G. 21
 Leiker, Sjoerd 29, 111, 223, 245
 Lekeu 124, 126
 Lennep, Jacob van 101
 Leopold 114
 Lieburg, F. van 10
Liedboek voor de Kerken 27
 Lievaart, Inge 245
 Lievingoed, B.C.J. 117
 Limburg, Jilles 202
Lindenbergh, boekhandel 9
 Lindenboom, G.A. 184
Literama-Magazine 28, 214, 215
Literatuurmuseum 100, 110, 150, 162, 182, 204, 224, 244
Lofstem, De 79
 Loon, J.C.A. van 193, 197, 212
 Luijkenaar Francken, Johan 23, 111
 Luther 38, 125, 163, 225
- Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 12, 26, 27, 76, 191, 209, 233
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 15, 16, 17, 81
Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkope Lectuur 80
 Machiavelli 65
Mabayana 125
 Manen, Jef van 124, 125
 Mannheim, Karl 14, 18
 Maris, J.C. 174
 Marsman, H. 195
- Marx, Karl 80, 122
 Meertens, P.J. 169
 Mengelberg, Willem 91
 Mérode, Willem de 13, 78, 130, 201
 Meulen, W.B. van der 187
 Miedema, Arjen 115
 Miedema, R. 176
 Miedema, S. 10
Mijn Vader, Mijn Vader... 148, 208
 Miskotte, K.H. 208
 Molen, W.J. van der 245
 Moll, W. 182
 Mondriaan, Piet 143
 Moor, O. de 169, 181
Moria 231
 Morris, William 80
 Mozes 110
Muiderslot 27
 Mulder, G. 202
 Muller, P.H. 23, 111, 165, 200
- Nathan 166, 167
Nationale Snipperdag 42, 47, 116, 117, 171, 226
N.C.R.V. 24, 26-30, 46, 53, 62, 64, 84, 87, 88, 109, 114, 117, 118, 120, 138, 157, 158, 165, 175, 186, 191, 192, 203, 208, 212-215, 223, 227, 228, 233, 234, 238
Nederlander, De 132, 133, 134, 145
Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid 244
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie 244
Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V. 22, 26, 43, 91, 157, 184, 186, 190, 191, 207, 226
Nederlandse Christen Vrouwenbond 23, 87, 123
Nederlandse Geloofsbelijdenis 196
Nederlandse Hervormde Kerk 31, 35, 63, 73, 190
Nieuw Nederland 26, 230
Nieuwe Eenn, De 141
Nieuwe Haagse Courant 173, 182, 203
Nieuwe Leidsche Courant 11, 27, 47, 65, 79, 83, 98, 105, 111, 114, 115, 150, 165, 167, 168, 170, 173, 174, 180, 182, 184, 203, 212, 214, 216, 221
Nieuwe Utrechtsche Courant 173, 182, 203
 Nietzsche, Friedrich 20, 77, 80, 106, 122, 126, 150, 170, 222
 Nijenhuis, H. 66
 Nijhoff, Martinus 158
 Noach 33, 36, 95

- Nobel-reeks* 115
 Noort, B. van 49, 53, 55
Notenraker, De 219, 239
 N.R.C. 133, 140, 152, 153
- Odufré, Joes 46, 214, 224, 228
 Okkema, J.C. 245
 Olivianus, Casper 123
Omroepgids 118, 138, 203
Ons Huis 67, 81
Ons Ideaal 22, 84
Ons jonge platteland 26, 190, 194
Ons Tijdschrift 13, 49, 55, 79, 181
Ontmoeting 17, 20, 23, 27, 29, 58, 102, 116, 117, 119, 149, 151, 152, 162, 177, 178, 186, 187, 196, 228-231, 233, 234
 Ooms, J.W. 115
 Oostveen, Noortje van 26
Opbouw 35
Opgang 15, 23, 57, 58, 61, 62, 79, 87, 117, 118, 221, 233, 234
Opgang-serie 115
Opwaartsche Wegen 12, 13, 19, 23, 24, 46, 50, 52, 53, 55, 59, 61, 79, 84, 85, 88, 90, 92, 98, 101, 102, 104, 107, 109, 116, 135, 140, 144, 149, 150, 157, 158, 161, 162, 164, 169, 170, 180, 181, 196, 203, 204, 206, 215, 221, 226, 228, 233, 234
Op den Uitkijk 27, 151, 161, 209, 216, 220, 221, 233
Organist en Eeredienst 149, 151, 153
 Ortega y Gasset, José 106, 108, 122, 125, 126, 150
 Ouboter, C. 122, 149, 152, 200, 208
- Paap, Wouter 141, 142, 231
 Paradijs 38
Patrimonium 79, 117, 214
 Pascal, Blaise 20, 21, 65, 78, 222, 231
 Paulus 94
 Pauw, J.L. van der 25
Pedagogisch Tijdschrift 18
 Peelen, G.J. 169
 Perron, E. du 200
 Peursen, C.A. van 34, 152, 174, 186, 208, 245
 Pijper, Willem 150
 Plateel, P.J. 208
Polemios 194
 Poley-Scheele, F. 24, 130, 131
 Popma, S.J. 174, 177, 192
- Popper, Karl 112
Prijs der literaire kritiek 27, 208-210, 212, 233
Princeton Theological Seminary 37
 Prins, Joh. 174
Prins Bernhardfonds 210
Psalmberijming (nieuwe) 27
 Puchinger, G. 9, 22, 25, 29, 35, 37, 45, 53, 55, 58, 59, 79, 149, 194, 208, 245
Pulchri Studio 169
- Randwijk, Henk van 25, 142, 183, 202
 Ranke, Leopold von 15
 Ravenszwaaij, G. van 158, 164
 Reest, Rudolf van 98, 180
Reformatie 38, 72, 198,
Reformatie, De 74, 96, 102, 103, 107, 110, 144, 157, 170, 180, 182
 Rembrandt 92, 143
Residentiebode 139
Réveil 34, 64, 90, 203
 Richters, Marius 165
 Ridder, Q.A. de 132-134, 135, 140, 145, 169
 Ridderbos, S. 174
 Ridderbos, S.J. 32, 49, 224
 Rijnsdorp, J.E. Sr. 31
 Rijnsdorp, J.E. Jr. 196
 Rijnsdorp, Ulrica 10, 151, 245
 Rijnsdorp-Gerber, A. 184
Rijnsdorp wie zijt gij? 28
 Rilke 151
 Risseeuw, P.J. 12, 19, 22-26, 29, 50, 53, 56, 60-62, 76, 85, 87, 98, 99, 104, 114-116, 119, 120, 124, 127, 136, 137, 146, 149-164, 169, 178, 180-182, 186-191, 194, 195, 203, 206-208, 212, 214, 215, 222, 226-228, 233, 239
 Risseeuw-Passchier, J. 208, 245
Roeping 141, 142, 231
RO, Reïnisten Organisatie S.S.R. 117, 186
 Rogier, L.J. 77, 118
 Roland Holst, Henriëtte 64, 83, 92
 Roland Holst, Richard 80
 Romein, Annie 33, 34
 Romein, Jan 19, 33, 34
 Rookmaaker, H.R. 174, 192
 Roon, A. van 17
 Roos, S.P. de 81
 Roosjen, A.B. 192
 Rossum, Rie van 115
 Rothuizen, G.Th. 208
Rotterdammer, De 9, 26, 28, 46, 50, 56, 72,

- 85, 98, 100, 114, 115, 136, 139, 146, 149,
156, 158, 169-171, 173, 174, 176, 177, 182,
190, 194, 203, 209, 212, 214, 215, 222, 233
Rotterdammer-Kwartet 12, 27, 28, 29, 155,
173, 178, 186, 189, 211, 212
Rotterdamsch Nieuwsblad 143
Rotterdamsch Philharmonisch Orkest 25
Rotterdamsche Kerkbode 132
Rotterdamse Kring van Auteurs 26
Rotterdamse Kunstkring 81
Ruiter, Frans 57, 63
Ruppert, M. 174
Ruskin, John 80
Rutgers, F.L. 38, 199
- Samson 31
Sanders, M.P.J. 9
S.A.U.L. 183, 187-189
Schaepman, Herman 83
Schendel, Arthur van 140
Schenkeveld, M.H. 37, 47, 196, 208, 245
Schilder, H.J. 184, 185
Schilder, K. 21, 25, 144, 148, 152, 157, 184,
185
Schiller, Friedrich von 88
Schipper, Anne 9, 10, 13, 19, 20, 27, 29,
111, 151, 186, 196, 204, 210, 216, 223, 229,
256, 257
Schippers, R. 208, 213, 223
Schop, C. 245
School met den Bijbel 146
Schouten, J. 190
Schouwenburg, N.G.J. van 174
Schrijver, G. 199
Schulte Nordholt, J.W. 245
Schut, D. 208
Schutte, G.J. 31
S.D.A.P. 75, 80, 81
Settlementswork 67
Sevensma, W.S. 45, 50-52, 73
Shakespeare 81
Siem 't Hoen 102, 146, 147, 223
Simon Haenhuysen 23
Simons, Lion 80
Sizoo, A. 174, 176, 177
Slings, H. 179
Smit, Christianne 16
Smit, Gabriël 208
Smit, W.A.P. 52, 53, 174, 176, 177, 190
Smitskamp, H. 188, 189
Smulders, Wilbert 57, 63
- Spaanse Burgeroorlog* 143
Spectrum 48
Spengler, Oswald 126, 150, 175
Spiegel, De 23, 233
Spiegel-serie 115
Spronsen, K.C. van (Rudolf van Reest) 130
S.S.R. Amsterdam 99, 182, 189
S.S.R. Delft 189
S.S.R. Utrecht 182
S.S.R. Rotterdam 182
Stadsarchief Rotterdam 81, 244
Stalin, Joseph 18
Standaard, De 12, 13, 24, 25, 34, 35, 38, 39,
43, 44, 46, 47, 49, 53, 54, 56, 59, 61, 92, 94,
96, 106, 108, 115, 120, 123, 132, 139, 144,
145, 147, 149, 156, 165, 166-168, 170, 191,
198
Stedelijke Museum, Amsterdam 165
Stem, De 159
Stemmen des Tijds 11, 23, 59, 233, 234
Steingräber Verlag 22, 123, 134
Steinmetz, S.R. 16
Steunenberg, Jan 161
Stevens 124
Stoep, D. van der 19, 21, 25, 29, 102, 115,
116, 119, 151, 162, 169, 186, 187, 191, 196,
203, 208, 227-231, 245
Stoffels, H. 10
Stone-lectures 36, 37, 133
Stralen, Hans van 22
Stroman, Ben 142
Stuwdam, De 134
Swigchem, C.A. 189, 191, 192
- Tachtigers* 55, 74, 76, 83, 107, 181, 227
Tak, P.L. 80
Tazelaar, J. 181
Telegraaf, De 167
Terminus, Utrecht 174, 178
Theologische Hogeschool 26, 28, 155, 185, 186,
187, 188, 190, 214, 223, 239
Thijs, J.G.A. 27
Tijd, De 29, 167, 211
Timmersmans, Felix 108
Tivoli, Den Haag 169
Tjeerdsma, P. 174
Toledo 126, 127
Toynbee Hall 67
Trouw 20, 27-29, 82, 152, 153, 155, 173,
193, 210
Trouw/Kwartet 27

- Tubal-Kaïn 42
Twentsche Bank 157
- Uitverkiezing 36, 58
 Ulzen, J. van 19, 80, 93, 162
 Unnik, W.C. van 174
Utrechtsch Predikblad 131
Utrechtsch Volksblad 167
- Vada* 161
Vaderland, Het 78, 165, 167, 199-202
 Valk, J. van der 181
 Valkenhoff, Pierre van 140, 141
Van der Leenunstichting 176, 190
Vaz Dias 129
V.C.L.-reeks 115, 159
 Veld, H. van 't 30, 63, 220, 225
 Veldhuizen, G. van 174
 Venus 36
Verbond van Chr.-Let. Kringen in Nederland 23, 46, 48, 55, 56, 62, 65, 88, 100, 101, 104, 108, 138, 158, 164, 165, 169, 203
 Verhaagen, Niek 169
 Verheul, J. Dzn. 81
 Verkuyl, J 184
 Verlaine, Paul 23, 79
 Verne, Jules 122
 Verwey, Albert 61
 Vestdijk, Simon 136
 Visser, Jan Pieter 108, 120, 208
 Visser, J.Th. de 164
 Vollenhove, D.H.Th. 34, 50, 148
 Vollenhove, P. van 213
Volk, Het 219, 239
Volksontwikkeling 69
Volksopvoeding 14, 16, 18, 69, 70
 Voorhoeve, J.H. 115
Voor de kunst 80
 Vrankrijker, A.C.J. de 14-16, 17, 219
 Vreugdenhil, Jacoba 115
 Vries, Anne de 108, 115, 137, 183, 202, 227
 Vries Reilingh, H.D. de 17, 18, 68, 69-71, 219
Vrije Universiteit 9, 10, 12, 13, 26, 28, 35, 37, 43, 76, 152, 155, 180, 181, 183, 186-193, 203, 206, 211, 213-215, 223, 239
Vrije Volk, Het 9, 27, 29, 209-211
Vrije Westfries 145
 Vrijmaking 25
VU-corps 187
VU-magazine 30
- Vuurtoren-reeks* 115
VSVU 187
 Vygotsky, Lev 106
- Waagmeester, Kees 117, 156, 193
 Waals, Jacqueline E. van der 57
 Waasdijk, Albert 133
 Wagner 82
 Wal, J. van der 245
 Walch, Jan 202
 Walsum, G.E. van 23, 24, 190, 206-208
 Wapenaar, A. 55, 56, 115, 146-149, 190
Wapenveld 30, 63, 220, 225
 Wassermann, J. 184
 Waterink, J. 174, 176, 177, 180, 211
 Weber, Max 199
Weegschaal, De 83, 111-114, 137
 Wells, H.G. 122
 Wencélius, Léon 57, 105, 228
Wereld-Bibliotheek 80
 Werkman, H. 13, 245
Werkplaats, De 79, 135, 157, 161, 162
 Wibaut, Floor 80
 Wielek, H. 75
 Wielenga, B. 64, 84, 181, 206
 Wille, J. 180, 181
 Wilma 202
Wij Jonge Vrouwen 200, 208, 226
Wijsbegeerte der Wetsidee 34, 48, 51, 73, 111
 Wolbers, D.J. 169
 Wolkers, Jan 182
Woord en Beeld 22
Woordwerk 27, 29, 229
Wormser, J.A. 159
Woudschoten 48, 58, 88, 90, 104, 203, 203
 Wytzes, J. 174
- Yana* 106, 125-127, 129, 133, 135, 136, 141, 142, 148, 150
 Ypma, R. 183, 184
- Zaalberg, C.A. 209
Zendings Studie Raad 184, 185
 Zijlstra, Jaap 245
 Zijlstra, Jelle 208
Zomer & Kenning 115, 161
 Zwaan, J. de 164, 174, 178
 Zwart, Jan 158
 Zwemer, Jan 64

Mijn uitgangspunt is altijd geweest de culturele opvoeding van het gereformeerde volksdeel. Volksopvoeding is mijn programma geweest. Ik had een veel ruimere horizon dan de gemiddelde kerkganger en ik wilde de mensen in mijn omgeving deel laten hebben aan die ruimere horizon. Met als theologische basis de algemene genade, het openen van de belangstelling van de gereformeerde medebroeders in de schatten van de cultuur.

C. Rijnsdorp, in: Kees Waagmeester, 'Ik ben geen leider maar een opvoeder', *Hervormd Nederland*, 25 maart 1978.

Kees Rijnsdorp omstreeks 1932

Want er is niets in de kunst, dat niet latent leeft in het volk.

C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 158.

Maar waar is ook hier de vertrouwde leider, voor wie zulk een paedagogische functie zelf weer slechts onderdeel is van een léven, dat in de kunst God wil dienen, zooals Hij gediend wil worden?

C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 113.